

ПРИЧОРНОМОРСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
ЕКОНОМІКИ ТА ІННОВАЦІЙ

ГАБІТУС

Науковий журнал

Випуск 43

Видавничий дім
«Гельветика»
2022

Редакційна колегія:

Шапошникова Ірина Василівна – доктор соціологічних наук, професор

Лісеєнко Олена Василівна – доктор соціологічних наук, професор

Алісаускієне Мілда – доктор соціальних наук, професор

Бендаравечіне Ріта – доктор соціальних наук та порівняльної політики, асоційований професор

Ендріулайтієне Ауксе – доктор психологічних наук, професор

Тавровецька Наталія Іванівна – кандидат психологічних наук, доцент

Терешкінас Артурас – доктор соціальних наук, професор

Хижняк Лариса Михайлівна – доктор соціологічних наук, професор

Волошенко Марина Олександрівна – кандидат педагогічних наук, доцент

Кузьменко Вячеслав Віталійович – доктор філософських наук, професор

Деркач Лідія Миколаївна – доктор психологічних наук, професор

Асєєва Юлія Олександрівна – доктор психологічних наук

Науковий журнал «Габітус» включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з психологічних та соціологічних наук (спеціальності: 053. Психологія, 054. Соціологія) відповідно до Наказу МОН України від 17.03.2020 № 409 (додаток 1)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Електронна сторінка видання – www.habitus.od.ua

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій (протокол № 11 від 28.11.2022 року)**

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Науковий журнал «Габітус» зареєстровано
Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія KB № 22415-12315P від 22.11.2016 року)

ISSN (Print): 2663-5208
ISSN (Online): 2663-5216

© ПУ «Причорноморський науково-дослідний інститут економіки та інновацій», 2022

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ 1**СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ ТА СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ****Мальцева О.В.**НАДАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПОСЛУГ СІМ'ЯМ І ДІТЯМ:
ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ МОНІТОРИНГУ ТА ОЦІНКИ ЯКОСТІ.....11**Фурман А.А., Слободянюк К.М.**ГЕНДЕРНІ ЗАСАДИ ПЕРЕЖИВАННЯ СТРАХУ САМОТНОСТІ
ТА ЙОГО ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ІЗ САМООЦІНКОЮ.....16**СЕКЦІЯ 2****СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЇ****Гвоздецька Б.Г., Нікон Н.О.**СОЦІАЛЬНІ МЕХАНІЗМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АКАДЕМІЧНОЇ
ДОБРОЧЕСНОСТІ У ЗАКЛАДІ ВИЩОЇ АКАДЕМІЧНОЇ ОСВІТИ.....21**Кудрявцева К.О.**ФЕЙК ЯК КОМПОНЕНТ КОМУНІКАЦІЇ
У СУЧАСНОМУ СОЦІАЛЬНОМУ ПРОСТОРИ.....27**СЕКЦІЯ 3****ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ****Миропольцева Н.І., Середа К.О.**

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПОДРУЖНИХ КОНФЛІКТІВ.....34

Момот М.А.

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ФЕНОМЕНУ ГРУПОВОЇ ВЗАЄМОДІЇ.....40

Мусоріна Н.В.ПІДХОДИ ТА КОНЦЕПЦІЇ АРТ-ТЕРАПІЇ
В КОНТЕКСТІ РОБОТИ З ВІДХИЛЕННЯМИ У РОЗВИТКУ.....45**Нестеренко П.О.**ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ЗАЛЕЖНОСТІ ОСОБИСТОСТІ
ВІД ТОТАЛІТАРНОЇ СЕКТИ.....49**Папуча М.В.**КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА ТЕОРІЯ Л. С. ВИГОТСЬКОГО
ПРО ПСИХОЛОГІЧНИЙ РОЗВИТОК ЛЮДИНИ.....56**СЕКЦІЯ 4****ВІКОВА ТА ПЕДАГОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ****Амплеєва О.М., Глущук Л.І.**ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ МЕХАНІЗМІВ
ОСОБИСТІСНОГО ІНФАНТИЛІЗМУ.....62

Кириченко Т.В. ПРОВІДНІ ДЕТЕРМІНАНТИ САМОРЕГУЛЯЦІЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ У СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ СИТУАЦІЯХ.....	66
Миколайчук М.І., Квасюк А.А. ВЗАЄМИНИ БАТЬКІВ З ДІТЬМИ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ: РОЛЬ ТРАНСГЕНЕРАЦІЙНОЇ ПЕРЕДАЧІ СІМЕЙНОГО СТРЕСУ ТА СТИЛЮ ПРИВ'ЯЗАНOSTІ.....	72
Musayeva T.R. FEATURES OF STUDYING THE PROBLEM OF LEADERSHIP IN THE STUDENT GROUP.....	77
Пінчук Н.І., Антощук С.В. ЗМІСТ І ТЕХНОЛОГІЇ ПІДГОТОВКИ ЗДОБУВАЧІВ PHD ІЗ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ ОСОБИСТОСТІ НА ПЛАТФОРМІ GOOGLE CLASSROOM.....	83
Сторож О.В. ОСОБЛИВОСТІ АДАПТАЦІЇ ДІТЕЙ ШКІЛЬНОГО ВІКУ ДО НАВЧАННЯ В УМОВАХ ПОСТІЙНИХ ТРИВОГ.....	89
Шістко Л.О. ОСОБИСТІСНІ ДЕТЕРМІНАНТИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТИВНОСТІ ДІТЕЙ ШКІЛЬНОГО ВІКУ В УМОВАХ ВІЙНИ.....	95
 СЕКЦІЯ 5 ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ	
Амурова Я.В. ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ФЕНОМЕНУ ВИНИ З ДЕСТРУКТИВНИМИ ТЕНДЕНЦІЯМИ ПСИХІКИ СУБ'ЄКТА.....	103
Вовченко О.А. ТРАНСФОРМАЦІЯ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ ЗА УМОВ ВОЄННОГО ЧАСУ У ДІТЕЙ ІЗ ПОРУШЕННЯМИ СЛУХУ.....	109
Головченко Т.О. ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОЯВИ ТРИВОЖНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В СТРЕСОГЕННИХ СИТУАЦІЯХ.....	115
Hrebinyuk S.M. THE STRUCTURE OF TEMPERAMENT WITHIN HUMAN INTERSUBJECTIVITY.....	120
Донець О.І., Масленнікова М.С. ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ВЛАСТИВОСТІ ОСІБ, ЯКІ ПРАКТИКУЮТЬ БДСМ.....	126
Зінченко О.В. АНАЛІЗ УМОВ ФОРМУВАННЯ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ.....	131
Ismayilova G.I. PSYCHOLOGICAL ASPECTS IN THE MANAGEMENT OF INTERPERSONAL CONFLICTS.....	136

Кавиліна Г.К. СОЦІАЛЬНЕ УЯВЛЕННЯ ПРО АГРЕСІЮ В СТУДЕНТСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ.....	143
Мазяр О.В., Шатило О.В. ОСОБЛИВОСТІ ЗВ'ЯЗКУ SELF-COMPASSION І ТРИВОЖНОСТІ У СТРУКТУРІ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я.....	148
Мельничук С.К. КРИТЕРІЇ ВИВЧЕННЯ ВПЕВНЕНОСТІ В СОБІ.....	153
Міщенко М.С. ПРО МЕТОДИ ТА ТЕХНІКИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ МОЛОДІ ВНАСЛІДОК ВІЙНИ.....	158
Полещук Л.В. ПСИХОЛОГІЧНА СТРУКТУРА ЧАСОВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ЯК ТЕОРЕТИЧНА ПРОБЛЕМА.....	163
Поліщук О.Р. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ПРОФЕСІЙНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ.....	168
Скворчевська Є.Л. ДОСЛІДЖЕННЯ МОТИВАЦІЇ ЗАНЯТЬ СПОРТОМ У ОСОБИСТОСТЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ.....	173
Целікова Ю.О. НЕСПРИЯТЛИВИЙ ДИТЯЧИЙ ДОСВІД ДИТИНСТВА ТА ЙОГО ВИРАЖЕНІСТЬ СЕРЕД ДОРОСЛОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ.....	177
Цибульський А.А. ТРАНСФОРМАЦІЇ СПРИЙНЯТТЯ ЧАСУ У СТАНІ «ПОТОКУ» (ЗА ТЕОРІЄЮ М. ЧИКСЕНТМИХАЙІ).....	182

СЕКЦІЯ 6

ПСИХОЛОГІЯ ПРАЦІ

Вінс В.А., Дроздов А.І. ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ ТЕМПЕРАМЕНТУ НА УСПІШНІСТЬ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ДОРОСЛОЇ ОСОБИСТОСТІ.....	190
---	-----

СЕКЦІЯ 7

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Вінс В.А., Заболотна Ю.В. ТИПОЛОГІЯ СТИЛІВ ЛІДЕРСТВА ТА ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ЛІДЕРСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ КЕРІВНОГО СКЛАДУ ОРГАНІЗАЦІЇ.....	195
Чепурна Г.Л., Саргош В.І. ВПЛИВ ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ НА УЯВЛЕННЯ ПРО МАЙБУТНЄ У СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ.....	200

СЕКЦІЯ 8

ПСИХОФІЗІОЛОГІЯ ТА МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Кириченко В.В., Мазяр О.В.

ЛОКУС КОНТРОЛЮ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ПІД ЧАС ВІЙНИ.....204

Цибульський А.А.

СПРИЙНЯТТЯ ЧАСУ ТА ЙОГО ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК

З ОСНОВНИМИ ПСИХІЧНИМИ ПРОЦЕСАМИ.....209

НОВИЙ ВИД НАУКОВИХ ПОСЛУГ.....218

CONTENTS

SECTION 1

SOCIAL STRUCTURES AND SOCIAL RELATIONS

Maltseva O.V.

SOCIAL SERVICES FOR FAMILIES AND CHILDREN:
APPLIED ASPECTS OF MONITORING AND ASSESSING THE QUALITY.....11

Furman A.A., Slobodianiuk K.M.

GENDER BASIS OF EXPERIENCING FEAR OF LONELINESS
AND ITS RELATIONSHIP WITH SELF-ESTEEM.....16

SECTION 2

SPECIAL AND BRANCH SOCIOLOGIES

Hvozdetska B.H., Nikon N.O.

SOCIAL MECHANISMS OF ENSURING ACADEMIC CHARITY
IN AN INSTITUTION OF HIGHER ACADEMIC EDUCATION.....21

Kudriavtseva K.O.

FAKE AS A COMPONENT OF COMMUNICATION
IN MODERN SOCIAL SPACE.....27

SECTION 3

GENERAL PSYCHOLOGY. HISTORY OF PSYCHOLOGY

Myropoltseva N.I., Sereda K.O.

THEORETICAL ANALYSIS OF MARITAL CONFLICTS.....34

Momot M.A.

PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF THE PHENOMENON
OF GROUP INTERACTION.....40

Musorina N.V.

APPROACHES AND CONCEPTS OF ART THERAPY
IN THE CONTEXT OF WORKING WITH DEVELOPMENTAL DISABILITIES.....45

Nesterenko P.O.

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF PERSONALITY DEPENDENCE
ON A TOTALITARIAN SECT.....49

Papucha M.V.

LEV VYGOTSKY'S CULTURAL-HISTORICAL THEORY
ON THE PSYCHOLOGICAL DEVELOPMENT OF A PERSONALITY.....56

SECTION 4

DEVELOPMENTAL AND PEDAGOGICAL PSYCHOLOGY

Amplieieva O.M., Hlushchuk L.I.

STUDY OF PSYCHOLOGICAL MECHANISMS OF PERSONAL INFANTILISM.....62

Kyrychenko T.V. LEADING DETERMINANTS OF SELF-REGULATION OF PERSONALITY BEHAVIOR IN DIFFICULT LIFE SITUATIONS.....	66
Mykolaichuk M.I., Kvasiuk A.A. PARENT-ADOLESCENT RELATIONSHIPS: THE ROLE OF TRANSGENERATION TRANSMISSION OF FAMILY STRESS AND ATTACHMENT STYLE.....	72
Musayeva T.R. FEATURES OF STUDYING THE PROBLEM OF LEADERSHIP IN THE STUDENT GROUP.....	77
Pinchuk N.I., Antoshchuk S.V. CONTENT AND TECHNOLOGIES OF THE TRAINING OF PHD CANDIDATES IN PSYCHOLOGICAL ASSISTANCE ON THE PLATFORM GOOGLE CLASSROOM.....	83
Storozh O.V. FEATURES OF THE ADAPTATION OF SCHOOL-AGE CHILDREN TO EDUCATION IN CONDITIONS OF CONSTANT ANXIETY.....	89
Shistko L.O. PERSONAL DETERMINANTS OF SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL ADAPTABILITY OF SCHOOL-AGE CHILDREN IN WAR CONDITIONS.....	95
 SECTION 5 PERSONALITY PSYCHOLOGY	
Amurova Ya.V. THE RELATIONSHIP OF THE PHENOMENON OF GUILT WITH THE DESTRUCTIVE TENDENCIES OF THE SUBJECT'S PSYCHE.....	103
Vovchenko O.A. TRANSFORMATION OF EMOTIONAL INTELLIGENCE UNDER WARTIME CONDITIONS IN CHILDREN WITH HEARING IMPAIRMENT.....	109
Holovchenko T.O. PSYCHOLOGICAL MANIFESTATIONS OF PERSONAL ANXIETY IN STRESSFUL SITUATIONS.....	115
Hrebinnyk S.M. THE STRUCTURE OF TEMPERAMENT WITHIN HUMAN INTERSUBJECTIVITY.....	120
Donets O.I., Maslennikova M.S. INDIVIDUAL-PSYCHOLOGICAL FEATURES OF PARTICIPANTS IN BDSM.....	126
Zinchenko O.V. ANALYSE OF CONDITIONS OF CRITICAL THINKING FORMATION OF HIGHER EDUCATION APLICANTS.....	131
Ismayilova G.I. PSYCHOLOGICAL ASPECTS IN THE MANAGEMENT OF INTERPERSONAL CONFLICTS.....	136

Kavylina H.K. SOCIAL PERCEPTION OF AGGRESSION IN THE STUDENT ENVIRONMENT.....	143
Maziar O.V., Shatylo O.V. THE PECULIARITIES OF CONNECTION BETWEEN SELF-COMPASSION AND ANXIETY IN THE MENTAL HEALTH STRUCTURE.....	148
Melnychuk S.K. CRITERIA FOR STUDY CONFIDENCE.....	153
Mishchenko M.S. ABOUT THE METHODS AND TECHNIQUES OF SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL REHABILITATION OF YOUNG PEOPLE AS A CONSEQUENCE OF WAR.....	158
Poleshchuk L.V. THE PSYCHOLOGICAL STRUCTURE OF TIME COMPETENCE AS A THEORETICAL PROBLEM.....	163
Polishchuk O.R. PSYCHOLOGICAL BASES OF PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF THE PERSONALITY.....	168
Skvorchevska Ye.L. RESEARCH OF THE MOTIVATION OF ENGAGED IN SPORTS IN PEOPLE OF ADVANCED AGE.....	173
Tselikova Yu.O. ADVERCE CHILDHOOD EXPERIENCE AND ITS REPRESENTATION AMONG THE ADULT POPULATION OF UKRAINE.....	177
Tsybulskyi A.A. TRANSFORMATIONS OF PERCEPTION OF TIME IN THE STATE OF “FLOW” (ACCORDING TO THE THEORY OF M. CSIKSZENTMIHALYI).....	182

SECTION 6 PSYCHOLOGY OF WORK

Vins V.A., Drozdov A.I. FEATURES OF TEMPERAMENT INFLUENCE ON THE SUCCESS OF PROFESSIONAL SELF-REALIZATION OF ADULT PERSONALITY.....	190
--	-----

SECTION 7 SOCIAL PSYCHOLOGY. LEGAL PSYCHOLOGY

Vins V.A., Zabolotna Yu.V. TYPOLOGY OF LEADERSHIP STYLES AND PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF REALIZATION OF LEADERSHIP POTENTIAL OF THE MANAGEMENT STAFF OF THE ORGANIZATION.....	195
Chepurna H.L., Sarhosh V.I. THE INFLUENCE OF A FULL-SCALE WAR ON THE IDEA OF THE FUTURE AMONG STUDENT YOUTH.....	200

SECTION 8

PSYCHOPHYSIOLOGY AND MEDICAL PSYCHOLOGY

Kyrychenko V.V., Maziar O.V.

LOCUS OF CONTROL OF MENTAL HEALTH DURING WAR.....204

Tsybulskyi A.A.

PERCEPTION OF TIME AND ITS RELATIONSHIP

TO BASIC MENTAL PROCESSES.....209

A NEW TYPE OF SCIENTIFIC SERVICES..... 218

СЕКЦІЯ 1 СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ ТА СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ

НАДАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПОСЛУГ СІМ'ЯМ І ДІТЯМ: ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ МОНІТОРИНГУ ТА ОЦІНКИ ЯКОСТІ

SOCIAL SERVICES FOR FAMILIES AND CHILDREN: APPLIED ASPECTS OF MONITORING AND ASSESSING THE QUALITY

У статті показано, що в умовах воєнної агресії Росії на території України кількість сімей та дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах, значно зростає. Аналіз напрацьованих у нашій країні до війни алгоритмів моніторингу та оцінки якості надання соціальних послуг сім'ям і дітям, узагальнення наявного закордонного досвіду в цій галузі стане в нагоді для удосконалення та розробки нових механізмів відстеження результативності соціальної роботи з цією категорією клієнтів, сприятиме розробці інноваційних підходів до управлінської діяльності в закладах соціального обслуговування, стимулюватиме самоменеджмент серед соціальних працівників. Метою статті є дослідження прикладних аспектів моніторингу та оцінки якості надання соціальних послуг сім'ям і дітям. Розв'язано проміжні завдання, а саме: розглянуто вітчизняну чинну нормативно-правову базу моніторингової діяльності у сфері надання соціальних послуг, розкрито сутність та зміст проблем щодо дотримання об'єктивного оцінювання якості надання соціальних послуг населенню та визначення відповідних критеріїв (за результатами аналізу українських та закордонних соціальних практик), визначено особливості та проблеми моніторингу та оцінки якості соціальних послуг, що надаються сім'ям і дітям. У дослідженні доведено, що механізм моніторингу та оцінки якості соціальних послуг є одним із регуляторів управлінської діяльності у соціальній сфері, який за умови його практичного використання здатен забезпечити не лише контрольну функцію, але й функцію діагностування стану соціального обслуговування та самоаналізу й самоорганізації соціальних закладів.

Ключові слова: соціальні послуги сім'ям і дітям, моніторинг та оцінка якості надання соціальних послуг, прикладні аспекти моніторингової діяльності в соціальній сфері, отримувачі соціальних послуг.

The article shows that in the conditions of military aggression in the region, the number of families and children who found themselves in difficult life circumstances increased significantly. The analysis of algorithms developed in our country before the war for monitoring and assessing the quality of providing social services to families and children, the generalization of existing foreign experience in this area will be useful for improving and developing new mechanisms for tracking the effectiveness of social. Work with this category of clients, will contribute to innovative approaches to management activities in social service institutions will stimulate self-management among social workers.

The purpose of this article is to research applied research and quality assessment of the provision of social services to families and children. In order to fulfill the set goal, intermediate tasks were solved: the current domestic regulatory framework for monitoring activities in the field of social services provision was considered; the essence and content of the problems regarding compliance with the objective assessment of the quality of the provision of social services to the population and the determination of relevant criteria (based on the results of the analysis of Ukrainian and foreign social practices) are revealed; features and problems of monitoring and assessing the quality of social services provided to families and children are defined.

The study proved that the mechanism for monitoring and assessing the quality of social services is one of the regulators of managerial activity in the social sphere and, under the condition of its practical use, is able to provide not only a control function, but also a function of diagnosing the state of social services and self-analysis and self-organization of social institutions.

Key words: social services for families and children, monitoring and evaluation of the quality of the provision of social services, applied aspects of monitoring activities in the social sphere, recipients of social services.

УДК 64.044.2
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.43.1>

Мальцева О.В.

д. філос. н., доцент кафедри соціології та соціальної роботи
ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет»

Актуальність дослідження. Надання соціальних послуг в Україні останнім часом перетворюється на системний процес із завершеним циклом. Одним із необхідних етапів даного процесу є моніторинг та оцінка якості наданих соціальних послуг. У вітчизняній сфері соціального обслуговування вже є низка досягнень: затверджено стандарти для окремих видів соціальних послуг; налагоджено роботу мережі державних служб і закладів, що виступають надавачами соці-

альних послуг; активізовано співпрацю держави та недержавних соціальних структур. Водночас надання населенню соціальних послуг супроводжується певними складнощами, серед яких – розробка прикладних інструментів для вимірювання якості соціальних послуг, наданих найуразливішим групам клієнтів, насамперед сім'ям і дітям.

Постановка проблеми. Наразі технології моніторингу та оцінювання якості надання соціальних послуг населенню широко застосо-

вуються у практичній соціальній роботі в США та європейських країнах, таких як Італія, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії, Німеччина та ін. Однак в Україні цей напрям управлінської діяльності та контролю в соціальній сфері здебільшого представлений у вигляді теоретичного доробку. Прикладний аспект моніторингу та оцінювання соціальних послуг через відсутність поширеної практики часто залишається поза увагою науковців, представників державних органів, працівників сфери соціального обслуговування. Отже, звернення до надбань щоденної практики щодо виявлення результативності та якості соціальних послуг дозволить успішно застосовувати методичні принципи моніторингу й оцінювання стану соціальної роботи на всіх її ділянках.

В умовах воєнної агресії Росії на території України кількість сімей та дітей, що опинилися у складних життєвих обставинах, значно зросла. Аналіз напрацьованих у нашій країні до війни алгоритмів моніторингу та оцінки якості надання соціальних послуг сім'ям і дітям, узагальнення наявного закордонного досвіду у цій галузі стане в нагоді для удосконалення та розробки нових механізмів відстеження результативності соціальної роботи з цією категорією клієнтів, сприятиме розробці інноваційних підходів до управлінської діяльності у закладах соціального обслуговування, стимулюватиме самоменеджмент серед соціальних працівників.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Питання управління і моніторингу якості надання соціальних послуг лишається актуальним протягом кількох десятиліть. За цей період здійснено ґрунтовні розробки вітчизняними та зарубіжними науковцями, а також накопичено корисний досвід з оцінювання соціальних послуг фахівцями-практиками.

Місце моніторингу й оцінювання соціальних послуг у системі управління соціальною роботою висвітлювали у своїх працях В. Саріогло, А. Гоней, К. Ньюмен, П. Романов, Є. Ярська-Смирнова, С. Крупа. *Теоретичні підстави моніторингу* подано у роботах Е. Ведунга. *Деякі аспекти експертного оцінювання та підходи до його інтерпретації* вивчали О. Берестеньова, В. Вовк, І. Девятко, Н. Хілл, А. Орлов. О. Макарова розробила проєкт стандартів моніторингу соціальних послуг для сімей та дітей.

Мета статті – дослідити прикладні аспекти моніторингу та оцінки якості надання соціальних послуг сім'ям і дітям. Для досягнення поставленої мети розв'язано **проміжні завдання**: розглянуто вітчизняну нормативно-правову базу моніторингової діяльності у сфері надання соціальних послуг; розкрито сутність та зміст проблем щодо дотримання

об'єктивного оцінювання якості надання соціальних послуг населенню та визначення відповідних критеріїв (за результатами аналізу українських та закордонних соціальних практик); визначено особливості та проблеми моніторингу та оцінки якості соціальних послуг, що надаються сім'ям і дітям.

Методологія дослідження. У дослідженні застосовано міждисциплінарний підхід, використано системний, структурно-функціональний аналіз, нормативний метод, здійснено компаративістське узагальнення.

Виклад основного матеріалу. Сфера соціальних послуг, тобто соціального обслуговування населення, в Україні охоплює усі державні та недержавні організації, які надають громадянам послуги, визначені у Законі України «Про соціальні послуги». Перелік видів соціальних послуг містить понад сто найменувань. Такі послуги надаються понад тридцятью категоріям отримувачів [1, с. 188–195]. Згідно з цим Законом суб'єктами надання соціальних послуг в Україні є: територіальні центри соціального обслуговування, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, центри соціальної, професійної, трудової, медичної реабілітації інвалідів, дитячі будинки-інтернати, школи-інтернати для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, будинки-інтернати для громадян похилого віку та інвалідів, центри зайнятості Державної служби зайнятості, волонтерські та благодійні організації. Діяльність сфери соціальних послуг координують три міністерства – Міністерство соціальної політики України, Міністерство охорони здоров'я України, Міністерство освіти і науки України, а також чотири державні служби – Державна служба зайнятості України, Служба у справах дітей, Державна служба у справах ветеранів війни та учасників антитерористичної операції, Державна міграційна служба України. Також сфера соціальних послуг може розглядатись як складова частина третього сектору економіки.

Через значну роль соціальних послуг у суспільному та економічному житті держави підвищується увага до результатів роботи даної сфери, тому вони формалізуються та узагальнюються за допомогою використання системи моніторингу та оцінювання [1]. Для виконання статті 11 Закону України «Про соціальні послуги» Кабінет Міністрів України 1 червня 2020 року затвердив Постанову № 449 «Порядок проведення моніторингу надання та оцінки якості соціальних послуг». У загальній частині документу йдеться про запровадження єдиного підходу до збору, оброблення, узагальнення інформації про проведення зазначених моніторингу та оцінки в системі надання соціальних послуг. Суб'єк-

тами моніторингу надання та оцінки якості соціальних послуг є Нацсоцслужба, Рада Міністрів АР Крим, структурні підрозділи з питань соціального захисту населення обласних, Київської та Севастопольської міських держадміністрацій, структурний підрозділ з питань соціального захисту населення місцевої держадміністрації, виконавчий орган ради міста, сільської, селищної ради об'єднаної територіальної громади, об'єднання надавачів соціальних послуг, надавачі соціальних послуг незалежно від форми власності.

У документі визначено основні завдання моніторингу надання та оцінки якості соціальних послуг (виявлення кількісних показників щодо суб'єктів надання соціальних послуг та осіб, що їх потребують); динаміку зміни потреб населення; підготовку звітів про надання соціальних послуг; планування роботи з розвитку системи надання соціальних послуг; розвиток ринку соціальних послуг, що відповідають реальним потребам населення; розроблення за підсумками пропозицій з формування державної політики у сфері надання соціальних послуг.

Що стосується прикладних аспектів моніторингу, то «порядок інформаційного забезпечення передбачає збір інформації на найнижчому рівні (рівень конкретної організації), її обробку та інтерпретацію на обласному і центральному рівні та комплексний аналіз отриманих результатів. Схема інформаційного забезпечення складається з процедури збору інформації (що передбачає визначення мети дослідження, ступеня деталізації, формування плану дослідження та вибору відповідних методів), створення бази даних і вихідної інформації після проведення оцінювання» [2].

Проведений моніторинг може стати джерелом інформації для динамічних зіставлень з приводу характеристик роботи системи надання соціальних послуг стосовно одного об'єкта дослідження або для виявлення певних переваг одних об'єктів перед іншими (горизонтальним) і мати конкурентний характер чи бути порівняльним, коли об'єктом аналізу є результати ідентичного обстеження об'єктів різних рівнів, тобто дані порівнюються і за вертикаллю також. Виділяють моніторинги локальні, спрямовані на розгляд певного вузького явища, спеціальні, або такі, у межах яких досліджується широкий спектр явищ і процесів.

Оцінювання системи надання соціальних послуг передбачає такі рівні моніторингу: рівень моніторингу надання окремої соціальної послуги (виділення певних аспектів соціальних послуг); рівень організації, яка надає соціальні послуги (приміром, територіальний центр); рівень області; центральний рівень.

Говорячи про безпосередню практику моніторингу та оцінки якості надання соціальних послуг, слід враховувати, що таке оцінювання має містити множинні результати надання соціальних послуг. З позицій соціологічної науки як отримувачі соціальних послуг, так і працівники, що надають соціальні послуги, є суб'єктами експертного оцінювання, носіями інформації щодо оцінки соціальних послуг. Отримувачі формують споживачську оцінку, а надавачі соціальних послуг репрезентують своє фахове бачення проблеми. «Оцінка з боку отримувачів є важливим елементом оцінювання соціальних послуг, оскільки тільки діалог надавача та отримувача соціальних послуг дає змогу визначити конкретні орієнтири подальшого розвитку організації – надавача соціальних послуг, визначити попит на різні їх види і ступінь задоволення потреб клієнта» [3, с. 122–132].

Значущою є й думка другої категорії експертів – професіоналів з надання соціальних послуг. Вони оцінюють надання соціальних послуг відповідно до тих правил і норм роботи, що склалися у сфері соціального обслуговування [3, с. 122–132].

В експертному оцінюванні ключову роль відіграє процес розробки регламенту збирання та аналізу експертних думок. «Сценарій включає, перш за все, конкретний тип інформації, яка буде отримана від експертів (наприклад, тексти (слова), умовні градації, числа, ранжування, розбиття або інші види об'єктів нечислової природи). Так, доволі часто експертів просять висловитися у вільній формі, при цьому вони мають відповісти на деяку кількість заздалегідь сформованих питань. Їх просять заповнити формальну карту, обираючи у кожному пункті одну або декілька градацій. Сценарій повинен містити і конкретні методи аналізу зібраної інформації» [4].

Найпоширенішим методом експертного оцінювання є анкетування, для якого дослідники створюють багаторівневу шкалу відповідей, яка є збалансованою відносно середньої точки, тобто має рівне число точок, які розташовані вище і нижче середньої. «За цією шкалою оцінка може здійснюватися за такими індикаторами: час чекання на послугу, територіальна доступність, професійний рівень надання послуги, фінансова доступність, ступінь задоволення потреб клієнта. Формами відповіді на прості закриті запитання є оцінна шкала, контрольний список (меню), вибір між судженнями, що висловлюють певну установку або думку, а також ранжування» [4, с. 35]. Окрім того, можуть застосовуватися масові опитування, глибинне інтерв'ю, фокусоване групове інтерв'ю, аналіз документів, тактики якісного дослідження та використання кейс-стаді.

Головним елементом оцінювання якості ресурсного забезпечення щодо надання

соціальних послуг є сукупність відповідних показників.

Щоразу, коли йдеться про підвищення ефективності соціальної роботи, виникає питання про критерії, за якими можна оцінювати професійну діяльність у цій сфері, визначати показники результативності, розмірковувати про причини їхнього покращення чи погіршення. Визначення критеріїв ефективності соціальної роботи є нагальним як теоретично-методологічним, так і практичним завданням.

«Спеціалісти соціальної сфери відзначають, що для аналізу професійної діяльності соціальних працівників не можна застосовувати якісь універсальні критерії та показники, що придатні для всіх випадків оцінювання ефективності. Однак незалежно від напрямку діяльності, кваліфікації спеціаліста ефективність соціальної роботи визначається шляхом співвідношення поставленої мети та досягнених конкретних результатів – проміжних або кінцевих» [5, с. 100–101]. Кількісно-якісна природа критеріїв та показників ефективності діяльності соціальних працівників передбачає їх комплексний характер. «Разом із групою *нормативних критеріїв* (витрати, термін обслуговування, кількість обслугованих клієнтів, кількість обслугованих сімей, кількість наданих послуг, кількість поставлених на облік клієнтів, кількість обслугованих осіб похилого віку, людей з інвалідністю тощо), які відображають ефективність власне процесу надання соціальних послуг, існують і *показники, завдяки яким стає можливим відстеження стану клієнтів соціальних служб* (в даному разі оцінюється ставлення соціального працівника до своєї справи та надається характеристика його особистих якостей (доброта, щирість, чуйність, грубість, байдужість, брехливість тощо))» [5, с. 100–101].

Соціальна робота завжди є суб'єкт-суб'єктною діяльністю, тож часто до критеріїв оцінки ефективності соціальних працівників включаються певні *характеристики клієнта, які можуть сприяти або перешкоджати досягненню результату*. Приміром, залучаються такі індикатори, як «міра активності», «міра вміння використовувати ресурси середовища та свої можливості», «міра свободи» тощо.

Моніторинг та оцінка якості надання соціальних послуг сім'ям і дітям має певні особливості, як і соціальне обслуговування будь-якої іншої соціальної групи населення. Найбільш поширеними видами соціальних послуг для сімей та дітей є натуральна допомога, соціальна адаптація, консультування, інформування, соціальний супровід сімей та осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах, послуги з соціальної інтеграції і реінтеграції, посередництва (медіації), соціальної профілактики, ек-

треного (кризового) втручання [6, с. 51–56].

Для оцінки якості соціальних послуг, що надаються дітям і сім'ям, враховуються показники за критеріями адресності та індивідуального підходу, результативності (з урахуванням якісних та кількісних показників), своєчасності, доступності та відкритості, дотримання конфіденційності, недопущення негуманних і дискримінаційних дій до отримувача соціальної послуги, поваги до гідності, професійності, поінформованості отримувача про свої права й обов'язки [7, с. 697–700].

Кількісні показники в аналітичних звітах соціальних служб найчастіше подаються у вигляді схем, діаграм, таблиць тощо. Проте, окрім цифрового та графічного вираження результативності, дослідники широко застосовують такий критерій, як динаміка емоційного стану осіб, які отримали соціальні послуги та змінили життя на краще. Безперечно, якісні зрушення в настрої клієнтів складно (а деколи й неможливо) репрезентувати за допомогою математичних методів обрахування, статистичних даних, тому соціальні служби у звітах про результати своєї діяльності звертаються до соціальної перцепції, дескриптивних методів, прийомів візуалізації. Такі методи дозволяють передати якісні зрушення в емоційному стані клієнтів, очевидну позитивну динаміку змін, що виступає як ознака ефективності соціальної роботи.

У межах дослідження, проведеного на кафедрі соціології та соціальної роботи ДВНЗ «ПДТУ» у 2016–2017 рр., було проаналізовано зміст вебресурсів соціальних служб таких обласних центрів України, як Київ, Вінниця, Луцьк, Полтава, Рівне, Івано-Франківськ, Тернопіль, Харків, Одеса, Житомир, Чернігів. На підставі звітів про результати діяльності закладів соціальної сфери у 2016 р. був створений гіпертекст. За допомогою структурно-функціонального та структурно-лінгвістичного аналізу, компаративістики було визначено, що такого типу звіти мають повторювану структуру: загальний огляд актуальних проблем – конкретизація окремого випадку – опис проблеми, з якою звернувся отримувач соціальної послуги, – виявлення його емоційного стану – перелік заходів, вжитих соціальними працівниками, – аналіз наявного стану (позитивних змін) – констатація появи оптимістичного настрою».

«При аналізі завершальної складової частини звітів відзначено високу частоту використання словосполучень-маркерів «дитячий сміх», «батьківська радість», «веселі посмішки», «лунають жарти», «люди у доброму гуморі», «позитивний настій», «життєвий оптимізм» тощо. Такі звіти також рясно ілюструються відео- та фотоматеріалами. На відео і фото, як правило, зображені усміхнені люди,

панує піднесений настрій. Отже, можна стверджувати, що для позначення виходу із кризи, подолання складної життєвої ситуації та фіксації покращеного стану клієнтів соціальні служби акцентовано використовують у звітах поняття «сміх», «радість», «позитивна емоційність» та їх невербальні вирази, які є певними індикаторами ефективної діяльності соціальних працівників» [8, с. 88–89].

Основна мета моніторингу й оцінки якості соціальних послуг сім'ям і дітям – виявлення порушень адміністративних регламентів, підвищення ефективності соціального обслуговування цієї категорії клієнтів, виявлення та усунення причин неякісного надання соціальної послуги, попередження соціального сирітства тощо. Наразі актуальним питанням практичного застосування моніторингової діяльності та оцінки якості соціальних послуг сім'ям і дітям є стандартизація та паспортизація послуг, повне змістовне їх визначення, розробка показників ефективності та контролю, формулювання вимог до умов та процесу надання послуг.

Висновки. В Україні за останні роки зроблено значні кроки для покращення стану надання соціальних послуг та подальшого стилювання соціальних служб та соціальних працівників до підвищення ефективності соціального обслуговування населення. Механізм моніторингу та оцінки якості соціальних послуг є одним із регуляторів управлінської діяльності в соціальній сфері, що за умови його практичного використання здатен забезпечити не лише контрольну функцію, але й функцію діагностування стану соціального обслуговування та самоаналізу й самоорганізації соціальних закладів. Задля підготовки та практичної реалізації такої прикладної програми необхідно забезпечити належне фінансування, вирішити комплексні організаційні питання щодо співпраці науковців та фахівців-практиків, розробити гнучкий методичний інструментарій для швидкого реагування на зміни в соціальному середовищі та динаміку соціальних послуг, що надаються сім'ям і дітям.

Підсумовуючи, слід зазначити, що відсутність чіткої системи оцінювання ефективності

соціальної роботи, єдиної класифікації критеріїв такої оцінки гальмує процес удосконалення надання соціальних послуг населенню. Розробка і застосування єдиних критеріїв та показників для оцінної діяльності установ соціальної сфери та соціальних працівників стане важливим етапом в її регулюванні, управлінні та прогнозуванні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Горемикіна Ю. В. Формалізація даних та методичні підходи у контексті оцінки ефективності соціальних послуг. *Механізм регулювання економіки*. 2012. № 1 (55). С. 188–195.
2. Соціальні послуги: як побудувати українську модель на європейських підходах: проєкт посилення регіональних соціальних служб в Україні. URL: <http://eu.prostir.ua/data?t=1&q=2174>
3. Горемикіна Ю. В. Мониторинг и оценивание качества и эффективности социальных услуг: прикладной аспект. *Demography and Social Economy*. 2016. № 3 (28). С. 122–132.
4. Хилл Н. Измерение удовлетворенности потребителя по стандарту ИСО 9000:2000 / Хилл Н., Сельф Б., Роше Г.; пер. с англ. Москва : Технологии, 2004. 192 с.
5. Мальцева О. В. Проблема визначення критеріїв ефективності соціальної роботи. *Университетская наука – 2018* : Международная научно-техническая конференция, Мариуполь, 23–24 мая 2018 г. Мариуполь : ПГТУ, 2018. Т. III. С. 100–101.
6. Мальцева О., Шпуганіч М. Прикладні аспекти надання соціальних послуг сім'ям, які опинилися в складних життєвих обставинах. *Conduct of modern science – 2020* : Materials of XVI international scientific and practice conference, November 30 – December 7, 2020. Volume 6. Pedagogical sciences. Psychology and sociology. Sheffield, Science and education LTD, 2020. P. 51–56.
7. Макарова О. В., Черенько Л. М. Соціальні послуги для сімей з дітьми: нові виклики та напрямки вдосконалення. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2016. № 10. С. 697–700.
8. Сміх, радість, позитивна емоційність як індикатори ефективності соціальної роботи. *Университетская наука-2017* : Международная научно-техническая конференция: сборник тезисов докладов в 3-х томах. Том 3. Мариуполь : ГВУЗ «ПГТУ», 2017. С. 88–89.

ГЕНДЕРНІ ЗАСАДИ ПЕРЕЖИВАННЯ СТРАХУ САМОТНОСТІ ТА ЙОГО ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ІЗ САМООЦІНКОЮ

GENDER BASIS OF EXPERIENCING FEAR OF LONELINESS AND ITS RELATIONSHIP WITH SELF-ESTEEM

У статті розглядається взаємозалежність переживання страху самотності та самооцінки особистості, теоретичні та прикладні аспекти уявлення даних детермінаційних зв'язків. Віховими категоріями дослідження зазначеної проблеми є страх самотності, самотність та самооцінка. Емпіричні розвідки зосереджено на вивченні переживання страху самотності та її залежності від рівня і ступеня самоприйняття людиною власного «Я» з урахуванням гендерної диференціації. Самотність як психологічне явище залишається актуальним під час вивчення її окремих проявів та взаємозв'язків з особистісними особливостями та характеристиками. В умовах соціально-економічної нестабільності прояви та наслідки суб'єктивного переживання самотності людиною стають по-особливому злободенними та значущими, що робить дану проблему вельми актуальною для психологічного вивчення з подальшими перспективами вирішення.

Психологічний феномен самотності у науково-психологічних пошуках розглядається як почуття, процес, результат відносин, життєва позиція і стан. Почуття ізольованості має яскраво виражене емоційне негативне забарвлення. Процес усамітнення пов'язаний із ситуаційними реаліями та вибором оптимальної стратегії життєдіяльності. Як результат взаємин – оцінка й подальший вибір усталеної незалежної форми чи стилю життєреалізації. Буттєве позиціонування людини пов'язане з розумінням власної свободи на засадах перманентної відповідальності. Як психічний стан самотність відображає переживання людиною відокремленості від загалу, суб'єктивної неможливості чи небажання відчувати прийняття та визнання себе іншими людьми. Адекватність самооцінки є одним зі складників «Я-концепції» та умовою, яку можна розглядати як причину та наслідок самотності, самотності чи усамітнення.

Ключові слова: гендерні особливості, ізольованість, переживання страху самотності, самотність, самотність, самотність, самотність, самотність, самотність, самотність, самотність.

The article examines the interdependence of experiencing the fear of loneliness and self-esteem of the individual, theoretical and applied aspects of the realization of these deterministic relationships. The landmark categories of the study of the mentioned problem are the fear of loneliness, solitariness and self-concept. Empirical investigations are focused on studying the experience of fear of loneliness and its dependence on the level and degree of self-acceptance of a person's own "I", taking into account gender differentiation. Loneliness as a psychological phenomenon remains relevant when studying its individual manifestations and relationships with personal characteristics and peculiarity. In conditions of socio-economic instability, the manifestations and consequences of a person's subjective experience of loneliness become particularly topical and significant, which makes this problem very relevant for psychological study with further prospects for a solution.

The psychological phenomenon of loneliness in scientific and psychological research is considered as a feeling, a process, a result of relationships, a life position and a state. The feeling of isolation has a pronounced emotional negative color. The process of seclusion is related to situational realities and the choice of the optimal life strategy. As a result of relationships – assessment and subsequent selection of an established independent form or style of life realization. The essential positioning of a person is connected with the understanding of one's own freedom on the basis of permanent responsibility. As a mental state, loneliness reflects a person's experience of separation from the general public, subjective impossibility or unwillingness to feel accepted and recognized by other people. Adequacy of self-esteem is one of the components of the "I-concept" and a condition that can be considered as a cause and effect of loneliness, solitariness or seclusion.

Key words: gender characteristics, isolation, experiencing fear of loneliness, loneliness, solitariness, self-concept.

УДК 159.923.2

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.43.2>

Фурман А.А.

д. психол. н., професор кафедри теорії та методики практичної психології
ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

Слободянюк К.М.

магістрантка освітньо-професійної програми «Психологія»
ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

Вступ та сучасний стан досліджуваної проблеми. У науково-психологічних тлумаченнях самооцінка постає процесом і результатом самопізнання з позицій критичної оцінки власних рис-якостей, дійством самоусвідомлення особистісних властивостей у виявах конструктивної чи деструктивної формовиявів самореалізації, вона є наскрізною характеристикою людини в осмисленні самості і спробі рефлексивного осягнення свого досвіду. В авторських позиціях дослідників утверджується теза про прямі кореляційні (детермінаційні) зв'язки між переживанням почуття самотності та низькою самооцінкою, але сутнісне спричинення даного взаємозв'язку досконало ще й досі не вивчено. Зазначені

співвідношення відображають низку різноманітних каузальних зв'язків. Так, занижена самооцінка може виступати як причиною, так і наслідком переживання самотності, а усамітнення з переживанням ізольованості впливає на зниження самооцінки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема самооцінки в обопільній залежності від переживання почуття самотності є актуальною з давніх часів та не втратила своєї науково-психологічної вагомості й сьогодні. Нагальні співзалежності і взаємовпливи самосприйняття і переживання самотності розглядаються сучасними науковцями в різних ракурсах: як наслідок соціальних взаємодій та інтеріоризації суспільних цін-

ностей (Р. Бернс, С. В. Духновський, С. Г. Корчагіна, Ю. М. Швалб); як свідоме постання особистості в аспектах соціальних взаємодій (Б. Г. Ананьев, Е. Берн, Л. І. Божович, І. С. Кон); як результат вітакультурних взаємин і формування персоніфікованого внутрішнього засвіту (М. Міцелі, С. Л. Рубінштейн, Т. М. Титаренко, В. В. Столін, П. Р. Чамата) та ін.

Метою статті є виявлення взаємовпливів між рівнем самооцінки та переживанням самотності серед чоловіків та жінок.

Виклад основного матеріалу дослідження. У сучасному українському суспільстві проблема самотності нині є вельми злободенною. Почуття безпорадності і пригніченості за усамітнення постає тяжким емоційним переживанням, пов'язаним із руйнацією соціально-перцептивних очікувань особистості, що є важливим складником людського буття. Самотність – це явище багатоконпонентне й уміщує як психологічний стан людини, її переживання, емоції, почуття, так і характеристику міжособистісних стосунків у площині соціальних взаємин.

М. Міцеллі та Л. Пепло розглядають самотність у тісному взаємозв'язку із самооцінкою, К. Роджерс – як відчуження (ізоляцію) особистості від власних почуттів, що пов'язані з переживанням спільності, єдності, затребуваності [6]. Низка психологів, які займаються дослідженням цієї проблеми (М. Й. Боришевський, У. Ф. Кіреєва, Я. Л. Коломинський, С. В. Чайкіна), розглядають самотність як порушення мережива міжособистісних стосунків, а Р. Вейс упереднює дану дефініцію з нестачею приятельських відносин. К. Горні, розробивши психосоціальну концепцію самотності, вмістила туди доволі значний шерех чинників, що впливають на це переживання, зокрема і проблеми сучасної сім'ї. Ф. Фромм-Райхман зазначає, що прагнення до взаємної близькості зберігається у людини з дитинства і розпросторюється на все життя, адже немає жодної людини, котра не боялася би втратити відчуття власної вагомості чи персональної необхідності для інших і світу в цілому [5].

Аналіз наукових досліджень останніх років указує на те, що в науці не існує єдиного розуміння поняття самотності, її сутнісних характеристик, походження та особливостей перебігу. Неоднозначність витлумачення й інтерпретації даної дефініції пояснюються певною обмеженістю в теоретичних розвідках в означенні самотності як психічного феномену [3]. Ю. М. Швалб та О. В. Данчева відзначають, що у науковій літературі має місце недостатнє розмежування таких понять, як «самотність», «ізоляція», «усамітнення», «одинокість», що першочергово пов'язано з відсутністю їх теоретичного порівняння та чіткого методологічного обґрунтування їх сутнісного напов-

нення. Щоб уможливити подібне зіставлення, варто розширити контекст науково-рефлексивного аналізу самотності, перейшовши, зокрема, до категорії переживання як емоційного стану й особистісного феномену [8]. Кожна людина з позицій власного життєвого досвіду усвідомлює неконтрольованість (афективність, спонтанність) власних переживань, що ситуаційно спричинені перебігом безпосередніх буденних подій.

Особливості переживання почуття самотності пов'язані з типологічними рисами-якостями особистості та постають її вагомою (сутнісною, наскрізною) характеристикою. Це фундаментальне переживання супроводжується процесом особистісного зростання, поєднуючись із найбільш змістовними особистісними конструктами – рефлексією, самосвідомістю, Я-концепцією, що, своєю чергою, визначають контури постання людини у вирі зносин зі світом та ступінь її соціальної і персональної зрілості [2].

Тож найбільш влучним поняттям, яке визначає цілісну реакцію особи на ситуацію усамітнення, є саме переживання. Але відчуття самотності не можна аналогізувати лише з афективним складником особистості та ідентифікувати з певним почуттям чи емоційним станом. Осягнення людиною одинокості також утримується когнітивними (свідомісними) утвореннями (думками, переконаннями, цінностями, диспозиціями тощо), що сприяє виникненню певного спектру переживань і почуттів, більшою мірою деструктивного характеру (ворожість, ревності, страх, стрес, фрустрація, апатія, невпевненість, тривожність та ін.). Таким чином, самотність трактується як багатовимірний, складно організований та динамічний процес, що організується на перетині емоційної і когнітивної сфер особистості [7].

Переживання самотності, своєю чергою, може трансформуватися на осмислення власної ізолюваності, відчуження, дистанціювання, усамітнення, причому тут можливий як негативний, так і позитивний перебіг цих метаморфоз. У даному разі перед науковою спільнотою постає відповідь на філософсько-антропологічне питання вибору людиною шляху релігійного служіння, мудродайного присвячення себе науці чи мистецтву.

Знаний психоаналітик Г. С. Салліван зазначав, що переживання почуття самотності пов'язане з нереалізованою (фрустрованою) потребою людини у близькості з іншими. Так, дослідник уважав, що вперше ця потреба як нагальна необхідність і природний потяг з'являється у прагненні дитини до контакту (тактильного, зорового, слухового й інших задля несвідомого відчуття власної значущості, а отже, підтвердження безумовного рефлексу виживання). Якщо на ранніх етапах

свого постання у дитини склалися несприятливі (з огляду на поцінування старшими) стосунки з батьками, то, як правило, у підлітковому віці у наступників виникають проблеми у налагодженні близьких і довірливих контактів із ровесниками, встановленні тісних стосунків з однолітками і значущим довкіллям. Ф. Фромм-Райхман, вивчивши причини самотності, підкреслює згубний вплив передчасного відлучення дитини від материнської уваги, турботи, ласки та подальше переживання почуття відторгнення (дистанції) вже у дорослому віці [5].

До переживання самотності схильні як чоловіки, так і жінки різного віку. Найчастіше страх лишитися одинокою більшою мірою притаманний жінкам та виявляється у двох аспектах: 1) дискомфорт, пов'язаний із тим, що вона постійно буде самотня; 2) побоювання, що лишиться самотньою в більш зрілому віці (синдром «старої діви»). Цей страх не слід недооцінювати, він переслідує людину протягом життя, перетворюючись на фобію, спричинюючи тим самим життєві вибори (не завжди конструктивні). При цьому жінки часто перебільшують свої побоювання, страх самотності у них створює відчуття нікчемності, глибокого смутку та тривоги. Проте останніми роками жіноче ставлення до самотності дещо змінилося, що пов'язано з економічною незалежністю, вільним вибором принципів власного життя і свободою вчинення. Але у цьому разі на когнітивному рівні здійснюється осмислення тези «бути самій», а не «бути самотньою» [8].

У дослідженнях, присвячених виявленню відмінностей у переживанні почуття самотності серед розлучених та одружених чоловіків та жінок, висновувалося, що чоловіки надають більшого значення наявності партнера, ніж дружини, вони, як правило, меншою мірою відчують на собі тиск із боку суспільства і рівень їхньої самотності вищий, аніж у жінок. Також чоловіки-одиначки апелюють у своїх роздумах і переконаннях про усамітнення до «свободи» у повсякденному житті, що узгоджено із соціальною підтримкою такого способу життя, але разом із тим серед розлучених чоловіків більшість схильна страждати від глибоких емоційних переживань одиноності; жінки ж після розлучення меншою мірою підвладні довготривалим афектаціям (але ситуаційно більше гіперболізують негативні емоційні стани одразу після розлучення) [7].

Причиною самотності часто постає складність у налагодженні контактів і, як наслідок, утруднення спілкування, проблеми із самоприйняттям, невпевненість у собі, переживання нікчемності і непотрібності. Але самоідентифікація людини обов'язково вміщує розуміння власної причетності до соціаль-

ного загалу і, що найголовніше, усвідомлення цінності свого «Я» для значущого іншого, осягнення власної затребуваності і щирого інтересу до своєї особи. Дані тенденції самототожнення породжують персоніфіковані орієнтири в утвердженні людиною свого життєвого призначення, а отже, унаслідок горизонти самоздійснення в єдності із суспільним оточенням (значущими довколишніми), формуючи самоповагу на засадах самоплекання і саморозвитку.

Головною причиною відчуття самотності постає відсутність близьких друзів, з якими можна поговорити, отже, потреба у спілкуванні (у тому числі соціалізації) в них є, але через свою невпевненість, страх бути відчуженими не завжди наважуються вступати в контакт із цікавими для них людьми, віднаходити нові знайомства, не завжди можуть реалізувати свою потребу в зносинах. Каузальна атрибуція таких людей характеризується внутрішнім локусом контролю і супроводжується самоприписом негативних індивідуальних якостей, таких як сором'язливість, комунікативне дистанціювання, страх відмови за спроби встановити з ким-небудь близькі стосунки, нестача знань і навичок налагодження контактів, ситуаційна розгубленість, слабка обізнаність у закріпленні міжособових зв'язків [5].

Варто зазначити, що деякі люди у стані усамітнення відчують спокій, душевний затишок і безтурботність, але це вияв природнього потягу до зреалізування власного інтимного простору (під гаслом «побути одному»). Для цих осіб самота не пов'язана з негативними переживаннями, а є цілком комфортним і ресурсним станом, у якому можна побути наодинці зі своїм «Я», не грати певні соціальні ролі, вести себе автентично, відпочити від суспільства і контактів з іншими людьми, від спілкування з довкіллям. Тим паче людині корисно і необхідно періодично знаходитися у стані усамітнення, оскільки воно дає можливість рефлексувати особисті думки та переживання, проаналізувати свої досягнення та помилки [3]. Часом самотність (ситуаційне усамітнення чи ізольованість) може стати потужним інструментом до самопізнання і саморозвитку, а також сприяти більш глибокому осмисленню власного життя.

Відчуття самотності здатне посилюватися, послаблюватися залежно від змін в індивідуальних стандартах міжособистісного спілкування або кола чи контингенту спілкування. Самотні люди часто вбачають причину своєї самотності у собі (характері, рисах-якостях, недостатності певних здібностей, зовнішності тощо). У науково-психологічних дослідженнях висновується, що дані тенденції до самозвиначень у самотності залежать від самооцінки людини. Почуття відторгнення чи від-

сторонення від близьких контактів пов'язане з явно заниженою самооцінкою, що породжує стале переживання відчуття самотності та часто призводить до появи у людини комплексу неповноцінності (неприспосованості, нікчемності, жалюгідності) [7]. Зв'язок між самотністю і низькою самооцінкою пояснюється тим, що остання формує внутрішню позицію людини до самовідчуження, провокує розвиток неавтентичності, неконгруентності, супроводжуючись системою установок та поведінкових реакцій, які ускладнюють міжособистісне спілкування.

Переживання самотності породжує складну взаємодію різних почуттів та емоцій, що утворюють певний механізм динамізму ізольованості (розгортання і посилення самотності). Самі по собі смуток, відчай, тривога, відчуття покинутості або неповноцінності можуть і не бути пов'язані із самотністю, скоріше вони, маючи негативне забарвлення, відображають ступінь і форму незадоволеності людини довколишньою дійсністю або собою [4], тому найбільш імовірно, що причини цього невдоволення криються саме в самооцінці.

Самооцінка – це цінність, вагомість, значущість, якою особа наділяє себе у цілому чи окремі боки власного ества, своїх діяльностей, поведінки, вчинків. Самооцінка постає відносно стійким структурним утворенням (свідомісним конструктом) і разом із тим самим процесом рефлексивного ставлення до свого «Я». Вона відображає ступінь задоволеності або розчарування собою, рівень самоприйняття і самоповаги, що узгоджуються з оцінками (ставленням до людини) оточуючих, характеристикою довкілля і самою людиною результатів діяльності, а також співвідношенням реального й ідеального уявлень про себе [2].

Люди з низькою самооцінкою інтерпретують соціальні взаємозв'язки як самопринизливі, вони схильні пояснювати невдачі у спілкуванні внутрішніми чинниками, самозвинувачувати себе у комунікативних негараздах. Але люди з високою або навіть із неадекватно завищеною самооцінкою не менш схильні до переживання самотності. Причому особа з низькою самооцінкою приймає свою самотність як належне (очікуване і звичне), тоді як амбіційні, претензійні і впевнені у собі особистості можуть переживати самотність і довше, і глибше [4]. Тож завищена самооцінка може створювати стиль і образ мислення чи поведінки, що йде в розріз із загальноприйнятими нормами і стандартами, тим самим провокуючи переживання самотності.

Відсутність близьких відносин у дитинстві зі значущими людьми призводить до вимушеної самотності, яка породжує в подальших життєвих зрушеннях самозвинувачення,

глибокий критичний самоаналіз та постійний пошук власних (надуманих) недоліків. Тож діти, не маючи тісного взаємозв'язку з батьками (як наслідок гіпоопіки), вибудовують такі моделі соціального світу та власного «Я», які згубно впливають на їх самооцінку і подальшу соціалізацію [1].

Провівши емпіричне дослідження, орієнтоване на виявлення взаємозалежності переживання страху самотності та самооцінки особистості, виявлено статистично значущий від'ємний взаємозв'язок їх сутнісних показників, інакше кажучи, коли знижується самооцінка, підвищується рівень переживання самотності, і навпаки. Якщо звернутися до відсоткової статистики порівняння чоловіків та жінок, отримано такі результати за методикою «Диференціальний опитувальник ставлення до самотності» (вибірка – 42 особи, із них 24 жінки і 18 чоловіків): за показниками «переживання самотності» високі бали мають 8 % жінок та 24 % чоловіків, що свідчить про доволі значні вияви переживання ізоляції, нестачу близькості або довірливих контактів та усвідомлення власної самотності. За показниками «залежності від спілкування» високі бали мають 28 % жінок та 36 % чоловіків, що унаслідок негативне усвідомлення самотності та схильність долучатися до спілкування з метою уникнення усамітнення (більш притаманне чоловікам). Але за показниками шкали «позитивна самотність» високі бали мають 92 % жінок та 100 % чоловіків, що свідчить про відчуття позитивних емоцій під час усамітнення, уміння цінувати цей (вільний) час та усвідомлено приділяти увагу власному «Я».

За методикою «Самотність та її рівень», отримані такі результати: гнітюча самотність – 44 % жінок, 36 % чоловіків; легке відчуття самотності – 40 % жінок, 20 % чоловіків; комфортне усамітнення – 4 % жінок, 16 % чоловіків; відсутність ізоляції – 12 % жінок, 28 % чоловіків. Зазначені результати засвідчують, що велика кількість жінок і доволі значна частка чоловіків схильні до гнітючої самотності та переживання своїх проблем наодинці, негативних почуттів за усамітнення і переконаності у своїй ізольованості.

За результатами опитувальника С. Г. Корчагіної, призначеного для діагностики глибини переживання самотності в даний (поточний) момент: дуже глибоко переживають самотність 4 % чоловіків, глибоке переживання мають 28 % жінок та 56 % чоловіків, неглибоке притаманне 72 % жінок та 40 % чоловіків. Результати вказують на те, що серед чоловіків більший відсоток відчуває себе самотніми, вони занурені у цей стан, тоді як більшість жінок не настільки ґрунтовно переживає самотність у даний момент.

За тестом «Рівень самооцінки» С. В. Ковальова отримано такі результати: висока самооцінка – 28 % жінок та 20 % чоловіків; середній рівень самооцінки – 56 % жінок та 68 % чоловіків; низька самооцінка – 16 % жінок та 12 % чоловіків. Більшість респондентів має середній рівень самооцінки, а низький – притаманний більшій частці жінок, аніж чоловіків. За результатами опитувальника «Методика особистісного диференціалу»: фактор оцінки (рівень самоповаги) від –20 до –1 притаманний 4 % чоловіків, від 0 до 20 має 100 % жінок та 96 % чоловіків; фактор сили (розвиток вольових якостей) від –20 до –1 має 24 % жінок та 20 % чоловіків, від 0 до 20 має 76 % жінок та 80 % чоловіків; фактором активності (екстравертність особистості) від –20 до –1 володіє 24 % жінок та 32 % чоловіків, від 0 до 20 – 76 % жінок та 68 % чоловіків.

За результатами тесту М. Соренсен високий рівень самооцінки має 8 % жінок та 12 % чоловіків; середній – 36 % жінок та 24 % чоловіків; низький рівень – 32 % жінок та 28 % чоловіків; дуже низький рівень – 24 % жінок та 36 % чоловіків. У цілому більший відсоток респондентів позитивно ставиться до власного «Я», поціновує себе як непересічну особистість, воліє до самоприйняття та розраховує на власні сили під час вирішення повсякденних завдань, відзначається самовпевненістю, життєвою активністю та товариськістю у зносинах із суспільним загалом.

Висновки з проведеного дослідження. Результати емпіричного пошукування відображають сучасний стан наслідків міжособових зносин чоловіків та жінок та вказують на те, що існує безпосередній взаємозв'язок між самооцінкою і переживанням почуття самотності. Доволі вагомими кореляційні зв'язки на рівні значущих взаємозалежностей відображаються в таких показниках-шкалах: «глибина переживання самотності», «переживання самотності в даний момент» і «залежність від спілкування» мають каузальні співвідношення з наявністю низької самооцінки або її неадекватністю та низьким фактором оцінки (самоповаги). Тож із проведених розвідок можна узагальнити, що переживання почуття

самотності та низький рівень самооцінки – взаємозалежні явища, і найбільший показник цих кореляцій знаходиться на перетині оцінки власного «Я», уміння переживати усамітнення та рівня комунікації зі значущими людьми.

Порівнюючи результати групи чоловіків і жінок, висновуємо, що досить значна кількість респондентів дотримується балансу між рівнем самооцінки та переживанням самотності. Але, беручи до уваги гендерні відмінності, слід зазначити, то більшість чоловіків на даний момент глибоко переживає свою самотність, про що свідчать рівень їхньої самооцінки та нестача тісних комунікаційних зв'язків. Аналізуючи результати жіночого контингенту, варто констатувати, що він більш позитивно відноситься до проведення часу наодинці, вміє досить високо оцінювати власну особистість, спокійніше та результативніше використовує час усамітнення, що й відображається на показниках рівня самооцінки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бандура А., Уолтерс Р. Подростковая агрессивность. Изучение влияния воспитания в семейных отношениях. Москва : Прогресс, 1999. 218 с.
2. Боришевський М. Й. Особистість у вимірах самосвідомості. Суми : Еллада, 2012. 608 с.
3. Винникотт Д. Способность к одиночеству. *Антология современного психоанализа*. 2000. С. 254–260.
4. Дмитренко О. Ю. Індивідуально-психологічні особливості переживання самотності серед молоді. *Вісник ДНУ. Серія «Педагогіка і психологія»*. 2012. Вип. 18. Т. 20. № 9/1. С. 74–79.
5. Лабиринты одиночества / пер. с англ.; сост., общ. ред. и предисл. Н. Е. Покровского. Москва : Прогресс, 1989. 624 с.
6. Пепло Л., Мицели М. Одиночество и самооценка. *Самосознание и защитные механизмы личности* : хрестоматия. Москва : БАХРАХ-М, 2006. С. 261–281.
7. Помазова О. В. Самотність як психологічний феномен. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2013. Вип. 23. С. 206–214.
8. Сумко В. В. Самотність особистості, як соціально психологічний феномен. Тернопіль : ТНТУ, 2021. 65 с.

СЕКЦІЯ 2 СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЇ

СОЦІАЛЬНІ МЕХАНІЗМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АКАДЕМІЧНОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ У ЗАКЛАДІ ВИЩОЇ АКАДЕМІЧНОЇ ОСВІТИ

SOCIAL MECHANISMS OF ENSURING ACADEMIC CHARITY IN AN INSTITUTION OF HIGHER ACADEMIC EDUCATION

Статтю присвячено дослідженню соціальних механізмів забезпечення культури академічної доброчесності на прикладі конкретного ЗВО. Обґрунтовано необхідність формування нової академічної культури, запобігання академічній недоброчесності у ЗВО, упровадження та інституціоналізації практики академічної доброчесності, що сприятиме підвищенню якості вищої освіти загалом. Вивчається залученість суб'єктів освітнього процесу (викладачів і студентів) до механізму забезпечення культури академічної доброчесності.

Розвідка базується на результатах соціологічного дослідження «Академічна доброчесність у системі внутрішнього забезпечення якості освіти», яке було проведено у Дрогобицькому державному педагогічному університеті імені Івана Франка в рамках проєкту Американських рад із міжнародної освіти «Ініціатива академічної доброчесності та якості освіти». Дослідження проведено за допомогою онлайн-опитування студентів та викладачів через метод випадкової вибірки. Вибіркову сукупність становили 127 науково-педагогічних працівників і 550 студентів усіх факультетів і курсів університету першого і другого освітніх рівнів.

Результати дослідження засвідчили, що ЗВО належним чином веде інформаційну політику щодо академічної доброчесності та забезпечує механізми її дотримання, однак до цього процесу переважно залучений викладацький склад, а рівень залученості студентів є децю нижчим. Викладачам надається належний рівень доступу до програмного забезпечення з виявленням плагіату. Однак використання викладачами програмного забезпечення для виявлення плагіату у студентських роботах не є систематичним, здебільшого перевіряються курсові та дипломні роботи, рідше – інші види робіт, коли у викладача виникає підозра щодо плагіату. Для забезпечення належної якості вищої освіти всі учасники освітнього процесу мають бути однаковою мірою залучені до механізмів та процесів забезпечення академічної доброчесності.

Ключові слова: академічна доброчесність, ЗВО, плагіат, студент, викладач, академічна недоброчесність, якість вищої освіти.

The article is devoted to the study of social mechanisms of ensuring the culture of academic integrity on the example of a specific free economic zone. The need to form a new academic culture, prevent academic dishonesty in higher education institutions, introduce and institutionalize the practice of academic integrity, which will contribute to improving the quality of higher education in general, is substantiated. The involvement of the subjects of the educational process (teachers and students) in this mechanism for ensuring the culture of academic integrity.

This research is based on the results of the sociological study "Academic Integrity in the Internal Quality Assurance System of Education" which was conducted in the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University within the project of the American Councils for International Education "Initiative of Academic Integrity and Education Quality". The research was conducted using an online survey of students and teachers through the method of random sampling. The sample consisted of 127 scientific and pedagogical workers and 550 students of all faculties and courses of the university of the first and second educational levels.

The results of the research showed that the HEI properly conducts information policy on academic integrity and provides mechanisms for its observance, but in this process the teaching staff is mainly involved, and the level of student involvement is somewhat lower. Teachers are given an appropriate level of access to plagiarism detection software. However, the use of software for detecting plagiarism in student works by teachers is not systematic, mainly coursework and diploma works are checked, other types of work are rarely checked when the teacher suspects plagiarism. To ensure the proper quality of higher education, all participants in the educational process must be equally involved in the mechanisms and processes of ensuring academic integrity.

Key words: academic integrity, plagiarism, student, teacher, academic dishonesty, quality of higher education.

УДК 316:378

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.43.3>

[org/10.32782/2663-5208.2022.43.3](https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.43.3)

Гвоздецька Б.Г.

к. соціол. н., доцент,
доцент кафедри філософії, соціології
та політології імені професора
В. Г. Скотного
Дрогобицький державний педагогічний
університет імені Івана Франка

Нікон Н.О.

к. соціол. н., доцент,
доцент кафедри психології
та соціальної роботи
Національний університет
«Одеська політехніка»

У всіх демократичних, високорозвинутих країнах освіта і наука є основним стержнем сталого та безперервного розвитку. Саме вони формують і безпосередньо впливають на свідомість сучасної людини, її ціннісний світ, гуманізм, ідеї, світобачення, розуміння межі між добром і злом. Найвагомішою

категорією, що визначає розвиток освіти, а головним чином, її якість, є академічна культура чи цінності, що сповідаються тим чи іншим ЗВО. Як відомо, найкращі світові ЗВО мають уже давно сформований свій тип культури навчання, основою якого є принцип академічної доброчесності.

В Україні, як і в усьому світі, в останні роки освіта та наука зазнали нових випробувань та викликів, спричинених пандемією COVID-19, а на нині наша держава знаходиться у стані воєнних дій, що робить питання забезпечення якості організації та проведення освітнього процесу надзвичайно важливим, а також досягнення якості вищої освіти загалом, утім, ми послідовно і цілеспрямовано продовжуємо шлях упровадження та інституціоналізації практики академічної доброчесності. Процес формування академічної доброчесності є нелегким, тривалим і вимагає залученості всіх учасників академічного процесу, не лише студентів, а й науково-педагогічних працівників, оскільки саме вони мають вплив на рівень і якість умінь та знань, які отримують здобувачі.

За словами І. Мірчук, порівняно зі школами університетські спільноти значно швидше переосмислюють значення академічної доброчесності й наслідки недотримання її норм. Політика академічної доброчесності відображена в прийнятті університетами кодексів академічної доброчесності, застосуванні програм на перевірку оригінальності наукових праць і випускових робіт, створенні етичних комісій тощо, що підкреслює актуальність цього питання в українській освітній сфері, бо послуговування принципами академічної доброчесності сприятиме формуванню нової академічної культури в українських закладах вищої освіти, яке водночас є передумовою для успішного розвитку суспільства та держави загалом [10].

Варто зазначити, що в Україні ще в далекому 1994 р. почала формуватися нормативна база академічної доброчесності (Закон України «Про авторське право і суміжні права» [1]). Після Революції Гідності було прийнято закони України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 № 1556-VII [2], «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII [3], Положення про Національний репозитарій академічних текстів (Постанова Кабінету Міністрів України від 19.07.2017 № 541), Лист Міністерства освіти і науки України «Запобігання окремим проблемам і помилкам у практиках забезпечення академічної доброчесності: Аналітична записка» (від 20.05.2020 № 1/9-263) [4]. Нині на сайті Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти в закладі «Академічна доброчесність» розміщений на розгляд та громадське обговорення проект закону України «Про академічну доброчесність» [5].

Проблематика формування нової академічної культури, запобігання академічній недоброчесності у ЗВО є надзвичайно актуальною сьогодні й усе більше привертає увагу українських науковців. Хочеться відзначити колективну монографію «Академічна чесність

як основа сталого розвитку університету», де представлено праці з тематики академічної доброчесності. Так, Т. Фініков [12] розкриває академічну доброчесність у глобальному контексті та її потребу в українській освіті; А. Артюхов та О. Меньшов [6] порушують питання дотримання академічної доброчесності в наукових працях. Академічній (не) доброчесності присвячено праці таких учених, як Б. Буяк, Т. Васильєва, Ю. Єпіфанова, В. Козирев, Т. Лічман, А. Мельниченко, А. Сідляренко, О. Стрямець та ін. Чинникам недоброчесної поведінки студентів у навчальному процесі присвячено розвідку Б. Гвоздецької [7]. Соціологічний вимір академічної доброчесності з позицій викладача і студента (на прикладі конкретного ЗВО) у розвідці запропонували С. Щудло й І. Мірчук [13]. Утім, незважаючи на значний доробок із даної проблематики, питання академічної культури та практики запобігання недоброчесній поведінці є досі недостатньо розкритими.

Мета статті полягає у визначенні соціальних механізмів забезпечення академічної доброчесності у ЗВО як викладачів, так і студентів.

Дану розвідку зроблено на результатах соціологічного дослідження «Академічна доброчесність у системі внутрішнього забезпечення якості освіти». Дослідження було проведено в Дрогобицькому державному педагогічному університеті імені Івана Франка з 1 грудня 2020 р. по 12 лютого 2021 р. в рамках проекту Американських рад із міжнародної освіти «Ініціатива академічної доброчесності та якості освіти», учасником якого є ДДПУ імені Івана Франка. Було проведено онлайн-опитування студентів та викладачів через метод випадкової вибірки. В опитуванні взяли участь 127 науково-педагогічних працівників і 550 студентів усіх факультетів і курсів університету першого і другого освітніх рівнів. Маркерами дослідження стали рівень поінформованості студентів і викладачів із категоріями академічної доброчесності, внутрішня траєкторія студентів, вибір навчальних дисциплін, участь в обговоренні освітніх програм, ставлення до плагіату, об'єктивність оцінювання, навантаження студентів і звантаженість викладачів, санкції за недотримання академічної доброчесності тощо.

Феномен академічної нечесності (недоброчесності, недобросовісності) є багатограним та може набувати різних проявів. У його основі лежить умисне порушення загальноприйнятих в академічному середовищі моральних і правових норм, зазвичай із метою отримання певних переваг. У будь-якому разі розповсюдження таких проявів завдає нищівного удару по якості освіти та наукових досліджень, а отже, по перспективах забезпечення стійкого розвитку суспільства [9].

Згідно із Законом України «Про освіту» (ст. 42), порушенням академічної доброчесності вважаються:

– академічний плагіат – оприлюднення (частково або повністю) наукових (творчих) результатів, отриманих іншими особами, як результатів власного дослідження (творчості) та/або відтворення опублікованих текстів (оприлюднених творів мистецтва) інших авторів без зазначення авторства;

– самоплагіат – оприлюднення (частково або повністю) власних раніше опублікованих наукових результатів як нових наукових результатів;

– фабрикація – вигадкування даних чи фактів, що використовуються в освітньому процесі або наукових дослідженнях;

– фальсифікація – свідомо зміна чи модифікація вже наявних даних, що стосуються освітнього процесу чи наукових досліджень;

– списування – виконання письмових робіт із залученням зовнішніх джерел інформації, окрім дозволених для використання, зокрема під час оцінювання результатів навчання;

– обман – надання завідомо неправдивої інформації щодо власної освітньої (наукової, творчої) діяльності чи організації освітнього процесу; формами обману є, зокрема, академічний плагіат, самоплагіат, фабрикація, фальсифікація та списування;

– хабарництво – надання (отримання) учасником освітнього процесу чи пропозиція щодо надання (отримання) коштів, майна, послуг, пільг чи будь-яких інших благ матеріального або нематеріального характеру з метою отримання неправомірної переваги в освітньому процесі;

– необ'єктивне оцінювання – свідоме завищення або заниження оцінки результатів навчання здобувачів освіти [9].

Варто відзначити, що плагіат залишається найбільш популярним порушенням академічної доброчесності. Як показують статистичні дослідження, які проводяться в Україні, близько 90 % студентів удаються до плагіату [8].

Плагіат можна поділити на три основні типи: 1) копіювання чужої роботи (як без, так і з відомою) та оприлюднення її під своїм іменем; 2) представлення суміші власних та запозичених в інших аргументів без належного цитування джерел (компіляція); 3) перефразування чужої роботи без належно оформленого посилання на оригінального автора або видавця (перайт) [11].

Закон України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 встановлює, що обов'язковим для ВНЗ є «вживати заходів, у тому числі шляхом запровадження відповідних новітніх технологій, щодо запобігання та виявлення академічного плагіату в наукових роботах наукових, науково-педагогічних, педагогічних, інших працівників і здобувачів вищої освіти та притягнення їх до дисциплінарної відповідальності» [3].

Якщо говорити про ЗВО, де проводилося дослідження, то варто зауважити, що у даному ЗВО застосовують ліцензійні програми Unicheck, Strike Plagiarism, якими безкоштовно можуть користуватися як викладачі, так і студенти.

У даному дослідженні ми намагалися з'ясувати, чи мають викладачі доступ та чи користуються програмним забезпеченням із виявленням плагіату. Як бачимо з рис. 1, найбільший відсоток (54,9 %) опитаних викладачів увібрала позиція «так, ЗВО дає доступ до такого забезпечення», також 39,8 % відзначили, що «здійснення перевірки на плагіат проводиться централізовано спеціальним підрозділом в університеті».

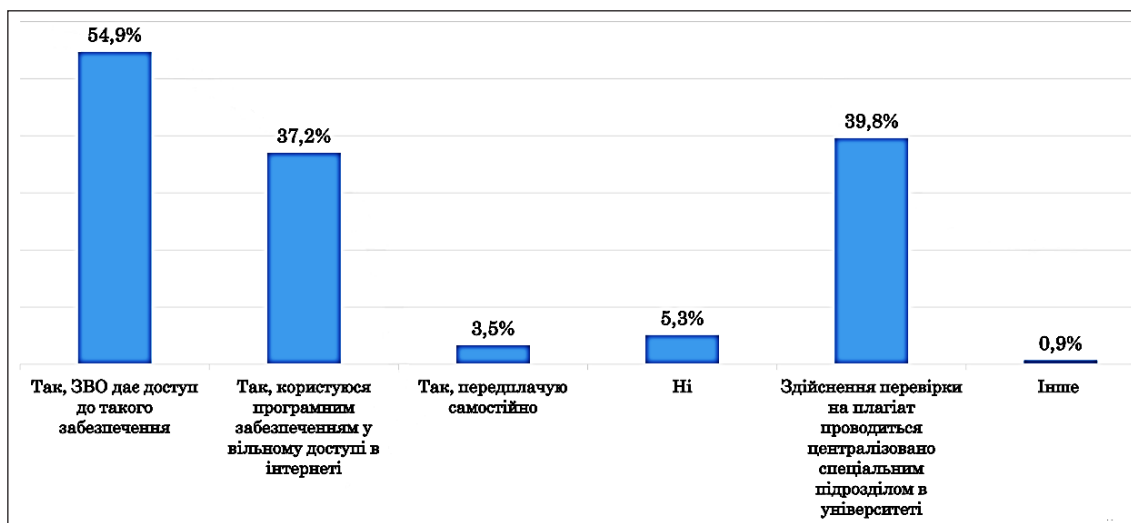

Рис. 1. Розподіл відповідей викладачів на питання: «Чи маєте Ви доступ до програмного забезпечення з виявленням плагіату? (ОБЕРІТЬ УСІ ПОТРІБНІ ВАРІАНТИ)», %

лом в університеті» (тут мається на увазі відділ інформаційних технологій та комп'ютерного забезпечення бібліотеки ЗВО). 37,2 % відзначили, що користуються програмним забезпеченням у вільному доступі в Інтернеті; 3,5 % – самі передплачують програмне забезпечення. Лише 5,3 % відзначили, що не мають доступу до програмного забезпечення з виявлення плагіату. Отже, з отриманих результатів можна зробити висновок про те, що ЗВО, у якому було проведено дослідження, надає належний рівень доступу до програмного забезпечення з виявлення плагіату.

Ми намагалися з'ясувати, за яких обставин та як часто викладачі використовують програмне забезпечення для виявлення плагіату у студентських роботах. З отриманих результатів опитування ми бачимо, що 66,7 % опитаних використовують програмне забезпечення для виявлення плагіату у студентських роботах, але лише для курсових та дипломних; 23,5 % респондентів – лише час від часу, коли мають підозру, і лише 12,3 % відзначили, що використовують завжди для всіх студентських письмових робіт. Серед опита-

них 23,5 % використовують час від часу, коли мають підозру; 4,9 % відзначили, що не було потреби (ніколи не було підозри на плагіат). Як бачимо, не є систематичним використання викладачами програмного забезпечення для виявлення плагіату у студентських роботах, переважно це курсові та дипломні роботи або у тому разі, коли у викладача виникає підозра щодо плагіату (рис. 2).

86,9 % опитаних викладачів відповіли ствердно про те, що їм доводилося брати участь у заходах, на яких роз'яснювали викладачам норми законодавства, рекомендації МОН, політики закладу щодо академічної доброчесності в навчальному процесі. Лише 10,3 % респондентів сказали, що не були задіяні у таких заходах. Це є свідченням того, що ЗВО належним чином веде інформаційну політику щодо академічної доброчесності (рис. 3).

Включивши в інструментарій запитання: «Якщо студент/ка скопіював/ла одне речення іншого джерела та використав/ла у своїй роботі, за яких умов Ви НЕ вважатимете це плагіатом?», ми хотіли з'ясувати, наскільки

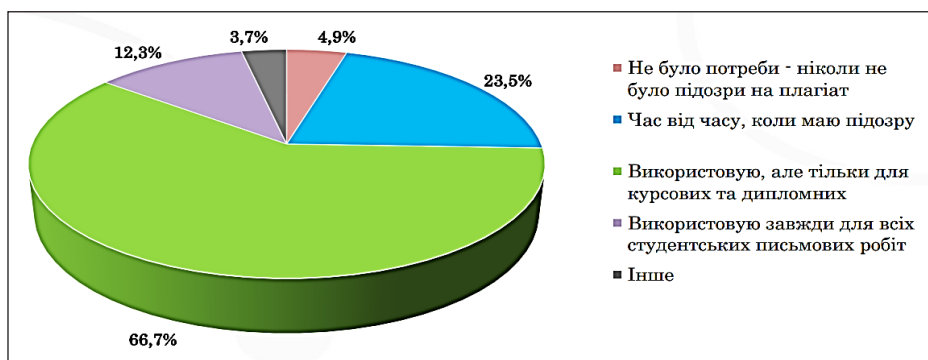

Рис. 2. Розподіл відповідей викладачів на питання: «Як часто Ви використовуєте програмне забезпечення для виявлення плагіату у студентських роботах? (ОБЕРІТЬ УСІ ПОТРІБНІ ВАРІАНТИ)», %

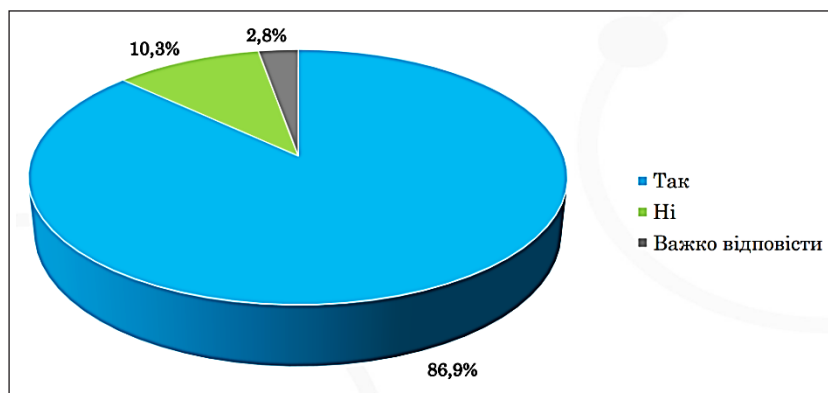

Рис. 3. Розподіл відповідей викладачів на питання: «Чи доводилося Вам брати участь у заходах, на яких роз'яснювали викладачам норми законодавства, рекомендації МОН, політики закладу щодо академічної доброчесності в навчальному процесі?», %

викладачі добре обізнані в культурі академічної доброчесності, а саме темі плагіату, адже попередні результати показали високий відсоток тих, хто брав участь у заходах щодо академічної доброчесності в навчальному процесі. Так, дійсно, 80,4 % опитаних дали правильну відповідь, зазначивши, що плагіатом не вважатимуть, якщо речення іншого джерела взято в лапки та є згадка автора на сторінки праці джерела (рис. 4).

У дослідженні брали участь і студенти. До інструментарію студентського опитувальника було включено запитання: «Чи доводилося Вам слухати курс (окремі теми) з академічного письма/академічної доброчесності?», яке мало на меті з'ясувати, наскільки студенти поінформовані чи інформуються даним ЗВО про культуру академічної доброчесності. Серед опитаних студентів 52,5 % відповіли «так», чим зазначили, що слухали такий курс чи були залучені до таких заходів. Однак високим є відсоток тих (майже половина – 47,5 %), які відзначили, що не брали участь у таких заходах чи не слухали даний курс (рис. 5).

Висновки з проведеного дослідження. З огляду на все вище сказане, а також зважаючи на події, які сьогодні відбуваються в Україні, а саме воєнні дії, хочеться звернути увагу на те, що впровадження та популяризація академічної культури в освітній простір України надалі залишаються актуальними питаннями. Хоча вже певною мірою сформована в українському законодавстві нормативна база, яка врегулює процес дотримання принципів академічної доброчесності, та, як засвідчують результати емпіричного аналізу ЗВО, повною мірою забезпечує механізми та принципи дотримання академічної доброчесності (з боку викладачів). Утім, як бачимо, рівень залученості студентів не є високим (52,5 %), причиною цього може бути недостатній рівень роботи викладачів щодо популяризації культури та принципів академічної доброчесності. Таким чином, на практиці процес популяризації та дотримання принципів культури академічної доброчесності має бути двостороннім, а отже, повною мірою має охоплювати як викладачів, так і студентів, оскільки від цього залежить якість вищої освіти.

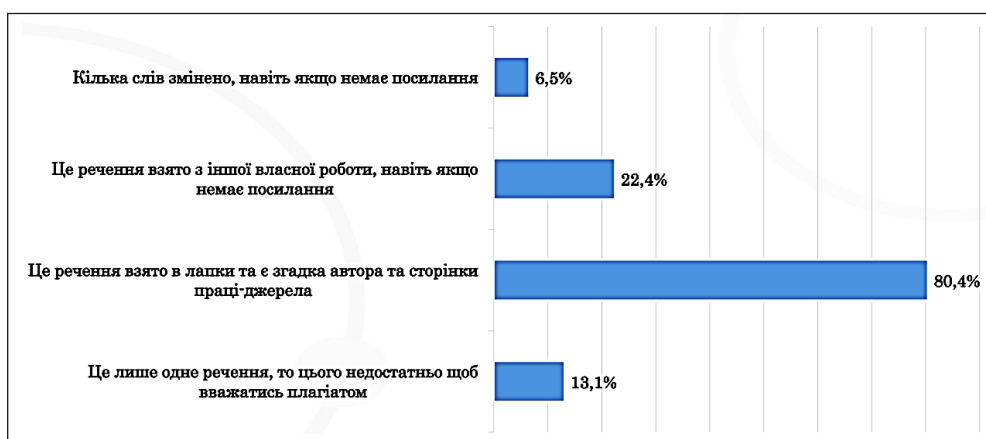

Рис. 4. Розподіл відповідей викладачів на питання: «Якщо студент/ка скопіював/ла одне речення іншого джерела та використав/ла у своїй роботі, за яких умов Ви НЕ вважатимете це плагіатом? (ОБЕРІТЬ УСІ ПОТРІБНІ ВАРІАНТИ)», %

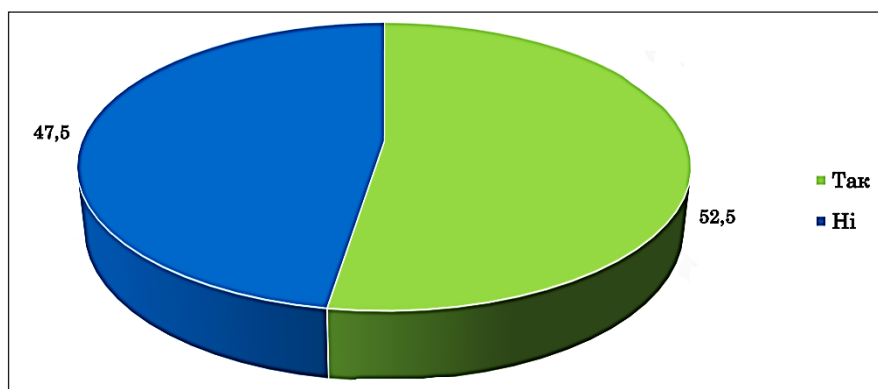

Рис. 5. Розподіл відповідей студентів на питання: «Чи доводилося Вам слухати курс (окремі теми) з академічного письма/академічної доброчесності?», %

Варто відзначити, що питання академічної доброчесності не є таким сучасним, як нам здається, а має досить давнє походження і під впливом постійних змін, трансформацій, особливо пов'язаних із розвитком інформаційно-комунікативних технологій, постійно урізноманітнюється та набуває нових форм. Перспективу подальших наукових розвідок слід пов'язати з дослідженням чинників та засобів популяризації академічної доброчесності та дослідженням, виявленням передумов і чинників створення недоброчесної поведінки, а також механізмів запобігання їм.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Закон України «Про авторське право і суміжні права». *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 13. Ст. 64. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/3792-12>
2. Закон України «Про вищу освіту». *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 37–38. Ст. 2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>
3. Закон України «Про освіту». *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 38–39. Ст. 380. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
4. Положення «Про Національний репозитарій академічних текстів»: *Постанова Кабінету Міністрів України*. № 541 від 19.07.2017; Лист Міністерства освіти і науки України «Запобігання окремим проблемам і помилкам у практиках забезпечення академічної доброчесності: Аналітична записка» (від 20.05.2020 № 1/9-263). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/541-2017-п#Text>
5. Проект закону України «Про академічну доброчесність». *Вебпортал Surlі*. URL: <http://surlі.li/qkbbq>
6. Артюхов А., Меньшов О. Академічна чесність у наукових дослідженнях. *Академічна чесність як основа сталого розвитку університету* / за заг. ред. Т. В. Фінікова, А. Є. Артюхова. Київ : Таксон, 2016. С. 123–131. URL: https://www.univer.kharkov.ua/images/redactor/news/2016-09-07/chesnist_osnova_rozvitk_Univers.pdf
7. Гвоздецька Б. Г. Чинники недоброчесної поведінки студентів у навчальному процесі. *Вища школа*. 2019. № 10. С. 55–65.
8. Квіт С. Академічне середовище не повинно приймати плагіат. *Міністерство освіти і науки України*. URL: <http://mon.gov.ua/usinovivni/novini/2015/07/16/akademichne-seredovishhe/>
9. Мельниченко А. Прояви академічної нечесності. *Академічна чесність як основа сталого розвитку університету* / за заг. ред. Т. В. Фінікова, А. Є. Артюхова. Київ : Таксон, 2016. С. 107–120. URL: https://www.univer.kharkov.ua/images/redactor/news/2016-09-07/chesnist_osnova_rozvitk_Univers.pdf
10. Мірчук І. Академічна доброчесність у теорії й на практиці з позицій викладача та студента. *Габітус*. 2021. Вип. 26. С. 32–39.
11. Плагіат. Визначення поняття. *Вікіпедія. Вільна енциклопедія*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Плагіат>
12. Фініков Т. Академічна доброчесність: глобальний контекст та національна потреба. *Академічна чесність як основа сталого розвитку університету* / за заг. ред. Т. В. Фінікова, А. Є. Артюхова. Київ : Таксон, 2016. С. 9–36. URL: https://www.univer.kharkov.ua/images/redactor/news/2016-09-07/chesnist_osnova_rozvitk_Univers.pdf
13. Щудло С., Мірчук І. Академічна доброчесність з погляду викладача. *Імплементация європейських стандартів в українські освітні дослідження* : збірник матеріалів IV Міжнародної наукової конференції Української асоціації дослідників освіти, 26 червня 2020 р. / за ред. С. Щудло, О. Заболотної, Л. Загоруйко. Дрогобич : Трек-ЛТД, 2020. С. 53–156.

ФЕЙК ЯК КОМПОНЕНТ КОМУНІКАЦІЇ У СУЧАСНОМУ СОЦІАЛЬНОМУ ПРОСТОРИ

FAKE AS A COMPONENT OF COMMUNICATION IN MODERN SOCIAL SPACE

У статті розглядається роль фейків у суспільно-політичному житті через призму різних моделей комунікації у соціологічному, лінгвістичному та філософському контексті. Найбільш важливими з погляду вивчення процесу комунікації є такі моделі комунікації, що відбивають структуру, основні елементи та динаміку комунікаційного процесу. Більшість цих моделей була створена у XX столітті. Звісно, у XXI столітті дані моделі не втрачають актуальності, проте необхідно враховувати сучасні умови. Автор розглядає класичну модель Лассвелла та можливості її використання в умовах нових інформаційних технологій. Основні частини зазначеної моделі досі є актуальними для дослідження масмедіа. Визначено місце фейків у теорії комунікативної дії Ю. Габермаса та дискурсі Т. ван Дейка. Порівняно соціологічні підходи до вивчення феномену фейку та наведено приклад лінгвістичного дослідження теми. Вивчення мовної моделі фейку дозволяє відмежувати його від інших видів мовного впливу, таких як аргументація або переконання. Автори дослідження роблять акцент на емоційній складовій фейків.

Також треба враховувати вплив інформаційного суспільства та його особливостей на сучасні комунікативні процеси, вивчений у працях таких дослідників, як О. Тоффлер, М. Кастельс. Інформаційні технології визначають картину теперішнього часу і ще більше визначатимуть картину майбутнього. Згідно з теорією М. Кастельса джерелами влади в інформаційному суспільстві є генерація, обробка і передача інформації, тож питання фейків та фейкових новин набувають державної та міждержавної важливості. Підкреслюється значення розвитку навичок критичного мислення.

У цьому ракурсі влучною є теорія філософа постмодернізму Ж. Бодрійяра та такі його терміни, як гіперреальність, симуляція та симулякр, якими також можна оперувати, розглядаючи феномен фейку.

Ключові слова: фейк, фейкові новини, комунікація, теорії комунікації, маніпуляція, комунікативна дія, інформаційне суспільство.

The article examines the role of fakes in social and political life through various models of communication from a sociological, linguistic and philosophical point of view. The most important, from the point of view of the study of the communication process, are such communication models that reflect the structure, main elements and dynamics of the communication process. The majority of these models were created in the XX century. Of course, in the 21st century, these models do not cease to be relevant, but it is necessary to take into account modern conditions. The author considers Lasswell's classical model and the possibilities of its use in the conditions of new information technologies. The main parts of this model are still the main elements in the field of mass media research. The place of fakes in the Theory of Communicative Action by J. Habermas and the discourse of T. Van Dijk is determined. Sociological approaches to the study of the "fake" phenomenon are compared, and an example of a linguistic study of the topic is provided. Studying the language model of a fake makes it possible to distinguish it from other types of linguistic influence, such as argumentation or persuasion. The authors of the study emphasize the emotional component of fakes.

It is also necessary to take into account the influence of the information society and its features on modern communicative processes, the works of such researchers as O. Toffler, M. Castells. Information technology determines the picture of the present time and will determine the picture of the future to an even greater extent. According to Castells' theory, the sources of power in the information society are the generation, processing and transmission of information, so the issue of fakes and fake news acquires importance at the state and sometimes even international level. Emphasis is placed on the importance of developing critical thinking skills.

From this point of view, the theory of the philosopher of postmodernism J. Baudrillard and his terms such as "hyperreality", "simulation" and "simulacrum" are apt, which can also be used when considering the phenomenon of a fake.

Key words: fake, fake-news, communication, theories of communication, manipulation, communicative action, information society.

УДК 316.28:316.77

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.43.4>

Кудрявцева К.О.

аспірантка кафедри соціології
і публічного управління

Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»

Комунікаційні технології як база сучасної масової культури проникають у всі сфери суспільного життя, але найбільш помітним їх вплив є у галузі формування суспільної думки, що є важливим проявом культурного простору, що формується. Виявляючись насамперед як самоідентифікація індивідів, вони впливають на процеси регенерації громадянського суспільства та зміни суспільно-політичних траєкторій. У цьому контексті процеси, що відбуваються під впливом інформаційних технологій і трансформації масової культури, вимагають комплексного осмислення, оскільки очевидним є їх тоталь-

ний вплив на всі сфери життєдіяльності сучасної людини.

Розглянемо детальніше одну з класичних моделей комунікації. Гарольд Лассвелл є американським політологом та теоретиком комунікації. У 1948 році, будучи професором Юридичного факультету в Єльському університеті, він розробив модель комунікації, яка розглядається як одна з ранніх і найвпливовіших комунікаційних моделей. Розроблена на основі досвіду ведення пропаганди в армійських підрозділах під час Другої світової війни, ця модель однаково могла бути використана для аналізу масової комунікації та будь-якої

комунікативної дії. У статті «Структура і функції комунікації у суспільстві» (1948) Г. Лассвелл пише: «Зручний спосіб описати акт комунікації – відповісти на такі питання: 1) хто говорить? 2) що каже? 3) яким каналом? 4) кому? 5) із яким ефектом?» [20].

Ми називаємо це моделлю комунікації п'яти питань. Ця комунікаційна модель була висунута Гарольдом Лассвеллом ще 1948 року. Вона стосувалася традиційних медіа (друкованих, аудіальних та аудіовізуальних). Будучи довгий час предметом полеміки, вона чітко поділяє процес комунікації на п'ять частин (елементів) у межах п'яти сфер досліджень.

Використовуючи цю модель, вчені можуть ефективно спланувати вивчення та безпосередньо описати процес комунікації з урахуванням появи нових технологій та нових медіа.

Зміна засобів комунікації, безумовно, впливає на онтогенез п'яти основних елементів комунікаційного процесу, розвиток яких відбувається у межах їхніх характеристик. По-перше, роль комунікатора виявляється різноманітнішою: відправником інформації може бути як організація, так і окрема людина. По-друге, інформація все більше перетворюється на масову та мультимедійну, адже медіадані та мультимедіа можна бачити практично скрізь. По-третє, засоби масової інформації стають більш інтерактивними, що є найважливішою характеристикою розвитку нових медіа. По-четверте, аудиторія починає брати активну участь та проявляти ініціативу, що характеризує її як більш персоналізовану. Крім того, вплив інформації на аудиторію та процес її оцінки стає більш швидким, скорочуються часові витрати.

З безперервним розвитком інформаційних технологій, Інтернету та різноманітних гаджетів змінюється характер сучасних медіа, до яких ми віднесемо цифрові технології (digital technologies), включаючи Інтернет, комп'ютерні мультимедіа, відеоігри, доповнену (розширену) реальність тощо. Проте сюди не включаються аналогове мовлення, друковані публікації та інші традиційні засоби масової інформації, якщо вони не створюють можливості для цифрової інтерактивності. Таким чином, багато нових медіа – це цифрова модернізація (digital upgrade) традиційних засобів масової інформації, наприклад, цифрове мовлення, цифрове телебачення та ін.

У сучасній літературі ми можемо також побачити такі терміни, що визначають нові медіа. Зокрема, ідеться про цифрові медіа (digital media), мережеві медіа (network media), мобільні медіа (mobile media) та ін.

Докладніше розглянемо модель Лассвелла у сучасних умовах. На першому ступені – **хто каже** – з розвитком нових медіа відбувається диверсифікація комунікатора. Зазвичай

у масовій комунікації відправником повідомлення є не окрема людина, а деякий організований інститут (газета, радіостанція, телевізійна станція, вебсайт тощо.). Зміст комунікації планується та розробляється професіоналами – журналістами, PR-фахівцями, редакторами, веброзробниками та ін. Сучасні медіа надають можливість громадськості, а саме окремій особі, виробляти, публікувати та передавати інформацію, що підриває традиції традиційних медіа. Нові засоби масової інформації сприяють розвитку «Ми-медіа» ери. «Ми-медіа» – книга, написана Деном Гільмором і опублікована в 2004 році, в якій розглядаються такі Інтернет-інструменти медіа, як веблог, RSS, SMS, однорангова мережа (англ. peer-to-peer, P2P – рівний до рівного) [19] та ін.

Міжнародна спілка електрозв'язку (International Telecommunication Union, ITU) [18] опублікувала дані щодо використання інформаційно-комунікаційних технологій у 2019 році. З 2000 до 2019 року популяризація Інтернету збільшилася майже у 8 разів (з 6,5 % до 51 % Інтернет-користувачів від населення всього світу, 4 млрд). За даними на 2021 рік загальна кількість користувачів соціальної мережі Facebook налічувала 2,7 млрд осіб [9], що становить понад третину населення земної кулі. Враховуючи домінуюче становище мережевих та мобільних медіа у міжособистісному спілкуванні та їх використання великою кількістю людей, ми можемо говорити про диверсифікацію комунікатора.

Другий ступінь – **що каже** – характеризується обсягом інформації, що постійно збільшується. Цифрові медіа надають технології зберігання практично безмежного обсягу інформації (так звані бази даних), тоді як традиційні медіа припускають зберігання інформації, але в обмеженому обсязі. До того ж зараз усю інформацію, представлену на паперовому носії, можна трансформувати в цифрову. Візьмемо, наприклад, електронний словник, де десятки великих паперових словників конденсовано у сотні мегабайт.

Основна характеристика нових медіа – інтерактивність – проявляється на третьому ступені моделі Лассвелла, що розглядає **канали комунікації**. Інтерактивність включена в комунікацію та суттєво полегшує її як на рівні користувачів (user-to-user), так і між користувачем та інформацією. Нові медіа змінюють традиційну модель засобів масової інформації – «один-до-багатьох» – на нову – «багато-до-багатьох», так звану модель вебспілкування [8]. За наявності сучасних медіатехнологій будь-яка людина може стати Інтернет-ЗМІ, тобто виробляти, розповсюджувати та зберігати у відкритому доступі текст, звук, зображення, мультимедіа. Отже, модель масової комунікації зміню-

ється разом із новими технологіями. У статті «Що таке нові медіа?» Він Кросбі представив міжособистісну Інтернет-комунікацію у вигляді моделі «один-до-одного», масову Інтернет-комунікацію у вигляді моделі «один-до-багатьох», а нову масову Інтернет-комунікацію, що прагне індивідуалізації, у вигляді моделі «багато-хто-до-багатьох» [17].

Звісно, реалізація інтерактивності у процесі комунікації не може обійтися без додаткової технічної підтримки, зокрема сенсорних технологій, інтерактивних проєкційних технологій, технології доповненої реальності, інтерактивної технології дзеркальної поверхні тощо.

П'ятий ступінь – **кому** – стає більш персоналізованим. Нові медіа – це комунікація від усіх людей до всіх людей, де інтерактивність є ключовим елементом, тому комунікатор та аудиторія можуть легко помінятися місцями. Сьогодні, надіславши листа електронною поштою або SMS, написавши блог, поспілкувавшись у чаті, комунікатор може почати масову комунікацію у будь-який час, у будь-якому місці, для будь-якої аудиторії, що вже ламає дискурсивні бар'єри традиційних засобів. По суті аудиторія не тільки отримує інформацію, але й активно взаємодіє з комунікатором. Будь-який процес комунікації передбачає аналіз комунікаційного об'єкта, тобто визначення цільової аудиторії. Хто ж є цільовою аудиторією нових медіа? Якими є її основні характеристики? Комунікатор повинен замислюватися над цими питаннями, щоб створити точну модель цієї аудиторії. Вікові, культурні, освітні, естетичні та інші характеристики важливі, адже саме від них залежить активність та частка участі (або неучасті) аудиторії у процесі комунікації.

Завершальний ступінь моделі – **ефект** – стає більш інтелектуалізованим. У широкому сенсі ефект комунікації можна розділити на ефект «до» (pre-test) і ефект «після» (post-test). Перший є творчим, другий є медійним. З виникненням цифрових технологій та інтерактивної комунікації перед випуском нових медіа творчий ефект має більше простору та можливостей (наприклад, реклама в Інтернеті може використовувати звук, анімацію, клік миші для привернення уваги аудиторії). Після випуску нових медіа ефект стає складним та різноманітним, велика увага тут приділяється зворотному зв'язку. Ефект оцінюється кількісно.

У 1968 р. Лассвелл розробив більш докладний варіант своєї моделі комунікації. Дана модель також передбачає аналіз процесу комунікації за допомогою відповідей на низку запитань.

Хто? Це питання пов'язується зі встановленням джерела інформації, яке може і не збігатися з комунікатором, який безпосередньо її передає (це можуть бути як різні

особи, так і одна особа). Це необхідно визначити для встановлення правильної відповіді на наступне запитання.

У якій ситуації? Відповідь на це питання пов'язана з виявленням того, у якій ситуації – сприятливій, нейтральній чи несприятливій – реалізується комунікативний акт. Також необхідно встановити наявність штучних та природних бар'єрів між аудиторією та комунікатором, які заважають доведенню необхідної інформації до адресата, та намагатися мінімізувати рівень їхнього впливу.

З яким наміром? Це питання є ключовим. Лише визначивши справжню мету комунікації, можна думати про добір необхідних для реалізації цієї мети засобів (каналу, повідомлення, комунікатора), про вибір цільової аудиторії тощо. Правильне розуміння мети (інструктування, інформування чи мотивування аудиторії) є визначальним елементом у доборі інших компонентів комунікації з метою її ефективності.

Використовуючи яку стратегію? Відповідь на це питання допоможе правильно обрати стратегію та забезпечити найефективніший спосіб досягнення мети у разі ефективної комунікації. Стратегія є не лише визначенням перспективних цілей, а й підбором раціональних шляхів та засобів їх досягнення. Стратегія комунікації визначається насамперед наявністю ресурсів, особливостями аудиторії, характером мети. Під час вибору оптимальної стратегії комуніканти керуються рішеннями низки таких завдань, як забезпечення ефективного, швидкого та надійного зворотного зв'язку, забезпечення найбільш повної інформації. Трапляються випадки, коли через відсутність необхідних елементів доводиться відмовлятися від добре розробленої стратегії.

З якими ресурсами? Відповідаючи на це питання, необхідно розуміти, що до ресурсів комунікації вчені відносять як самих фахівців – комунікаторів, так і фінансові та інформаційні засоби, які вони мають, а також ефективні комунікативні технології, прийоми, методи тощо.

З яким результатом? Відповідаючи на це питання, ми маємо на увазі оцінку результату сукупних зусиль учасників комунікаційного процесу. Комунікація ефективна, якщо поставлені цілі реалізовані у встановлені терміни та з найменшими витратами. Комунікативна ефективність зумовлена зміною у знаннях та установках, переконаннях чи поведінці одержувача інформації.

На яку аудиторію? Це питання пов'язане з вибором аудиторії комунікації, тобто тих, кому адресоване повідомлення. Ефективна комунікація пов'язана з правильним вибором аудиторії (масової, спеціалізованої, окремих

людей). Пошук своєї аудиторії та вміння підібрати відповідні засоби та способи комунікативного впливу вимагає високого професіоналізму та володіння методами та методиками конкретних соціальних досліджень.

Комунікаційна модель Г. Лассвелла як основа теорії реклами та зв'язків із суспільством досі досліджується вченими і є провідною моделлю в рамках масової комунікації. З розвитком нових технологій та нових медіа розвиваються й основні елементи цієї моделі зі своїми характеристиками.

На думку німецького соціолога Юргена Габермаса, у процесі розвитку капіталізму в другій половині ХХ ст. і його трансформації в постіндустріальний, інформаційний та інші стани суспільства на перший план виходить не примат економіки, а розвиток мови і комунікації. Це пов'язано з розвитком комп'ютеризації та масовим впровадженням її в життя. Отже, конфлікти в суспільстві переміщуються зі сфери виробництва до сфери комунікації та мови. Для пояснення цього процесу, на думку Ю. Габермаса, необхідна принципово нова теорія.

Ю. Габермас у праці «Теорія комунікативної дії» займається вивченням проблем мови. Мова та її форма впливають на соціальні функції комунікації. Саму комунікацію німецький соціолог розглядає як опосередковану мовою інтеракцію. У процесі комунікації виявляються сенси та значення мовних виразів [13].

Базуючись на теорії Макса Вебера, Ю. Габермас розробив власну теорію комунікативної дії, де виділив чотири типи дії, а саме: стратегічну, норморегулюючу, експресивну (драматургічну) і комунікативну дію. При цьому стратегічна дія включає в себе інструментальну і «власне стратегічну» дію. Орієнтація на успіх (або необхідність рахуватися з неуспіхом), на використання засобів, що відповідають поставленим цілям, залишилася її загальним розпізнавальним знаком. Але тепер Ю. Габермас дійшов до висновку, що чисто інструментальна дія відповідає такому підходу до людської дії, коли предметні, інструментальні, прагматичні критерії висуваються на перший план, а соціальні контекст і координати виносяться за дужки. Що ж стосується стратегічної дії у власному (вузькому) сенсі, то вона якраз висуває в центр соціальну взаємодію людей, проте дивиться на них з точки зору ефективності дії, процесів рішення і раціонального вибору. У контексті комунікативної дії акцентувалася націленість акторів (дійових осіб) перш за все саме на взаєморозуміння, пошуки консенсусу, подолання розбіжностей.

Іншими словами, Ю. Габермас під час аналізу соціальної дії виділяє формальні дії, орієнтовані на результат, і комунікативні дії, спрямовані на порозуміння між суб'єктами. Для

нього важливим стає виявлення ступеня раціональності (як і у Вебера) дії.

Стратегічна дія означає, що суб'єкт дії вибирає найбільш ефективний засіб отримання бажаного. Нормативна дія – це соціальна дія, метою учасників якої є досягнення взаємовигідних очікувань, здійснюване за допомогою підпорядкування поведінки цінностям і нормам, які поділяють учасники комунікації. Нормативна дія раціональна настільки, наскільки вона відповідає соціально прийнятним стандартам поведінки. Драматургічна дія є створенням публічного іміджу. Ефективність драматургічної дії визначається її щирістю. Що стосується комунікативної дії (центрального поняття в теорії Габермаса), то метою її є вільна угода учасників для досягнення спільних результатів у певній ситуації. Таким чином, соціальна дія стає, на думку німецького соціолога, взаємодією.

Виходячи з теорії комунікативної дії Ю. Габермаса, значимо, що фейк є дією інструментальною (стратегічною), тому що він не спрямований на досягнення консенсусу між учасниками взаємодії, а орієнтований на досягнення певної мети.

Співзасновник галузі лінгвістики тексту та аналізу дискурсу Т. ван Дейк розглядав комунікативну подію як складну єдність мовної форми, значення та дії з точки зору практики. Виходячи з дефініцій, можна розглядати фейк як дискурс та як комунікативну дію. Звернемося до визначення дискурсу Т. ван Дейка: «Дискурс – це комунікативна подія, що відбувається між тим, хто говорить, і тим, хто слухає (спостерігає тощо), у процесі комунікативної дії в певному тимчасовому, просторовому та ін. контексті» [4]. Комунікативна дія може бути мовною, письмовою, мати вербальні та невербальні складники.

Ван Дейк виходить керується тим, що ми розуміємо текст лише тоді, коли ми розуміємо ситуацію, про яку йдеться, тому він вводить поняття «модель ситуації» [5, с. 9]. Такі моделі потрібні нам як основа інтерпретації тексту. Використання моделей пояснює, чому слухачі чудово розуміють імпліцитні та неясні фрагменти текстів. У такому разі вони активізують відповідні фрагменти ситуаційної моделі. Тільки на основі моделей ми можемо визначити істинність чи хибність тих чи інших фрагментів тексту. Якщо моделі пошкоджені, наприклад, пропагандою або у людини погано розвинуте логічне мислення, то цій людині важко відрізнити справжні події від фейкових новин.

Д. І. Ляшенко та В. Ю. Мелікян у своєму лінгвістичному дослідженні визначили, що феномен «фейк» використовує два канали сприйняття інформації – логічний та емоційний [11, с. 65]. При цьому фейк спирається

на заміну достовірної інформації фальшивими відомостями, однак для забезпечення уявної достовірності використовується мовна модель, подібна до таких видів мовного впливу, як переконання і комунікативний тиск.

Аргументація як вид мовного впливу, спираючись на логічний канал передачі інформації, має у своїй структурі лише два компоненти – логос і етос, чим зумовлена неможливість здійснення будь-яких спроб підвищення ефективності риторичного впливу за допомогою неаргументативних прийомів, оскільки звернення до емоційної сфери реципієнта призводить до досягнення не консенсусу, а емоційної інтеграції, що може бути інтерпретована як прояв насильства у вигляді емоційного нав'язування думки, як використання мови як інструменту підпорядкування [7, с. 40]. Кількість елементів мовної моделі дозволяє чітко відмежувати її від фейку в системі видів мовного впливу.

Дослідження мовної моделі фейку дозволяє відмежувати його від інших видів мовного впливу (аргументації, переконання та комунікативного тиску) на підставі кількості реалізованих елементів даної моделі (логосу, етосу та пафосу) та джерела деструктивності. Диференційною ознакою фейку є трикомпонентна структура логосу, тоді як аргументація характеризується відсутністю пафосу. На відміну від переконання, всі компоненти якого (логос, етос і пафос) репрезентовані коректно, у фейках будь-який із трьох елементів мовної моделі може бути джерелом деструктивності фальшивих текстів. На противагу переконанню як риторичному коректному виду мовного впливу фейк реалізується у вигляді залучення конфронтаційних комунікативних стратегій і тактик. На відміну від тиску, фейк характеризується менш інтенсивним ступенем дії. Крім того, у підроблених текстах практично завжди дотримується максима симпатії, на відміну від прикладів реалізації комунікативного тиску. Крім того, фейк передбачає введення недостовірної інформації, тоді як комунікативний тиск – це насамперед перевищення допустимої міри впливу. Вчені доходять висновку, що «фейк є некоректним типом мовного впливу, у якому порушення норм логосу, пафосу і етосу сприяє реалізації деструктивного комунікативного задуму і породжує мовну агресію у комунікації» [11, с. 74].

Розглядаючи феномен фейку як комунікативний компонент, необхідно враховувати також вплив інформаційного суспільства та його особливостей. Нові технології на невідому досі висоту підіймають значення знання й інформаційних потоків. Нагадаємо, що зростання ролі знання та інформації свого часу проголошувалася Д. Беллом, А. Туреном, О. Тоффлером [2; 15] й іншими теоретиками постінду-

стріального суспільства. М. Кастельс робить істотне розрізнення між відомими концепціями інформаційного суспільства (information society) і власною концепцією інформаційного суспільства (informational society). Якщо в першому випадку підкреслюється визначальна роль інформації в суспільстві, то, на думку М. Кастельса, інформація й обмін інформацією супроводжували розвиток цивілізації протягом всієї історії людства і мали критичну важливість у всіх суспільствах. Інформаційне суспільство, що зароджується, будується таким чином, що «генерація, обробка і передача інформації є фундаментальними джерелами продуктивності і влади» [10, с. 42–43]. Однією з ключових рис інформаційного суспільства є мережева логіка його базової структури. До того ж інформаційне суспільство розвивається на фоні швидких і суперечливих процесів глобалізації, процесів, що зачіпають усі точки земної кулі, залучаючи або виключаючи людей із загального соціального, символічного й економічного обміну.

Намагаючись визначити інформаційне суспільство, М. Кастельс ґрунтувався на тому, що воно засноване на ролі знання і на зміні його додатку. Указуючи, що новий соціум, як і традиційний індустріальний лад, припускає високу роль знання, він підкреслює, що визначальним для його внутрішньої структури є перенесення найяскравіших проявів технологічного прогресу до галузі інформаційних технологій.

М. Кастельс виділяє три твердження, характерні для класичної теорії постіндустріалізму [10]:

1) джерело продуктивності і зростання знаходиться в знанні, поширюваному на всі галузі економічної діяльності через обробку інформації;

2) економічна діяльність зміщується від виробництва товарів до надання послуг. За скороченням сільськогосподарської зайнятості слідує необоротне скорочення робочих місць у промисловому виробництві на користь робочих місць у сфері послуг, які, зрештою, повинні сформувати переважну частку зайнятості. Чим більш розвинутою є економіка, тим більше зайнятість і виробництво повинні бути зосереджені у сфері послуг;

3) у новій економіці зростатиме значення професій, пов'язаних з високою насиченістю їх представників інформацією та знаннями. Зайнятість у менеджменті, потреба в професіоналах і техніках буде зростати швидше, ніж в будь-яких інших галузях, і складе ядро нової соціальної структури.

Вказані вище три взаємозв'язані твердження укорінюють теорію на рівні соціальної структури.

Для М. Кастельса формування міжнародних ділових і культурних мереж і розвиток інфор-

маційної технології – явища нерозривно пов'язані і взаємозалежні. Усі сфери життя людей, починаючи з геополітики великих національних держав і закінчуючи повсякденністю, міняються, виявляючись поміщеними в інформаційний простір і глобальні мережі [1, с. 134]. Він не вважає, що Інтернет працює тільки на глобалізацію. Він пише, що «комп'ютерна комунікація не є загальним засобом комунікації і не буде таким в осяжному майбутньому» [10, с. 339]. «Нові електронні засоби не відділяються від традиційних культур, вони їх абсорбують» [10, с. 349]. При цьому спостерігається широка соціальна і культурна диференціація, що веде до формування специфічних віртуальних співтовариств. Члени даних співтовариств можуть бути роз'єднаними у фізичному просторі, проте в просторі віртуальному вони можуть бути так само об'єднаними, як общини невеликих міст.

Мануель Кастельс підкреслює таку функцію медіа, як утримання простору соціальних комунікацій, де можливе спілкування із суспільством як з єдиним цілим. Це простір, де також реалізується влада, оскільки її дії стають відомими громадянам. З приводу феномену фейків Кастельс зауважує: «У соцмедіа достовірність залежить не тільки від джерела інформації, але і від здатності одержувача відфільтрувати інформацію» [15]. Коли інформації стає надто багато, у споживача зникає здатність адекватно її оцінювати. Від однієї гучної новини він йде до наступної, а всі вони професійно робляться так, щоб керувати його увагою, не відпускаючи ні на хвилину. У споживача немає ні часу, ні бажання робити не свою роботу, оскільки в минулому все це робили за нього традиційні медіа.

Розглядаючи феномен фейку, потрібно зазначити його зв'язок з такими явищами філософії постмодернізму, як гіперреальність, симуляція та симулякр. Термін гіперреальність був введений в обіг французьким філософом Жаном Бодрійяром. Він розглядає сучасну культуру як систему знаків. Зараз людина за один день отримує більше знаків, ніж людина у минулому за все життя. Знаки втрачають функцію репрезентації, зараз вони лише симулюють реальність [6, с. 231]. Гіперреальність – симульований світ, який сприймається за реальний і замінює його собою. Одиницями гіперреальності є симулякри – знаки (несамостійні феномени), що відсилають до чогось іншого. Бодрійяр вважає, що зараз реальність постає нульовим ступенем віртуальності. Крім того, філософ переконаний, що поняття віртуального тотожне поняттю гіперреальності, яка завдяки своїй досконалості є більш реальною, ніж відомий усім симулякр реальності. Він пише: «Більше не ідеться про імітацію,

про дублювання, навіть про пародію. Мова про заміну реальності знаками реального...» [3, с. 11]. Ідея симулякра полягає в тому, що він гіпертрофує все довкола. Бодрійяр вважає, що існує три таких порядки симулякра: підробка, виробництво та симуляція [6, с. 232]. Підробка – це копія реального об'єкта, що має цінність. Виробництво передбачає тиражування образу задля отримання фінансової вигоди. Симуляція не має зв'язку зі своїм прообразом, а замінює реальність. Бодрійяр вважає, що особистість та суспільство вже давно існують у гіперреальності, коли у свідомості людей відбувається підміна реальності на гіперреальність. Він досить різко заявляв, що саме масмедіа створюють потік інформації (так званий білий шум), що знищує реальність і створює величезну кількість копій та симулякрів (так званих фейків), які формують гіперреальність [14].

Висновки. Фейк як соціальне багатогранне явище треба розглядати одночасно у різних теоретичних концепціях: як частину комунікаційної моделі, як частину мовної схеми та через призму тенденцій та характеристик інформаційного суспільства. Завдяки розвитку Інтернету, особливо соціальних мереж, фейк-нюз стали одним із видів інформації, що сприяє зростанню аудиторії. Проблема в тому, що автори фейк-нюз не аналізують події, що відбуваються, а вигадують новини або в контексті реальних, але нудних подій, або використовують нестандартні прийоми. Найбільш популярними прийомами поширення такого фейку можна вважати залякування (створення паніки), переконання народу, одностороннє висвітлення та спотворення фактів, надання непотрібної інформації. Традиційні новини, як правило, пишуться нецікаво, у них багато побічних міркувань. На відміну від них, фейк-нюз відразу починаються з цікавих фактів. Більшість звичайних читачів пропускає традиційні (економічні, культурні тощо) новини та уважно стежить за інформацією нестандартного змісту, яка впадає у вічі та привертає увагу [12, с. 11]. Читач хоче гострого сюжету, а журналіст його створює.

Нинішній час фахівці називають епохою постправди. Таке трактування – це прояв сучасного цифрового суспільства, у якому цінність факту поступається почуттям та настроям людей. Тепер на тлі таких емоцій, як оцінка, вплив, особисте визнання, події та причетні до них факти та докази стали відносно незначними. Наприклад, у США досить складно довести a priori, що не схильна до скоєння злочину людина може таки порушити закон. У такій ситуації точний прояв факту втрачає свою реальну цінність, саме навколо цього факту виникають різні фейкові підходи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абрамов Р. Н. Сетевые структуры и формирование информационного общества. *Социологические исследования*. 2002. № 3. С. 133–140.
2. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество: опыт социального прогнозирования / перевод с англ.; под ред. В. Л. Иноземцев. Москва : Academia, 1999. 786 с.
3. Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляции / перевод с французского А. Качалова. Москва : Издательский дом «ПОСТУМ», 2015. 240 с.
4. Ван Дейк Т. А. К определению дискурса. 1998. URL: <http://psyberlink.flogiston.ru/internet/bits/vandijk2.htm>
5. Ван Дейк Т. А. Язык. Познание. Коммуникация. Батуми : БГК им. И. А. Бодуэна де Куртенэ, 2000. 308 с.
6. Гавра Д. Основы теории коммуникации : учебное пособие. Санкт-Петербург : Питер, 2011. 288 с.
7. Голоднов А. В. Перуазивная коммуникация: стратегии и тактики воздействия (на материале современной немецкоязычной рекламы). Санкт-Петербург : Астерион, 2010.
8. Григорова З. В. Нові медіа, соціальні медіа, соціальні мережі – ієрархія інформаційного простору. URL: http://ttdruk.vpi.kpi.ua/article/view/115905/pdf_60
9. Демографическая статистика Facebook: сколько людей используют Facebook в 2021 году? URL: <https://www.affde.com/ru/facebook-users.html>
10. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. URL: <http://eur.ru/Documents/2005-12-05/35BD6.asp>
11. Ляшенко Д. И., Меликян В. Ю. Феномен «фейк» в системе видов речевого воздействия. *Актуальные проблемы филологии и педагогической лингвистики*. 2021. № 3. С. 63–74.
12. Fake news: дезинформация в медиа : пособие / Н. Муратова, Н. Тошпулатова, Г. Алимова. Ташкент : Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi, 2020. 104 с.
13. Основные понятия и идеи теории коммуникативного действия Габермаса. *История философии: Запад-Россия-Восток (книга четвёртая. Философия XX в.)*. Москва : «Греко-латинский кабинет» Ю. А. Шичалина, 1999. 448 с.
14. Попов И. Жан Бодрийяр – от подделки к подлиннику. 2015. URL: <https://gazeta.mirt.ru/stat-i/obschestvo/post-1833/>
15. Почепцов Г. Протестность с точки зрения сетевой теории Мануэля Кастельса. 2018. URL: <https://ms.detector.media/mediaanalitika/post/21463/2018-07-15-protestnost-s-tochky-zreniya-setevoy-teoryu-manujelya-kastelsa/>
16. Тоффлер Э. Третья волна. Москва : «Издательство АСТ», 1999, 776 с.
17. Crosbie V. What is new media? URL: https://www.academia.edu/37596635/What_is_New_Media_April_27_2004_
18. International Telecommunication Union. URL: <https://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Pages/stat/default.aspx>
19. Gillmor Dan. We the Media: Grassroots Journalism by the People, for the People. URL: https://archive.org/stream/wethemediagillmor/wethemediagillmor_djvu.txt
20. Lasswell H. D. The Structure and Function of Communication in Society. URL: http://sipa.jlu.edu.cn/_local/E/39/71/4CE63D3C04A10B5795F0108EBE6_A7BC17AA_34AAE.pdf

СЕКЦІЯ 3 ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПОДРУЖНИХ КОНФЛІКТІВ THEORETICAL ANALYSIS OF MARITAL CONFLICTS

Стаття присвячена вивченню сімейних конфліктів. У ній описано загальні тенденції та специфічні особливості сімейних конфліктів. Розкрито сучасні підходи до вивчення сімейних конфліктів у різних умовах. З'ясовано ключову роль розширених сімейних стосунків. Визначено найважливіші причини конфліктів у сім'ї загалом. Виявлено негативні емоційні наслідки у вигляді дискомфорту, стресів, депресій, які несуть в собі сімейні конфлікти. Визначено критерії класифікації сімейних конфліктів. Розкрито сутність кризових періодів у сім'ї. Представлено аналіз механізму виникнення і розвитку сімейних конфліктів. Розкрито роль подружніх стосунків у виникненні та розвитку конфлікту. Розглянуто основні форми психологічної діагностики в сімейному консультуванні. Проаналізовано різні психологічні підходи до діагностики сімейних стосунків, у тому числі конфліктів.

Зроблено висновок про те, що у рамках різних теоретичних підходів до психотерапії та сімейного консультування оцінюються екстремальні зміни в сімейних стосунках по суті однаково, але підкреслюються різні особливості сімейного життя. Зокрема, думки вчених суттєво відрізняються в розумінні завдань і підходів. Сучасний стан сімейно-психологічної діагностики не відповідає практиці сімейного консультування, важко об'єктивно оцінити її ефективність. Такий стан перешкоджає вдосконаленню та розвитку теорії, тому фахівці намагаються створити діагностичні протоколи, які поєднують методи діагностики, засновані на принципах різних теоретичних підходів.

Підкреслено, що різноманітні діагностичні сценарії сімейних стосунків дозволяють сім'ям по-новому поглянути на свої стосунки, розкриваючи сторони спілкування та взаємодії, які часто не повністю реалізуються. Учасниками подружніх конфліктів часто є не протилежні сторони для повної реалізації своїх цілей, а жертви власних неусвідомлених особистісних рис і неточностей, які не відповідають дійсності, їх сприйняттю ситуації та їм самим.

Ключові слова: сімейні стосунки, конфлікт, сімейні ролі, діагностика конфлікту, сімейна система, соціальна взаємодія.

The article is devoted to the topic of family conflicts. It describes the general trends and specific features of family conflicts. Modern approaches to the study of family conflicts in different conditions are revealed; the key role of extended family relations has been clarified; identified the most important causes of conflicts in the family as a whole; revealed negative emotional consequences in the form of discomfort, stress, depression, bearing within themselves family conflicts. Criteria for classification of family conflicts are defined. The essence of crisis periods in the family is revealed. The analysis of the mechanism of occurrence and development of family conflicts is presented. The role of marital relations in the emergence and development of the conflict is revealed. The main forms of psychological diagnostics in family counseling are considered. Various psychological approaches to the diagnosis of family relations, including conflicts, are analyzed.

It is concluded that different theoretical approaches to psychotherapy and family counseling assess extreme changes in family relations in essentially the same way, but they emphasize different features of family life and differ significantly in their understanding of tasks and approaches. The current state of family psychological diagnostics does not satisfy the practice of family counseling, it is difficult to objectively assess its effectiveness, and also hinders the improvement and development of the theory. Therefore, specialists are trying to create diagnostic protocols that combine various diagnostic methods based on the principles of various theoretical approaches.

It is emphasized that a variety of diagnostic scenarios of family relationships allow families to take a fresh look at their relationships, revealing often not fully realized aspects of communication and interaction. Participants in marital conflicts are often not opposite parties for the full realization of their goals, but victims of their own unconscious personality traits and inaccuracies that do not correspond to reality, their perception of the situation and themselves.

Key words: family relations, conflict, family roles, conflict diagnostics, family system, social interaction.

УДК 159.964.21
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.43.5>

Миропольцева Н.І.

к. психол. н., доцент кафедри психології
Чорноморський національний
університет імені Петра Могили

Середа К.О.

студентка 6 курсу медичного
факультету
Чорноморський національний
університет імені Петра Могили

Конфлікт є одним із найважливіших явищ сучасного суспільно-політичного життя. Соціальне життя людей складне і сповнене протиріч, які часто призводять до конфлікту інтересів між окремими людьми та великими і малими соціальними групами.

Існують різні погляди на визначення та класифікацію конфліктів. Конфлікт (від лат. “conflictus” – «зіткнення») – це вира-

ження протиріччя. Конфлікт – це свідоме зіткнення, антагонізм, взаємний антагонізм, несумісність між як мінімум двома особами або групами, що виключає спільні потреби, інтереси, цілі, моделі поведінки, стосунки, установки, значущі для особистості чи групи. Це найгостріший засіб усунення протиріч у процесі спілкування, який виявляється у протистоянні конфліктуючих

суб'єктів, що зазвичай супроводжується негативними емоціями.

Інтерес до розробки та розуміння загального поняття конфлікту виник не тільки серед соціологів, а й серед психологів. Психологічна традиція вивчення конфлікту є найбільшою і найбільш розвиненою з усіх наукових дисциплін, що цікавляться конфліктами. Про це свідчить стійкий і тривалий інтерес психологів до конфлікту, а також різноманітні теоретичні та практичні праці з цього питання. Конфлікт як одне з важливих явищ психічного життя людини безпосередньо пов'язаний з проблемами психічного здоров'я – фундаментальною проблемою всіх психологічних наук. Питанням вирішення конфліктів були присвячені праці найвідоміших теоретиків психоаналітики З. Фрейда, К. Юнга, Е. Берна [2, с. 28].

До структурних компонентів конфлікту відносять об'єкт і предмет конфлікту, особистості опонентів, ситуацію в країні, регіоні, місці проживання, умови роботи і життя людини, обстановку соціальної взаємодії, а також потреби, інтереси, цілі опонентів і конфліктну взаємодію (прийоми і способи впливу один на одного, тобто стратегію і тактику протидії).

Сімейні конфлікти стали звичним явищем, що свідчить про негармонійність сімейних відносин. Проблема визначення сутності, причин і проявів конфліктів особливо актуальна для науки сьогодні, оскільки в періоди суспільної трансформації зростає розлучуваність, особливо серед молодих сімей.

Конфлікт, таким чином, порушує і навіть руйнує звичний простір соціальної організації людей, він не зупиняється на цьому, а проникає в приватну сферу життя кожної людини – її сім'ю, шлюбні стосунки. Слід завжди звертати увагу на поведінку, яка призводить до конфліктів у сімейних стосунках, оскільки сім'я є надзвичайно важливим соціальним інститутом у країні та гарантом майбутнього, тому сім'я заслуговує на місце в національній політичній системі.

Сімейний конфлікт – явище досить поширене. Це й не дивно, оскільки тісні зв'язки між людьми виникають у родинах. При цьому кожен член сім'ї хоче жити за своїми уявленнями і поглядами, які не завжди це можливо поєднати зі звичками і переконаннями інших членів сім'ї. Саме на цьому ґрунті виникають сімейні конфлікти. Але іноді конфронтація виникає, коли люди не розуміють один одного і роблять неправильні висновки. Це породжує претензії та обурення, а мирне вирішення не завжди можливе.

У громадській свідомості конфлікт часто пов'язаний з речами, які не повинні відбуватися в сім'ї. Головне – дійти висновку, що конфлікт містить у собі можливість виходу на новий рівень стосунків, пошуку нових мож-

ливостей. Успішні сім'ї відрізняються від проблемних сімей не відсутністю або низькою частотою конфліктів, а їх незначною і безболісною глибиною [2, с. 34].

Сім'я є найважливішим соціальним інститутом протягом усього періоду суспільного існування людини. Слід приділяти більше уваги лише тим формам поведінки, які призводять до конфліктів у сімейних стосунках. Причини сімейних конфліктів завжди багатогранні, вкрай заплутані. Конфлікти можуть мати складну і тривалу причину, що вимагає індивідуального підходу. Сім'ї постійно розвиваються, створюючи нові та непередбачені ситуації, тому члени сім'ї повинні реагувати на всі ці зміни. Темперамент і характер будуть серйозно впливати на поведінку в різних ситуаціях, природно виникатимуть різні протиріччя. У сімейному житті часто трапляються серйозні зміни, які можуть призвести до конфлікту. Основні з них:

- перший період можна назвати періодом адаптації, а складність пристосування один до одного призводить до різних проблем, тому в цей період розпадається близько третини сімей;
 - другий період пов'язаний з появою дітей, особистісним та професійним становленням членів сім'ї. Цей період супроводжується великою кількістю міжособистісних конфліктів;
 - третій період пов'язаний з віковими зрушеннями в сімейних стосунках, можливою переоцінкою минулої поведінки [5, с. 31].
- Серед важливих причин сімейних конфліктів виділимо такі: міжособистісну несумісність, претензії на лідерство, претензії на перевагу, розподілення домашніх справ, претензії на управління бюджетом, вплив родичів і друзів, інтимно-особистісну адаптацію.
- Причинно-наслідковий зв'язок сімейного конфлікту складний і включає велику кількість різних факторів, кожен з яких може призвести до конфлікту, наприклад:
- коли партнер надто багато очікує від партнера, покладаючи на нього відповідальність своє особисте благополуччя;
 - помилковість сексуальної потреби в сімейному житті;
 - заздрість до успіху партнера в житті;
 - недостатньо серйозне ставлення до проблем партнера;
 - партнер непривабливий;
 - знецінення стосунків [2, с. 37].

Специфіка сімейних конфліктів має певний предмет, а її особливість визначається специфікою сімейних відносин. Ці стосунки мають міжособистісний характер і вищу морально-ціннісну основу (любов, спорідненість). Крім того, сімейні відносини пов'язані з реалізацією функцій сім'ї.

Найпоширенішими в родині є конфлікти між чоловіком і дружиною та конфлікти між батьками та дітьми. Більшість конфліктів між чоловіком і дружиною виникають через конфлікти в спілкуванні. Ці порушення можуть мати форму конкуренції, псевдокооперації та ізоляції.

Суперництво приймає форму амбівалентних, доброзичливо ворожих стосунків, коли між подружжям часто виникають відкриті конфлікти, сварки, взаємні звинувачення та агресивні прояви. Сімейні ролі чітко не визначені, тому жоден із подружжя зазвичай не може взяти на себе відповідальність.

Між конфліктом і особистостями учасників конфлікту існують відносини залежності. Так, деякі люди відчувають позитивні емоції під час конфлікту. Деякі люди переживають їх дуже болісно, тому що не витримують психічної напруги. Певні риси особистості (злість, запальний характер, непостійність, вразливість тощо) можуть загострити виникаючі розбіжності та ворожість у стосунках. Можна стверджувати, що конфлікт, навіть закономірний на даному етапі життєвого циклу сім'ї, буде нездоланим, якщо парі з якихось причин не вдається знайти правильне і адекватне вирішення проблеми.

Конфлікти зазвичай викликані складними проблемами між партнерами. Конфліктні ситуації бувають різними на різних етапах розвитку родини. Найважливіша роль конфлікту припадає на роки становлення сім'ї, коли пара тільки починає звикати одне до одного. Саме на цьому етапі важливо визначити причини, методи та способи вирішення конфліктних ситуацій.

Різні погляди подружжя – природне явище в будь-якій сім'ї. Зрештою, чоловіки та жінки з різним рівнем IQ, емоційної залежності, різним життєвим досвідом, різними світоглядами та різними захопленнями живуть разом. Протилежні думки можуть бути з різних питань, починаючи від того, де провести вихідні чи відпустку і закінчуючи тим, яку машину купити. Конфлікт виникає у зв'язку з бажанням людей задовольнити певні потреби або створити умови для їх задоволення без урахування інтересів другого з подружжя або члена сім'ї.

Т. В. Андреева, Т. Ю. Пипченко у своїй роботі демонструють вікові відмінності сімейно-шлюбних потреб: якщо в молодому віці (20–30 років) найважливіше емоційне, статеве, духовне, відкрите спілкування, то протягом віку 30–40 і 40–50 поряд зі стороною спілкування все більшого значення набуває відданість чоловікові/дружині і сім'ї (чоловік виконує батьківські обов'язки щодо дітей).

А. В. Черніков стверджує: «На конфліктність у сім'ї також впливають неадекватні та суперечливі сімейно-шлюбні уявлення та очікування» [6, с. 42].

У психологічній літературі виділяють три основні причини відмінності уявлень молоді про сім'ю і шлюб:

1) уявлення про шлюб і сім'ю ще більше вдосконалюються і наповнюються деталями, оскільки сім'я стає все менш і менш анахронічною у своїй функціональній схемі. У минулому позитивні програми передач сімейного досвіду від батьків дітям все частіше почали давати збій;

2) поняття сім'ї та шлюбу в даний час далеке від ідеального. Дослідження показують, що ці думки часто обмежуються якоюсь однією сферою життя, переважно фінансовою, сімейною чи сексуальною. Найбільша різниця між юнаками та дівчатами полягає в тому, як підтримувати хороші сімейні стосунки. Представники сильної статі бачать своє головне завдання в її матеріальній підтримці, забуваючи про моральну та емоційну підтримку, яку чоловік зобов'язаний надавати дружині;

3) конфлікти в молодій парі можуть загострюватися через дуже слабке розуміння думок один одного. Відбувається це тому, що під час дошлюбного залицяння люди люблять обговорювати будь-які теми, крім тих, що стосуються безпосередньо сімейних відносин. В. Сатир звертає увагу на ілюзії та підводні камені у спілкуванні, які часто призводять до конфлікту [2, с. 69].

Американські дослідники В. Метьюз і К. Міханович перелічують 10 найважливіших відмінностей між щасливими і нещасливими сімейними союзами. Вони стверджують, що в нещасних сім'ях подружжя:

- 1) мають різні ідеї щодо багатьох речей і питань;
- 2) не розуміють почуттів інших;
- 3) говорять те, що дратує партнера;
- 4) часто почуваються нелюбими;
- 5) не звертають уваги на інших;
- 6) не мають задоволення потреби у довірі;
- 7) відчувають потребу в людині, якій можуть довіряти;
- 8) рідко роблять один одному компліменти;
- 9) часто змушені поступатися іншим;
- 10) хочуть більше любові [4, с. 123].

Конфлікти можуть бути хронічними. Часто хронічний конфлікт пов'язаний з психосоціальними установками людини, які зберігаються протягом усього життя. За тривалим конфліктом стоять незадоволені потреби і принципова несумісність особистостей, соціально-психологічних установок, думок, життєвих позицій. Вони характеризуються глибиною і стійкістю. У більшості випадків тривалі конфлікти практично неможливо вирішити з точки зору подружжя. Такі конфлікти майже завжди становлять небезпеку для шлюбу.

Багато авторів пов'язує конфлікт у стосунках із моделями поведінки в батьківських

сім'ях. Так, С. Кратохвил стверджує: «Людина багато в чому засвоює чоловічі чи жіночі ролі від батьків і схильна несвідомо використовувати моделі батьківських стосунків у своїй сім'ї, подобається їй це чи ні» [4, с. 73], тому в одних сім'ях прийнято вирішувати конфлікти відразу і емоційно, в інших – раціонально і холодно-кровно, попередньо зайшовши в кімнату і заспокоївшись. У результаті люди навчаються по-різному вирішувати сімейні конфлікти. Кожен вважає свої дії правильними, а інших людей – ні. Кожен думає, що інший порушив правила. Те ж саме стосується домашніх правил, фінансових витрат (відкладайте або витрачайте одразу), виховання дітей і багатьох інших домашніх справ.

Однією з гострих проблем сімейного консультування є отримання повної, об'єктивної та достатньої інформації про сімейне становище клієнта. Від цієї інформації залежить точність діагностики, вибір методу і напрямок корекційних заходів, ефективність допомоги. А. Н. Волкова, Т. М. Трапезнікова вважають, що зібрана інформація свідчить про наявність у консультантів певної сімейно-шлюбної моделі, яка може бути джерелом їх нестабільності. Проте теорія сім'ї та шлюб далеко від завершення, що призводить до істотних відмінностей у методах і характері зібраної інформації, її інтерпретації та використанні» [3, с. 736].

Існують дві основні форми психологічної діагностики в сімейному консультуванні:

1) психодіагностика, що дозволяє аналізувати сімейні стосунки і здійснюється за допомогою інтерв'ю, анкетування та проєкційних методів;

2) психологічна діагностика, реалізована в корекційній діяльності, тобто в процесі консультування, психотерапії та психологічної корекції. Реакція клієнта на психолога чи інших клієнтів, поведінка під час психотерапії – усе це стає важливим психодіагностичним матеріалом, на основі якого визначаються стратегії консультування [3, с. 739].

Г. Навайтис зазначає: «У спробі еkleктичного поєднання елементів сімейної психодіагностики важко адекватно відповідати її пізнавальним завданням, оскільки залишаються невирішеними питання більш загальних діагностичних парадигм, теоретичних і методологічних передумов, на яких повинні базуватися дослідження» [5, с. 74].

Г. Навайтис описує основні напрямки психологічної роботи щодо подолання сімейних конфліктів, які він називає парадигмами сімейного консультування:

1) теоретичні та практичні парадигми. У літературі, присвяченій сімейній психотерапії, розрізняють сімейні моделі, які є узагальненням досвіду консультування. Зазвичай модель сім'ї

описується таким чином, що фіксується лише один аспект сімейних відносин, а більшість сімей належить до середнього типу;

2) парадигма послідовного повторення. Оцінка сімейних відносин здійснюється шляхом встановлення взаємозв'язків усередині сім'ї, в тому числі причинно-наслідкових зв'язків;

3) структурно-процесуальні парадигми. Структура сім'ї вивчається з метою віднесення її до певної моделі сімейних відносин;

4) сімейно-особистісні парадигми. Сімейна психодіагностична модель може висвітлити зв'язки, стосунки між членами сім'ї або умови їх життя в сім'ї, а також вплив сім'ї на розвиток особистості;

5) парадигма «минуле – теперішнє – майбутнє». Кожна сім'я має свої етапи розвитку та єдності членів. Таким чином, часова парадигма має особливе значення в психологічній діагностиці сімейних стосунків;

6) парадигма конкретної метафори. Факти сімейного життя зазвичай оцінюються вербально. Характеристики інформації, отриманої від домогосподарства, впливають на логіку вибору моделі домогосподарства. Метафорична оцінка сім'ї може дозволити розкрити почуття, про які люди мало знають;

7) якісно-кількісна парадигма. При описі соціальних об'єктів часто виникає дихотомія якісної та кількісної оцінки, тобто при конкретному дослідженні сімей можна побачити переваги тієї чи іншої парадигми;

8) зовнішньо-внутрішня парадигма. Обговорюючи сімейне пізнання, дослідники мають на увазі внутрішні стандарти, які відображають ставлення та благополуччя членів сім'ї, і зовнішні оцінки, які відображають висновки сімейних терапевтів;

9) суб'єктивно-об'єктивна парадигма. Основним способом отримання сімейних суб'єктивних даних є самоспостереження членів сім'ї. Об'єктивні дані – це певні факти сімейного життя, хронологія його розвитку, фіксовані результати спостережень за сімейними стосунками [5, с. 82].

Важливо підкреслити, що більшість сімейних психологів-консультантів не використовує стандартизовані форми та тести під час оцінки функціонування сім'ї, а базується виключно на даних клінічного інтерв'ю. Під час першого інтерв'ю терапевт виявляє патерни взаємодії всередині сім'ї.

На думку вчених, опір сімей справжньому розумінню своїх стосунків також може бути викликаний змінами в сімейному психологічному кліматі. У кожній сім'ї можуть бути періоди більшої прихильності та певної дистанції, які замінюють один одного. Конфліктні сім'ї найчастіше звертаються до консультацій у періоди стабілізації. Таким чином, емоційний контекст

сімейних стосунків часто можна точно діагностувати після тривалих періодів спостереження. Викладене дозволяє стверджувати, що поки триває сімейне консультування, триватиме і діагностика сімейних стосунків [7, с. 138].

Інший цікавий погляд на діагностичну проблему отримання сімейної інформації можна знайти в праці Е. Г. Ейдеміллера, В. Юстіцкіса, де висвітлюються такі питання:

а) питання інтимності. Згідно з моральними та естетичними нормами певні сфери сімейного життя оповиті завісою інтимності, тому стороннім людям важко туди проникнути;

б) проблеми цілісності інформації. Багато подій у сімейному житті відбувається швидко і залишається непоміченими;

в) проблема розрізненості даних. Багато явищ, що цікавлять сімейних психотерапевтів, існують у всіх сферах сімейного життя і проявляються лише в певні моменти сімейного життя [7, с. 141].

З огляду на це психотерапевти застосовують певні прийоми роботи для вирішення вищезазначених проблем. Розмовляючи з родиною та спостерігаючи за нею, психотерапевт намагається створити всі умови, які б дали можливість безсорожно показати своє сімейне життя. Це досягається відповідним ставленням психотерапевта, його доброзичливістю, готовністю без обмежень обговорювати навіть найінтимніші питання.

Американський психолог С. Мінухін розробив методу «Приєднання до сім'ї», яка забезпечує цілісність отриманої інформації. «Приєднання» до сім'ї психотерапевта дає унікальну можливість спостерігати за повсякденними стосунками в родині [8, с. 94].

Аналіз літератури засвідчує, що відсутність у сучасній сімейній психотерапії єдиної теоретичної бази призводить до того, що завдання і шляхи вивчення сім'ї розуміються досить по-різному представниками різних шкіл. Так, у сучасній західній сімейній психотерапії досить поширеною є думка про те, що будь-який підхід є нормальним і у результаті приводить до досягнення цілі. Природно, що це викликає стурбованість і критичну оцінку вчених, які більш методично і відповідально ставляться до проблеми діагностики. Все частіше вчені здійснюють спроби вирішити проблему вивчення сім'ї, не обмежуючись надбаннями певної школи. При цьому ставиться завдання побудувати таку діагностичну схему, яка задовольняла б представників найрізноманітніших шкіл і напрямків.

Зокрема, представники еkleктичного підходу намагаються вирішити проблему вивчення сімей шляхом поєднання методів різних шкіл в загальну діагностичну схему. Вони користуються тим, що різні школи сімейної психотерапії часто мають справу з аналі-

зом і корекцією різних сторін сімейного життя. При розробці діагностичного протоколу увага акцентується на тому, яку інформацію і в якому порядку повинен отримати психотерапевт під час сімейного дослідження.

Щоб проілюструвати це на прикладі, ми розглянули модель Макмастера, розроблену Н. Епштейном, Б. Бішопом і Л. Балдвіном, яка була розроблена, щоб дати загальну концепцію аспектів різних сімейних конфліктів:

1) навички вирішення сімейних проблем. Автори стверджують, що члени сім'ї повинні визначити проблему, розглянути альтернативні шляхи вирішення проблеми, прийняти єдине рішення, реалізувати це рішення, переконатися в успішності своїх дій і оцінити результат;

2) сімейне спілкування. Модель Макмастера висвітлює дві важливі особливості процесу сімейного спілкування – відкритість або конфіденційність інформації, якою обмінюються члени сім'ї;

3) сімейні ролі. Рольова структура сім'ї включає функції, які виконує сім'я, звичні моделі поведінки, наявність умінь і навичок, необхідних для виконання обов'язків, правила розподілу ролей між членами сім'ї;

4) афективний зворотний зв'язок об'єднує сукупність емоційних відносин;

5) центральним у п'ятому вимірі – емоційній толерантності – є природа мотивації, яка формує ставлення особистості до сім'ї;

6) контроль поведінки – спосіб, за допомогою якого сім'я впливає і регулює поведінку своїх членів [7, с. 216].

Психотерапевти використовують модель Макмастера. Знайомство з нею показує, що вона здатна задовольнити багато практичних потреб, які виникають у сімейних дослідженнях.

Іншим цікавим способом аналізу подружніх стосунків є проблемний підхід, згідно з яким сімейні терапевти, які вивчають дисфункціональні сім'ї, спочатку визначають характеристики, які визначають їх нездатність справлятися з психічним стресом. При цьому методи виявлення типових «слабких місць» сім'ї включені в протокол діагностичного аналізу. Прикладом такого підходу є діагностична схема, розроблена американськими психотерапевтами В. Тангом, Дж. Макдермотом, – трьохосова класифікація проблемних сімей, яка складається з трьох осей:

1) порушення сімейного розвитку – це низка труднощів, що виникають на різних етапах сімейного розвитку;

2) порушення сімейної підсистеми – розлад подружніх стосунків, порушення підсистеми «батьки – дитина»;

3) руйнування сімейної функції – руйнування інтеграції окремих членів сім'ї та стосунків між сім'єю та зовнішнім світом [7, с. 229].

На думку фахівців, трьохосьова класифікація проблемних сімей є найбільш послідовною спробою застосування проблемного підходу до сімейної діагностики. Це надає дослідникам специфічний спосіб виявлення сімейних проблем.

Вчені розробили факторну модель, засновану на факторному аналізі для вивчення подружніх стосунків. Найвідомішим прикладом використання факторного аналізу є колова модель, описана Д. Ольсоном, Д. Шпренкле, К. Русселем. Автори виділяють два сімейних чинники, які найкраще характеризують сім'ї, – сімейну згоду й адаптивність. Сімейна згода – це ступінь емоційного зв'язку між членами сім'ї. Сімейна адаптивність – це характеристика ступеня гнучкості або стабільності сімейних відносин. Автори моделі вважають оптимальним проміжний рівень стійкості. Будь-який аспект сімейного життя може стати головним джерелом відволікання в сім'ї. Крім факторного аналізу, використовувалися й інші методи – метод головних компонентів, інтуїтивної таксономії тощо [7, с. 231].

Ще один цікавий погляд на вивчення проблем сімейних стосунків можна знайти у О. С. Сермягіного, А. М. Еткінда, які пропонують використовувати для діагностики кольоровий тест стосунків. Це клінічний і психодіагностичний підхід, призначений для вивчення емоційних компонентів стосунків клієнта зі значимими людьми та відображення свідомого та частково несвідомого рівнів цих стосунків [7, с. 236].

Отже, аналіз вітчизняних і зарубіжних теоретичних і конкретних експериментальних робіт показує, що різноманітні діагностичні сценарії сімейних стосунків дозволяють сім'ям по-новому поглянути на свої стосунки, розкриваючи сторони спілкування та взаємодії, які часто не повністю реалізуються. Учасниками подружніх конфліктів часто є не протилежні сторони для повної реалізації своїх цілей, а жертви власних неусвідомлених особистісних рис і неточностей, які не відповідають дійсності, їх сприйняттю ситуації та їм самим. Подружній конфлікт характеризується надзвичайною неоднозначністю, тому немає достатнього контексту для зв'язку зі специфікою поведінки людей у конфлікті.

У сімейному консультуванні розрізняють дві основні форми психокорекції як різновиду діагностування сім'ї. Це дозволяє аналізувати сімейні стосунки і діагностувати, що відбувається під час корекції впливів на родину. Е. Г. Ейдемиллер, В. Юстіцкіс, Г. Навайтис зазначають, що отримання інформації про сім'ї становить певні діагностичні проблеми. Вчені намагаються створити діагностичні протоколи, які поєднують методи корекції, засновані на принципах різних теоретичних підходів.

Усе це може сприяти подальшій корекції сімейних стосунків, але може бути й перешкодою для змін, оскільки сім'я може не розуміти категорій, якими оперує психолог. Так, деякі автори стверджують, що наукова обґрунтованість діагнозів, нових категорій опису сімей є марною спробою «втиснути» сім'ї в раніше створені схеми. На їхню думку, сімейні відносини повинні визначатися категоріями, якими користується сама сім'я. Іншими словами, сім'ї повинні виробити власні методи самодіагностики.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андреева Т. В., Пипченко Т. Ю. Потребности мужчин и женщин в брачно-семейных отношениях. *Психолого-педагогический поиск: проблемы и достижения* : материалы 3-й межвузовской научной конференции. Санкт-Петербург, 1999. С. 13–16.
2. Бондаровська В. Стадії розвитку сім'ї. Види сімейних конфліктів. Психологічна допомога сім'ї / упоряд. Т. Гончаренко. Київ : Вид. дім «Шкіл. світ», 2015. 256 с.
3. Волкова А. Н., Трапезникова Т. М. Методические приемы диагностики супружеских отношений. *Психология семьи : хрестоматия* / ред. Д. Я. Райгородский. Самара : Бахрах, 2007. С. 734–745.
4. Кратохвил С. Психотерапия семейно-сексуальных дисгармоний. Москва : Медицина, 1991. 248 с.
5. Навайтис Г. Семья в психологической консультации. Москва ; Воронеж : Московский психолого-социальный институт; Изд-во НПО «МОДЭК», 1999. 184 с.
6. Черников А. В. Системная семейная терапия: интегративная модель диагностики. Москва : Класс, 2001.
7. Эйдемиллер Э. Г., Добряков И. В., Никольская И. М. Семейный диагноз и семейная психотерапия. Санкт Петербург : Речь, 2007. 352 с.
8. Salvador Minuchin. *Families and Family Therapy*. Cambridge : Harvard University Press, 1974. 304 с.

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ФЕНОМЕНУ ГРУПОВОЇ ВЗАЄМОДІЇ

PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF THE PHENOMENON OF GROUP INTERACTION

У статті подано теоретичний аналіз феномену групової взаємодії та особливостей групової динаміки. У статті охарактеризовано методи групової роботи та особливості їх використання у тренінговій практиці. Проаналізовано роль гуманістичних принципів у створенні сприятливої атмосфери для розкриття учасників тренінгової групи та пізнання один одного. У статті зосереджено увагу на значущості участі майбутніх психологів у тренінговій роботі з метою гармонізації їх особистості та підвищення рівня професіоналізму. Основна увага у статті приділяється специфічним особливостям групової взаємодії в контексті організації оптимальної тренінгової роботи та забезпечення сприятливої психологічної атмосфери для самопізнання учасників групи. У роботі описано важливість продуктивної активності кожного суб'єкта групової взаємодії, яка сприяє розвитку як групи загалом, так і формуванню особистісних характеристик окремих її членів. Стаття присвячена визначенню місця та ролі групової психокорекції у становленні особистості психолога як кваліфікованого фахівця. У статті здійснено системний аналіз феномену групової психокорекції та її ролі у процесі фахової підготовки майбутніх психологів. При цьому фахова підготовка психолога потребує застосування оптимальних курсів і програм групової психокорекції, які забезпечують гуманістичне пізнання особистості та рефлексію майбутнього психолога. Також визначено основні аспекти міжособистісної взаємодії учасників тренінгової групи, причини виникнення конфліктів, особливості вияву групових процесів. Окреслено особливості тренінгу як сучасного, активного навчального процесу та засобу гуманізації освіти. У статті розглянуто суб'єктів тренінгу та основні чинники, що впливають на групову взаємодію. Виділено обов'язки тренера та психологічні засоби для побудови конструктивної взаємодії. Розглянуто алгоритм розвитку взаємодії у тренінгу від формування групи до завершення її роботи.

Ключові слова: тренінг, групова взаємодія, психокорекційні групи, групова динаміка, психокорекція.

The article presents a theoretical analysis of the phenomenon of group interaction and features of group dynamics. The article describes methods of group work and features of their use in training practice. The role of humanistic principles in creating a favorable atmosphere for the disclosure of training group participants and getting to know each other is analyzed. The article focuses on the importance of the participation of future psychologists in training work with the aim of harmonizing their personality and increasing the level of professionalism. The focus of the article is on the specific features of group interaction in the context of organizing optimal training work and providing a favorable psychological atmosphere for self-discovery of group members. The paper describes the importance of the productive activity of each subject of group interaction, which contributes to the development of both the group as a whole and the formation of personal characteristics of its individual members. The article is devoted to determining the place and role of group psychocorrection in the formation of a psychologist's personality as a qualified specialist. The article provides a systematic analysis of the phenomenon of group psychocorrection and its role in the process of professional training of future psychologists. At the same time, the professional training of a psychologist requires the use of optimal courses and programs of group psychocorrection, which provide humanistic knowledge of the personality and reflection of the future psychologist. The main aspects of the interpersonal interaction of training group participants, the causes of conflicts, and the peculiarities of group processes are also determined. The features of training as a modern, active educational process and a means of humanizing education are outlined. The article discusses the subjects of the training and the main factors affecting group interaction. The coach's responsibilities and psychological tools for building constructive interaction are highlighted. The algorithm for the development of interaction in the training, starting with the formation of the group and ending with it, is considered.

Key words: training, group interaction, psycho-corrective groups, group dynamics, psychocorrection.

УДК 159.99

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.43.6>

Момот М.А.

викладач кафедри психології діяльності в особливих умовах
Черкаський інститут пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля Національного університету цивільного захисту України

Вступ. Сьогодні групова форма роботи є досить поширеним явищем в освітній галузі, бізнесі, психологічних школах тощо. Проводяться різноманітні тренінги, які за своєю суттю значно відрізняються від класичних форм надання індивідуальної психологічної допомоги. Однією з основних особливостей тренінгу є специфічний характер взаємодії між тренером та учасниками групи, а також постійна взаємодія усіх учасників один з одним. Проблема практичного застосування

тренінгів, попри великий спектр наукових джерел, присвячених груповій роботі, залишається актуальною, оскільки малодослідженим є феномен групової взаємодії учасників тренінгової групи. Метою статті є теоретико-методологічний аналіз групової взаємодії, що відбувається у форматі тренінгової роботи.

Сучасні науковці (Н. Афанасьєва, Є. Карпенко, Т. Яценко) зазначають, що професійна фахова підготовка психолога-практика потребує застосування адекватних методів групо-

вої психокорекційної роботи, які дають змогу гармонізувати його особистість, набуті професійно значущих особистісних характеристик та вмінь. Дослідники в галузі практичної психології пропонують запровадити в межах навчального процесу тренінги особистісного зростання, що допоможе студентам-психологам здійснювати професійну рефлексію (О. Оніщенко), а також з формування у майбутніх практичних психологів особистісних та професійних новоутворень, що передбачають особистісні зміни та стабілізацію професійних якостей (О. Саркісова).

Поширеним явищем на психологічних факультетах закладів вищої освіти є тренінги вмінь і навичок, практикуми із групової психокорекції, що сприяють розширенню світорозуміння студентів та удосконаленню їхнього професійного самовизначення. Проте такий підхід ще не набув цілісності й системності, а глибинна психологічна корекція особистості майбутнього психолога знаходиться в процесі розвитку. З огляду на це важливим є проведення досліджень щодо специфіки групової взаємодії і психокорекційної роботи глибинного спрямування, в процесі якої виявляються інфантильні передумови особистісних дисфункцій та труднощів у спілкуванні учасників тренінгової роботи. Отже, актуальність проблеми групової взаємодії зумовлюється потребою узагальнити наявні погляди науковців на досліджуваний феномен та окреслити його практичне значення.

Виклад основного матеріалу. Характер групової взаємодії у тренінговій роботі має суб'єкт-суб'єктний характер, на відміну від суб'єкт-об'єктних відносин у класичній освіті. Варто звернути увагу на те, що суб'єкт-суб'єктні відносини є тенденцією сучасного розвитку психологічної науки.

Важливо зазначити, що групова взаємодія виступає в ролі системотворчого фактору групи індивідів в цілому та водночас засобом управління активністю учасників тренінгового процесу, а також механізмом його регулювання. З огляду на це різноманітність тренінгів зумовлює відмінні одна від одної форми взаємодії учасників, тому ми розглянемо найбільш поширені форми та основні положення забезпечення продуктивної групової взаємодії.

Тренінг – це груповий процес, який має свою структуру та обмеження. Взаємодія у тренінгу зумовлена двома ключовими факторами – структурою групи та груповими процесами. Структура тренінгу детермінує динаміку взаємодії, а групові процеси безпосередньо відображають процес взаємодії [1]. Тобто структура та групові процеси існують одночасно і невіддільні один від одного.

Деякі науковці зосереджують увагу на необхідності дослідження та врахування групової

динаміки (К. Левін), стверджуючи, що прогресивні особистісні зміни відбуваються саме у процесі групової, а не індивідуальної роботи [9]. Вагому роль у дослідженні малих психокорекційних груп відіграли роботи К. Левіна, особливо його теорія поля. Ще понад сімдесят років тому автор говорив, що легше змінити індивідуумів, зібраних у групу, ніж кожного із них окремо.

К. Левін, як і З. Фрейд та інші представники психоаналізу, з допомогою поняття поля пояснювали процес розвитку особистості. К. Левін показав, що при розгляді процесу розвитку особистості необхідно брати до уваги різноманіття впливів, що є різними полями. Отже, одним із найбільш значущих впливів є вплив з боку інших людей, тому цілком природно, що К. Левін зацікавився взаємодією людей у малих групах. Будучи насамперед дослідником та теоретиком, він проводив експерименти з групами, розглядаючи їх як важіль розвитку навичок прийняття рішень, підвищення групової ефективності та розвитку групової взаємодії [9]. Після Другої світової війни К. Левін продовжив свою роботу в Центрі дослідження групової динаміки Массачусетського технологічного інституту. Це був перший академічний проєкт, присвячений вивченню динаміки малих груп.

Вчений В. Біон використовував два поняття, що стосуються групової взаємодії, заснованих на описаному М. Кляйн феномені проєктивної ідентифікації. Першим є поняття «валентність». Вчений використовує це поняття для позначення тенденції до включення індивідів у групу з урахуванням базових потреб особи. Люди розрізняються за своєю схильністю дотримуватися базових потреб, що передбачає довільний і миттєвий характер їх проявів. Другим поняттям у груповій взаємодії є поняття «неприйнятні потреби» як відчужені від особистості її елементи, які суб'єкт схильний проєктувати на інших. При цьому інші можуть прийняти на себе ці проєкції та перебувати під їх впливом. Лідер та інші члени групи перебувають під сильним впливом проєкцій і навряд чи можуть утриматися від ідентифікації з ними [2]. Отже, феномен групової взаємодії невід'ємно пов'язаний із базовою потребою людини у соціальній приналежності та її впливом на поведінку суб'єкта.

І. Ялом розробив власну теорію міжособистісного навчання, що має місце у груповій психотерапії [10]. Багато положень його теорії пов'язано з міжособистісною орієнтацією. Він вважає, що основним фактором психотерапевтичних змін є групова взаємодія, що відбувається в моменті «тут-і-зараз». Він не обговорює те, що відбувається поза групою, і вважає групу основною ареною для навчання. У разі відповідного структурування група утворює

соціальний мікрокосмос, що відбиває різноманітність соціальних зв'язків членів групи.

Спроба інтегрувати поняття групової взаємодії в теорії індивідуальної та групової психотерапії була здійснена Х. Даркін та Г. Глетзер [9]. Ці авторки звернули особливу увагу на переноси та опори в груповій психотерапії, використовуючи як основний матеріал особливості групової взаємодії. Взв'язавши за основу індивідуальну психоаналітичну теорію, вони спробували поєднати її з аналізом групової динаміки, вважаючи, що, крім переносів на окремих людей, є переноси і на групові феномени. Прикладом цього є ситуація, коли один із членів групи опиняється в центрі уваги, що може викликати почуття заздрості та суперництва в інших учасників. У такому разі аналіз переносів та опорів, зумовлених сиблінговими моделями, стає основним, провідним.

У контексті вивчення феномену групової взаємодії варто зауважити, що значний внесок у розроблення проблеми психокорекційного впливу на особистість здійснено в зарубіжній груповій практиці, яка загалом окреслюється кількома напрямками, як-от: психоаналітичний, поведінковий, когнітивний, гуманістичний, гештальт-терапія та психодинамічний. Вагомий доробок у розвитку психокорекційної практики належить К. Роджерсу. У його «групах зустрічей» головна увага приділяється гуманістичному розвитку близькості й щирості між протагоністом і психологом, сприйманню людини як такої, що має безумовну цінність [11]. Передбачено свободу від моральної оцінки. Вивільнення потенціалу, досягнення зрілості, особистісне зростання набувають першочергового значення. Однак К. Роджерс у своїх дослідженнях не торкався глибинного аспекту, зосереджуючись передусім на виявах позитивних емоцій.

В. Шутц спробував поєднати психоаналітичну теорію з груповою динамікою, проте акцент був зроблений безпосередньо на інтеграції психічного й соматичного станів людини. Особливості ж підсвідомої сфери досліджувались опосередковано. Відомими є групи гештальт-терапії, засновані Ф. Перлзом, роботу в яких спрямовано на вироблення в людини навичок саморегуляції. Провідна роль при цьому відводиться задоволенню потреби у виявленні почуттів (любові, гніву, розчарування тощо), які за певних умов психологічно перевантажують [3].

У контексті психологічного аналізу феномену групової взаємодії варто звернути увагу на правила, які потрібні для регуляції взаємодій у групі та гарантування безпеки учасників групи. Якщо учасники не почуваються в безпеці (немає довіри, складно розкритися, є побоювання висловлювати власну думку), то груповий (тренінговий) процес зупиняється або значно сповільнюється.

Розглянемо правила, які є загальними для функціонування тренінгової групи та які впливають на взаємодію у групі. Організація роботи в тренінговій групі: до складу групи входить 10–14 осіб, які під час занять розміщуються по колу. Заняття можуть проводитись у невеликому приміщенні, використання наочних засобів пізнання має бути мінімальним. Діють такі принципи групової роботи: рівність учасників групи, щирість і спонтанність у висловлюваннях, представленні власних почуттів та реакції на поведінку іншого члена групи; звернення один до одного на ім'я й на «ти» (при цьому статусно-професійні рівні сприйняття учасниками одне одного виключаються); конфіденційність, що передбачає нерозголошення інтимно-особистісної інформації за межами групи; відсутність оцінних суджень та критики [4]. Знання отримуються (а не повідомляються в готовому вигляді) у процесі спільного дослідницького пізнання, взаємодії одного учасника з іншим, цінується поточний момент «тут і тепер». Конспектування отриманої інформації, що сприймається як на когнітивному, так і на емоційному рівні, не передбачене. Суб'єкт залучається до процесу пізнання цілісно, в єдності несвідомої й свідомої сфер психіки, що зумовлює особистісні зміни на латентному рівні.

Ставлення з повагою один до одного – важливе правило, що регулює взаємодію учасників. Це правило передбачає дотримання основних етичних норм поведінки при спілкуванні (на жаль, вони часто забуваються, особливо в запалі дискусій або під час обговорення спірних моментів). Тобто це означає, що неприпустимо перебивати один одного, нецензурно висловлюватися, ображати когось тощо.

Так, важливим є розуміння феномену групової динаміки, яка пов'язана не лише зі сприйняттям інших членів психокорекційної групи та самих себе у ній, а й з об'єктивними закономірностями групового розвитку. На початку роботи групи учасники можуть відчувати невизначеність, нерозуміння її мети, а присутність малознайомих людей посилює тривогу, невпевненість у собі. Завдяки груповим принципам відбувається взаємна адаптація, забезпечується відчуття психологічної безпеки, знімаються ситуативні захисти. Атмосфера довіри та підтримки нівелює очікування осуду, негативної оцінки особистості. Це сприяє зближенню учасників тренінгу, скороченню емоційної дистанції, а отже, й груповій інтеграції [8]. Її показником є відчуття членами групи цілісності дослідницької мети в напрямі самопізнання та пізнання іншого.

Феномен групової динаміки пов'язаний із загальновідомими груповими ефектами. Так, у групі може відбутися зараження певною емоцією або станом (наприклад, сльози одного учасника, що мають для нього семан-

тичне навантаження, викликають почуття солідарності в інших). Проте цей феномен несе позитивну функцію актуалізації само-розкриття членів групи. Зараження та наслідування сприяють робочій атмосфері в групі, проте в разі виокремлення групового лідера може сформуватися залежність одних її членів від інших. Така залежність породжується інфантильним бажанням, щоб хтось «вів за руку», спричиненим, зокрема, почуттям меншовартості. Активність за таких умов може невидимо переорієнтуватися з бажання пізнати власну психіку на підтримання стосунків залежності від іншого члена групи. Корекція таких виявів не є легкою, оскільки блокується можливість отримання людиною бажаної для неї психокорекційної допомоги [3]. Важливим для розвитку групової динаміки є механізм ідентифікації, що дає змогу зрозуміти внутрішній світ іншої людини на основі подібності життєвих позицій та досвіду. Цей механізм знаходить конструктивне вираження в підтримці, взаємодопомозі й нівелює недоброчинливу поведінку.

Оскільки кожна тренінгова група є неповторною, то групова взаємодія набуває у процесі роботи конкретного змісту, що визначається, з одного боку, характером проблем учасників групової роботи, а з іншого, – результатами психодіагностики, яка структурує прийоми та реакції керівника [5]. Забезпечення керівником сприятливих умов для продуктивної активності кожного суб'єкта сприяє розвитку як групи загалом, так і особистісних характеристик окремих її членів.

Участь у формах роботи, які передбачають групову взаємодію, сприяють досягненню професіоналізму особистості. Відвідування психокорекційної групи дає змогу суб'єкту опанувати принципи групової взаємодії та набутти необхідних навичок самопізнання й самокорекції (цей етап є обов'язковою умовою психокорекції майбутнього психолога). Також кожний учасник групових психокорекційних занять має змогу не лише коригувати себе, а й аналізувати характер впливу власної особистісної проблематики на взаємодію з іншими людьми. Отже, важливою є групова робота, під час якої майбутні психологи рефлексують власні похибки реалістичності соціально-перцептивного сприйняття [6]. Після проходження психокорекційних груп можливо стає супервізія як спосіб професійного вдосконалення, коли робота психолога з протагоністом відбувається в умовах спостереження під наглядом більш кваліфікованого фахівця, який піддає аналізу таку взаємодію. Цей етап особливо є значимим для становлення професіоналізму психолога-початківця, хоча елементи супервізії можуть застосовуватися й у роботі зі студентами.

Розглянувши основні аспекти групової взаємодії, варто проаналізувати методи, які використовуються під час тренінгових занять, що сприяють розкриттю учасників та підвищенню рівня їх згуртованості. Групова дискусія – провідний метод, в результаті якого створюється можливість вивчати базові психологічні захисти, логіку несвідомого й характер внутрішньої програмованості поведінки [7]. В основу методу спонтанної дискусії покладено безпосередню, нерегламентовану вербальну інтеракцію (взаємодію) між членами тренінгової групи, завдяки чому навчання наповнюється неповторним змістовним матеріалом, який піддається осмисленню. Це психомалюнок, який можна використовувати як із психодіагностичною, так і з навчальною метою. Під час занять члени психокорекційної групи набувають умінь читати психологічний зміст психомалюнків і знаходити в них спільне, що виводить на пізнання логіки несвідомого. Рольова гра – метод розігрування рольових ситуацій, що дає змогу побачити членів групи не лише в міжособистісних стосунках, а й у процесі виконання певної соціальної ролі. Поведінка в рольовій грі дозволяє уточнити психодіагностичні припущення й з'ясувати, як особистісна проблема руйнує професійні взаємини, робить їх неефективними. Ще один метод групової роботи – психодрама. Мета психодрами – допомогти людині вирішити актуальні для неї проблеми. Ролями може служити будь-що, починаючи від людей і тварин і завершуючи абстрактними поняттями та почуттями. Ці ролі є важливими для людини в реальному житті. Методи невербальної взаємодії – це ефективний засіб оптимізації соціально-перцептивної сфери особистості, оскільки увага в них спрямована на «мову тіла», а також на характеристики психіки, які можна розглядати в часі і просторі. До засобів невербальної взаємодії можна віднести міміку, жести, рухи тіла, дистанцію, паузи [6]. Отже, усі методи сприяють пізнанню учасниками себе та один одного під час групової взаємодії.

Тісно пов'язаним із практикою групової роботи було уявлення про те, що міжособистісна взаємодія групи може відобразити внутрішньопсихічні конфлікти її членів і навіть супроводжуватися проявом групових процесів [1]. Досі немає загальної теорії для обґрунтування групової роботи, а більшість психологів поєднує уявлення про групову динаміку з ідеями міжособистісної взаємодії та індивідуальної психології.

Спираючись на сказане вище, потрібно зважати, що комунікативні здібності особи формувалися у взаєминах з іншими людьми, тому оптимальним варіантом їх вивчення є групова взаємодія, а не індивідуальне консультування. Каталізація такого типу навчання відбувається завдяки чинникам групової дина-

міки, яка сприяє залученню особи до процесу пізнання себе та інших людей.

Отже, тренінг виступає як активна неklasична освітня технологія, що має власну специфіку взаємодії між його суб'єктами. Взаємодія у тренінговій групі протікає у двох пов'язаних між собою сферах – структурній (що описує рамки взаємодії) та сфері групових процесів (безпосередня взаємодія). До обов'язків тренера належить стеження і контроль обох процесів. Від цього залежить якість взаємодії, а також особистісне зростання її учасників. Таким чином, найефективнішою буде та група, в якій існуватиме взаємодія всіх членів групи, кожен з яких робитиме свій творчий внесок у загальний процес.

Висновки. Аналіз літератури дозволив нам дійти висновку про те, що в сучасній науці немає єдиної думки щодо місця групової взаємодії серед інших явищ та процесів. Досліджуване поняття розглядається і як самостійна категорія, і як інтерактивна сторона спілкування, і як вид діяльності індивіда. Єдиним для всіх досліджень є твердження щодо нерозривного зв'язку між особистісним зростанням індивіда та його контактами з навколишньою дійсністю, при цьому важливим є положення про те, що механізм взаємозв'язку учасників взаємодії визначається як безперервний обмін впливами. Це дає підстави говорити про двосторонній характер впливу того чи іншого контакту на особисті зміни учасників взаємодії за рахунок обміну інформацією, діями, почуттями, психічними станами. Вищевикладене дозволяє стверджувати, що для розвитку внутрішніх функцій необхідно, щоб людина почала взаємодіяти з іншими людьми.

У такий спосіб групова взаємодія дозволяє суб'єкту розкрити особистісний потенціал, набути відкритості, адаптованості, щирості у спілкуванні. Психокорекційний процес покликаний згармонізувати особистість, розкрити канали лібідо через виявлення суперечливих тенденцій психіки та сприяти розвитку соціально-перцептивного інтелекту. Отже, фахова підготовка психолога потребує застосування

відповідних програм і курсів групової психокорекції з глибинно-психологічною орієнтацією, які забезпечують цілісне пізнання психіки та рефлексію майбутнього спеціаліста.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Афанасьєва Н. Є. Теоретико-методологічні основи соціально-психологічного тренінгу : навчальний посібник. Харків : НУЦЗУ, 2016. 251 с.
2. Карпенко Є. В. Основи психотренінгу : навчальний посібник. Дрогобич, 2015. 78 с.
3. Концептуальні засади і методика глибинної психокорекції: підготовка психолога-практика : навчальний посібник / Т. С. Яценко та ін.; за ред. Т. С. Яценко. Київ : Вища школа, 2008. 342 с.
4. Лефтеров В. О. Методологічні основи і принципи психологічного тренінгу. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2007. Вип. 2. С. 49–59.
5. Оніщенко О. В. Тренінг як інноваційна методика навчання в системі післядипломної педагогічної освіти. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія «Педагогічні науки»*. 2015. Вип. 132. С. 106–109.
6. Практикум із групової психокорекції : підручник / С. Д. Максименко та інші. Мелітополь : Видавничо-поліграфічний центр «Люкс», 2015. 414 с.
7. Саркісова О. Ю. Сутність поняття «групова взаємодія» як соціальної, психологічної та педагогічної категорії. *Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Серія 16*. 2013. Вип. 19 (29). С. 59–62.
8. Сучасні тренінгові технології для розвитку особистості: еко-тренінги : збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Умань, 14 травня 2020 року) / за заг. ред. Т. Д. Перепелюк. Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, ФСПО. Умань, 2020. 107 с.
9. Фурманов И. А., Фурманова Н. В. Основы групповой психотерапии : учебное пособие. Минск : Тесей, 2004. 256 с.
10. Ялом И. Групповая психотерапия: теория и практика. Москва : Апрель Пресс, Психотерапия, 2010. 576 с.
11. Яценко Т. С. Теорія і практика групової психокорекції: активне соціально-психологічне навчання : навчальний посібник. Київ : Вища школа, 2004. 679 с.

ПІДХОДИ ТА КОНЦЕПЦІЇ АРТ-ТЕРАПІЇ В КОНТЕКСТІ РОБОТИ З ВІДХИЛЕННЯМИ У РОЗВИТКУ

APPROACHES AND CONCEPTS OF ART THERAPY IN THE CONTEXT OF WORKING WITH DEVELOPMENTAL DISABILITIES

У статті здійснено аналіз арт-терапевтичних технік, які можуть мати велике значення як одна з форм психологічного супроводу та психологічної реабілітації дітей з особливостями розвитку. Найважливішим чинником позитивного впливу арт-терапії на дітей цієї групи є терапевтичні відносини, завдяки яким дитина може знайти спосіб виразити себе, відчувати почуття безпеки, розвинути комунікативні здібності та отримати найцінніший досвід прийняття та підтримки [1].

Спроба розгляду цієї проблеми є дуже актуальною, оскільки здійснено теоретичний аналіз можливостей застосування інноваційних технологій, а саме засобів арт-терапії в процесі роботи з дітьми з відхиленням у розвитку; досліджено вплив засобів арт-терапії на процес оздоровлення даної категорії людей. Водночас всебічний огляд особливостей арт-терапевтичного процесу, який характеризується багатою традицією досліджень і стає все більш популярним останнього часу, дає змогу досягти більш глибокого й точного розуміння поняття «арт-терапія», суттєво розширює знання про арт-терапевтичні засоби, відкрити нові напрями в даному дослідженні. Отже, автор розглядає арт-терапію як сукупність методик, що побудовані на застосуванні різних видів мистецтва та дають змогу шляхом стимулювання художньо-творчих проявів здійснювати психокорекцію.

Ключові слова: арт-терапія, методи, підходи, концепції, розвиток.

The article analyzes art therapy techniques, which can be of great importance as one of the forms of psychological support and psychological rehabilitation of children with developmental disabilities. The most important factor in the positive impact of art therapy on children of this group is the therapeutic relationship, thanks to which the child can find a way to express himself, feel a sense of security, develop communication skills and get the most valuable experience of acceptance and support [1].

The attempt to consider this problem is very relevant, since a theoretical analysis of the possibilities of applying innovative technologies, namely art therapy tools in the process of working with children with developmental disabilities, has been carried out; the effect of art therapy on the process of recovery of this category of people was investigated. At the same time, a comprehensive overview of the features of the art therapy process, which is characterized by a rich tradition of research and has become increasingly popular recently, allows to achieve a deeper and more accurate understanding of the concept of "art therapy", significantly expands knowledge about art therapy tools, and opens new directions in this study.

Therefore, the authors consider art therapy as a set of methods built on the application of various types of art and allow psychocorrection by stimulating artistic and creative manifestations.

Key words: art therapy, methods, approaches, concepts, development.

УДК 159.98-053.2-056.26:7.02

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.43.7>

Мусоріна Н.В.

магістрантка VI курсу спеціальності
«Психологія»

Чорноморський національний
університет імені Петра Могили

Сутність арт-терапії полягає у гармонізації особистісної сфери дитини, її адаптації в сучасному світі в процесі виховання, навчання та розвитку засобами мистецтва через художньо-творчу діяльність [1].

Застосування методів арт-терапії у спеціальній освіті відображено у роботі Е. А. Медведєвої, І. Ю. Левченко, Л. М. Комісарової та Т. А. Добровольської [2]. Це є першою спробою узагальнення досвіду застосування мистецтва як засобу комплексного виховного, розвиваючого та корекційного впливу на дітей із порушеннями у розвитку (діти з проблемами слуху, зору, мови, затримкою психічного розвитку, порушеннями поведінки, розумовою відсталістю, порушенням опорно-рухового апарату).

Дослідженням природи образотворчого мистецтва та творчості відомих художників присвятив низку робіт З. Фрейд [5]. У найконцентрованішому вигляді вони представлені у двох його дослідженнях: про Леонардо да Вінчі (1910) і про роботу «Мойсей» Мікеланджело (1914). У першій із них, ґрунтуючись на припущеннях про дитинство Леонардо

і фактах його біографії, викладає систему своїх уявлень, використовуючи при цьому поняття нарцисизму і сублимації як основи творчості великого художника. Фрейд також намагається аналізувати роботи Леонардо, прагнучи прочитати в них прояви його неврозу. Фрейда цікавлять, перш за все, глибинні психодинамічні механізми його творчості.

Психоаналіз запропонував нові концептуальні можливості для пояснення психологічних механізмів образотворчого мистецтва та його зв'язку з неврозом. За Фрейдом, творчість є компромісною формою задоволення сексуальної потреби, а тому розглядалася їм як варіант неврозу і зв'язувалася з поверненням до інфантильного стану.

Оригінальний внесок у розвиток психоаналітичних досліджень мистецтва також зробив Карл-Густав Юнг. Ідея К. Юнга про психіку як складну саморегулюючу систему припускала, що психіка може сама підтримувати певну рівновагу шляхом включення на тих чи інших стадіях розвитку певних компенсаторних процесів, покликаних подолати психічну дисгармонію. Принципове значення мало роз-

роблення ним теоретичних положень аналітичної психології, пов'язаних із символотворенням і внутрішніми механізмами психічної саморегуляції, що виявляються в процесі творчої активності. Він розглядав символічну мову образотворчого мистецтва як найбільш підходящу для вираження особистого та колективного несвідомого, більш точну і ємну, ніж слова. На його думку, творча активність веде до дозволу внутрішньопсихічних конфліктів за рахунок урівноваження функцій свідомості «трансцендентної» функції психіки, пов'язаної з проявами колективного несвідомого [5]. Юнг також запропонував свою систему тлумачення символічних образів.

На відміну від З. Фрейда, який уважав символи проявом інстинктивних потреб, К. Юнг переконаний, що символи можуть сприяти не лише відновленню психічного балансу, а й особистісного зростання. За допомогою символів людина здатна вступити у взаємодію з блокованими аспектами несвідомого та їх енергією і завдяки цьому поступово прийти до їх усвідомлення та психічної цілісності.

Для психологічного здоров'я та стабільного функціонування розуму необхідно, щоб підсвідомість та свідомість були нерозривно пов'язані між собою та діяли скоординовано. Якщо зв'язок рветься чи «дисоціюється», виникає психологічний розлад. І тут символіка сновидінь грає роль «кур'єра», що передає послання від інстинктивних частин розуму до раціональних [5].

Грунтуючись на юнгіанській класифікації характерів (типів ментальної активності), у роботі «Освіта за допомогою образотворчого мистецтва» британець Г. Рід [5] робить спробу опису типів художньої експресії.

Приблизно до середини ХХ ст., передусім в англійських країнах, починають активно розвиватися нові, пов'язані з психоаналізом підходи, засновані на терапевтичному застосуванні образотворчого мистецтва. Так, завдяки участі в аналітичній психотерапії та роботі в психіатричній клініці в 1940-х роках американка Маргарет Наумбург створює свій метод динамічно-орієнтованої арт-терапії. Результати цієї роботи описані нею в книзі «Вивчення вільної художньої експресії дітей із порушеннями поведінки як засіб діагностики та лікування» [4]. На думку М. Наумбург, образотворчі техніки також можуть використовуватися психіатром як проективного інструменту діагностики. Коли пацієнт у результаті занять подолає невпевненість і починає вільно висловлювати свої страхи, потреби і фантазії, він входить у дотик зі своїм несвідомим і «розмовляє» з ним на символічній мові образів.

Одним із центрів розвитку психоаналітичних досліджень мистецтва та його застосування в терапевтичних цілях у післявоєнний

період також стала приватна психіатрична клініка братів Меннінгерів, на базі якої починали свою роботу деякі піонери американської арт-терапії.

Деякі школи арт-терапії, зокрема британська, зберігають тісний зв'язок із психоаналізом із його акцентом на символічній експресії як основний засіб дослідження несвідомого та особливого «інструменту» комунікації клієнта та спеціаліста, що зачіпає різні рівні психічної динаміки. Саме з психоаналізом, а точніше з психодинамічним підходом, у цій і деяких інших країнах пов'язані підходи до психодіагностики на основі вивчення продуктів образотворчої діяльності.

Незважаючи на поступове зниження популярності психоаналізу, його роль у використанні психодіагностичного потенціалу образотворчої діяльності значна. Саме завдяки психодинамічному підходу були досліджені вікові особливості художньої експресії (Е. Kramer [5], V. Lowenfeld [6]), поширилося уявлення про внутрішнє змістовне багатство візуальної, символічної експресії та некоректності її тлумачення без урахування контексту психотерапевтичних відносин.

Якщо клініко-психіатричний (біомедичний) підхід до психодіагностики на основі вивчення продуктів образотворчої діяльності виявляє свою найбільшу затребуваність у сфері «великої психіатрії», тобто в діагностиці і лікуванні більш важких психічних захворювань, ніж неврози, то психодинамічний, особистісно-орієнтований підхід більш затребуваний у «малій психіатрії».

Таким чином, існує безліч підходів, між якими немає єдиної думки щодо чинників і механізмів терапевтичної взаємодії у процесі арт-терапії. Існують різні обґрунтування ефективності методів арт-терапії. Наприклад, біхевіоральний напрям приписує її ефективність залученню уваги клієнта від хворобливих переживань і розвитку до більш адаптивних моделей поведінки; трансперсональний підхід пов'язує цю ефективність із відреагуванням і катаричним переживанням досвіду перинатальних трав; гуманістична терапія – з активізацією у процесі творчості зцілювальних сил, що дримають у кожному індивіді.

Якщо ж відійти від концептуальних відмінностей, то в арт-терапії багато чинників можна звести до трьох найбільш значимих: художньої експресії, психотерапевтичних відносин, інтерпретації (зворотного зв'язку) [5]. Досі дискусійним залишається питання, що становить основу арт-терапії: творчий процес сам по собі або мовленнєва взаємодія на основі його продукту [6]. Так, М. Наумбург [3] підкреслює значимість інтерпретації психотерапевтичних відносин, поза якими неможливе досягнення стійкого психотерапевтичного ефекту.

Дещо інших поглядів притримується Е. Крамер [4], вважаючи можливим досягнення лікувального ефекту за рахунок самого творчого процесу. При цьому подальша інтерпретація вважається необов'язковою.

Творчий акт, будучи еквівалентом суб'єктивного досвіду, дає індивіду можливість побачити внутрішній конфлікт, пережити його. Подібну думку висловлює Д. Шавер'єн: значущим є те, що суб'єкт отримує досвід створення і авторства, а арт-терапевт виступає лише як свідок [5]. У міру передачі через художні форми свого досвіду, раніше неявного, імпліцитного (на відміну від того, що знаходиться у центрі свідомості), суб'єкт усвідомлює його, вибирає здатність висловлювати у словах – описувати, доносити до Іншого. До цього певні межі досвіду існували в довербалізованій, дорефлективній формі, становлячи «тіньову» частину самоусвідомлення індивіда. Суб'єктивна реальність створюється принаймні до того, як її «викривають і артикулюють». Арт-терапія вбачається як культурна практика, що ініціює посилення саморозуміння [4, с. 88–104].

Художня експресія передбачає вираження внутрішніх змістів клієнта через створення образів (художніх, пластичних, звукових та ін.), робота досягає цілей у тому разі, якщо клієнт рухається від безпосереднього відреагування внутрішніх змістів (за якого розуміння сенсу створюваних образів мінімальне) до створення так званих символічних образів. При цьому символи передбачають створення форми і внесення до неї певного багатопланового змісту під час трансцендентального порядку [9].

Одним із найбільш яскравих і широко представлених у літературі є гуманістичний напрям арт-терапевтичної практики. Зокрема, треба відзначити роботи Н. Роджерс, дочки одного з родоначальників гуманістичного напрямку психотерапії – К. Роджерса, яка заснувала свій напрям у психотерапії [6].

Представники гуманістичного підходу в психотерапії: «Слонові бачити людини істотою природжено активною, що бореться, самостверджується, що підвищує свої можливості, з майже безмежною позитивністю до позитивного росту» [1]. Терапевтична мета бачиться в даному разі як «досягнення максимальної обізнаності або більш високого стану свідомості...» [1] клієнта.

Таким чином, узагальнюючи описане вище, коротко охарактеризуємо чотири основні психотерапевтичні моделі, що дають початок різним арт-терапевтичним підходам. Клінічна модель орієнтована на роботу з прикордонними психічними розладами, психотичною симптоматикою. Основними завданнями у цьому разі є лікування прикордонних психічних розладів, профілактика

та усунення їхніх негативних впливів на клієнта, а також робота з окремими симптомами та наслідками психозів.

У психодинамічній моделі клієнт розглядається як хвора людина, має психоневрози. В основі цього підходу лежать концепції З. Фрейда та К. Юнга. Арт-терапевт намагається вивчити історію життя людини на різних етапах її психосексуального розвитку та подолати інтрапсихічний конфлікт, відновити психічну стійкість людини через реканалізацію її лібідо; виявити та усунути дисгармонії особистості першої половини життя та проблеми індивідуалізації другої половини життя, адаптувати особистість до соціального середовища. Психодинамічна арт-терапія спрямована на усунення інфантильних форм реагування, актуалізацію архітипового рівня психіки, встановлення взаємодії свідомості та несвідомого.

Екзистенційно-гуманістична модель передбачає роботу зі здоровою, але неактуалізованою людиною. У її основі лежать погляди А. Маслоу, Ф. Перлза, Д. Роджерс. Метою психотерапевтичної роботи у цьому разі є оптимізація психічного здоров'я клієнта, що досягається через розвиток особистості, розкриття її творчого потенціалу, розширення досвіду.

Холістична, або трансперсональна, модель розглядає свідомість як універсальний феномен. Клієнт сприймається як людина, яка перебуває у стані «нижчого психічного здоров'я». Метою психотерапії виступає досягнення «вищого психічного здоров'я» через розширення форм трансперсонального досвіду, включаючи містичний, релігійний, загальнолюдський, планетарний та інші його форми. Клієнт прагне до встановлення автентичної близькості з об'єктом та соціальним світом.

Арт-терапевтичні техніки можуть мати велике значення як одна з форм психологічного супроводу та психологічної реабілітації дітей з особливостями розвитку. Найважливішим чинником позитивного впливу арт-терапії на дітей цієї групи є терапевтичні відносини, завдяки яким дитина може знайти спосіб виразити себе, відчувати почуття безпеки, розвинути комунікативні здібності та отримати найцінніший досвід прийняття та підтримки [4]. Така взаємодія має стимулюючий вплив, розвиває здібності до прояву ініціативи та самостійності, концентрації уваги, дає вихід афектам.

Виділимо психотерапевтичні чинники впливу в арт-терапії (те, що має цілющий ефект):

- художній фактор експресії – втілення почуттів, думок та потреб клієнта у його роботі, досвід взаємодії з усілякими художніми матеріалами та художнім чином;

- психотерапевтичний фактор взаємовідносин – динаміка відносин клієнта-терапевта-групи (перенесення та контрпереносу), вплив особистого досвіду, проєкції;

– вербальний фактор зворотного зв'язку та інтерпретацій – трансформація, переклад матеріалу (процесу та результату творчості) з емоційного рівня на рівень розуміння, формування смислів.

Отже, незважаючи на тісний зв'язок із лікувальною діяльністю, арт-терапія у багатьох випадках набуває переважно психопрофілактичного, соціалізуючого та розвиваючого напрямку. За час свого життя арт-терапія уподібнювала досягнення психологічної науки та практики, теоретичні дослідження та прийоми різних течій психотерапії, досвід та стратегії образотворчого мистецтва, методи педагогіки, окремі уявлення теорії культури, соціології та інших наук. Вона продовжує активно розвиватися і сьогодні, вивчаючи нові галузі практичного впровадження та збагачуючись ідеями завдяки об'єднанню з іншими науковими дисциплінами.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Арт-терапія. Інноваційні психологічні технології / за ред. О. Тіунової, Т. Шейкіної. Вип. 5. Київ ; Тернопіль : ЕЕАТА, 2018. 200 с.
2. Арт-терапія. Інноваційні психологічні технології / за ред. О. Тіунової. Вип. 6. Київ ; Львів ; Тернопіль : ЕЕАТА, 2019. 224 с.
3. Калька Н., Ковальчук З. Практикум з арт-терапії : навчально-методичний посібник. Львів : ЛьвДУВС, 2020. Ч. 1. 232 с. URL: <https://cutt.ly/xWEICDF>
4. Naumburg M. An introduction to art therapy: studies of the "Free" art expression of behavior problem children and adolescents as a means of diagnosis and therapy. New York and London : Teachers College, Columbia University, 1973. P. 12–23.
5. Kramer E. Art as therapy. Collected papers. London : Jessica Kingsley Publishers, 2000. P. 22–27.
6. Калька Н., Ковальчук З. Практикум з арт-терапії : навчально-методичний посібник. Львів : ЛьвДУВС, 2020. Ч. 1. С. 50–54.

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ЗАЛЕЖНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ВІД ТОТАЛІТАРНОЇ СЕКТИ

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF PERSONALITY DEPENDENCE ON A TOTALITARIAN SECT

У статті проаналізовано та розглянуто психологічні аспекти залежності особистості від тоталітарної секти.

Автором застосований герменевтичний підхід, завдяки якому було проаналізовано та інтерпретовано психологічні аспекти залежності особистості від тоталітарної секти в науковій, психологічній літературі. Особливо методологічно значущою для дослідження виступила праця українського дослідника М. Папучі «Проблеми психології особистісного розвитку», яка дозволила автору розглядати феномен психологічної залежності особистості від тоталітарної секти як проблему психології особистісного розвитку.

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження полягає у такому:

1) у поглибленні знань про психологічні аспекти залежності особистості від тоталітарної секти;

2) вперше доведено, що залежність особистості від тоталітарної секти як проблема психології особистісного розвитку (методологічний підхід М. Папучі) полягає в тому, що особистісний розвиток людини неможливий без любові. Якщо людину не люблять безумовно такою, якою вона є, її особистісний розвиток уповільнюється, гальмується. Така людина починає перебувати на межі норми та патології психіки. Особистість як система намагається самоорганізуватися та усунути дану проблему (відсутність в оточуючому соціумі любові та безумовного прийняття особистості майбутнього сектанта оточуючими людьми). Але традиційні релігії часто не дають людині відчуття того, що її люблять безумовно, тому вона йде в тоталітарну секту, щоб отримати безумовну любов та таким чином стимулювати свій особистісний розвиток, але в результаті потрапляє в пастку та «замкнене коло», бо тоталітарна секта починає формувати у людини релігійну залежність та поступово руйнує і знищує особистість адепта деструктивного культу;

3) дослідивши фундаментальну працю М. Папучі «Проблеми психології особистісного розвитку» та спираючись на неї як на методологічне підґрунтя, вперше ми довели, що перебування в тоталітарній секті може бути етапом особистісного розвитку людини, якщо у неї розвивається психологічна резистентність до залежності від секти. Цю резистентність до психологічної залежності можна виробити пропагандою та популяризацією психологічної науки в суспільстві, адже людина, яка має психологічні уявлення про деструктивні властивості тоталітарної секти, зможе зберігати критичне мислення та ставитися до тоталітарних релігійних доктрин з частиною скептицизму або недовіри, допускаючи хоча б невелику ймовірність помилок чи неточності у вченні тоталітарної секти.

Усі теоретичні положення статті мають гіпотетичний характер та вимагають подальшої ретельної наукової перевірки психологами-експериментаторами за допомогою психологічних експериментів.

Ключові слова: тоталітарна секта, особистість, психологічна залежність, психологія особистісного розвитку, М. В. Папуча.

The article analyzes and considers the psychological aspects of an individual's dependence on a totalitarian sect.

The author used a hermeneutic approach, thanks to which the psychological aspects of the individual's dependence on the totalitarian sect were analyzed and interpreted in the scientific and psychological literature. The work of the Ukrainian researcher M. Papucha "Problems of the Psychology of Personal Development" was particularly methodologically significant for the study, which allowed the author to consider the phenomenon of psychological dependence of an individual on a totalitarian sect as a problem of the psychology of personal development. The scientific novelty and theoretical significance of the research is:

1. In deepening psychological knowledge about the psychological aspects of a person's dependence on a totalitarian sect.

2. It was proved for the first time that the dependence of the individual on the totalitarian sect as a problem of the psychology of personal development (methodological approach of M. Papucha) is that the personal development of a person is impossible without love. If a person is not loved unconditionally as he is, his personal development slows down, inhibits, and the person begins to be on the borderline between normality and mental pathology. Personality as a system tries to self-organize and eliminate this problem (lack of love in the surrounding society and unconditional acceptance of the personality of the future sectarian by the surrounding people). But traditional religions often do not give a person the feeling of being loved unconditionally, so he goes to a totalitarian sect to receive unconditional love and thus stimulate his personal development, but as a result he falls into a trap and a "closed circle" because the totalitarian sect starts to form a person's religious dependence and gradually destroys the personality of an adept of a destructive cult.

3. After studying the fundamental work of M. Papucha "Problems of the Psychology of Personal Development" and relying on it as a methodological basis, it was proved for the first time that being in a totalitarian sect can be a stage of a person's personal development, if he develops psychological resistance to dependence on the sect. This resistance to psychological dependence can be developed by propaganda and popularization of psychological science in society. After all, a person who has psychological ideas about the destructive properties of a totalitarian sect will be able to maintain a more critical mindset and treat totalitarian religious doctrines with some skepticism or mistrust, allowing at least a small possibility of errors or inaccuracies in the teachings of the totalitarian sect.

All theoretical propositions of scientific novelty are hypothetical in nature and require further thorough scientific verification by experimental psychologists with the help of psychological experiments.

Key words: totalitarian sect, personality, psychological dependence, psychology of personal development, M. V. Papucha.

УДК 159.99

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208>.

2022.43.8

Нестеренко П.О.

аспірант кафедри загальної та практичної психології

Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

Постановка проблеми. Дослідження феномену психологічної залежності особистості від тоталітарної секти надзвичайно актуальне як для сучасної психологічної науки, так і для українського суспільства в цілому.

Дослідник О. Дворкін у своїй фундаментальній праці «Сектознавство. Тоталітарні секти» [5] наводить факти вбивчого, руйнівного впливу тоталітарних сект на психіку їх послідовників. Ось три з них (цитати О. Дворкіна):

1) **тоталітарна секта «Народний храм»:** «У листопаді 1978 року весь світ був вражений, дізнавшись про страшний кінець секти «Народний храм», яку очолював Джим Джонсон. На страшних кадрах, поміщених у провідних засобах масової інформації, були зафіксовані тіла чоловіків, жінок і дітей у неприродних позах, що лежать на галявині серед тропічного лісу. Мертві тіла. Усього 912 осіб. Вони повірили в свого лідера і пішли за ним у джунглі Гаяни, де приступили до будівництва ідеального міста, названого на ім'я керівника секти Джонстауном, а потім підкорилися його наказу вчинити самогубство, випивши отруту, або щонайменше не надто чинили опір, коли їм стріляли в потилицю» [5, с. 21–22].

2) **тоталітарна секта «Небесні ворота»**, послідовники якої добровільно проходили кастрацію, працювали безкоштовно на секту та за наказом лідера Маршала Еплуайта покінчили життя самогубством. «Повернувшись на свою розкішну віллу, сектанти розпочали ритуал «відльоту на інші планети». Кожен із них написав прощальну записку в Інтернеті та записав свій останній виступ на відеокамеру. На відеооплівці небесновратівці виглядають дуже спокійними і навіть жартують (щоправда, якщо ці жарти і здавалися комусь смішними, то тільки їм самим).

Йшли партіями по п'ятнадцять чоловік. Кожен з'їдав по порції солодкого крему, начиненого розчином барбітуратів (потужних снодійних засобів) і запивали його горілкою – щоб краще подіяло. Потім галактичні мандрівники лягали на свої ліжка. Коли вони засинали, їхні брати одягали на голови пластикові мішки і накривали їх шовковими хустками.

Наступного дня «полетіли» ще п'ятнадцять людей. За добу ще семеро. Останніх двох, що наклали на себе руки на четвертий день і, мабуть, уже задихалися від трупного смороду, знайшли без мішків на голові. Одягнути їх було вже нікому...» [5, с. 33–34].

3) **тоталітарна секта «Храм сонця»** Люка Жюре. Він вирішив, що його послідовники, щоб «потрапити в райські виміри», повинні здійснити ритуальне самогубство. Це підтверджує О. Дворкін: «Люк Жюре знайшов рішення: вони (послідовники його тоталітарної секти – П. Н.) теж мають померти у вогні, щоб досягти блаженного існування в інших світах.

Жюре відкрив, що «смертна подорож», скоєна за допомогою ритуалізованого самогубства, призводить людину до переродження в якомусь місці під назвою «Сіріус». Тепер залишалося тільки чекати на знак «згори».

Сигнал було дано напередодні зимового сонцестояння 1994 р. У ці дні 53 члени секти (зокрема і сам Жюре) вчинили масові вбивства та самогубства у двох швейцарських селищах у кантонах Фрібур і Вале, а також у лижному курортному поселенні в канадській провінції Квебек. Щонайменше десять загиблих були дітьми. Смерть сектантів супроводжувалася ритуалом, у ході якого сектанти приймали наркотики та впадали у непритомність. Потім їм на голови одягали пластикові мішки та вбивали пострілами з пістолета. У деяких «для вірності» стріляли по 9 разів. Після цього тіла ритуально спалювалися» [5, с. 27].

Наведені факти свідчать про те, що тоталітарна секта може легко вбивати своїх послідовників та стимулювати їх до вчинення суїциду. Тоталітарна секта викликає психологічну залежність у своїх adeptів, але чи достатньо досліджена ця залежність, її психологічна природа та психологічні механізми в психології? На нашу думку, ні. Залежність особистості від тоталітарної секти – це психологічна проблема, яка потребує вирішення. Це вирішення можливе завдяки теоретичним та емпіричним психологічним дослідженням.

Метою теоретичного дослідження є аналіз та прояснення психологічних аспектів залежності особистості від тоталітарної секти.

Результати теоретичного дослідження. Розпочнемо наше дослідження з визначення ключового терміну, а саме, що таке тоталітарна секта.

Український дослідник В. Петрик вважає недоцільним ототожнювати новітні релігійні тоталітарні організації зі словом «секта» і називає їх неоеккультами. В. Петрик говорить: «Використовувати для неоеккультів таке визначення, як «секта» <...>, дуже вузько, неконкретно і не зовсім науково. Секта (лат. *secta* – вчення, напрям, від *sequor* – наслідую) – релігійна група (громада), яка відокремилася від панівної церкви. Таке поняття, як секта, рідко використовується у сучасній науковій лексиці (вживається переважно в журналістиці або богословській літературі). На нашу думку, тут доцільніше вживати визначення «культ», оскільки він є ширшим поняттям, ніж «секта». Культ (лат. – *cultus*) – схилення перед чимось, безмірне звеличення або обожнювання чогось або когось» [10, с. 7].

Ми можемо лише частково погодитися з В. Петриком, тому що феномен тоталітарної секти – це реальність сучасності. І сучасна релігія може приймати форму тоталітарної секти.

Тоталітарна секта відрізняється від звичайної секти. За дослідником О. Дворкіним, тоталітарні секти – це особливі авторитарні організації, «лідери яких, прагнучи влади над своїми послідовниками та їх експлуатації, приховують свої наміри під релігійними, політико-релігійними, психотерапевтичними, оздоровчими, освітніми, науково-пізнавальними, культурологічними та іншими масками.

Тоталітарні секти вдаються до обману, умовчань та нав'язливої пропаганди для залучення нових членів, використовують цензуру інформації, що надходить до їх членів, вдаються і до інших неетичних засобів контролю над особистістю, до психологічного тиску, залякування та інших форм утримання членів в організації. Таким чином, тоталітарні секти порушують право людини на вільний інформаційний вибір світогляду та способу життя» [5, с. 44].

Можна погодитися з О. Дворкіним. У нашому дослідженні під тоталітарною сектою маємо на увазі релігійну організацію, яка використовує методи психологічного впливу на своїх послідовників з метою викликати у них психологічну залежність від даної секти.

У сучасній психології серед дослідників, які займаються дослідженням тоталітарних сект, на нашу думку, особливо змістовно розкривають психологічну природу феномену тоталітарної секти науковці-психологи І. Олейник та В. Соснін [7].

На думку І. Олейника та В. Сосніна, відмінність тоталітарної секти від інших релігій полягає у застосуванні специфічних методів психологічного впливу тоталітарної секти до своїх adeptів, які не застосовують нетоталітарні релігії [7].

Можна погодитися з дослідниками. За І. Олейником та В. Сосніним, ці заборонені методи впливу полягають у десяти специфічних (основних) ознаках феномену тоталітарної секти, а саме:

1. «Приховування adeptами секти умов повного та беззастережного підпорядкування віруючих дисципліні організації; відсутність у новонавернених інформаційної (усвідомленої) згоди на методи контролю свідомості, які застосовуватимуться до них. Для протизаконного формування абсолютної залежності віруючих від секти тоталітарні культури вдаються до духовно-психологічного насильства» [7, с. 8–9], – говорять І. Олейник та В. Соснін.

Отже, тоталітарні секти хочуть сформулювати у своїх послідовників «абсолютну залежність» [7, с. 9] та задля успішної реалізації цієї мети вдаються до «духовно-психологічного насильства» [7, с. 9] (І. Олейник, В. Соснін).

2. Другою специфічною ознакою тоталітарної секти, за І. Олейником і В. Сосніним, є «використання керівною ланкою секти

методів психічного впливу (так званого зомбування) та психотропних засобів, внаслідок чого у послідовників відбувається та зберігається спотворення сприйняття власних соціальних зв'язків як з близькими та родичами, так і з суспільством у цілому. Головне – це руйнація особистості віруючих, витравлення їхньої індивідуальності та виховання в них крайньої нетерпимості до поглядів середовища, яке не належить до секти» [7, с. 9].

Отже, «руйнація особистості віруючих» (І. Олейник, В. Соснін) [7, с. 9] – це психологічна ознака того, що людина перебуває в тоталітарній секті. Особистість тоталітарного сектанта руйнується під впливом деструктивного культу. Нетоталітарна релігія не повинна руйнувати особистість індивіда, а навпаки, психотерапевтично зцілювати душевні рани людини.

3. Третьою основною ознакою тоталітарної секти, за І. Олейником та В. Сосніним, є «вимога публічності сповіді віруючого або (за формального декларування принципу дотримання таємниці сповіді) системне доведення до керівництва секти інформації, отриманої на сповіді (тотальне донесення)» [7, с. 9].

Отже, особистість сектанта втрачає приватність власного життя та починає знеособлюватися.

4. «Високий ступінь конспіративності діяльності керівництва секти від учасників, які знаходяться на нижчих рівнях ієрархії (під приводом того, що вони ще не пройшли достатню кількість ступенів посвячення в обряди культу), і, тим більше, людей «зовнішнього» світу» [7, с. 9], – говорять І. Олейник та В. Соснін.

Отже, тоталітарна секта становить жорстку ієрархічну систему, яка не передбачає рівності всіх членів секти між собою. «Рівність» adeptів може бути лише декларативною маскою для потенційних сектантів, але насправді ні про яку рівність у тоталітарній секті не може бути й мови на практиці, бо керівництво тоталітарної секти сприймає своїх послідовників як безправних рабів.

5. П'ятою ознакою тоталітарної секти, за І. Олейником та В. Сосніним, є «прагнення лідерів секти до незаконного збагачення через злісне ухилення від сплати податків державі та фактичний обов'язок пожертвувань (у той час як традиційні релігії передбачають добровільність та посильність пожертвувань). Для досягнення своїх цілей представники секти часто страляють подружжя, викликаючи їх на розлучення з поділом майна, керують конфліктом батьків та дітей на свою користь, прагнуть взяти опіку над неповнолітньою дитиною новонаверненого» [7, с. 9–10].

У цьому пункті ми не можемо погодитися з авторами щодо відсутності «фактичного обов'язку пожертвувань» [7, с. 9] у традиційних релігіях. Протестантизм є традиційним у бага-

тьох країнах світу. Наприклад, лютеранство у Німеччині. І відомо, що у баптистів чи п'ятидесятників пожертвування раз на місяць не передбачає добровільності, а повинне складати саме десятину від заробітної плати віруючого. Отже, ми вважаємо, що п'ятий пункт не є специфічною ознакою тоталітарної секти, бо він може бути притаманним і традиційним релігіям.

6. Шостою специфічною ознакою тоталітарної секти, за І. Олейником і В. Сосніним, є «претензії лідерів культу на володіння остаточною і незаперечною істиною. Усі, хто не приймає лідера секти як носія істини в останній інстанції, оголошуються демонами, слугами сатани та заблуканими людьми, не гідними порятунку (причому з відповідними прокльонами та обіцянками швидкої болісної смерті від невиліковних хвороб)» [7, с. 10].

7. Сьомою психологічною ознакою феномена тоталітарної секти, за І. Олейником та В. Сосніним, є «навівання лідерами секти крайніх форм негативного ставлення віруючих до зовнішнього соціуму. Деструктивні культу виховують у своїх адептах абсолютну нетерпимість до людей із зовнішнього середовища, стверджують, що цілі секти вищі за мирський закон, оскільки життя важливіше для порятунку і щастя всього людства. У відносинах сектантів із зовнішнім світом брехня, «крадіжка для Бога» та фізичне насильство вважаються засобами, цілком прийнятними та виправдовуваними великою метою» [7, с. 10].

Ми можемо погодитися з авторами. Послідовники тоталітарної секти, втрачаючи критичне мислення та все глибше стаючи залежними від деструктивного культу, можуть легко вчиняти протиправні вчинки та порушувати закони держави, в якій вони живуть, якщо ці закони протирічать вченню та вказівкам лідера тоталітарної секти. Це також підтверджує восьмий пункт основних ознак деструктивної секти.

8. Отже, восьма специфічна ознака тоталітарної секти, за І. Олейником та В. Сосніним, полягає в доведенні «віруючих до готовності до протиправних дій, зокрема екстремістського характеру. Терористів, зокрема самогубців, готують саме у сектах тоталітарного спрямування» [7, с. 10].

9. Дев'ятою основною ознакою тоталітарних сект, за І. Олейником та В. Сосніним, є «перетин методами фізичного насилля спроб виходу віруючих із секти. Для контролю за поведінкою адептів і відображення загроз, що виникають із зовнішнього світу, деструктивні культу створюють свої неформальні служби безпеки, найчастіше комплектуючи їхні кадри з числа колишніх співробітників правоохоронних органів» [7, с. 10].

10. Десятою, заключною специфічною ознакою тоталітарних сект, за І. Олейни-

ком та В. Сосніним, є «патологічне прагнення керівництва секти до незаконної влади та незалежності від механізмів громадського контролю. Тоталітарні секти прагнуть прихованого проникнення в органи державної влади на максимальному високому рівні і здійснюють дії, які підпадають під поняття антидержавної змови» [7, с. 11].

Отже, мотив влади над іншими людьми, про який ще писав А. Адлер [1], є одним з головних мотивів створення та діяльності тоталітарних сект.

На думку дослідника Є. Волкова, тоталітарна секта, або деструктивний культ, – це група, яка обіцяє «своїм прихильникам найбажаніші та найцінніші для них блага – духовні, соціальні, матеріальні – в обмін на повне підпорядкування та поклоніння лідеру, ідеології та дисципліні такої групи. Найсуттєвіше, що така умова цього обміну ніяк не пред'являється людині, яку вербують, а, навпаки, ретельно від неї приховується. Фактично здійснюється нічим і ніким не контрольоване хибне рекламне заманювання, при якому безсоромно використовуються найзначніші й укорінені цінності як наживки для залучення людей у процес подальшої цілеспрямованої обробки свідомості» [2, с. 366–367].

Можна погодитися з автором. Отже, для заманювання людини в тоталітарну секту деструктивний культ обіцяє їй земні чи духовні блага, за які буде своя психологічна ціна. На думку Є. Волкова, такою ціною є «контроль свідомості» [2, с. 368] та максимально можлива залежність людини від тоталітарної секти.

Є. Волков вважає, що контроль свідомості («або «незаконний вплив», як його іноді називають зарубіжні фахівці) – це маніпуляція з використанням насильницького навернення (впровадження переконання) чи техніки модифікації поведінки без поінформованої (усвідомленої) згоди тієї людини, до якої цю техніку застосовують» [2, с. 368].

Одне з ключових завдань тоталітарної секти – максимально знизити критичне мислення своїх послідовників. За Є. Волковим, в тоталітарній секті здійснюється інформаційний контроль над віруючими [3, с. 393]. «Інформаційний контроль – відсікання або наклеп на зовнішні джерела інформації, такі як телебачення, радіо, газети, зв'язок з людьми за межами групи; «бомбардування» вербованих культовою літературою, записами та лекціями з ідеологічної обробки; класифікація певної інформації про культ як «секретної» (наприклад, хто є лідером; які жертви, зміни в стилі життя та фінансові зобов'язання вимагаються від культистів; на що йдуть гроші); спотворення («ми збираємо гроші для дітей, позбавлених сприятливих умов») та відкрита брехня («ніхто з наших послідовників не дає

грошей лідерів», «ми не віримо, що наш гуру – бог»). Результати такі: інформаційний контроль заважає інформаційному прийняттю рішень і таким чином запобігає критичній оцінці культу» [3, с. 393], – говорить Є. Волков.

Можна погодитися з автором. Тоталітарна секта впливає та змінює глибинні, ціннісні компоненти світогляду особистості, яка стала членом деструктивного культу.

За дослідником Є. Волковим, є такі негативні аспекти психологічної залежності особистості від тоталітарної секти (наведемо деякі з них), які не дозволяють особистості звільнитися від релігійної адикції:

«1. Крайнє порушення особистісної ідентичності (радикальні зміни особистості).

2. Дисоціюючі («плаваючі») стани, що повертають за механізмом тригера до спогадів про культове життя.

3. Приступи паніки та тривожності.

4. Депресія.

5. Розлади, пов'язані з посттравматичним стресом (ПТСР).

6. Уповільнений психологічний розвиток, втрата психологічної сили.

...

12. Розвиток залежності та повернення до поведінки, подібної до дитячої (регрес та інфантильність).

...

14. Нездатність утворити близькі й дружні стосунки поза культом чи насолоджуватися гнучкими, невимушеними зв'язками.

...

15. Втрата автономії, ослаблення здатності самостійно приймати рішення та виносити критичні судження.

...

18. Психічні розлади» [4, с. 409–410].

Можна погодитися з автором. Отже, якщо особистість релігійного адикта захоче вийти з тоталітарної секти та звільнитися від психологічної залежності, то в неї почне з'являтися низка серйозних психологічних проблем – від депресії до повної соціальної дезадаптації (Є. Волков) [4, с. 409].

На окрему увагу заслуговує постать лідера тоталітарної секти. Наведемо деякі з особистісних якостей керівників деструктивних культур (дослідник М. Орел):

1) «авторитарна поведінка;

2) нетерпимість до чужої думки;

3) природжена сугестивність (гарний оповідач, імітатор, актор, відмінна пам'ять, відчуття досвідченої людини;

4) холеричний характер та істероїдність;

5) нерідко у життєвому досвіді мали місце реальні чи вигадані переживання паранормального характеру (надчуттєвий досвід);

6) пережили екстремальний досвід (аварії, хвороби, небезпеки) чудового порятунку;

7)...

8) розвинений інтелект;

9) велике відчуття небезпеки («вовчий нюх»), обхитрувати їх неофіту практично неможливо;

10) прекрасно розуміються на людських вадах, вловлюють почуття провини, небезпеки для себе;

11)...

12) егоцентризм;

13)...

14) схильні до активного накопичення інформації (місія змушує спостерігати за найкращими знахідками інших людей), швидко переймають досвід інших» [8, с. 422–423].

Можна погодитися з автором. Ми переконані, що проблему залежності особистості від тоталітарної секти неможливо вирішити, якщо науковці не будуть приділяти достатньої уваги вивченню типових психологічних ознак особистості лідера тоталітарної секти, адже одним із аспектів залежності особистості від тоталітарної секти є культивування та обожнення релігійним адиктом лідера деструктивного культу.

За Є. Волковим, «людина, яка потрапила в пастку подібної групи (тоталітарної секти – П. Н.), за короткий час зазнає такої дії, яка в багатьох випадках перетворює її на безвільний інструмент задоволення параноїдально-маніакальних амбіцій лідера та його найближчого «придворного» оточення. Цілковитим пригнічується колишня особистісна ідентичність, руйнуються всі колишні зв'язки, адепту групи навіюється негативістське ставлення до всього позагрупового соціуму» [2, с. 367].

Отже, лідер тоталітарної секти, за Є. Волковим, – це «амбітна людина» [2, с. 367], яка проголошує себе і хоче бути богом, пророком, носієм істини в останній інстанції». Що є поганого в подібних амбіціях? Погане лише одне: щоб їх задовільнити, лідер тоталітарної секти шукає собі релігійних «рабів» та свідомо руйнує їх особистості, викликаючи психологічну залежність в адептів як від деструктивного культу, так і від особистості самого лідера тоталітарної секти в цілому.

За дослідниками Ц. Короленко та Н. Дмитрієвою, «гуру розглядається членами секти як божественна постать надбатька або понадматері, що має незаперечний авторитет. Гуру задовольняє різні прагнення членів секти і сприймається ними як надбатько, що має надможливості порятунку, направлення правильним шляхом тощо. Члени секти сприймають свою спільноту як ідеальне суспільство братів і сестер, натхненних однією ідеєю і які прагнуть однієї мети. Таким чином, секта для багатьох стає видом досконалої сім'ї» [6, с. 377].

Можна погодитися з авторами. Отже, ще одним аспектом психологічної залежності особистості від тоталітарної секти є заміна

біологічних родинних зв'язків адепта тоталітарною сектою як сім'єю та справжньою родиною. Це позасвідомий, глибинний механізм, який призводить до психологічного несприйняття навіть біологічно рідних людей (братів та сестер по матері або батьку, які не є адептами секти) як членів сім'ї. Що таке психологічно сім'я? Це найрідніші та найдорожчі люди. І тоталітарна секта хіжацьки та цинічно використовує цей психологічний механізм потягу до родини, щоб сформувати максимально сильну залежність особистості від деструктивного культу.

За українським дослідником М. Папучею, «особистість являє собою утворення, яке просто не існує поза розвитком» [9, с. 92]. Але щоб особистісно розвиватися, людині потрібна безумовна любов від її соціального оточення. Виникає питання про те, що робити, коли з дитинства такої любові немає, батьки не люблять один одного, не люблять безумовно свою дитину, а вчителі несуть не наукові знання, а лише ненависть та дидактогенії дітям на уроках в школі. Відповідь проста: щоб розвиватися особистісно далі, особистість може почати шукати таку любов у тоталітарній секті. Це підтверджує професор О. Дворкін у прикладі про технологію «бомбардування любов'ю» тоталітарною сектою Муна [5, с. 78].

За дослідником О. Дворкіним, тоталітарні секти вдаються до психологічного прийому «бомбардування любов'ю» потенційних сектантів. На прикладі секти мунітів та їхніх «семінарів», на яких за допомогою психологічного прийому «бомбардування любов'ю» людей зтягають стати членом деструктивного культу, О. Дворкін говорить, що «бомбардування любов'ю» – це грубі лестощі та спроба зіграти на марнославстві, яке є у кожної людини. Новачку постійно лестять, роблять компліменти, охоче сміються кожному його жарту, весь час кажуть, який він розумний і чудовий, як добре він зробив, що сюди прийшов. Це подобається майже всім, особливо не впевненій у собі молодій людині або закомплексованій дівчині.

У мунітів спочатку панує атмосфера якогось капусника: прийшов наш новий брат, який, виявляється, вміє грати на гітарі. Дайте йому гітару! Людина невміло, незграбно грає на гітарі, а їй дарують такі компліменти, нагороджують такими оплесками, яких Паваротті в Ла Скала не зривав. Ті, які його «сендвічують», проходять спеціальну підготовку і вміють швидко визначити, до якого психологічного типу належить будь-який новоприбулий – «чуттєвий», «емоційний», «науковий», «містичний» тощо. До нього прикріплюють тих, хто може впливати на нього відповідним чином, і це зазвичай дає ефект [5, с. 78].

Отже, феномен залежності особистості від тоталітарної секти – це біопсихосоціальна проблема психології особистісного розвитку (методологічний підхід професора М. Папучі). І вирішувати цю проблему повинна психологічна наука шляхом популяризації психології в українському суспільстві.

Розмірковуючи про діяльність сучасного практичного психолога, М. Папуча зазначає: «Системний погляд на професійну діяльність практичного психолога дуже легко дозволяє зрозуміти, що сутнісним її компонентом є психологічний вплив на особистість. Свідомий, цілеспрямований, із знанням справи, підкріплений володінням різними техніками, цей вплив є тим благом, завдяки котрому інша людина зможе здолати труднощі, заспокоїтися, стати самодостатньою і щасливою. Але той самий вплив (і такий же кваліфікований) може бути злом, яке травмує, перетворює людину на об'єкт маніпулювання, позбавлення власних інтенцій і, кінець кінцем, призводить до невротизації, а то й психотизму. Те, що це таки буває, і дуже часто гарно видно з практики сучасного життя. Іміджмейкери, рекламні психологи, проповідники, «цілителі»... Чи не здається вам, що всі ці фахівці застосовують свої знання і техніку психологічного впливу з єдиною метою – притупити критичність мислення і власні ціннісні орієнтації інших людей, обдурити їх і, зрештою, змусити робити те, що їм треба (наголосимо – їм, а не самим людям). І це лише надводна частина айсбергу. Практична психологія, на нашу думку, належить до тих галузей людської діяльності, в котрих категорично найсуттєвішим є особистісний фактор фахівця. Хто впливає? Відповідь на це питання є визначальною» [9, с. 313].

Можна погодитися з автором. Отже, залежність особистості від тоталітарної секти формується за допомогою систематичних психологічних впливів деструктивного культу на особистість сектанта. Ці впливи пов'язані із задоволенням ключових екзистенційних потреб людини, а саме в термінології А. Маслоу «потреби в приналежності та любові» [11, с. 488].

Висновки. Залежність особистості від тоталітарної секти як проблема психології особистісного розвитку (методологічний підхід М. Папучі) полягає в тому, що особистісний розвиток людини неможливий без любові. Якщо людину не люблять безумовно такою, якою вона є, її особистісний розвиток уповільнюється, гальмується. Така людина починає перебувати на межі норми та патології психіки. Особистість як система намагається самоорганізуватися та усунути дану проблему (відсутність в оточуючому соціумі любові та безумов-

ного прийняття особистості майбутнього сектанта оточуючими людьми). Але традиційні релігії часто не дають людині відчуття того, що її люблять безумовно, тому вона йде в тоталітарну секту, щоб отримати безумовну любов та таким чином стимулювати свій особистісний розвиток, але в результаті вона потрапляє в пастку та замкнене коло, бо тоталітарна секта починає формувати у людини релігійну залежність та поступово руйнує і знищує особистість адепта деструктивного культу.

Отже, практична психологія для боротьби з залежностями особистостей від тоталітарних сект та профілактики в цілому цього деструктивного явища повинна проводити психологічні тренінги «бомбардування» (мунітський термін, який вживає дослідник О. Дворкін) безумовною любов'ю та уроки в школах з пропаганди безумовної любові в суспільстві серед дітей та вчителів, які виховують підростаючі покоління. Люди повинні розуміти, що коли у них немає безумовної любові для особистісного розвитку в їх мікросоціумі, то вони повинні йти за безумовною любов'ю на прийом до практичного психолога.

Гіпотетично ми вважаємо, що перебування в тоталітарній секті може бути етапом особистісного розвитку людини, якщо у неї розвиватиметься психологічна резистентність до залежності від секти. Цю резистентність до психологічної залежності можна виробити пропагандою та популяризацією психологічної науки в суспільстві, адже людина, яка має психологічні уявлення про деструктивні властивості тоталітарної секти, зможе зберігати більш критичне мислення та ставитися до тоталітарних релігійних доктрин з частиною скептицизму або недовіри, допускаючи хоча б невелику ймовірність помилок чи неточностей у вченні тоталітарної секти.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Адлер А. Очерки по индивидуальной психологии / пер. с нем. А. М. Боковикова. Москва : Когито-Центр, 2002. 220 с.
2. Волков Е. Преступный вызов практической психологии: феномен деструктивных культов и контроля сознания. *Контроль сознания и методы подавления личности: хрестоматия* / сост. К. В. Сельченко. Мн. : Харвест, 2004. С. 366–375.
3. Волков Е. Методы вербовки и контроля сознания в деструктивных культах. *Контроль сознания и методы подавления личности: хрестоматия* / сост. К. В. Сельченко. Мн. : Харвест, 2004. С. 387–399.
4. Волков Е. Основные модели контроля сознания (реформирования мышления). *Контроль сознания и методы подавления личности: хрестоматия* / сост. К. В. Сельченко. Мн. : Харвест, 2004. С. 399–412.
5. Дворкин А. Сектоведение. Тоталитарные секты. Опыт систематического исследования / издание 3-е, переработанное и дополненное. Нижний Новгород : Издательство во имя Св. Князя Александра Невского, 2002. 816 с.
6. Короленко Ц., Дмитриева Н. Психодинамика сект. *Контроль сознания и методы подавления личности: хрестоматия* / сост. К. В. Сельченко. Мн. : Харвест, 2004. С. 376–386.
7. Олейник И. В., Соснин В. А. Тоталитарная секта: как противостоять ее влиянию. Москва : Генезис, 2005. 79 с.
8. Орел Н. Психологические механизмы влияния тоталитарных групп на личность: профилактика и преодоление зависимости. *Контроль сознания и методы подавления личности: хрестоматия* / сост. К. В. Сельченко. Мн. : Харвест, 2004. С. 413–443.
9. Папуча М. В. Проблемы психологии особистісного розвитку. Ніжин : ПП «Лисенко М. М.», 2008. 384 с.
10. Петрик В. М. Загальна характеристика новітніх і нетрадиційних культів. *Нетрадиційні релігійні та містичні культи України : навчальний посібник* / В. М. Петрик, С. В. Сьомін та ін.; за заг. ред. В. В. Остроухова. Київ, 2003. С. 7–51.
11. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности / 3-е изд. изд., Санкт-Петербург : Питер, 2005. 607 с.

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА ТЕОРІЯ Л. С. ВИГОТСЬКОГО
ПРО ПСИХОЛОГІЧНИЙ РОЗВИТОК ЛЮДИНИLEV VYGOTSKY'S CULTURAL-HISTORICAL THEORY
ON THE PSYCHOLOGICAL DEVELOPMENT OF A PERSONALITY

У статті розглянуто та проаналізовано культурно-історичну теорію Л. С. Віготського про психологічний розвиток людини. Автор наголошує, що в теорії Л. С. Віготського вік – це об'єктивна категорія, отже, вона існує насправді, а не є продуктом уявлення дослідника чи групи дослідників.

Мета статті (історико-психологічного дослідження) – концептуалізація та прояснення основних положень культурно-історичної теорії Л. С. Віготського про психологічний розвиток людини.

Автор доводить, що розвиток розуміється Л. С. Віготським як процес, що характеризується суперечливою єдністю матеріальної і психічної сторін, єдністю суспільного і особистого при сходженні дитини щаблями розвитку. Сутнісним показником (зерняткою, клітиною) розвитку Л. С. Віготський вважає вікове новоутворення.

За автором, вища психічна функція (система) у культурно-історичній теорії Л. С. Віготського пов'язується з іншими вищими психічними функціями, утворюючи міжфункціональну психологічну систему, в якій головну роль починають відігравати міжфункціональні зв'язки (змінювані). Звідси виникає небувала гнучкість. Отже, в центрі – зворотна надскладна динаміка. В ній, за Л. С. Віготським, центральну роль відіграє мовлення, яке привносить сенс. Міжфункціональна психологічна система фактично стає смисловою динамічною системою.

У ході дослідження автор доводить, що вік у культурно-історичній теорії Л. С. Віготського є одним з етапів існування смислових динамічних систем певного змісту та динаміки. Смислова динамічна система працює так, що не лише вік, а й будь-яка активність висуває до центру смислової динамічної системи свою «найнеобхіднішу» ланку. Соціальна ситуація розвитку є центром віку (психологічним), але вона змінюється кожного разу. І якраз ця змінюваність весь час вислизає з уваги дослідників.

Автор вперше сформулював та довів концептуальний погляд на культурно-історичну теорію Л. С. Віготського про психологічний розвиток людини. А саме:

1) у культурно-історичній теорії Л. С. Віготського драматична єдність (особистість) є завжди, тобто на кожному етапі онтогенезу (це дуже важливо, бо це знімає (в діалектичному сенсі) таке нав'язливе питання: «Коли народжується особистість?»). Невірно поставлене питання призводить до невірних відповідей. Вона (особистість) просто є;

2) складники драми не є простими елементами, вони є конкретним цілим, в якому елементи пов'язані між собою особливими зв'язками і утворюють особливі цілісні системи;

3) як це працює? Людські потяги, проходячи крізь свідомість, стають мотивами особистості. Це перше, а друге – те, що вони до організації поведінки опосередковуються соціальними нормами та культурою. У цей час, власне, і відбувається

розвиток. Отже, розвиток є зміною зв'язків між біологічним, соціальним, культурним і всередині цих утворень.

Ключові слова: Л. С. Віготський, культурно-історична теорія, психологічний розвиток, вік, особистість, соціальна ситуація розвитку.

The article analyzes and considers the cultural-historical theory of L. S. Vygotsky on the psychological development of a person.

The author emphasizes that in the theory of L. S. Vygotsky's age is an objective category, and therefore it exists in reality, and is not a product of the imagination of a researcher or a group of researchers.

The purpose of the article (historical-psychological research) is to conceptualize and clarify the main provisions of the cultural-historical theory of L. S. Vygotsky on the psychological development of a person.

The author proves that development is understood by L. S. Vygotsky as a process characterized by the contradictory unity of the material and mental sides, the unity of the social and the personal during the child's ascent through the stages of development. An essential indicator (seed, "cell") of the development, according to L. S. Vygotsky, is an age-related neoplasm.

According to the author, the highest mental function (system) in the cultural-historical theory of L. S. Vygotsky is connected with other higher mental functions, forming an interfunctional psychological system, in which interfunctional connections (changeable) begin to play a major role. This gives rise to unprecedented flexibility. So, in the center is the reverse supercomplex dynamics.

According to Vygotsky, the central role is played by speech, which brings meaning, and the cross-functional psychological system actually becomes a meaningful dynamic system. In the course of the research, the author proves that age in the cultural-historical theory of L. S. Vygotsky is one of the stages of the existence of semantic dynamic systems of a certain content and dynamics. The semantic dynamic system works in such a way that not only age, but also any activity pushes its "most necessary" link to the center of the semantic dynamic system. The social situation of development is the center of age (psychological), but it changes every time. And it is precisely this changeability that escapes the attention of researchers all the time. For the first time, the author formulated and proved a conceptual view of the cultural-historical theory of L. S. Vygotsky on the psychological development of a personality.

1. In the cultural and historical theory of L. S. Vygotsky dramatic unity (personality) is always there, that is, at every stage of ontogenesis (this is very important, because it removes (in a dialectical sense) the obsessive question – "When are personalities born?" – an incorrectly posed question leads to incorrect answers. Personality simply exists.

2. The component dramas are not simple elements. They are a concrete whole, in which

УДК 159.99

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.43.9>

Папуча М.В.

д. психол. н., професор, завідувач кафедри загальної та практичної психології
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

the elements are connected with each other by special ties and form special integral systems.

3. How does it work? Human drives, passing through consciousness, become motives of the individual. This is the first. And secondly, they are mediated by social norms and culture to the organization of behavior. At this time,

in fact, development takes place. Therefore, development is a change in the connections between biological, social, cultural dimensions and within these formations.

Key words: *L. S. Vygotsky, the cultural-historical theory, psychological development, age, personality, a social situation of development.*

Постановка проблеми. Уважне вивчення спадщини Л. С. Виготського дозволяє сформувати відмінне від загальноприйнятого розуміння проблем онтогенезу людини.

Л. С. Виготський працює з істотними категоріями. Першою з них є *вік*. Лев Семенович наполягає: «Вік – об’єктивна категорія, а не умовна, довільно вибрана і фіктивна *величина*» [2, с. 245].

Слово «об’єктивна» тут означає, що вона існує насправді, а не є продуктом уявлення дослідника чи групи дослідників. Це насправді дуже важливо і зрозуміло, чому це так. Категорія має відображати сутність явища, а не його зовнішні ознаки. Л. С. Виготський оптимістично зауважує: «Психологія в теперішній час переходить від чисто описового, емпіричного і феноменологічного вивчення явищ до розкриття їх внутрішньої сутності» [2, с. 246]. На жаль, не перейшла... Але ми спробуємо.

Постановка завдання. Мета статті – концептуалізація та прояснення основних положень культурно-історичної теорії Л. С. Виготського про психологічний розвиток людини.

Виклад основного матеріалу дослідження. Онтогенез Л. С. Виготський пропонує розглядати не антидіалектично і дуалістично, а як «єдиний процес саморозвитку». «Тільки внутрішні зміни самого розвитку, тільки переломи і повороти в його протіканні можуть дати надійне підґрунтя для визначення головних епох побудови особистості дитини, які ми називаємо віком» [2, с. 247]. Розвиток розуміється Л. С. Виготським як процес, що характеризується суперечливою єдністю матеріальної і психічної сторін, єдністю суспільного і особистого при сходженні дитини щаблями розвитку. Сутнісним показником (зернятком, клітиною) розвитку Л. С. Виготський вважає *вікове новоутворення*. «Під віковим новоутворенням слід розуміти той новий тип будови особистості, <...> ті психологічні і соціальні зміни, які вперше виникають на цьому віковому щаблі і які головним чином визначають свідомість дитини, її ставлення до середовища, її внутрішнє та зовнішнє життя, весь хід її розвитку у такий період» [2, с. 248]. Отже, всупереч думкам, що Л. С. Виготський не врахував особистість, ми бачимо, що саме особистість він розміщає в центрі і підґрунті віку.

Дуже істотним є актуалізація Л. С. Виготським динаміки *переходу* від одного періоду до іншого.

Дуже важливим для нас є введення Л. С. Виготським в періодизацію кризових (бурхливо-динамічних, хаотичних) періодів і періодів спокійних, літичних. Динаміка руху від хаосу до впорядкованості означає, що вік належить до дисипативних систем, отже, він має власну та незалежну змістовну динаміку.

Але вищезазначене ще не є повною характеристикою віку. Л. С. Виготський вживає нові змістовні поняття – «провідне психологічне новоутворення» і «провідна лінія, форма активності».

Перш за все відзначимо центральну думку Л. С. Виготського: «Процес розвитку, <...> незважаючи на всі складнощі його організації та складу, на все багатоманіття часткових процесів, які його створюють <...> становить єдине ціле, яке має певну будову. Законами побудови цього цілого (структурними законами віку) визначається будова та перебіг кожного часткового процесу розвитку, який входить до складу цілого» [2, с. 256]. Тобто кожен вік, попри специфіку, має чітко організовану, постійну і в цілому однакову структуру.

Л. С. Виготський щодо структури віку пише: «*Структурою* заведено називати такі цілісні утворення, які не складаються сумарно з окремих частин, являючи собою щось на кшталт їхнього агрегату, однак самі визначають долю та значення кожної частини, яка входить до їх складу» [2, с. 256].

У кожному віці присутні всі складові частини структури, але вони інші змістовно. Змінюється і зв’язок між частинами. При цьому зміни відбуваються самі, некеровано. У кожному віці відпочатково змінюється вся особистість, а вже потім її частини (а не навпаки, як зараз розуміємо ми). «Особистість дитини змінюється як ціле у своїй внутрішній побудові, і законами цієї зміни цього цілого визначається рух кожної його частини» [2, с. 256]¹.

Наслідком цього є наявність центрального психологічного новоутворення, біля якого групуються дрібніші новоутворення. Центральне новоутворення складається у здорової дитини на кінець вікового періоду. У кожному періоді центральне психологічне новоутворення своє, і, власне, саме воно є найбільш точним і змістовним показником віку. Ті процеси, що найбільш пов’язані з центральним психологічним

¹ Термін «структура» Л. С. Виготський, здається, вживає під впливом часу і власного серйозного ставлення до гештальт-психології (Кюффа, Вертгеймер). Насправді ж аналіз засвідчує, що Л. С. Виготський у своїх роботах розбудовує поняття віку як систему, а не як структуру. Ми далі будемо використовувати термін «система».

новоутворенням, Л. С. Виготський пропонує називати центральними лініями розвитку.

Кожен вік, як уважає Л. С. Виготський, становить специфічну для нього, єдину та неповторну структуру. Динаміка системи «вік» зумовлена взаємодією основних *ліній розвитку*, які утворюють основну форму психологічної активності, що й призводить до появи центрального психологічного новоутворення.

Але система «вік» залишається незавершеною без поняття про соціальну ситуацію розвитку.

Л. С. Виготський «закриває» систему «вік» поняттям соціальної ситуації розвитку, і недаремно.

«Одна з найбільших перешкод теоретичного і практичного вивчення дитячого розвитку (розвитку психологічного взагалі – М. П.) – невірне вирішення проблеми середовища та його ролі в динаміці віку, коли середовище розглядається <...> як сукупність об'єктивних умов, які існують безвідносно до дитини і впливають на неї самим фактом свого існування» [2, с. 258], – говорить Л. С. Виготський.

«Слід визнати, що на початку кожного вікового періоду складається абсолютно своєрідне, специфічне для цього віку, виключне, єдине і неповторне відношення між дитиною і навколишньою дійсністю, насамперед соціальною (переживання – М. П.). Це відношення ми й називаємо *соціальною ситуацією розвитку* у цьому віці. Соціальна ситуація розвитку являє собою вихідний момент для всіх динамічних змін, які відбуваються в розвитку протягом цього періоду. Вона визначає повною мірою ті форми і той шлях, ідучи яким, дитина набуває нових властивостей особистості, вибираючи їх із соціальної дійсності як із основного джерела розвитку. Це той шлях, на якому соціальне стає індивідуальним» [2, с. 258–259].

Резюме Л. С. Виготського: перше питання, на яке слід відповісти, вивчаючи розвиток особистості, «полягає у визначенні соціальної ситуації розвитку» [2, с. 259].

Конкретніше це звучить так: слід вивчати розвиток *переживання*, оскільки в своїй останній лекції Л. С. Виготський створив нову теорію переживання, вказавши, що воно діє на межі внутрішнього і зовнішнього світів, а це і є соціальна ситуація розвитку.

«Соціальна ситуація розвитку, специфічна для кожного віку, визначає суворо закономірно весь спосіб життя дитини чи її соціальне буття» [2, с. 259].

Кардинальним Л. С. Виготський вважає питання походження, або генези, центральних новоутворень цього віку. «З'ясувавши соціальну ситуацію розвитку, яка склалася до початку певного віку та визначається відношеннями між дитиною та середовищем, ми надалі повинні з'ясувати, як із життя дитини

у цій соціальній ситуації неодмінно виникають та розвиваються новоутворення, властиві цьому вікові» [2, с. 259].

Ці новоутворення характеризують перебудову «свідомої особистості дитини» і є не передумовою, а результатом, продуктом розвитку. Зміни в свідомості дитини виникають, власне, з її соціального буття. Це одна сторона. Протилежна сторона полягає у тому, що триває і зворотний процес – від зміненої свідомості дитини до перебудови її буття, «адже дитина, що змінила будову особистості, є вже іншою дитиною, соціальне буття якої не може не відрізнятися суттєво від буття дитини ранішого віку. Головним наслідком функціонування новоутворень є зміна структури свідомості» [2, с. 259]. А це означає, що «нова структура свідомості <...> означає і новий характер сприймання зовнішньої дійсності і діяльності в ній, новий характер сприймання внутрішнього життя самої дитини і внутрішньої активності її психологічних функцій» [2, с. 259]. Л. С. Виготський продовжує: «Ми бачимо, що в результаті вікового розвитку новоутворення, що виникають наприкінці цього віку, призводять до перебудови всієї структури свідомості дитини і цим змінюють всю систему її відношень до зовнішньої дійсності та до самої себе. Дитина на кінець цього віку стає абсолютно новою істотою, ніж тою, що була на початку етапу» [2, с. 259–260]. А це означає повну зміну соціальної ситуації розвитку, «адже соціальна ситуація розвитку не є нічим іншим, крім системи відносин між дитиною цього віку і соціальною дійсністю» [2, с. 260].

«Попередня ситуація розвитку розпадається у міру розвитку дитини, і паралельно до її розвитку складаються основні риси нової соціальної ситуації розвитку, яка повинна стати вихідним моментом наступного віку. Дослідження засвідчують, що така перебудова соціальної ситуації розвитку становить головний зміст критичних (кризових – М. П.) вікових періодів» [2, с. 260]. Л. С. Виготський формулює *закон*: «Рушійні сили розвитку дитини в тому чи іншому віці неминуче призводять до заперечення та руйнації самої основи всього віку, з внутрішньою необхідністю визначаючи анулювання соціальної ситуації розвитку, закінчення цієї епохи розвитку і перехід до наступного, вищого ступеня» [2, с. 260].

Переходячи до розгляду практичних питань, Л. С. Виготський формулює, як нам здається, два важливих практичних визначення реального вікового розвитку.

1. «Реальний рівень розвитку визначається тим віком, тією стадією або фазою всередині цього віку, яку зараз переживає дитина» [2, с. 260]. Отже, 2. Для конкретної² діагнос-

² Термін «конкретне» Л. С. Виготський вживає не як синонім одиничного, а діалектично як єдність різноманітного в одній особі.

тики і дієвої практики дуже мало вказати паспортний вік. Слід врахувати *нерівномірність* розвитку різних психологічних функцій дитини, а також нерівномірність розвитку дітей між собою. З цього приводу Л. С. Виготський доводить, що діагностика вікових особливостей, як і практична робота, має бути спрямована не лише на дозрілі функції, а й на функції, які ще розвиваються. Впроваджується термін зони найближчого розвитку.

У цілому Л. С. Виготський створює, на нашу думку, цілком адекватну модель вікового психологічного розвитку.

За Л. С. Виготським, «одиницею» вікового розвитку є єдність дитини та оточення. Ця єдність дана в *переживанні* дитиною оточення. Ця єдність «дитина – переживання – оточення» названа соціальною ситуацією розвитку³.

Соціальна ситуація розвитку динамічна і розвивається за власною логікою і у власному часі.

Крім того, Л. С. Виготський віддає належне ролі спадковості і природному взагалі. Отже, перед нами динамічна єдина система.

Будь-який вік «підходить» під це розуміння. Маємо суперечливий динамічний нелінійний зв'язок. Будь-який вік завершується тоді, коли дитина як складова соціальної ситуації розвитку розвинулася до рівня, коли соціальна ситуація розвитку в цілому перестала її задовольняти. Дитина руйнує цілісну систему відношень соціальної ситуації розвитку, відштовхується від неї і починає перебудовувати систему стосунків. Це сутність критичного (кризового) періоду. У різних дітей цей процес різний, але він обов'язково є (в нормі). Розвиваються всі функції, але соціальна ситуація розвитку визначає центральну для цього віку і провідну форму активності. Включаючись у неї (научіння, спілкування etc.), дитина змінює стосунки і починає розвиватися. Виникає провідне психологічне новоутворення, яке охоплює всю особистість, змінює переживання і починає руйнувати соціальну ситуацію розвитку. Це якщо коротко. Модель, однак, теоретична і викликає багато запитань. Під час написання цієї роботи Л. С. Виготський дуже активно розробляв тему психологічних систем, переживання і практикував (навіть вступив до Харківського медінституту). Гадаємо, що незакінчений варіант книги, що тут цитувався, був початком підходу до вікової психології з боку системного. Отже, далі йтиметься про системи.

Описаний підхід є складним, однак, це лише зовнішній шар проблеми. Насправді найцікавішими та зовсім невідомими для сучасних дослідників є психологічні механізми, які поро-

джують ті психологічні явища, про які йшлося. Тут потрібен відступ.

Л. С. Виготський створив теорію систем психології людини, і саме вона пояснює те, що відбувається.

У роботі Л. С. Виготського «Про психологічні системи» [1] дається фактично два визначення: «Свою доповідь я назвав доповіддю про психологічні системи, маючи на увазі ті *складні зв'язки*, які виникають між окремими функціями в процесі розвитку і які розпадаються або зазнають патологічних змін у процесі розпаду» [1, с. 110]; «Виникнення таких рухливих відношень, в які ставляться функції одна до одної, ми будемо називати психологічною системою» [1, с. 110]. Про які саме функції йдеться, чітко сказано в іншій роботі. Маються на увазі вищі психічні функції. Це поняття загадкове. З одного боку, зрозуміло, що йдеться про довільну пам'ять чи увагу, логічну пам'ять, вищі почуття, вольові дії etc. З іншого боку, ми не розуміємо головного – як це працює і виникає. Між тим, Л. С. Виготський дуже конкретно сказав, що кожна вища психічна функція є системою, а «побудова вищих психічних функцій є процесом утворення психологічних систем» [1, с. 104]. Тобто розвиток відбувається не завдяки удосконаленню окремих функцій, а завдяки зміні (постійній зміні!) зв'язків між цими функціями. Ця думка Л. С. Виготського – прозоріння генія. До центру уваги потрапляють зв'язки, і ці зв'язки не є постійними, вони постійно змінюються.

Але все набагато складніше: вища психічна функція (система) пов'язується з іншими вищими психічними функціями, утворюючи міжфункціональну психологічну систему, в якій головну роль починають відігравати міжфункціональні зв'язки (змінювані). Саме так виникає небувала гнучкість («все може замінити все», – зауважує Л. С. Виготський). Отже, в центрі – зворотна надскладна динаміка. У ній, за Л. С. Виготським, центральну роль відіграє мовлення, яке привносить сенс. Міжфункціональна психологічна система фактично стає смисловою динамічною системою. Це якщо дуже коротко і спрощено. Отже, нас цікавить конкретна ситуація вікового розвитку. Вік із цієї (внутрішньої, «підводної») точки зору є одним з етапів існування смислових динамічних систем певного змісту і динаміки. Смилова динамічна система працює так, що не лише вік, а й будь-яка активність висуває до центру смислової динамічної системи свою «найнеобхіднішу» ланку. Соціальна ситуація розвитку є центром віку (психологічним), але вона *змінюється* кожного разу. І якраз ця змінюваність постійно вислизає з уваги дослідників.

Що означає вичерпаність соціальної ситуації розвитку підліткового віку з описаної точки зору? Зв'язки смислових динамічних сис-

³ Тобто, говорячи «соціальна ситуація розвитку», ми говоримо про систему.

тем досягли такого рівня розвитку, що виникли потреби у нових сенсах. А ці потреби не можуть реалізуватися в системі наявних зв'язків. Оточуючі люди та предмети культури (маємо надію, що це ясно) входять у смислову динамічну систему в будь-якому віці та є джерелом нових сенсів (через спілкування і взаємодію). Юнак опиняється в ситуації необхідності нових сенсів. І він знаходить їх через зміну поведінки та діяльності (а внутрішньо шляхом зміни наявних та побудови нових міжфункціональних і внутрішньофункціональних зв'язків). Так виникає нова провідна форма активності і нова смислова динамічна система. У юності в її виникненні бере активну участь самосвідомість. Отже, стара смислова динамічна система доповнюється новою функцією, яка стає центром і задає структуру та динаміку всієї особистості. Самосвідомість для свого розвитку визначає інтерсуб'єктну взаємодію. Вона і стає провідною формою активності. Смислова динамічна система вся діє в цьому напрямі, визначаючи поведінку і провідні переживання юнака, які зворотно діють на зв'язки смислових динамічних систем. Це і є віковий розвиток за Л. С. Виготським, як ми його зрозуміли. Що дає новий погляд на вік? Він пояснює головне: смислова динамічна система – це система, головним у якій є не складові частини, а зв'язки. Система ця є здатною до саморозвитку і, з іншого боку, включає в себе інтерпсихічне. Це одна система. Містком між інтра- та інтерпсихічним є переживання. Потреба у нових сенсах реалізується через переживання. Юнак вчиться переживати за іншого, як за себе, і це докорінно змінює поведінку. З'являються спочатку моменти, а потім фрагменти інтерсуб'єктної взаємодії, і міняються зміст і динаміка зв'язків у смисловій динамічній системі. Зрештою, вона досягає такого рівня, що в центрі її стає провідне новоутворення – дорослість. Що вона означає з системної точки зору? Якщо коротко, то центром смислової динамічної системи стає відношення «я – інший» через інтерсуб'єктну взаємодію. Це дозволяє системі саморегулюватися, а в поведінці особистість може рефлексувати та будувати різні форми взаємодії.

Отже, дорослість – це психологічна свобода і здатність вибудовувати власний життєвий шлях, а також любити, дружити і взаємодіяти в повному значенні цього слова.

Основною ланкою розвитку людини є вік. Спроби зрозуміти зміст і динаміку віку мають велику історію (і, відповідно, велику кількість літератури). Якщо узагальнити, то можна констатувати, що до фундаментальних досліджень Л. С. Виготського розуміння віку було доволі механічним поєднанням біологічного дозрівання та впливу оточення, зокрема соціального. Фактично ішлося про детермінацію

вікового розвитку і змагання за те, яка з вказаних детермінант важливіша. Л. С. Виготський кардинально поміняв точку відліку. Ми не будемо аналізувати його роботи (це вже багато разів зроблено), а викладемо своєрідне резюме з додатком власного бачення. Л. С. Виготський не відкидає, а визнає дійсними біологічний і соціальний фактори, дивиться на віковий розвиток як на конкретне явище⁴. З цієї точки зору віковий розвиток являє собою складну систему і суперечливу драму, до якої додається ключовий елемент – особистість людини, що розвивається. Отже, маємо не дві, а три детермінанти, і головною є саме особистість («Я»). Л. С. Виготський пише про психологічну детермінацію. Введення в драму розвитку головної дійової особи зумовлює довершеність вирішення проблеми віку. Але Л. С. Виготський іде далі і приходиться до відкриття своєрідної одиниці віку – соціальної ситуації розвитку (ССР). Він розуміє її як єдність внутрішнього (психологічного, особистісного) і зовнішнього (соціального), з'єднаного ставленням особистості до середовища. Соціальна ситуація розвитку є в кожному віці і є центром кожного віку. З цієї точки зору кожен вік однаково влаштований, але при цьому, в кожному віці соціальна ситуація розвитку різна за змістом і динамікою, тому кожен вік унікальний і неповторний. Л. С. Виготський зосереджується на взаємодії особистості і соціального оточення і вживає дуже влучно термін «особистісний розвиток». Розвиток самодетермінований, і це істотно. Разом з тим виноситься за дужки біологічна складова частина і те, що умовно можна назвати натуральними психологічними функціями. Нам видається з позиції генетичної психології це недоліком, адже процес тілесного і натурально-психологічного розвитку триває і при цьому дуже мало підпорядковується соціальному оточенню. Тобто ми вважаємо, що потрібно доповнити схему Л. С. Виготського відношенням особистості до свого тілесного і свого натурально-психологічного стану. Тоді одиницею буде соціально-біологічна ситуація розвитку (СБСР).

М. Г. Ярошевський зазначає, що для Л. С. Виготського «найвищий задум – побудувати теорію цілісної особи як інтегралу тілесного і духовного» [3, с. 43]. Для цього в якості об'єкту береться онтогенез, який є драмою. За Л. С. Виготським, онтогенез – це глобальна драма розвитку, сутність якої (драми) – реальне і відкрите зіткнення «природне – соціальне – культура».

Саме тут ми бачимо процес особистісного становлення. «Особистість – особливий тип організованості, первинне поняття

⁴ Термін «конкретне» ми вживаємо в діалектичному розумінні як суперечливу єдність різних складових частин.

вищої психології» [3, с. 232]. Наведена схема ілюструє водночас соціально-біологічну ситуацію розвитку і внутрішній стан особистості. Отже, для Л. С. Виготського СБСР і особистість є фактично синонімами. Коли говоримо, що сутність онтогенезу полягає у вrostанні в культуру, маємо на увазі цей процес і водночас результат.

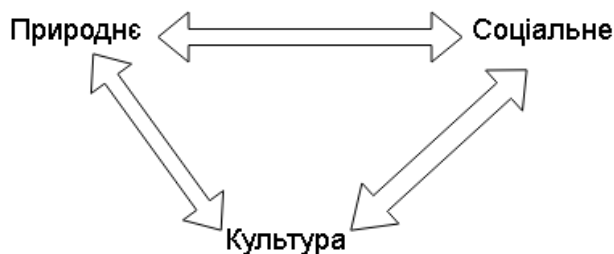

Рис. 1. Взаємодія природного, соціального та культури

Внутрішньо (психологічно) маємо на увазі особистість як драму (суперечливу єдність) біологічного, соціального та культурного.

Необхідно сформулювати концептуальний погляд. Л. С. Виготський не встиг це зробити, але дав достатньо матеріалу. Отже, є сенс спробувати.

1. Вказана драматична єдність (особистість) є завжди, тобто на кожному етапі онтогенезу (це дуже важливо, бо це знімає (в діалектичному сенсі) таке нав'язливе питання: «Коли народжуються особистість?»). Невірно поставлене питання призводить до невірних відповідей. Вона (особистість) просто є.

2. Складові частини драми не є простими елементами, вони є конкретним цілим, в якому елементи пов'язані між собою особливими зв'язками і утворюють особливі цілісні системи.

3. Як це працює? За Спінозою, потяги є самою сутністю людини [4]. І це беззаперечно (Фройд) [5]. Але Фройд не врахував двох істотних моментів. Потяги, проходячи крізь свідомість, стають людськими мотивами. Це перше, а друге те, що вони до організації поведінки опосередковуються соціальними нормами і культурою. У цей час, власне, відбувається розвиток. Отже, розвиток є зміною зв'язків між біологічним, соціальним, культурним і всередині цих утворень. На кінець будь-якого віку система «біологічне – соціальне – культурне» вичерпує себе, не дає задоволення і руйнується. Це сутність кризи. Криза – хаос, але хаос продуктивний, адже в ньому почина-

ють утворюватися нові зв'язки, в тому числі і складових частин системи. На перші ролі виходять інші складові частини. Криза завершується і розвиток іде зовсім іншим шляхом, але сутність його залишається. Сутністю розвитку є відшукання і привласнення нових *сенсів* через засвоєння актуальних *значень*. За Л. С. Виготським, сенс – це сукупність всіх явищ, що виникають у свідомості при утворенні нових значень [1]. Якщо це розкрити, то для Л. С. Виготського сенс означав *переживання* особою свого мотиваційно напруженого ставлення до світу, створеного вольовою задачею, на якій зосереджена ця особа. Тобто світ дитини утворює історія її переживань.

Тобто розвиток означає інтеграцію логіки почуттів і логіки думок в переживанні. Осмисленість переживання робить його змістовною одиницею психологічного життя, в якій афект і інтелект утворюють єдність, яку надто довго шукають у психології.

Висновки. Отже, особистісний розвиток є драмою. Л. С. Виготський вважав, що драматизм поведінки – це вирішальна відмінність людини від тварин [1].

Викладене здається простим, здається постулатом, але насправді це не постулат, а проблема, яку треба вирішувати, а не декларувати. Провідне психічне новоутворення, криза та інші явища є дослідницькими задачами, а не результатами. Ми спробуємо довести це на прикладі юнацького віку, але вже зараз ясно, що Л. С. Виготський створив психологію віку як *системну* (в сенсі сучасної синергетики) теорію, тому розглядати її і отримувати емпіричні дані можна лише в логіці систем. Ця логіка в сучасній психології, на превеликий жаль, відсутня.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Виготский Л. С. Собрание сочинений: в 6-ти т. Том 1. Вопросы теории и истории психологии. Москва : Педагогика, 1982. 488 с.
2. Виготский Л. С. Собрание сочинений: в 6 т. Том 4. Детская психология. Москва : Педагогика, 1984. 432 с.
3. Петровский А. В., Ярошевский М. Г. Основы теоретической психологии. Москва : ИНФРА-М, 1998. 528 с.
4. Спіноза Б. Теологічно-політичний трактат / пер. з лат. В. Литвинов. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. 237 с.
5. Фройд З. Вступ до психоаналізу. Нові висновки / пер. з нім. Таращук П. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2021. 552 с.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ МЕХАНІЗМІВ ОСОБИСТІСНОГО ІНФАНТИЛІЗМУ

STUDY OF PSYCHOLOGICAL MECHANISMS OF PERSONAL INFANTILISM

У статті представлено дослідження, пов'язані з психологічними аспектами особистісного інфантилізму студентської молоді. Розглянуто походження терміна «інфантилізм» та особливості особистісного інфантилізму як різновиду інфантилізму психологічного. Проблемою психологічного інфантилізму цікавилися науковці в різні часи. Щодо феномену «інфантилізм» існує досить розбіжностей у фахівців, як, утім, і щодо пов'язаних із ним категорій «вік» та «зрілість». Насамперед це стосується термінологічних розбіжностей. Є визначення «інфантилізм», «психічний інфантилізм», «психологічний інфантилізм», «соціальний інфантилізм», «правовий» та інші його види. Окрім того, існує таке поняття, як «інфантильність». Термін проявляється, коли ми відносимо його до певного сегменту і помічаємо, що вичленувати його в чистому вигляді буває складно, тоді це явище проявляється комплексно.

Розуміння «психологічного інфантилізму» прийшло після виділення цього феномену з психіатрії і почало асоціюватися з його особистісним проявом. Значна роль тут приділяється представникам психодинамічного підходу. Вони розглядали інфантильну організацію особистості як прояв несвідомого і незрілості форм психічних захистів особистості та як порушення гормональної діяльності (К. Абрахам, 1924; Е. Джонс, 1924; С. Фрейд, 1927; С. Юнг, 1924). Пріоритет у цих дослідженнях, зрозуміло, за Фройдом, який розумів його як фіксацію на певній стадії розвитку, отже, як неможливість перейти до наступної стадії або застрягання [3, с. 474].

Наведено результати дослідження, проведені серед студентської молоді. У дослідженні виділено групи зі слабким та середнім рівнями інфантилізму. Проаналізовано, що між отриманими даними існують відмінності за фактором нейротизму та субфакторами тривожності, ворожості та депресії з переважанням величини показників у групі «середньої інфантильності».

Ключові слова: інфантильність, нейротизм, тривожність, ворожість, депресія.

The article presents research related to the psychological aspects of personal infantilism among student youth. The origin of the term "infantilism" and the features of personal infantilism as a type of psychological infantilism are considered. Scientists have been interested in the problem of psychological infantilism at different times. Regarding the phenomenon of "infantilism", there are quite a few disagreements among specialists, as well as regarding the categories "age" and "maturity" related to it. First of all, it concerns terminological differences. There are definitions of "infantilism", "mental infantilism", "psychological infantilism", "social infantilism", "legal" and other types of it. In addition, there is such a concept as "infantility", the term manifests itself when we attribute it to a certain segment and notice that it is difficult to single it out in its pure form, then this phenomenon manifests itself in a complex way.

The understanding of "psychological infantilism" came after the selection of this phenomenon from psychiatry and began to be associated with its personal manifestation. A significant role here is given to representatives of the psychodynamic approach. They considered the infantile organization of the personality as a manifestation of the unconscious and the immaturity of the forms of mental protection of the personality, and as a violation of hormonal activity (K. Abraham, 1924; E. Jones, 1924; S. Freud, 1927; C. Jung, 1924). The priority in these studies is, of course, according to Freud, who understood it as fixation at a certain stage of development, therefore, as the impossibility of moving to the next stage or getting stuck [3, p. 474].

The results of the research conducted among student youth are given. In the study, groups with weak and medium levels of infantilism were selected. It was analyzed that there are differences between the obtained data according to the factor of neuroticism and the sub-factors of anxiety, hostility and depression, with a predominance of the value of the indicators in the "average infantile" group.

Key words: infantilism, neuroticism, anxiety, divination, depression.

УДК 159.922.8

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.43.10>

Амплєєва О.М.

к. психол. н., доцент кафедри психології
Чорноморський національний
університет імені Петра Могили

Глушук Л.І.

студентка VI курсу кафедри психології
Чорноморський національний
університет імені Петра Могили

Заслуга уведення в науковий лексикон терміна «інфантилізм» («дорослі, які залишаються дітьми на все життя») належить французькому невропатологу та психіатру Ернесту-Шарлю Ласегу (E.-C. Lasègue) в 1864 р. [5, с. 12]. Учений визначав його як особливий вид зупинки розвитку особистості на ювенальному щаблі. Як провідний чинник формування інфанти-

лізму автор розглядав генетично зумовлені ендокринологічні розлади, що призводять до грубої затримки психофізичного розвитку хворого. Характеризуються, насамперед, емоційними характерологічними особливостями, нестійкістю настрою, погано контрольованими потягами, недостатністю свідомої та цільової активності, часом поверхневими, незрілими

судженнями. Спочатку цей термін використовувався для позначення збереження фізичних та психічних характеристик у дорослих. Протягом досить тривалого часу проблемою інфантилізму займалися переважно медичні дослідження. Це оцінювалося як уповільнення розвитку індивіда в особистісному плані з присутністю у фізичному вигляді людини ознак попередніх вікових періодів, де вади фізичного розвитку є наслідком захворювання.

Процес виділення психологічного розгляду інфантилізму із цього кола зайняв тривалий час. У 1871 р. П. Лоррен (P. Lorraine) дав таку характеристику ознак інфантилізму: це загальна затримка розвитку, значне зменшення проти норми розмірів усього тіла за збереження пропорційності окремих частин. Не оминув він і соматичний аспект у генезі інфантилізму. На його думку, туберкульоз відіграє важливу роль у розвитку цього порушення.

Приблизно через півстоліття німецький фахівець д-р Г. Антон (G. Anton) робить спробу усунути невідповідності та протиріччя, виявлені в попередній час. Насамперед він – автор терміна «психічний інфантилізм». Він був одним із перших, хто застосував термін «інфантилізм» також до «фізичної та психологічної відсталості дитинства». У подальшому це явище привернуло пильну увагу психіатрів, і утвердилося поняття «психічний інфантилізм», під яким стали розуміти незрілість людини, що виражається в затримці психічного розвитку, за якої поведінка людини не відповідає віковим вимогам до нього. Це започаткувало інтерпретації феномена не лише як психофізіологічної аберації, а й як особливого варіанта психічного розладу, що відноситься до патохарактерологічної сфери [5, с. 13].

Розуміння психологічного інфантилізму прийшло після виділення цього феномену з психіатрії і почало асоціюватися з особистісним проявом інфантилізму. Представники психологічного підходу до механізмів душевного життя розширили погляд на цей феномен, і тут насамперед слід згадати дослідників психодинамічного напрямку. Вони розглядали інфантильну організацію особистості як прояв несвідомого і незрілості форм психічних захистів особистості і як порушення гормональної діяльності (К. Абрахам, 1924; Е. Джонс, 1924; З. Фрейд, 1927; К. Г. Юнг, 1924; Г. Гуг-Гельмут, 1926).

У дослідженнях гуманістичних психологів найчастіше відбувається виділення зворотної інфантильної особистості – особистості зрілої. Вона сприймається як самоактуалізуюча особистість, має такі важливі риси зрілої особистості, як відповідальність і автономність.

У радянській психології також певна увага приділялася вивченню проблем інфантилізму, про що свідчать роботи Л. С. Вигот-

ського, В. В. Ковальова, В. В. Лебединського та ін. Інфантилізм був описаний як порушення інволютивного розвитку дитини (Л. С. Виготський); як форма порушення інтелектуальної діяльності, що входить до складу загальної затримки психічного розвитку (І. Б. Шенфіл, М. І. Буянов); як затримка психічного розвитку (В. В. Лебединський, Є. П. Ільїн); як особлива характеристика фізичного та соціально-психологічного розвитку підлітків (Є. І. Ісаєва, А. Є. Личко).

Таким чином, якщо спочатку за допомогою поняття «інфантилізм», що з'явилося в медичному дискурсі, позначався особливий вид зупинки розвитку особистості на ювенільному ступені, то сьогодні трактування «інфантилізму» розширилося за межі предметної галузі психіатрії та клінічної психології. У психології та суміжних науках активно використовується термін «особистісний інфантилізм», що застосовується щодо людей, у поведінці яких не спостерігається проявів патології розвитку, проте вибираються ними способи взаємодії з навколишнім світом, що не відповідають віковим експектаціям – очікуванням суспільства від представників дорослого періоду [2, с. 203].

На пострадянському просторі вивчення феномену плідно опікується низка дослідників, зокрема А. Мікляєва, А. Серьогіна [4], автор методики «Рівень виразності інфантилізму», українські психологи М. Ільїн та Ю. Форманюк [2; 6]. Водночас дослідженню психологічних механізмів, які є в основі інфантильної поведінки молоді, з нашого погляду, приділяється ще мало уваги. Це стосується, зокрема, і студентської молоді. «Студентський вік», як його визначив Б. Ананьєв [1, с. 62], припадає на період «ранньої дорослості», за нашим уявленням (17–21 роки). Ми проводимо дослідження психологічних особливостей інфантильної поведінки студентів саме цього вікового періоду та звернули увагу на деякі їхні прояви.

Дослідженням було охоплено 50 осіб. Зокрема, це студенти спеціальності «Психологія» ЧНУ ім. Петра Могили, вік: $M=20,3$ року, співвідношення у статевій структурі вибірки: дівчата – 82 %, юнаки – 18 %.

Оцінка особистісних характеристик проводилася з використанням опитувальника NEO PI-R. Оцінка рівня виразності інфантилізму оцінювалася за допомогою методик РВІ А. Серьогіної. Аналіз результатів проводився за допомогою SPSS 17.0 для Windows. Групові відмінності оцінювалися за t-критерієм Стьюдента для незалежних вибірок. Співвідношення між змінними було досліджено за допомогою коефіцієнта парної кореляції Пірсона (r).

Так, для вивчення ступеня вираженості інфантилізму використовувалася методика РВІ А. Серьогіної.

Методика містить вісім шкал, що дають змогу виявити виразність різних показників інфантилізму. Сумарний показник за всіма шкалами дає загальний рівень інфантилізму. Для оцінки загального інфантилізму автором пропонуються такі норми:

- від 0 до 30 балів – не інфантильна особа;
- від 31 до 60 балів – слабо інфантильна особистість;
- від 61 до 90 балів – середньо інфантильна особистість;
- від 91 балу і вище – високо інфантильна особистість.

Тестування показало, що в нашій групі досліджуваних крайніх проявів інфантилізму не спостерігалось як в один, так і в інший бік, тобто відсутності інфантильності загалом і високо інфантильних особистостей. Група розділилася на «слабо інфантильних» (група А) та «середньо інфантильних» (група В) учасників; відсоткове співвідношення – від 63 % до 37 %.

Аналіз результатів можна побачити в табл. 1.

Таблиця 1

Показники прояву інфантильності за даними методики А. Серьогіної

№ з/п	Шкали	Показники	
		М	σ
1.	Інфантильність	52,52	12,42
2.	Позиції утриманства, залежність, безвідповідальність	11,69	3,49
3.	Емоційно-вольова сфера	7,43	3,89
4.	Невпорядкованість, хаотичність поведінки	7,26	3,05
5.	Подолаюча поведінка	7,17	3,21
6.	Трудова мотивація	6,0	2,32
7.	Цінносні орієнтації	4,86	2,47
8.	Розваги, гедонізм	4,69	1,77
9.	Рефлексія	4,17	2,41

Риси інфантилізму за винятком інтегрального показника ранжовані у порядку спадання. Загалом профіль дає уявлення про особу, яку можна віднести до категорії «слабо інфантильної» у трактуванні А. Серьогіної. Водночас аналіз порівняння середніх показав існування певних відмінностей і вкотре підтвердив доцільність класифікації вченої. Інтегральний показник у групи А становив 41,14, у групи В – 73,25 за t-критерію – 6,3297 ($p < 0,001$). Також існують статистично значущі відмінності (не нижче $p > 0,05$) серед інших рис, а саме в емоційно-вольовій сфері (ЕВС), гедонізмі, утриманстві, рефлексії, хаотичній, невпорядкованій поведінці, несформованості долаючої поведінці, окрім того, і в порівнянні трудової мотивації (ТМ) та ціннісних орієнтацій (ЦО) (але вже не статистично значущі) – переважання

проблемного їх вираження серед учасників групи В. Таким чином, можемо відзначити, що група «середньо інфантильних» у нашому випадку характеризується, перш за все, низькою здатністю контролювати свої емоції, хаотичністю у плані та засобах досягнення мети; пасивністю перед труднощами; переважанням утриманської позиції, небажанням брати на себе відповідальність; слабою сформованістю долаючої поведінки.

Якщо розглянути внутрішньокореляційні зв'язки опитувальника РВІ А. Серьогіної, слід зазначити, що безпосередньо інтегральний показник інфантильності (ІНФ) у групі «інфантильних» (В) негативно пов'язаний із ціннісними орієнтаціями (ЦО): $r = -0,983^{**}$, своєю чергою, ЦО негативно пов'язані з емоційно-вольовою сферою (ЕВС): $r = -0,983^{**}$. Іншими словами, якщо вищий інфантилізм, то ціннісні орієнтації нижчі, що, своєю чергою, створює емоційну напругу. Слід зазначити, що юнацький вік є сенситивним періодом у формуванні ціннісних орієнтацій як стійких властивостей особистості, що зміцнюється та виявляється у подальшому, у період ранньої дорослості. Ціннісні орієнтації особистості можна розглядати як орієнтир у її поведінці у важких життєвих ситуаціях. Це також дуже впливає на формування долаючої поведінки. У групі «слабо інфантильних» інтегральний показник (ІНФ) позитивно пов'язаний з утриманською поведінкою $r = 0,728^{**}$, тобто з несамостійністю та неприйняттям обов'язків та зобов'язань, пов'язаних із процесом дорослішання, тобто інфантилізм та несамостійність безпосередньо пов'язані. Водночас вони перебувають у плані свідомості, тоді як у представників групи В ці самі проблеми не усвідомлюються за принципом роботи механізму витіснення. * – показники з імовірністю помилки $p \leq 0,05$, ** – показники з імовірністю помилки $p \leq 0,01$.

Результати відповідей за особистісним опитувальником NEO PI-R додає розуміння особливості функціонування психологічних механізмів перебігу рис, пов'язаних з інфантилізацією. Ця методика, що базується на концепції «Великої п'ятірки», зараз займає лідируючу позицію у дослідженні психологів західних країн і дає змогу дати інформативну картину структури особистості в її мотиваційних, емоційних, поведінкових проявах [7].

Опитування показало високий рівень нейротизму у групі В порівняно з групою А:

Дані за фактором нейротизму, тобто емоційної нестабільності та в низці його субфакторів, а саме тривожності, ворожості та депресії, ми б охарактеризували як «нейротичну тріаду». Таким чином, можна припустити суттєвість емоційної зумовленості прояву особистісного інфантилізму та, як показав

Показник «нейротизм» для груп А і В

№ з/п	Показники	А		В		t-критерій Стьюдента (p)
		М	σ	М	σ	
1.	Нейротизм (N)	49,31	13,14	59,	7,54	-2,152 (p<0,05)
2.	Тривожність (n1)	51,92	14,32	64,0	4,69	-2,52 (p<0,03)
3.	Ворожість (n2)	46,75	8,96	56,00	5,93	-2,803 (p<0,02)
4.	Депресія (n3)	52,37	14,15	62,83	5,6	-2,483 (p<0,04)
5.	Рефлексія (n4)	48,25	14,02	52,75	7,14	-0,834 (p>0,05)
6.	Імпульсивність (n5)	46,75	10,29	43,75	12,28	0,483 (p>0,05)
7.	Ранимість (n6)	45,17	14,51	50,5	11,9	-0,733 (p>0,05)

кореляційний аналіз відповідей на особистісний опитувальник та РВІ, звернути увагу на одну з особливостей функціонування механізмів інфантилізму: у групі В показник ІНФ негативно пов'язаний із нейротизмом ($r=-0,984^{**}$), ворожістю ($r=-0,954^{**}$) та вразливістю ($r=-0,968^*$). Ми також припускаємо роботу психологічного захисту за принципом витіснення, ураховуючи у цілому високі показники інфантильності та нейротизму – зростання першої розглядається як засіб зниження другого. Інакше кажучи, проблеми витісняються, водночас ЦО безпосередньо зумовлені нейротизмом, тривожністю і вразливістю. У групі А тривожність і депресію компенсують гедоністичною поведінкою, відповідно $r=-0,63^*$ і $r=-0,614^*$.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ананьєв Б. Г. Обрані психологічні праці: у 2-х т. Москва : Педагогіка, 1980. 280 с.

2. Ільїн М. В. Моделювання інфантилізму як чинника самопрезентації особистості: крос-культурне дослідження. *Актуальні проблеми психології*. 2020. Т. ІХ. Вип. 13. С. 202–211.

3. Мікляєва А. В. Зрілість та інфантилізм особистості в соціальних уявленнях різних поколінь. *АНІ: педагогіка та психологія*. 2016. № 4. С. 473–476.

4. Серьогіна А. А. Соціально-психологічні умови подолання інфантилізму у безробітній молоді : дис. ... канд. психол. наук. Москва : Соціальна психологія. 2006. 250 с.

5. Розлади вікової ідентичності (інфантилізм/пуерилізм) у просторі психічних захворювань ендogenousного кола / А. Б. Смулевич та ін. *Журнал неврології та психіатрії ім. С. С. Корсакова*. 2020. Т. 120. № 1. С. 7–19. URL: <https://doi.org/10.17116/jnevro20201200117>

6. Форманюк Ю. В. Егоцентризм як прояв інфантильності. *Наука та освіта*. 2013. № 7. С. 98–102.

7. Costa P. T., McCrae R. R. Manual for the NEO Personality Inventory. Odessa, Fla: Psychological Assessment resources Inc., 1985.

ПРОВІДНІ ДЕТЕРМІНАНТИ САМОРЕГУЛЯЦІЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ У СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ СИТУАЦІЯХ

LEADING DETERMINANTS OF SELF-REGULATION OF PERSONALITY BEHAVIOR IN DIFFICULT LIFE SITUATIONS

У статті представлено результати аналізу наукових підходів до вивчення і визначення провідних детермінант саморегуляції поведінки особистості у складних життєвих ситуаціях, що зумовлено сукупністю зовнішніх умов та індивідуальних особливостей людини, характеризується високим ступенем невизначеності й погіршує умови життєдіяльності та можливості задоволення базових потреб особистості. Зазначаючи різноманітних негативних соціальних впливів, людина втрачає природність і невимушеність контакту зі світом. Складна життєва ситуація може викликати деформацію життєдіяльності індивіда. Передбачено, що системоутворюючим чинником організації життєдіяльності особистості у складній життєвій ситуації є саморегуляція. Саморегуляція розуміється як цілеспрямований процес самоорганізації психічної активності особистості. Наголошено, що вихід зі складної життєвої ситуації вимагає активізації особливих механізмів саморегуляції поведінки особистості. Саморегуляція поведінки як суб'єктивна властивість особистості передбачає наявність стану внутрішньої і зовнішньої мотивації. Найважливішим позитивним результатом розв'язання складної життєвої ситуації є особистісне зростання. Опиняючись у складній життєвій ситуації, особистість запускає динаміку смисложиттєвих процесів, які супроводжуються необхідністю особистісних змін, переходом до нового етапу розвитку, пошуком нової ідентичності, переосмисленням життєвого шляху й побудовою нової картини буття. Зазначено, що воля виступає провідною детермінантою саморегуляції поведінки особистості у складній життєвій ситуації. Воля виступає як вища психічна функція в мотиваційній сфері саморегуляції поведінки особистості. Основна особливість вольової регуляції полягає у свідомій мобілізації особистістю своїх психічних і фізичних можливостей для подолання труднощів під час здійснення цілеспрямованих дій і вчинків. В її основі лежить довільна форма мотивації. Мотив відображає змістовний бік вольового акту (навіщо людина діє саме так), а вольове зусилля служить механізмом реалізації бажань і намірів людини. Наголошено, що навіть у ситуаціях максимального ступеню складності, які можуть травмувати особистість, здійснюють трансформаційний вплив на неї, спричиняючи психологічну реконструкцію особистості, котра проявляється у розвитку її життєстійкості.

Ключові слова: складна життєва ситуація, життєстійкість, саморегуляція поведінки особистості, смисл життя, вольова регуляція, вольове зусилля, мотивація.

The article presents the results of the analysis of scientific approaches to the study and determination of the leading determinants of self-regulation of personality behavior in difficult life situations, which is caused by a combination of external conditions and individual characteristics of a person, characterized by a high degree of uncertainty and worsens the living conditions and the ability to meet the basic needs of the individual. Experiencing various negative social influences, a person loses naturalness and ease of contact with the world. A difficult life situation can cause deformation of the individual's vital activity.

It is assumed that the system-forming factor in the organization of the individual's life in a difficult life situation is self-regulation. Self-regulation is understood as a purposeful process of self-organization of mental activity of the individual. It is emphasized that the way out of a difficult life situation requires the activation of special mechanisms of self-regulation of personality behavior. Self-regulation of behavior as a subjective property of the individual implies the presence of a state of internal and external motivation. The most important positive result of solving a difficult life situation is personal growth. Being in a difficult life situation, the personality starts the dynamics of meaningful life processes, which are accompanied by the need for personal changes, the transition to a new stage of development, the search for a new identity, rethinking of the life path and building a new picture of being. Will acts as the highest mental function in the motivational sphere of self-regulation of personality behavior. The main feature of volitional regulation is the bitrary form of motivation. The motive reflects the content of the volitional act (why a person acts in this way), and volitional effort serves as a mechanism for the realization of human desires and intentions. It is emphasized that even in situations of the maximum degree of complexity, which can traumatize the personality, have a transformational effect on it, causing psychological reconstruction of the personality, which is manifested in the development of its resilience.

Key words: difficult life situation, resilience, self-regulation of personality behavior, meaning of life, volitional regulation, volitional effort, motivation.

УДК 159.923.2

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.43.11>

Кириченко Т.В.

к. психол. н., доцент кафедри психології
Університет Григорія Сковороди
в Переяславі

Вступ. Зміна звичних умов життєдіяльності, зростання чисельності негативної інформації та труднощі в адаптації до нових умов життя сприяють появі та розвитку емоційних переживань, тривожності, депресивних станів та стресових розладів. Такі стани вимагають від особистості вміння швидко

адаптуватися до умов соціального світу, усвідомлено ставити життєві цілі й добиватися їх, брати на себе відповідальність за ухвалені рішення. Пріоритетною ознакою сучасного етапу розвитку психології є гостра потреба пошуку тих сутнісних характеристик особистості, які б сприяли конструктивному

розв'язанню чисельних проблем у всіх формах її активності.

Із нашої точки зору, саморегуляція і є цим засобом реалізації спонук і потенцій індивіда, саме вона слугує специфічним коректором означених потреб і цілей в умовах складних зовнішніх і внутрішніх чинників середовища чи ситуації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчив, що регулятивна функція психіки належить до фундаментальних категорій. Питанням саморегуляції особистості присвячено численні праці у різних галузях науки: філософії, етиці, соціології, психології, кожна з яких розглядає досліджуваний феномен по-своєму. Так, у контексті філософського підходу саморегуляція особистості тлумачиться з погляду людської свободи, її права вибору, самобутності тощо. Етичний вимір досліджень торкається проблем моральності, вибору життєвої стратегії в умовах радикальних соціально-економічних змін суспільства. Дослідження соціологів фокусуються на природі і характері суспільних, групових та індивідуальних цінностей і норм, поясненні джерел соціальної активності людини.

Найбільш актуальними в контексті нашого дослідження можна вважати концептуальні положення щодо феномену саморегуляції в контексті гуманістичного напрямку психології (А. Маслоу [6], К. Роджерс [7], В. Франкл [9], Е. Фромм [10]).

Незаперечну цінність у дослідженні феномену саморегуляції становить доробок вітчизняної психології, яка внесла цілу низку підходів та напрямів до вивчення означеної проблеми. Праці В. О. Іванникова [2], В. К. Каліна [3], В. І. Селіванова [8] спрямовані на пошуки механізмів дії та взаємодії регулятивних процесів, закономірностей саморегуляції, побудову її моделей.

Отже, виходячи з того, що у складних життєвих ситуаціях зняти невизначеність можна лише за допомогою саморегуляції, особливий інтерес має проблема вивчення провідних детермінант зазначеного феномену, що і визначило мету статті – концептуалізувати та теоретично охарактеризувати провідні детермінанти саморегуляції особистості у складних життєвих ситуаціях.

Виклад основного матеріалу. Виникнення складної життєвої ситуації зумовлене сукупністю зовнішніх умов ситуації та індивідуальних особливостей людини, які впливають на її оцінку. До зовнішніх умов належать обставини, які людина контролювати не може, оскільки вони є незалежними від неї. Внутрішніми умовами є суб'єктивні умови, за яких складна життєва ситуація сприймається як перешкода адекватному повноцінному здійсненню життєдіяльності. Складна життєва

ситуація розуміється як значима для людини ситуація з високим ступенем невизначеності, що переживається індивідом як неможливість «жити за таких умов» і виявляється у неспроможності змінити самі умови життя [1].

Слід зазначити, що складні життєві ситуації утруднюють вирішення проблем за допомогою звичних моделей поведінки, зумовлюючи необхідність змін задля повноцінного функціонування, адже такі обставини вимагають від особистості високого рівня соціальної активності та вибору нових стратегій її подолання. Складна життєва ситуація може викликати деформацію життєдіяльності індивіда.

Зокрема, Ю. М. Швалб [11] звертає увагу на те, що, зазнаючи різноманітних негативних соціальних впливів, людина втрачає природність і невимушеність контакту зі світом. Увесь її процесуальний простір розщеплюється на первинні та вторинні процеси. Вона вважає, що в житті хоче одного (первинний процес), але весь час з'являються обставини, які їй заважають (вторинний процес) і дають протилежні результати. Але навіть ситуації максимального ступеню складності, які можуть травмувати особистість, здійснюють трансформаційний вплив на особистість, спричиняючи психологічну реконструкцію особистості, яка проявляється у розвитку її життєстійкості.

У зв'язку із цим серед домінуючих внутрішніх ресурсів особистості, що допомагають їй долати складні життєві ситуації, Е. Фромм [10] виділив такі:

а) надія – готовність до майбутніх подій, саморозвиток і бачення перспектив, що сприяють життєдіяльності та особистісному зростанню;

б) раціональна віра – усвідомлення, що існує багато можливостей і потрібно їх вчасно виявляти та використовувати;

в) душевна сила, або мужність – здатність протистояти спробам зруйнувати надію та віру, здатність говорити «ні» тоді, коли весь світ хоче почути «так».

Окрім того, психологи-гуманісти підкреслюють, що людина – це головний архітектор власної поведінки і життєвого досвіду. Як вільна істота вона відповідальна за реалізацію якомога більшої кількості можливостей і живе по-справжньому істинним життям, якщо виконує цю умову. Вони стверджують, що єдина «реальність», відома кому-небудь, – це суб'єктивна (особистісна) реальність, але в жодному разі не об'єктивна. Отже, особистість постає саморегульованим суб'єктом, котрий сам відповідає за власний внутрішній світ, дії і поведінку загалом [6; 7; 9].

У зв'язку зі сказаним слушною є думка А. Маслоу [6] про те, що найважливішим позитивним результатом розв'язання складної життєвої ситуації є особистісне зростання.

Зокрема, він зазначав, що найбільш значущим досвідом у житті особистості, яка досягла самоактуалізації, є трагедія, під впливом якої вона була змушена інакше поглянути на життя, змінити своє уявлення про світ, підкреслюючи, що саме страждання породжує в людині її кращі якості, змінює її, робить мудрішою, надає можливість осягнути сенс життя. На думку вченого, зв'язок між сенсом життя і вищими цінностями найбільш сильно виявляється у складній життєвій ситуації, адже заради власних цінностей людина готова змиритися зі стражданням і скорботою, може винести неминуче страждання й при цьому не зламатися.

Таким чином, опиняючись у складній життєвій ситуації, особистість запускає динаміку смисложиттєвих процесів, які супроводжуються необхідністю особистісних змін, переходом до нового етапу розвитку, пошуком нової ідентичності, переосмисленням життєвого шляху й побудовою нової картини буття [1; 11].

Тим часом прагнення до здорового розвитку К. Роджерс [7] розуміє як переважаючу силу, вона мотивує людину, скеровує в певне русло. У цілому це процес набуття, використання, розподілу чи відмови від влади, контролю і прийняття рішень, оскільки кожен індивід володіє всебічними внутрішніми ресурсами самосвідомості, зміни «Я-концепції» і саморегулюючої поведінки. Отже, людина сама визначає себе, спостерігаючи й оцінюючи власний досвід. Учений стверджував, що поведінка людини цілеспрямована, спрямована вперед та орієнтована на майбутнє. Особистість сама вибудовує свою поведінку і тому вона найвищою мірою проактивна й саморегульована.

Підсумовуючи, зазначимо, що в теорії людиноцентрованого підходу саморегуляція представлена концепцією функціонування особистості. Згідно із цією концепцією, лише та особистість, структурні одиниці якої функціонують за принципом реалізації закладеного в них потенціалу, здатна до зрілих способів поведінки і стосунків. У зв'язку із цим К. Роджерс зазначає, що метафорою не повністю функціонування особистості може бути музичний інструмент, наприклад рояль, у якого деякі клавіші западають або видають фальшивий звук. Грати на такому інструменті можна, але виконати серйозні твори складно. Повнота функціонування визначає конгруентність людини, її здатність долати труднощі, творчо самореалізовуватися [7].

Саме тому саморегуляція поведінки людини у складній життєвій ситуації ґрунтується на відчутті правильності і стає повною мірою доступною тільки за умови повноти функціонування. Зробивши той чи інший значущий вибір у житті, людина спирається на інтегральний процес, що відображає весь комплекс механізмів саморегуляції поведінки особистості.

Спираючись на теорію гуманістичного напрямку, необхідно зазначити, що людина має можливість самостійно вибирати потреби, цілі та пріоритети, структурувати й досягати їх відповідно до вибраної моделі поведінки. З нашої точки зору, саморегуляція особистості і є цим засобом реалізації ресурсів та потенцій індивіда, саме вона слугує специфічним коректором означених потреб і цілей у складних умовах мінливого середовища чи ситуації.

Згідно з розумінням К. Левіна [5], людина – це замкнута система, що має дві властивості: 1) відокремленість від зовнішнього середовища (має межі); 2) включеність у більший простір (системи) – психологічне середовище. Занурення у психологічне середовище формує життєвий простір – ту психічну реальність, яка є сукупністю потенційних подій, здатних впливати на поведінку людини. При цьому життєвий простір (стимули, що сприймаються) суб'єктивний і не тотожний об'єктивному зовнішньому світові (реальним стимулам). Особливості саморегуляції визначаються такими рівнями: 1) між людиною і психологічним середовищем; 2) між життєвим простором і зовнішнім світом (визначає рівень функціонування особистості: психотичний, пограничний і невротичний); 3) межі між субрегіонами (фактами).

Феномен саморегуляції в теорії поля К. Левіна [7] виглядає так: 1) збільшення напруги одного субрегіону у внутрішньому регіоні щодо інших субрегіонів спричиняє посилення потреби; 2) вивільняється психічна енергія, та організм прагне до відновлення рівноваги між напругою субрегіонів; 3) психічні процеси (наприклад, мислення, пам'ять та ін.) є засобом вирівнювання напруги, що виникла. Вони спрямовуються у бік пошуку певного валентного об'єкта психічного середовища, який може зняти напругу. Теорія поля К. Левіна була покладена в основу теорії групового руху (групової динаміки) і сприяла появі цілої низки системних концепцій саморегуляції особистості у психотерапевтичній традиції. Наприклад, у психодинамічному підході саморегуляцію позначено категорією долі, яка складається завдяки людському вибору. Такий вибір здійснюється на підставі різних чинників, як-от: генетичних схильностей, походження потягів, особливостей оточуючого середовища.

Прагнення людини знайти і реалізувати смисл свого життя, за В. Франклом [9], є природженою мотиваційною тенденцією, що притаманна людині й є основним двигуном поведінки та розвитку особистості. Людина повинна вірити у смисл, що наповнює її реальні вчинки. Відсутність смислу породжує у людини стан «екзистенціального вакууму». Роль смислів виконують цінності – смислові універсалиї,

що узагальнюють досвід людства. Це, своєю чергою, дає змогу узагальнити можливі шляхи, завдяки яким життя людини може набути смислу. В. Франкл описує три групи цінностей: цінності творчості, цінності переживання і цінності відношення. Пріоритет належить цінностям творчості, основним шляхом реалізації яких є праця. Смысл праці полягає у тому, що людина бачить у життєдіяльності крім службових обов'язків, як реалізує себе у цьому як особистість. Цінності творчості є природними і важливими, але не необхідними.

На думку В. Франкла [9], цінності переживання, наприклад любов, можуть надати людині на певний період смисл життя, але любов не є найкращим варіантом щодо її осмисленості. До цінностей відношення людина звертається, коли опиняється в обставинах, які не може змінити. Найбільші практичні досягнення логотерапії пов'язані з цінностями відношення, з пошуком людьми смислу свого існування у суб'єктивно безвихідних ситуаціях. В. Франкл ставить питання не сенсу життя взагалі, а питання про конкретний смисл життя даної особистості у даний момент часу. Кожна ситуація вміщає у собі свій смисл, різний для різних людей, але для кожного він є єдиним та істинним. Не лише від особистості до особистості, а й від ситуації до ситуації цей смисл змінюється. Смысли не надані нам, ми не можемо вибрати собі смисл, ми можемо лише вибрати собі покликання, де ми знайдемо смисл. У цьому людині допомагає совість, що підказує, який із потенційних смислів є для неї істинним. Совість допомагає людині знайти навіть такий смисл, що може не співпадати із цінностями, якщо цінності не відповідають ситуаціям, що швидко змінюються. Саме так зароджуються нові цінності.

Здійснюючи смисл свого життя, людина здійснює сама себе. Прагнення до реалізації унікального смислу свого життя формує унікальну особистість людини. Тому постає питання про смисл самої особистості людини, її індивідуальності. Смысл особистості людини завжди пов'язаний із суспільством. І навпаки, смисл суспільства визначається існуванням індивідів. В. Франкл уважає, що людина вільна знайти і реалізувати смисл життя, навіть якщо її свобода обмежена об'єктивними обставинами. Йдеться про свободу людини по відношенню до потягів, до спадковості і до чинників та обставин зовнішнього середовища. Якщо йдеться про детермінацію поведінки людини цінностями або моральними нормами, людина дозволяє або не дозволяє собі бути ними детермінованою.

Отже, на думку В. Франкла, людина характеризується двома фундаментальними здатностями: до самотрансценденції і до самоусунення. Перша визначається здатністю людини

виходити за межі самого себе, спрямованістю її на об'єкти у зовнішньому світі. Друга характеризується можливістю людини піднятися над собою і над ситуацією, подивитися на себе із зовнішнього світу. Це дає змогу людині бути самодетермінованою. В. Франкл бачить людину суб'єктом, що постійно визначає, чим він буде у наступний момент. Прийняття такого рішення – акт не лише свободи, а й відповідальності. Свобода без відповідальності трансформується у свавілля. По суті, це відповідальність за своє життя.

Таким чином, ідея смислу життя як інтегруючого чинника життя людини була визначена у В. Франкла основою теорії особистості, що визначає шляхи саморегуляції поведінки у важких життєвих ситуаціях.

Варто зазначити, що поведінка людини здебільшого регулюється раціональними силами. Саморегульовані особистості наполегливо йдуть до поставленої цілі, важливим компонентом у цьому довготривалому процесі є воля людини. А. Маслоу розглядає особистість як принципово вільну і відповідальну за рішення, який спосіб життя вибрати. Ця особистісна свобода чітко проявляється у тому, що людина вирішує, яким є її потенціал і як вона буде актуалізовувати свій внутрішній ресурс.

Разом із тим саморегуляція поведінки як суб'єктна властивість особистості передбачає наявність стану внутрішньої і зовнішньої мотивації. Аналіз особливостей розвитку саморегуляції поведінки дає можливість зрозуміти, як суб'єкт усвідомлює необхідність «вписувати» цілі, вимоги, спонукання зовнішнього плану у власну мотивацію, тобто у внутрішній план. У генезисі мотивів саморегуляції поведінки чітко простежується роль довільності як провідного чинника розвитку особистості. Довільний характер мотивів саморегуляції складається з усвідомлення індивідом необхідності враховувати й оцінювати у своїй поведінці, з одного боку, реальні зовнішні обставини, у яких він знаходиться, – з іншого, власні можливості й співвідносити їх із поставленою метою. Таким чином, воля виступає провідною детермінантою саморегуляції поведінки особистості.

В основі вольової регуляції лежить довільна форма мотивації, за якої зміна спонукань досягається через зміну дій. Воля виступає як вища психічна функція у мотиваційній сфері саморегуляції поведінки особистості. Вона виникає в результаті розвитку людських потреб, опосередкованих інтелектом. Поведінка людини спонукається різноманітними потребами і мотивами, які знаходяться в певному відношенні один з одним [2; 3; 8].

На підставі сказаного варто додати власні міркування про те, що саморегуляція пове-

дінки на особистісному рівні виступає, насамперед, як вольова поведінка, спрямована на подолання внутрішніх перешкод і конфліктів на шляху до досягнення свідомо поставленої мети, яка починається з актуалізації мотиву і завершується формуванням спонукання як його результату. У процесі саморегуляції беруть участь такі утворення, як мотиви та установки, уявлення особистості про себе і свої можливості, знання про середовище. Особистість саморегулює поведінку, співвідносячи свої функціонально-енергетичні можливості із власними змістовно-смысловими установками, із системою своїх цінностей, із вимогами соціальних ситуацій [4].

У сучасних дослідженнях вольова саморегуляція поведінки розглядається як процес довільного формування спонукань. Воля і довільність є різними за своїм змістом психічними утвореннями. Розвиток волі пов'язаний зі становленням мотиваційної сфери особистості. Розвиток довільності визначається формуванням усвідомленості й опосередкованості поведінки.

У зв'язку із цим В. О. Іванніков [2], В. К. Калін [3], В. І. Селіванов [8] зауважують, що основна особливість вольової регуляції полягає у свідомій мобілізації особистістю власних психічних і фізичних можливостей для подолання труднощів і перешкод під час здійснення цілеспрямованих дій і вчинків. Необхідним засобом цілеспрямованої поведінки є вольове зусилля. Вольове зусилля – це основний механізм саморегуляції, за допомогою якого особистість здійснює владу над своїми спонуканнями, вибірково реалізуючи одну мотиваційну систему і гальмуючи іншу. Свідомо психічна напруга виникає у людини за дефіциту енергії й прагнення мобілізувати свої резерви для подолання труднощів у досягненні мети. За вольового зусилля вона виникає не спонтанно, а викликається особистістю свідомо.

Найважливішим аспектом вольової регуляції, на думку В. К. Каліна [3], є швидкий аналіз індивідом проблемних ситуацій. Це вимагає перетворення функціональної організації психіки, переключення свідомості з об'єкта діяльності на суб'єкта, тобто на самого себе, з метою ліквідації невідповідності між своїм станом і вимогами, які висуваються до його діяльності. Вольова саморегуляція включає у себе оволодіння вмінням передбачати, розпізнавати, вирішувати відпрацьованими способами проблемні ситуації. Вона забезпечує самоуправління функціональною структурою психіки і рівень ресурсних витрат у діяльності та поведінці, в окремих діях та вчинках особистості. Рівень розвитку вольової саморегуляції поведінки визначається ставленням особистості не лише до труднощів у своїй індивіду-

альній поведінці, а й до особливостей спілкування з іншими людьми. Таким чином, вольова активність є вищою формою саморегуляції поведінки особистості. Вона не зводиться до суми домінуючих мотивів поведінки.

На думку В. О. Іваннікова [2], вольова регуляція – це особистісний рівень довільної регуляції, спонукання до дії, прийнятої свідомим рішенням людини. Вона опосередкована знаннями людини про навколишній світ, про свої цінності й можливості, на основі яких здійснюється передбачення та оцінка наслідків власної активності. Таким чином, вольова регуляція виступає вищим рівнем саморегуляції поведінки особистості.

Отже, основна особливість вольової регуляції полягає у свідомій мобілізації особистістю своїх психічних і фізичних можливостей для подолання труднощів під час здійснення цілеспрямованих дій і вчинків. В її основі лежить довільна форма мотивації. Мотив відображає змістовний бік вольового акту (навіщо людина діє саме так), а вольове зусилля служить механізмом реалізації бажань і намірів людини.

Важливу роль у саморегуляції поведінки особистості відіграють емоції. Однак підвищення емоційного збудження вище певного рівня викликає протилежний ефект, який виявляється у дезорганізації функціональних систем, погіршенні адаптації і призводить до різноманітних порушень діяльності. Порівнюючи вольову та емоційну саморегуляцію, В. К. Калін відзначає, що «механізм емоцій забезпечує загальну мобілізацію всіх систем організму, і ця мобілізація не завжди буває оптимальною». Емоції не завжди бажані, адже за своєї надмірності вони дезорганізують діяльність або ж їх зовнішній вияв ставить людину в невідгідне становище. З іншого боку, емоційний підйом, гарний настрій сприяють здійсненню будь-якої діяльності та спілкування [3].

У зв'язку зі сказаним слушною є думка В. І. Селіванова [8] про те, що вольова регуляція поведінки людини виявляється в умінні долати зовнішні і внутрішні труднощі під час здійснення цілеспрямованих дій та вчинків. Подолання перешкод відбувається не лише на стадії мотиву (цілеутворення), а й на вирішальній стадії його виконання. Цей факт дає змогу розглядати вольову саморегуляцію на різних рівнях її виявлення та розвитку – від елементарних форм, на рівні окремих процесів, до найскладніших, на рівні самосвідомості особистості.

Підбиваючи підсумки, треба зазначити, що основна особливість вольової регуляції полягає у свідомій мобілізації особистістю своїх психічних і фізичних можливостей для подолання труднощів під час здійснення цілеспрямованих дій і вчинків. В її основі лежить довільна форма мотивації. Мотив відображає

змістовний бік акту (навіщо людина діє саме так), а вольове зусилля служить механізмом реалізації бажань і намірів людини. Допомогу людині слід спрямовувати на розкриття її потенціалу в саморегуляції. Його можна використовувати у діяльній самопошуку не лише власних умінь, а й особистісних смислів як суб'єкта в новій реальності, розвитку автономності, як здатності до саморегуляції. На нашу думку, саморегуляція особистості пронизує весь означений поступ – від вибраних життєвих цілей та програми як цілісної моделі життєвого шляху до їх здійснення.

Висновки. Наведене вище дає підстави розглядати саморегуляцію як інтегрований, системно організований психічний процес детермінації, побудови, підтримки і регулювання зовнішнього й внутрішнього впливу (самовпливу), спрямованого на досягнення вибраних суб'єктом цілей, що виражається у стимулюванні одних та гальмуванні інших особистісних потреб, дій і вчинків. Складна життєва ситуація формує нові психічні властивості, зміцнює афективну сферу та вдосконалює когнітивну, інтегруючи новий здобутий досвід, забезпечує якісно нове функціонування поведінки особистості, зміцнює волю, загартовує психічний дух та розширює можливості для особистісного зростання. Таким чином, складну життєву ситуацію суб'єкт переживає як перешкоду в реалізації та досягненні своїх цілей, і водночас це ситуація, яка містить для нього прихований ресурс та потенціал, що дає змогу їх реалізувати. Саморегуляцію особистості визначаємо як інтегральний процес, нерозривно пов'язаний з активністю індивіда, його знаннями, уявленнями, потребами, цілями, мотивами, ціннісними орієнтаціями, індивідуально-

типологічними особливостями. Саморегуляція пропонує оцінку людиною своєї поведінки з погляду суб'єктивного стану: з одного боку, передбачення оцінки з боку суспільства, з іншого – реакцію особистості на цю оцінку та її наслідки. У результаті взаємодії цих двох боків у свідомості людини виробляється вольове рішення: реалізувати свою ідеальну програму поведінки або відмовитися від неї.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Горбач С. Феноменологічний аналіз категорії «складна життєва ситуація». *Теорія та методика управління освітою*. 2010. № 1. С. 94–103.
2. Иванников В. А. Основы психологии. Санкт-Петербург : Питер, 2010. 336 с.
3. Калинин В. К. На путях построения теории воли. *Психологический журнал*. 1989. Т. 10. № 2. С. 46–56.
4. Кириченко Т. Психологічний зміст саморегуляції особистості. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2017. Вип. 3. Т. 1. С. 82–87.
5. Левин К. Теория поля в социальных науках. Санкт-Петербург : Академический проект, 2019. 313 с.
6. Маслоу А. Мотивация и личность. Санкт-Петербург : Питер, 2014. 369 с.
7. Роджерс К. Р. Становление личности. Взгляд на психотерапию. Санкт-Петербург : Эксмо-Пресс, 2001. 465 с.
8. Селиванов В. И. Волевая регуляция активности личности. *Психологический журнал*. 1982. Т. 3. № 4. С. 14–26.
9. Франкл В. Человек в поисках смысла : сборник. Москва : Биг-Пресс, 2012. 204 с.
10. Фромм Э. Психоанализ и этика. Москва : Республика, 1993. 415 с.
11. Швалб Ю. М. Психологічна структура складних життєвих обставин. Особистість як суб'єкт подолання кризових ситуацій. *Психологічна теорія і практика : монографія*. Суми : СумДПУ, 2017. С. 19–39.

ВЗАЄМИНИ БАТЬКІВ З ДІТЬМИ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ: РОЛЬ ТРАНСГЕНЕРАЦІЙНОЇ ПЕРЕДАЧІ СІМЕЙНОГО СТРЕСУ ТА СТИЛЮ ПРИВ'ЯЗАНОСТІ

PARENT-ADOLESCENT RELATIONSHIPS: THE ROLE OF TRANSGENERATION TRANSMISSION OF FAMILY STRESS AND ATTACHMENT STYLE

У статті проаналізовано взаємини батьків та дітей підліткового віку, які характеризуються частішою мінливістю, конфліктністю, опором до батьківського авторитету. Короточасні діадні процеси, які відбуваються під час конфліктних взаємодій, переключення в діапазоні негативних та позитивних емоцій, важливі для розвитку рівноправних стосунків між батьками та підлітками, взаємоповаги, особистісної автономії молодих людей. Розглянуто такі трансгенераційні чинники емоційної близькості у стосунках батьків з підлітками, як якість стосунків між двома поколіннями та стиль прив'язаності, вираженість родинного стресового досвіду, сімейні правила, які досліджувані отримали від батьків і хотіли б передати власним дітям, знання історії своєї родини. У результаті емпіричного аналізу результатів дослідження, в якому взяли участь 26 сімей (батьки, матері та підлітки), було виявлено, що у досліджуваних підлітків вищий відсоток надійної прив'язаності, ніж у їхніх батьків у стосунках з прабабуками. Чим більше виражена надійна прив'язаність у мами до власних батьків, тим більшою є тенденція до формування надійної прив'язаності до власної дитини. У групі досліджуваних з нижчим рівнем сімейного стресу статистично вищими є показники емоційної близькості підлітка з матір'ю і батьком та нижчими є показники строгості батька з погляду підлітків, вищими є показники надійної прив'язаності підлітка до батька, нижчими є показники за шкалою «контроль матері». Згідно з регресійною моделлю, що описує 44 % дисперсії показника емоційної близькості матері з дитиною підліткового віку, найбільш визначальним чинником є якість стосунків матері зі своєю матір'ю. Батьки з групи вищого родинного стресу транслюють підліткам більш деструктивні, ригідні сімейні правила, завдяки яким діти стають заручниками сімейної історії. Такі правила впливають на життєвий сценарій дитини, перешкоджають особистісній зрілості, здатності довіряти та будувати близькі стосунки.

Ключові слова: дитячо-батьківські взаємини, трансгенераційна передача, емоційна

близькість, стиль прив'язаності, сімейні правила, сімейний стрес.

The article analyzes the relationship between parents and adolescents, who are characterized by more frequent changes, conflicts, and resistance to parental authority. Short-term dyadic processes that occur during conflict interactions or switchovers in the range of negative and positive emotions are important for the development of the egalitarian relationship between parents and adolescents, mutual respect, and personal autonomy of young people. The transgenerational factors of emotional closeness in parent-adolescent relationships are considered, such as the quality of the relationship in two generations and the style of attachment, the severity of family stressful experiences, family rules, and knowledge of their family history. As a result of the empirical analysis of the research data (26 families took part in the study: fathers, mothers, and teenagers), it was found that adolescents have a higher percentage of secure attachment than their parents in the relationship with their great-grandparents.

A mother's secure attachment to her parents correlates with secure attachment to her child. In the group with a lower level of family stress, there are statistically higher indicators of the adolescent's emotional closeness with the mother and father and lower indicators of the father's strictness in the eyes of the adolescents, higher indicators of the adolescent's secure attachment to the father, lower indicators on the "mother's control" scale. According to the regression model, which describes 44 % of the variance of the indicator of emotional closeness in mother-adolescent relationships, the most determining factor is the quality of the mother's relationship with her mother. Parents from the group of higher family stress transmit to teenagers more destructive, rigid family rules, thanks to which children become "hostages" of family history, which affect the life scenario of the child, hinder personal maturity, and the ability to trust and build close relationships.

Key words: parent-child relations, transgenerational transmission, emotional closeness, attachment style, family rules, family stress.

УДК 37.018

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.43.12>

Миколайчук М.І.

к. психол. н., доцент,
доцент кафедри психології
та психотерапії
Український католицький університет

Квасюк А.А.

викладач кафедри психології
та психотерапії
Український католицький університет

Постановка проблеми. Тема досліджень якості взаємин між батьками та підлітками є давньою у психології розвитку та у сімейній психології. Попередні дослідження показали, що стилі виховання є критично важливими факторами сімейного контексту, які тісно пов'язані зі стосунками між батьками та підлітками [10]. Низка авторів вказує на погіршення якості взаємин між сучасними підлітками, яких батьки вважають більш деструктивними,

некерованими, ніж колись у їхній час. Завдяки використанню різних портативних пристроїв для отримання інформації діти легко входять у нову навколишню дійсність, натомість отриманий досвід батьків від попередніх поколінь (власних батьків) виявляється неактуальним. Це спричиняє розрив між поколіннями та викликає непорозуміння [2]. Однак ці непорозуміння та конфлікти служать для перегляду авторитету батьків і сприяють зростанню

потреби підлітків в автономії [11]. Підлітки та батьки з історією чуйних взаємин, надійної прив'язаності і з високоякісними стосунками в дитинстві, як правило, відчують тимчасові та незначні труднощі у взаєминах [14].

В одному дослідженні лише 14 % підлітків (віком близько 12 років) повідомили про бурхливі стосунки з батьками, які характеризуються низькою підтримкою та сильними конфліктами. Хоча це число зросло до 29 % у середньому підлітковому віці (приблизно у 16 років) і знову знизилося до 10 % у пізньому підлітковому віці (приблизно у 20 років), більшість підлітків мала однаковий тип стосунків зі своїми батьками протягом усього підліткового віку. Таким чином, батьківсько-підліткові діади суттєво відрізняються. Багато людей не відчуває посилення конфлікту та зменшення близькості [12].

Саме тому ми вирішили дослідити те, яким чином міжпоколінна передача стилю прив'язаності, сімейного стресу та сімейних правил, сформованих для його подолання, впливає на стосунки в батьківсько-підліткових підсистемах.

Питання про трансгенераційну передачу розробляли в рамках сімейної психоаналітичної школи такі автори, як А. А. Шутценбергер, Н. Абрахам, М. Торок, Н. Ренд, І. Бозормені-Надь. Авторі описують передачу конфлікту, таємниць, повторюваних подій, джерела яких є неусвідомленими [4]. Трансгенераційна передача – це негенетична форма наслідування, яка передбачає передачу досвіду від предків до нащадків і його відтворення. У процесі міжпоколінної взаємодії передача буває усвідомлена – передання сімейних традицій, правил і звичаїв, де відбувається пряма комунікація між членами родини, а також є неусвідомлена, зміст якої прихований. Неусвідомлена передача містить трансгенераційний об'єкт, про який замовчують та неусвідомлюють внаслідок його травматичної природи. Досліджуючи феномен передачі трансгенераційної травми в контексті Голокосту, Н. Келлерман говорить про чотири сфери, де цей вплив найбільш виражений: 1) *переживання «Я»*. Порушена самооцінка з проблемою ідентичності, відчуття себе залежним від «статусу» предка «жертва / переслідувач / загиблий / залишився в живих», життя підпорядковане прагненню до досягнення відшкодування боргів батьків, проживання життя в ролі «заступника» своїх втрачених родичів; 2) *когнітивна сфера*. Страх і очікування наступної трагедії, заклопотаність смертю, низька стресостійкість перед подразниками, які можуть нагадувати про трагічні події; 3) *емоційна сфера*. Тривога, страх переслідувань, часті зміни настрою, які пов'язані з відчуттям втрати і скорботи, заборонений конфлікт навколо гніву з почуттям про-

вини, підвищена вразливість до стресових подій; 4) *сфера міжособистісних відносин*. Надмірна залежність від відносин і тривожний стиль прив'язаності або крайня незалежність, складнощі в побудові відносин і у вирішенні міжособистісних конфліктів [5]. Результати досліджень вказують також на роль трансгенераційної передачі в показниках особистісної тривожності. Зокрема, такі чинники, як високий ступінь обізнаності про історію своєї сім'ї і наявність доброго емоційного зв'язку в попередніх поколіннях, сприяють більш низькому рівню особистісної тривожності [4]. Таким чином, міжпоколінні стосунки визначають вибір життєвих стратегій і можуть сприяти або перешкоджати гармонійному розвитку особистості.

Отже, **метою статті** є розкриття шляхом представлення результатів емпіричного дослідження певних трансгенераційних чинників взаємин батьків з дітьми підліткового віку.

Результати дослідження. Емпіричне дослідження було проведене у 2021 році. У ньому взяли участь 26 сімей з дитиною підліткового віку. Загалом група досліджуваних становила 73 особи, а саме 26 підлітків віком від 13 до 16 років, 26 матерів віком від 30 до 54 років та 21 батько віком від 35 до 58 років. Для проведення даного дослідження ми використовували такі методики: дзеркальний опитувальник «Взаємодія «батьки – дитина» І. Марковської [1], опитувальник «Прив'язаність до батьків старших підлітків» М. Яремчук [8], методику стресостійкості та соціальної адаптації Холмса-Рея [6] та анкету про знання історії своєї родини, яка містила низку таких питань: «Наскільки ви знайомі з історією своєї сім'ї в кількох поколіннях?»; «Чи є неписані правила, які ви отримали від своїх батьків?»; «Які життєві правила, засвоєні у вашій сім'ї, ви б хотіли передати своїм дітям?»; «Чого ви навчилися у вашій родині щодо того, як давати собі раду з життєвими кризами і тим, як їх можна найкраще пережити?»; «Як Ви відстоювали автономію у батьківській сім'ї, виявляли свою непокору?»; «Як оточуючі Вас люди долали Ваше непідкорення?»; «Які життєві події, які пережила Ваша сім'я, могли вплинути на те, якою людиною Ви є зараз?».

За результатами статистичного аналізу 85 % досліджуваних підлітків вказали на високий рівень задоволеності відносинами з батьками, 15 % – на середній рівень. Що стосується батьків, то з них 90 % вказали, що задоволені дитячо-батьківськими стосунками на високому рівні, 10 % – на середньому рівні. Що стосується стилю прив'язаності, то 62 % підлітків мають надійну прив'язаність до мами і тата.

За результатами відповідей матерів 46 % мають надійну прив'язаність до своєї матері, 42 % – до батька. Натомість батьки в дослі-

джуваній групі мають вищі показники надійної прив'язаності до власної мами – 53 %, батька – 52 %.

На основі отриманих даних можемо зробити висновок, що у досліджуваних підлітків вищий відсоток надійної прив'язаності, ніж у їхніх батьків, у стосунках з прабабками. Таким чином, ментальні репрезентації прив'язаності батьків неоднозначно визначають прив'язаність у діаді «батьки – підлітки». Імовірно, на це також впливає вища обізнаність батьків щодо питань сімейних стосунків та виховання.

Для подальшої перевірки гіпотези про зв'язок між стилем прив'язаності у дитячо-батьківських стосунках та стилем прив'язаності батьків до своїх батьків був використаний критерій кореляційного аналізу Спірмена в пакеті статистичного аналізу Statistica 8.0. Був виявлений статистично значущий зв'язок між шкалами «надійна прив'язаність підлітка до матері» та «надійна прив'язаність матері до своєї матері» ($r=0,4$, $p<0,05$), а також «надійна прив'язаність підлітка до матері» та «надійна прив'язаність матері до свого батька» ($r=0,6$, $p<0,05$).

Отже, чим більше вираженою є надійна прив'язаність мами до власних батьків, тим більшою є тенденція до формування надійної прив'язаності до власної дитини. Такий результат узгоджується з теорією Дж. Боулбі щодо надійної прив'язаності, яка визначається стабільною тенденцією індивіда до пошуку і підтримки близькості або контакту [8]. Підлітки відчувають з боку матері безпечний простір, власну автономію, а матір набуває власного безпечного простору і адаптивних стратегій побудови стосунків у взаєминах зі своїми батьками.

На наступному етапі дослідження були розділені результати на дві групи за показником рівня сімейного стресу. Для цього був проведений кластерний аналіз результатів методики стресостійкості та соціальної адаптації Холмса – Рея для матерів та батьків підлітків. У досліджуваних групах був проведений порівняльний аналіз для перевірки гіпотези про наявність відмінностей у виховних стилях та стилях прив'язаності у сім'ях з високим та низьким рівнем сімейного стресу.

Оскільки дві вибірки є незалежними, а розподіл даних не узгоджений з нормальним, ми використали непараметричний критерій порівняльного аналізу Манна – Уїтні. Було виявлено, що у групі досліджуваних з нижчим рівнем сімейного стресу (група 1) статистично вищі показники емоційної близькості підлітка з матір'ю та батьком ($p=0,032$) та нижчі показники строгості батька очима підлітків ($p=0,03$).

Отримані результати порівняльного аналізу узгоджуються з теорією М. Боуена, який розглядає сім'ю як емоційне ціле,

тобто цілісну емоційну систему [9]. Людина живе за її законами, реагуючи на тонкі зміни в балансі відносин, спричинені, зокрема, стресовими подіями. Ця емоційна реакція зазвичай відбувається автоматично. Наприклад, у відповідь на відкидання автоматична реакція – збільшення дистанції. Стресові ситуації можуть викликати появу проєкції тривоги на дітей, що може проявлятися ескалацією конфліктів, вимогливістю, контролем чи дистанціюванням.

При порівнянні показників за стилем прив'язаності у двох групах з високим та низьким рівнем сімейного стресу ми виявили такі відмінності: у групі досліджуваних з нижчим рівнем сімейного стресу були вищі показники надійної прив'язаності підлітка до батька та статистично нижчий рівень тривожної та уникаючої прив'язаності до батька.

Отримані результати вказують на важливість ролі батька та стосунків з ним для підлітка. Завдяки міцній фігурі батька дитина підліткового віку отримує менше травматичного досвіду, який неусвідомлено впливає на взаємини з батьками, у стосунках присутня довіра та патерни поведінки, спрямовані на позитивне вирішення перешкод, у системі менше сімейних таємниць, конфліктів, замовчувань. В основі стосунків лежить довіра, впевненість у захищеності та емоційній близькості. Відповідно до результатів бачимо, що надійна прив'язаність підлітка до тата формується у разі, коли батько є стійким до стресових подій і демонструє патерн захисника. Саме тоді у стосунках менше тривоги та уникаючої поведінки. Ці результати узгоджуються з результатами дослідження Р. Кайзер та співавторів про зв'язок стосунків підлітків з батьками зі сприйняттям фігури батька [13].

Серед визначальних чинників емоційної близькості підлітків з батьками згідно з результатами покрокового регресійного аналізу були виявлені такі: рівень родинного стресу у матері ($B=-0,41$; $p=0,04$), уникаюча прив'язаність матері у стосунках до своєї матері ($B=-0,94$; $p=0,02$), надійна прив'язаність матері у стосунках до своєї матері ($B=1,04$; $p=0,04$). Коефіцієнт множинної детермінації, тобто частка дисперсії залежної змінної, зумовлена мінливістю значень незалежної поведінки, становить 44 % ($R^2=0,44$). Отже, наша модель описує 44 % дисперсії показника емоційної близькості матері з дитиною підліткового віку. Найбільш визначальним чинником у цій моделі є якість стосунків матері зі своєю матір'ю.

Ми також розділили результати опитування батьків на 2 групи за рівнем родинного стресу у їхніх батьківських сім'ях. Була виявлена статистично значуща відмінність за показником «контроль матері» (очима підлітків) у групі

матерів з високим показником родинного стресу. Таким чином, матерів, що увійшли до групи з вищим рівнем родинного стресу, підлітки сприймають як більш контролюючих. Контроль, ймовірно, виступає способом гіперкомпенсації родинної тривоги та, за словами А. Шутценбергер, «психічні функції одного члена сім'ї зумовлюють психічні функції іншого», передаючи патерн стресу з покоління в покоління [7].

Окрім патернів реагування, батьки з групи вищого родинного стресу (в сім'ях яких переважно траплялися події, пов'язані з втратою рідних та близьких, конфліктами батьків) передають підліткам і більш деструктивні, ригідні сімейні правила. До ригідних сімейних правил чи послань вчені відносять ті, завдяки яким діти стають заручниками сімейної історії, які впливають на життєвий сценарій дитини, перешкоджають особистісній зрілості, автономії людини, здатності довіряти та будувати близькі стосунки [3].

Завдяки якісному аналізу ми виділили такі з них: «ніколи не вір чоловіку», «нікому не довіряй», «добивайся всього сам», «працюй так, щоб діти жили краще за нас», «сім'я головніша від тебе і твоїх почуттів», «вміти робити треба все, але робити треба тільки те, що треба», «світ небезпечний», «треба часто мити руки». Можна також прослідкувати, як ригідні сімейні правила передаються від родин тата і мами до підлітка на прикладі однієї з досліджуваних сімей:

Тато: «Людям не можна довіряти».

Мама: «Іноді так буває: ти відкриваєш людині душу, а вона наплює туди, тому ти боїшся усім довіряти».

Підліток: «Не довіряй людям, потім буде боліти».

Таким чином, можемо зробити висновок про трансгенераційну передачу способів подолання стресу у вигляді деструктивних сімейних правил.

Висновки. На основі теоретичного та емпіричного матеріалу можемо підсумувати, що міжпоколінні стосунки визначають вибір життєвих стратегій і можуть сприяти або перешкоджати гармонійному розвитку й адаптації особистості, визначати шляхи емоційної регуляції. Високий рівень емоційної близькості, висока стресостійкість та знання історичного контексту сім'ї в упродовж кількох поколінь впливають на здорову побудову стосунків між поколіннями, у яких підлітки матимуть прагнення передати надбання свого роду власним нащадкам.

У нашому дослідженні було підтверджено, що на взаємину з дитиною впливає те, який рівень емоційної близькості мали батьки у стосунках зі своїми батьками і який був рівень стресових подій в цих сім'ях.

З'ясовано, що батьки у групі досліджуваних, отримавши надійний стиль прив'язаності, транслиували його власним дітям.

Виявлено кореляційний зв'язок, що підтверджує те, що чим більше виражена надійна прив'язаність у мами до власних батьків, тим більшою є тенденція до формування надійної прив'язаності до власної дитини. Підлітки відчувають з боку матері безпеку, а мати набуває власного безпечного простору і адаптивних стратегій побудови стосунків у взаєминах зі своїми батьками.

На основі порівняльного аналізу було прослідковано, що в групі з низьким рівнем сімейного стресу емоційна близькість батьків з підлітком значно вища, ніж у групі з високим рівнем стресу, в якій присутній високий рівень сприйняття строгості батька. Отримані результати вказують на важливість ролі батька та стосунків з ним для підлітків.

За результатами регресійного аналізу була виявлена якість стосунків матері зі своєю матір'ю як вагомих чинників емоційної близькості у діаді «мати – підліток».

За допомогою якісного аналізу ми змогли прослідкувати передачу ригідних сімейних правил у батьків з групи високого сімейного стресу та засвоєння їх підлітками. Вважаємо, що дане дослідження сприяло кращому усвідомленню та обговоренню досліджуваними сімейних правил, що робить їх більш усвідомленими та гнучкими. Також члени сім'ї мали змогу відрефлексувати та обговорити особливості виховних стилів та стосунків, заповнюючи дзеркальні дитячо-батьківські опитувальники.

До перспектив даного дослідження слід віднести розширення групи досліджуваних та прослідкування гендерних відмінностей у стосунках між батьками та підлітками.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Марковская И. М. Взаимодействие родитель – ребенок (BPP). URL: <https://sites.google.com/site/test300m/diagnostika>
2. Кукуляр А. М., Пеньков Д. В. Особенности психолого-педагогического взаимодействия современных подростков и их родителей. *Мир науки. Педагогика и психология*. 2019. № 1.
3. Слепкова В. И. Деструктивное влияние родительских посланий на процесс сепарации взрослых детей. *Семья и личность: проблемы взаимодействия*. 2019. № 13. С. 124–130.
4. Смирнова Т. П., Ханелия Н. В. Роль трансгенерационного фактора в психологическом благополучии и тревожности личности. 2019. URL: http://dom-hors.ru/rus/files/arhiv_zhurnala/spp/2019/1/psychology/smironova-hanelia.pdf
5. Ханелия Н. В. Современные представления о трансгенерационной передаче травмы. *Журнал практической психологии и психоанализа*. 2019. URL: <https://psyjournal.ru/articles/sovremennye>

predstavleniya-o-transgeneracionnoy-peredache-travmy

6. Холмс-Рей. Тест на стрессоустойчивость. *Психология счастливой жизни*. URL: <https://psycabi.net/testy/629-test-na-stressoustojchivost-metodika-opredeleniya-stressoustojchivosti-i-sotsialnoj-adaptatsii-kholmsa-i-rage>

7. Шутценбергер А. А. Синдром предков: тран-сгенерационные связи, семейные тайны, синдром годовщины, передача травм и практическое использование геносоциогаммы / пер. с фр. Москва, 2007. 256 с.

8. Яремчук М. В. Особенности привязанности в детско-родительских отношениях и отношениях любви у старших подростков. *Психологическая наука и образование*. 2005. URL: https://psyjournals.ru/files/1345/psyedu_2005_n3_Yeremchuk.pdf

9. Daud A., Skoglund E., Rydelius P. A. Children in families of torture victims: Transgenerational transmission of parents' traumatic experiences to their children. *International Journal of Social Welfare*. 2005. № 14 (1). P. 23–32.

10. Branje S. Development of parent-adolescent relationships: Conflict interactions as a mechanism of change. *Child Development Perspectives*. 2018. № 12 (3). P. 171–176.

11. Branje S., Laursen B., Collins W. A. Parent-child communication during adolescence. In A. Vangelisti (Ed.), *Routledge handbook of family communication* (2nd ed.). New York, NY : Routledge, 2012, pp. 271–286.

12. Hadiwijaya H., Klimstra T., Vermunt J., Branje S., Meeus W. On the development of harmony, turbulence, and independence in parent-adolescent relationships: A five-wave longitudinal study. *Journal of Youth and Adolescence*. 2017. № 46. P. 1772–1788.

13. Keizer R., Helmerhorst K. O., Rijn-van Gelderen L. Perceived quality of the mother-adolescent and father-adolescent attachment relationship and adolescents' self-esteem. *Journal of youth and adolescence*. 2019. № 48 (6). P. 1203–1217.

14. Seiffge-Krenke I., Overbeek G., Vermulst A. Parent-child relationship trajectories during adolescence: Longitudinal associations with romantic outcomes in emerging adulthood. *Journal of Adolescence*. 2010. № 33. P. 159–171.

FEATURES OF STUDYING THE PROBLEM OF LEADERSHIP IN THE STUDENT GROUP

ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ ЛІДЕРСТВА В СТУДЕНТСЬКІЙ ГРУПІ

In modern society, serious changes are taking place in ideological, political, economic and cultural aspects. The young generation, as the bearer of these changes and its leading force, is required to have special personality qualities. In particular, independence, initiative, determination and so on. The solution to the problem of raising young people with such qualities is very important. Today's student is of great interest as a future politician, economist, manager and a leading force in society in general, and the management of state enterprises, various social institutions and military units depends on their future activities. The realization of expectations from them largely depends on the level of leadership qualities. In this article the research of social and psychological mechanisms of leadership qualities in students of higher education institutions of Azerbaijan and the determination of ways and methods of purpose-oriented influence on the formation of their leadership qualities are discussed. The availability of leadership capabilities is determined by such personal features as logical thinking, emotional stability, courage and independence, managerial ability, and also pragmatism, practicality, and realness. The importance of forming leadership skills is determined by the development of capabilities of a reflection, rendering a positive impact on people, an active and responsible attitude to society and socially significant activities. Approaches to leadership learning differ in a combination of three key variables: leadership qualities, leader behavior, and the situations in which the leader operates. In this case, the behavior and characteristics of the subordinate play an important role. Each of the approaches offers its own solution to the problem of effective leadership. Early traditional theories suggested that effective leadership was determined either by the qualities of the leader or by examples of his behavior. In these cases, the situation was not taken into account. These notions eventually disappeared in a large number of certain qualities and patterns of behavior without creating a complete theory. New theories sought to combine the advantages and achievements of both traditional and situational approaches.

Key words: leadership, leadership qualities, student, research, education.

У сучасному суспільстві відбуваються серйозні зміни в ідеологічному, політичному, економічному та культурному аспектах. Молоде покоління як носій цих змін і їх провідна сила вимагає особливих якостей особистості, зокрема самостійності, ініціативності, рішучості тощо. Вирішення проблеми виховання молоді з такими якостями є дуже важливим. Сучасний студент становить великий інтерес як майбутній політик, економіст, менеджер і керівна сила суспільства в цілому, і від їх подальшої діяльності залежить управління державними підприємствами, різними соціальними установами та військовими частинами. Реалізація очікувань від них багато в чому залежить від рівня лідерських якостей. У статті розглядаються дослідження соціально-психологічних механізмів формування лідерських якостей у студентів вищих навчальних закладів Азербайджану та визначення шляхів і методів цілеспрямованого впливу на формування їх лідерських якостей. Наявність лідерських здібностей визначається такими особистісними якостями, як логічне мислення, емоційна стійкість, сміливість і незалежність, управлінські здібності, і прагматизм, практичність і реалістичність. Важливість формування лідерських якостей визначається розвитком здібностей до рефлексії, позитивного впливу на людей, активної та відповідальної ставлення до суспільства та суспільно значущої діяльності. Підходи до навчання лідерства відрізняються поєднанням трьох ключових змінних: лідерських якостей, поведінки лідера та ситуації, у яких лідер діє. При цьому важливу роль відіграє поведінка та особливості підлеглого. Кожен із підходів пропонує своє вирішення проблеми ефективного лідерства. Ранні традиційні теорії припускали, що ефективне лідерство визначається або якостями лідера, або прикладами його поведінки. У цих випадках ситуація не враховувалася. Ці поняття згодом зникли у великій кількості певних якостей і моделей поведінки, не створивши повної теорії. У нових теоріях вчені прагнули поєднати переваги та досягнення як традиційного, так і ситуаційного підходів.

Ключові слова: лідерство, лідерські якості, студент, дослідження, навчання.

UDC 159.9
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.43.13>

Musayeva T.R.

Scientific Researcher at the Department of Social Psychology
Institute of Philosophy and Sociology of the Azerbaijan National Academy of Sciences

Introduction. In modern society visible changes are happening in ideological, political, economic and cultural aspects. The young generation being the bearer of such changes and their driving force is required to have special qualities of personality. The solution to the problem of raising young people with qualities like independence, initiative, determination and etc, requires special urgency. The modern student is of great interest as a future politician, economist, manager and a leading force of society in general, and the management of state enterprises, various social institutions

and military units depends on their future activity [3, p. 324].

The realization of expectations from them and the level of leadership qualities are important. The development of modern information technologies, the application of active methods of teaching in the teaching process, has significantly expanded the opportunities for the development of some personality and especially leadership qualities. One of the significant directions of the state policy concerning young people at the current development stage of the society is to

perform proper educational works with young students [4].

Thus, as a task set before the national higher education system and requiring an innovative approach great attention is paid to the development of students' leadership qualities and also the preparation of highly qualified, responsible and active citizens able to quickly and adequately assess events happening in the country and society. Plenty of studies carried out on the formation of students' leadership qualities obviously show that the involvement of students in social activities has a serious impact on the development of leadership skills [6].

The problem of leadership has always aroused great interest both in our country and in foreign socio-psychological science. At different times, scholars have studied the problem of leadership both in terms of its personal determinants and situational components, as well as in terms of identifying types of leadership, defining leadership styles and their social role. We consider it expedient to group the researches devoted to the solution of this problem as follows:

1. XIX–XX centuries – theories and researches arising from the provisions of German psychology and focusing on the personal qualities of the leader. These theories and researches are reflected in the works of R. Stogdill, K. Bird, E. Bogardus, Y. Jennings, G. Tard, G. Lebon and others [8, p. 40].

2. Mid-20th Century – Research on key behavioral models of leadership has been extensively analyzed in the works of R. Likert, K. Levin, D. McGregor, R. Blake and D. Mouton, E. Fleischman and E. Harris, and a number of methodological issues have been identified [11, p. 172].

3. In the early twentieth century – modern leadership theories and research are reflected in the research of D. Goleman, R. Boyachis, K. Keshman, R. Fischer and A. Sharp, N. Tichi and others [14, p. 92].

By studying the problem of leadership from the political as well as the socio-psychological aspect, Azerbaijani scientists R. A. Mehdiyev, B. H. Aliyev, A. S. Bayramov, A. A. Alizade, S. I. Seyidov, N. A. Mamayeva, E. M. Kazimzade and others were engaged.

Organization and conduct of research

The aim of our research is to learn social and psychological mechanisms of students' leadership qualities in higher education institutions in Azerbaijan and, on the basis of this to determine ways and methods of purpose-oriented influence on the formation of their leadership qualities.

The research was conducted in 4 stages. The first stage included the establishment of the structure of the research, how and where it is carried out and what tests will be used. It was decided to use the tests "Diagnosis of

leadership skills" (E. Jarikov, E. Krushelniskiy) and "Determination of management style through self-assessment" (Fetiskin N. P., Kozlov V. V., Manuylov G. M., 2002. P. 323–326), as well as clinical observation and demographic indicators during the research. The next third stage is the stage of research conduct. In the last stage after the completion of the research its statistical results were analyzed.

The research was carried out by students of different courses and specialties of Baku State University. A total of 500 students were involved in the research. 274 of them were women and 226 were men. During the processing of results of the research carried out by students the numbers, percentages, averages, standard deviations, minimum, maximum values and range of variations were shown for the analysis of social and demographic characteristics. Firstly, the dependent and independent groups of the researched were identified. Then it was examined whether there was a normal distribution in these groups.

To determine whether the given had a normal distribution or not the Kolmogorov-Smirnov test was used. After it was determined, the groups that did not have a normal distribution during the comparison of the two independent groups of the research were analyzed by the Mann-Whitney U test. Also, the results were determined through the Kruskala-Wallis H test for groups that did not have a normal distribution during the comparison of more than two independent groups. The contact between the two variables was analyzed by the Pearson and Spearman correlation. When $p < 0.05$, the result was considered statistically significant. The given information in this research was analyzed through the IBM SPSS (Statistical Package for the Social Science) version 22 package program. In the end the information gained during the fourth stage were collected and the result was determined.

Psychological analysis and explanation of the results of the research

The "Diagnosis of leadership skills" (E. Jarikov, E. Krushelniskiy), "Determination of managerial management style through self-assessment" tests were used during the research. The social and demographic features of the researched are shown in the following table. As can be seen from the table, 54.8 % of researched are women, 45.2 % are men, 9.2 % are first-year students, 26.6 % are second-year students, and 44.4 % are fourth-year students according to their educational stage. 54.8 % of the researched are the students of the Faculty of Social Sciences and Psychology, 7.4 % are the students of the Faculty of International Relations and Economics, 24.8 % – of the Faculty of Applied Mathematics and Cybernetics, 5.8 % – of the Faculty of Biology, and 7.2 % are the students of the Faculty of

Philology. As for the specialties they study for the results are as follows. Psychology (12 %), Social Psychological Service in Education (13.2 %), Social Work (22.4 %), Philosophy (7.2 %), Economics (7.4 %), Computer Science (24.8 %), Molecular Biology (5.8 %), Philology (7.2 %).

Table 1

Social and demographic features of the researched

		Number	%
Gender	Women	274	54.8
	Men	226	45.2
Year	I year	46	9.2
	II year	133	26.6
	III year	222	44.4
	IV year	99	19.8
Faculty	Social Sciences and Psychology	274	54.8
	International Relations and Economics	37	7.4
	Applied Mathematics and Cybernetics	124	24.8
	Biology	29	5.8
	Philology	36	7.2
Speciality	Psychology	60	12
	Social Psychological Service in Education	66	13.2
	Social Work	112	22.4
	Philosophy	36	7.2
	Economy	37	7.4
	Computer Science	124	24.8
	Molecular Biology	29	5.8
	Philology	36	7.2
Total		500	100

The classification of students of the research by specialty and gender is shown in the chart below. 8 % of women study at the faculty of Social Psychological Services in Education, 13 % – at the faculty of Social Work, 9 % – Psychology, 2.6 % – Philosophy, 4 % – at the faculty of Economics, 8.2 % – Computer Science, 4.2 % – at the faculty of Molecular Biology and 5.8 % at the faculty of Philology. 5.2 % of men study at the faculty of Social Psychological Services in Education, 9.4 % at the faculty of Social Work, 3 % at the faculty of Psychology, 4.6 % at the faculty of Philosophy, 3.4 % – Economics, 16.6 % – Computer Science, 1.6 % at the faculty of Molecular Biology and 1.4 % at the faculty of Philology. The majority of female students involved in the research study social work, while men study computer engineering.

Graph 2 shows the results of the “Diagnosis of Leadership Skills” (E. Jarikov, E. Krushelnisky) methodology. According to the results of our research, 22.30 % of the researched showed moderate leadership qualities, 50.68 % showed high leadership qualities, and 27.03 % of them were found to be tend to dictatorship as leaders.

The following table summarizes the results of the “Determining the manager’s management style through self-assessment” methodology of the researched. According to the results of our research, the participants were evaluated according to the categories of authoritarian, liberal and democratic style of management. From the point of view of authoritarian management style, it was found that the majority of the research participants had a more moderate propensity for this style. Thus, according to the students’ answers, the propensity for authoritarian management style was 45.4 % minimum, 46.7 % medium and 7.9 % high. The propensity for liberal management was 42.8 % minimum, 50.7 % medium, and 6.6 % high. Democratic management style was 7.9 % minimum, 44.7 % medium, and 47.4 % high.

Table 2

Results of the “Determining the manager’s management style through self-assessment” methodology of the research participants

	Minimum	Medium	High	
Authoritarian	45.4 %	46.7 %	7.9 %	100 %
Liberal	42.8 %	50.7 %	6.6 %	100 %
Democratic	7.9 %	44.7 %	47.4 %	100 %

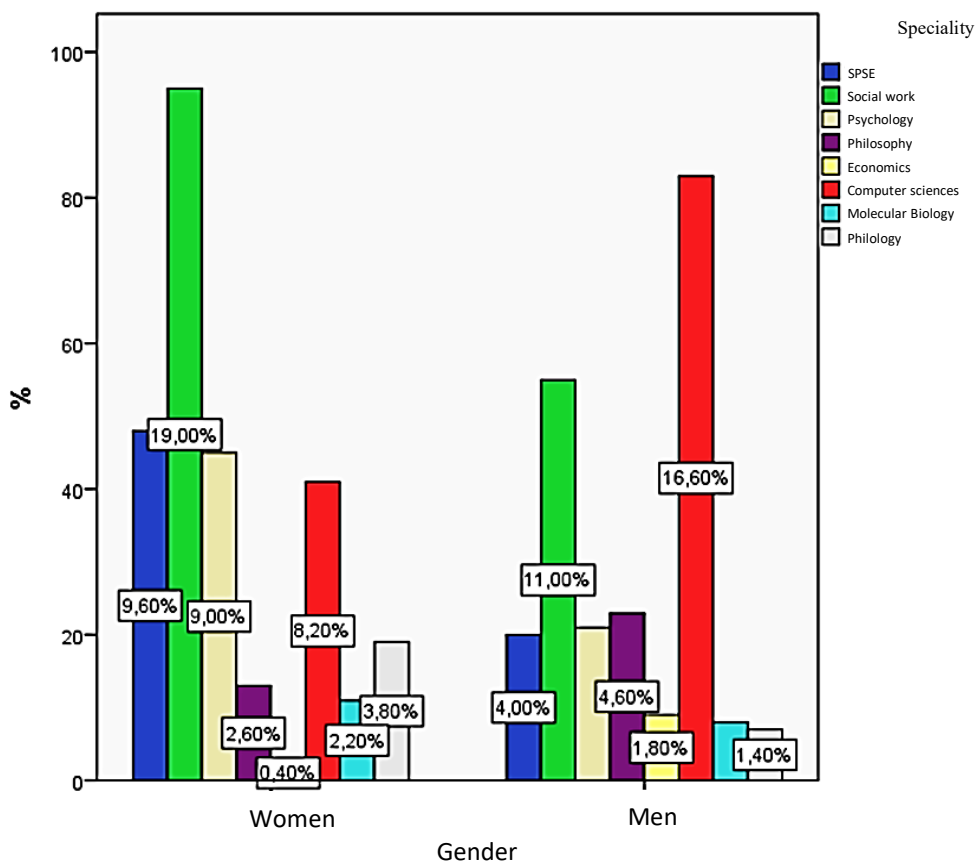
Table 3 compares management styles by gender according to this methodology. In the authoritarian style, women’s response was minimal (22.4 %) and men’s response was moderate (25 %). In the liberal management style, both women (23.7 %) and men (27 %) gave a more moderate response. The choice of democratic style was high in women (23 %) and moderate in men (25 %).

Table 3

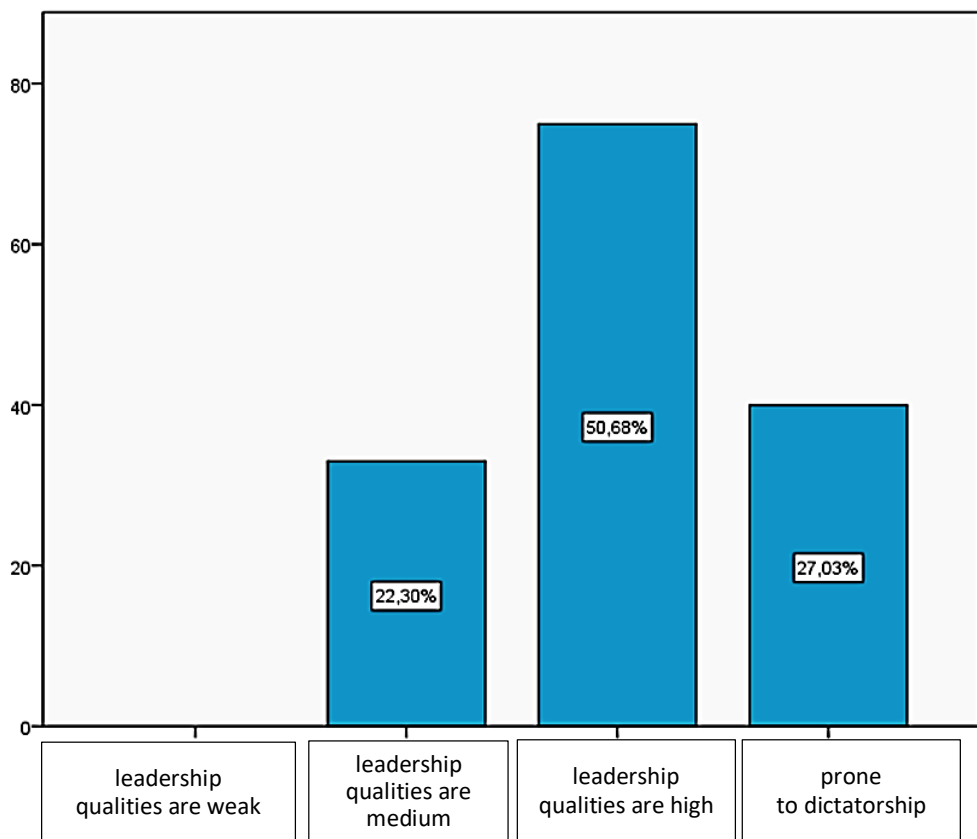
Gender comparison of the research participants with the results of the “Determining the management style of the leader through self-assessment” methodology

		Women	Men	
Authoritarian	Minimum	22.4 %	23 %	100 %
	Medium	21.7 %	25 %	
	High	1.3 %	6.6 %	
Liberal	Minimum	19.1 %	23.7 %	100 %
	Medium	23.7 %	27 %	
	High	2.6 %	3.9 %	
Democratic	Minimum	2.6 %	5 %	100 %
	Medium	19.7 %	25 %	
	High	23 %	24.3 %	

The connection between the demographic characteristics of the research participants and the “Diagnosis of Leadership Skills” test was considered. In our research, the analysis of the results obtained from the usage of the Mann-

Graph 1. Distribution of the researched by gender and speciality

Graph 2. Analysis of the results of the "Leadership Skills Diagnosis" methodology of the research participants

Whitney U test did not reveal a statistically significant connection between the ability of the research participants to be leaders from gender point of view ($p > 0.05$). There is a statistically significant connection between leadership skills in individual courses according to the Kruskal-Wallis H criterion ($p < 0.05$). The analysis of the results revealed that the leadership skills of the research participants began to increase as they moved to higher class year. As can be seen from the table below, the main difference was observed between the first and fourth year students. Leadership skills are more developed in fourth-year students in comparison with first-year students. Thus, the active participation of students in workshops, as well as in the presentation of independent work in discussions is an important factor in the formation of self-regulatory mechanisms of thinking. We think that among other factors, the changes in the increase of the level of education, improvement of the level of thinking, as well as the formation of personality in senior courses play quite an important role. On the other hand, first-year students are 18 years old, and a fourth-year students are about 22 years old. So, age characteristics also to some extent influence the formation of leadership qualities. Thus, it can be explained by an increase in outlook and self-confidence. Indirectly or directly, this difference is evident in the diagnosis of leadership skills. From class year to class year, the knowledge gained

during the teaching of various subjects makes certain adjustments in the worldview, system of views on life, future life prospects, which ultimately affects the formation and development of certain qualities related to leadership.

According to the results of the Kruskal-Wallis H criterion, there was no statistically significant connection between the specializations and faculties of the students participating in the research and their leadership skills ($p > 0.05$). As the reason for this may be the different volumes of samples selected for research by specialties and faculties. It is no exclusion that different statistical results may be obtained in a research conducted for appropriate volumes.

During the analysis of the results of the “Determining the management style of the leader through self-assessment” test the Pearson correlation parametric method was used to look at the connection. According to the answers of the research participants, as authoritarian management increased democratic style of management began to decline. There is a statistically strong direct correlation between the categories of authoritarian and liberal management styles ($p < 0.05$). That is, as the liberal style of management grows, the authoritarian style grows as well, or vice versa. There was not determined any statistically significant connection between democratic and liberal style of management in our research.

Table 4

Statistical connection between the methodology for assessing the leadership skills of the research participants and their demographic characteristics

Diagnosis of leadership skills		Min	Max	Change interval	Average	Standard distribution	Statistical result
Gender	Women	1.67	2.71	2.06	10.07	4.46	P=0.311
	Men	1.60	2.39	1.98	10.91	4.24	
Class year	I year	1.62	2.73	2.11	12.00	3.30	P=0.001
	II year	1.78	2.11	1.93	11.93	4.49	
	III year	1.77	2.73	1.96	8.32	4.17	
	IV year	1.51	2.39	1.78	7.02	3.71	
Faculty	Social Sciences and psychology	1.42	2.73	2.01	10.10	4.32	P=0.06
	International Relations and Economics	1.38	2.21	1.98	12.68	3.86	
	Applied Mathematics and Cybernetics	1.22	2.06	1.88	6.64	3.64	
	Biology	1.56	3.78	2.56	9.89	4.40	
	Philology	1.43	2.31	1.98	10.41	4.65	
Speciality	Psychology	1.78	3.43	2.70	11.09	3.82	P=0.211
	Social Psychological Service in Education	1.67	2.76	2.05	9.70	4.49	
	Social Work	1.34	2.87	2.07	11.93	3.64	
	Philosophy	1.32	3.11	2.67	9.78	4.53	
	Economy	1.47	2.39	2.09	10.56	4.83	
	Computer Science	1.74	3.06	2.99	10.82	4.17	
	Molecular Biology	1.39	2.78	2.02	9.62	4.72	
Philology	1.26	3.12	2.75	9.75	4.49		

BIBLIOGRAPHY:

1. Dempster N. & Lizzio A. (2007) Student leadership: Necessary research, *Australian Journal of Education*, 51 (3), pp. 276–285.
2. Dugan J. P., & Komives S. R. (2007). Developing leadership capacity in college students. College Park, Md.: National Clearinghouse for Leadership Programs Retrieved June, 21, 2012. URL: <http://mslreviewteam.wiki.usfca.edu/file/view/MSLReport+06.pdf>
3. Фетискин Н. П., Козлов В. В., Мануйлов Г. М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. Москва : Издательство Института Психотерапии. 2002. С. 323–326.
4. Hogg M. A. (2007). Social psychology of leadership. In A. W. Kruglanski & E. T. Higgins (Eds.), *Social psychology : A handbook of basic principles* (2nd ed.). New York : Guilford Press.
5. Hackman J. R., & Wageman R. (2007). Asking the right questions about leadership: Discussion and conclusions. *American Psychologist*, 62.
6. Мельников О. Н., Ларионов В. Г. Подходы к изучению лидерства и лидерских качеств. *Российское предпринимательство*. 2001. Том 2. № 5.
7. Налетова И. В. Современное высшее образование: теоретико-методологические основы и опыт прикладных исследований : монография. Тамбов, 2004.
8. Сергеева Т. С. Развитие лидерских качеств студентов. *Профессиональное образование. Столица*. 2010. № 9. 40–41 с.
9. Fiedler F. E. A Theory of Leadership Effectiveness: F. E. Fiedler. New York : McGraw-Hill, 1967. 308 p.
10. Muczyk J. P., Reimann B. C. MBO as a Complement to Effective Leadership / J. P. Muczyk, B. C. Reimann. *The Academy of Management Executive*. 1989. № 3. P. 131–138.
11. Marcketti S. B. Leadership in action: student leadership development in an event management course. S. B. Marcketti, S. W. Arendt, M. C. Shelley. *Leadership & Organization Development Journal*. 2011. № 32 (2). P. 170–189.
12. Riggio R. E. Introduction to the special issue: Longitudinal studies of leadership development / R. E. Riggio, M. D. Mumford. *The Leadership Quarterly*. 2011. № 22 (3). P. 453–456.
13. Shertzer J. Four dimensions of student leadership: What predicts student' attitudes toward leadership development? J. Shertzer, V. Wall, A. Frandsen, Y. Guo, D. F. Whalen, M. C. Shelley. *College Student Affairs Journal*. 2005. № 25. P. 85–108.
14. Trowler V. Leadership practices for student engagement in challenging conditions. *Perspectives: Policy and Practice in Higher Education*. 2013. 17 (3). P. 91–95.
15. Thomson P. Understanding, evaluating and assessing what students learn from leadership activities: student research in Woodlea Primary. *Management in Education*, 2012. N 26 (3), p. 96–103.

Acknowledgements

Special thanks to PhD in Psychology, Assistant Professor R. Javadov, PhD in Philosophy R. Askerov, and other lecturers of Baku State University for fulfilling these researches.

ЗМІСТ І ТЕХНОЛОГІЇ ПІДГОТОВКИ ЗДОБУВАЧІВ PHD ІЗ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ ОСОБИСТОСТІ НА ПЛАТФОРМІ GOOGLE CLASSROOM

CONTENT AND TECHNOLOGIES OF THE TRAINING OF PHD CANDIDATES IN PSYCHOLOGICAL ASSISTANCE ON THE PLATFORM GOOGLE CLASSROOM

У статті представлено опис змісту і технологій підготовки здобувачів ступеня доктора філософії за спеціальністю «Психологія» з психологічної допомоги особистості в умовах віддаленої взаємодії за допомогою платформи Google Classroom. Окреслено структуру курсу, ключові завдання навчальної дисципліни. Визначено ключові компетентності науково-дослідної діяльності здобувачів PhD, на вдосконалення яких спрямований курс «Психологічна допомога особистості в умовах соціальної напруженості»: опанування та розвиток здатності надавати психологічну підтримку особистості у складних умовах сьогодення, виокремлювати, систематизувати, розв'язувати та прогнозувати актуальні психологічні проблеми, чинники та тенденції функціонування й розвитку особистості, а також використання здобутих компетентностей у здійсненні власного наукового дослідження. Підкреслено важливість створення розвивального соціального середовища в умовах дистанційної взаємодії, ключовими особливостями якого виступають: 1) організація віртуальної спільної діяльності здобувачів PhD; 2) спільне формування групових норм і принципів взаємодії; 3) соціальне і духовне збагачення у віддаленій спільній діяльності, спільне переживання почуття причетності до особливостей професійної культури, обговорення питань професійного самовизначення; 4) інтенсифікація розумових, емоційних і поведінкових компонентів спільної діяльності через колективну взаємодію у цифровому навчальному середовищі; 5) установа у процесі спільної діяльності зворотного зв'язку між її учасниками; 6) виконання системи розвивальних завдань тощо. Наведено практичні прийоми та приклади індивідуально-дослідницьких завдань, які сприяють поліпшенню компетенцій, необхідних не лише для реалізації оригінальних наукових досліджень, а й для саморозвитку, самовдосконалення особистості аспірантів. **Ключові слова:** зміст і технології підготовки, здобувач PhD, психологічна допомога особистості, платформа Google Classroom, дистанційний курс, розвивальне соціальне середовище.

The article presents a description of the content and technologies of the training of candidates for the degree of Doctor of Philosophy in the specialty "Psychology" for the psychological assistance of the individual in the conditions of remote interaction using the Google Classroom platform. Outlined the structure of the course, the key tasks of the academic discipline. Determined the key competences of scientific research activity of PhD candidates, which are aimed at improving the course "Psychological assistance of the individual in conditions of social tension": mastery and development of the ability to provide psychological support to the individual in today's difficult conditions, identify, systematize, solve and predict current psychological problems, factors and trends of personality functioning and development, as well as the use of acquired competences in the implementation of own scientific research. The importance of creating a developing social environment in the conditions of remote interaction is emphasized, the key features of which are: 1) organization of virtual joint activities of PhD candidates; 2) joint formation of group norms and principles of interaction; 3) social and spiritual enrichment in remote joint activities, joint experience of a sense of involvement in the peculiarities of professional culture, discussion of issues of professional self-determination; 4) intensification of mental, emotional and behavioral components of joint activity through collective interaction in a digital learning environment; 5) establishment of feedback between its participants in the process of joint activity; 6) performance of the system of development tasks, etc. Practical techniques and examples of individual research tasks are presented, which contribute not only to the improvement of the competencies necessary for the implementation of original scientific research, but also to the self-development and self-improvement of the personality of graduate students.

Key words: content and training technologies, PhD candidate, psychological assistance of the individual, Google Classroom platform, distance course.

УДК 378.014:159.98:364.652
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.43.14>

Пінчук Н.І.

к. психол. н., доцент,
доцент кафедри психології управління
Центральний інститут
післядипломної освіти
ДЗВО «Університет менеджменту
освіти» Національної академії
педагогічних наук України

Антощук С.В.

к. пед. н., доцент,
завідувач кафедри відкритих освітніх
систем та інформаційно-комунікаційних
технологій
Центральний інститут
післядипломної освіти
ДЗВО «Університет менеджменту
освіти» Національної академії
педагогічних наук України

Освітня і наукова діяльність завжди виступає одним із пріоритетних напрямів розвитку сучасної європейської країни, що має прямий кореляційний зв'язок з якістю життя населення. Тож якісна підготовка здобувачів третього наукового рівня академічної освіти може забезпечити не лише ефективну інвестицію у розбудову України, а й підвищити якість освітньої галузі всіх ланок. Разом із тим в умовах війни збільшується значення розроблення, вдосконалення та впровадження актуальних

психологічних досліджень, які допоможуть різним верствам населення пережити складні ситуації, викликані воєнними діями, подолати вплив екстремальних стресів та зберегти адекватний психічний стан у критичних умовах.

Тому постає актуальне завдання розроблення змісту та опису технологій підготовки здобувачів ступеня доктора філософії за спеціальністю «Психологія» з психологічної допомоги особистості в умовах віддаленої взаємодії за допомогою платформи Google Classroom.

Сучасне суспільство характеризується стрімкою цифровою трансформацією, яка має вплив на всі галузі життя, у тому числі освітню та наукову. Разом із тим спостерігається посилення соціальної напруженості, піковою точкою якої виступають воєнні дії на території України. Через таку ситуацію постає потреба у розробленні та впровадженні різноманітних онлайн-засобів для інформаційної підтримки організації навчання та проведення наукових досліджень в умовах війни, що, своєю чергою, сприяють підвищенню якості підготовки наукових досліджень. Тому актуальною вимогою часу є не лише провадження освітнього процесу, а й удосконалення ключових компетентностей здобувачів PhD, зосереджуючи увагу на поглибленні знань, умінь і навичок у сфері психологічної допомоги особистості в екстремальних та надзвичайних ситуаціях.

Варто зазначити, що питання цифрової трансформації освітнього простору вже були предметом уваги вітчизняних дослідників, серед яких: В. Биков [2–4], І. Войтович [7], М. Жалдак [2], В. Кухаренко [8], Ю. Машбиць [14], О. Овчарук [10], М. Смольсон [14], О. Спірін [4] тощо.

Детально досліджено особливості використання, переваги та недоліки застосування хмарно-орієнтованих систем управління навчанням Google Classroom для організації дистанційного навчання (С. Антошук [1], Ю. Богачков [5], І. Войтович [7], Н. Гущина [1], Л. Кондратова [1], Н. Морзе [9], Л. Чумак [16] та ін.).

Разом із тим сучасний стан становлення та організації системи психологічної допомоги особистості в умовах соціальної напруженості характеризується ґрунтовним розробленням методологічних підходів (А. Бондаренко [6], З. Кісарчук [13], Т. Титаренко [13], С. Уварова [11], J. Briere [17], L. G. Calhoun [20], S. Folkman [18], R. Lazarus [18], C. Scott [17], R. G. Tedeschi [20] та ін.).

Водночас, незважаючи на ґрунтовні розробки щодо особливостей підготовки аспірантів, дослідження змісту та опису технологій підготовки здобувачів ступеня доктора філософії за спеціальністю «Психологія» з психологічної допомоги особистості за допомогою платформи Google Classroom не виступало предметом спеціальної уваги дослідників.

Мета роботи – розкрити зміст і технології підготовки здобувачів PhD за спеціальністю «Психологія» з психологічної допомоги особистості на платформі Google Classroom.

Завдання роботи: 1) визначити зміст підготовки здобувачів ступеня доктора філософії за спеціальністю «Психологія» з психологічної допомоги особистості в умовах соціальної напруженості за допомогою платформи Google Classroom; 2) розкрити специфіку

застосування технологій підготовки здобувачів вищої освіти – доктор філософії за допомогою середовища Google Classroom; 3) описати технології підготовки здобувачів ступеня доктора філософії за спеціальністю «Психологія» з психологічної допомоги особистості, застосовуючи хмарно-орієнтовану систему управління навчанням Google Classroom.

Розроблення дистанційного курсу зумовлене зростаючим попитом на дистанційну освіту, з одного боку, і підвищенням якості та індивідуалізації освітньої діяльності здобувачів ступеня доктора філософії – з іншого. Зміст навчальної дисципліни «Психологічна допомога особистості в умовах соціальної напруженості» як однієї з вибіркової дисциплін освітнього складника підготовки здобувачів PhD спрямований на опанування та розвиток здатності надавати психологічну допомогу та підтримку особистості в умовах соціальної напруженості, виокремлювати, систематизувати, розв'язувати та прогнозувати актуальні психологічні проблеми, чинники та тенденції функціонування й розвитку особистості, а також використання здобутих компетентностей у здійсненні власного наукового дослідження.

Саме тому було вибрано середовище Google Classroom, до якого входять основні цифрові сервіси, такі як «Клас», «Пошта», «Диск», набір офісних інструментів («Google Документи», «Презентації», «Таблиці»), Google Form, Jamboard, «Календар» тощо. Розроблений цифровий освітній ресурс дає змогу краще структурувати навчальний матеріал, доступний для здобувачів у будь-який час, здійснювати синхронне та асинхронне навчання, посилюючи його організацією зустрічей та груповими формами взаємодії, раціонально використовувати свій час та планувати діяльність, посилюючи розвиток самоорганізації та самоконтролю, тощо.

Навчальна дисципліна «Психологічна допомога особистості в умовах соціальної напруженості» є однією з вибіркової дисциплін освітнього складника підготовки здобувачів PhD із соціальних і поведінкових наук спеціальності «Психологія», у результаті опанування якої здобувачі розвивають здатність надавати психологічну допомогу особистості в умовах соціальної напруженості, виокремлювати, систематизувати, розв'язувати та прогнозувати актуальні психологічні проблеми, чинники та тенденції функціонування й розвитку особистості, соціальних груп і організацій на різних рівнях психологічного дослідження; здійснювати освітню діяльність у сфері психології загалом і освіти дорослих зокрема, а також на межі предметних галузей; дотримуватися у фаховій діяльності норм професійної етики, міжкультурної толерант-

ності та керуватися загальнолюдськими цінностями; розробляти та враховувати принципи проєкту власного експериментального дослідження відповідно до вибраної теми дисертації. Обсяг часу для опанування змісту навчальної дисципліни становить три кредити ЄКТС протягом одного року.

Зазначимо, що зміст навчальної дисципліни «Психологічна допомога особистості в умовах соціальної напруженості» для здобувачів вищої освіти третього (освітньо-наукового) рівня освітньо-професійної програми «Психологія особистісного, соціального та організаційного розвитку» ґрунтується на знаннях і вміннях, попередньо набутих аспірантами в магістратурі та аспірантурі в результаті опанування таких дисциплін, як «Психологія розвитку особистості», «Психологічне консультування», «Психологія здоров'я» тощо.

Серед ключових завдань навчальної дисципліни варто виокремити такі, що сприяють розвитку компетентностей, які допоможуть здобути якісно нові результати науково-дослідної діяльності, а саме:

1. Уміти виокремлювати, систематизувати, розв'язувати, критично осмислювати та прогнозувати значущі психологічні проблеми, чинники та тенденції функціонування й розвитку особистості, соціальних груп

і організацій на різних рівнях психологічного дослідження, зокрема: знати закони, функції та завдання надання психологічної допомоги особистості в умовах соціальної напруженості; виявляти, ставити та науково обґрунтовано сприяти вирішенню психологічних проблем особистості; вибирати та адекватно застосовувати методи психодіагностики особливостей прояву проблем та відповідні інструменти надання психологічної допомоги особистості.

2. Уміти здійснювати освітню діяльність у сфері психології і нести відповідальність за процес та результат навчання інших, зокрема: ініціювати, організовувати і проводити у процесі надання психологічної допомоги семінари, тренінги, комплекси вправ; виявляти здатність мотивувати людей та рухатися до спільної мети; уміти надавати психологічну підтримку діяльності людини в екстремальних умовах сьогодення.

3. Демонструвати прихильність до норм професійної етики, міжкультурної толерантності, професійних цінностей у науковій і практичній діяльності, зокрема: виявляти здатність діяти відповідально та свідомо на основі етичних міркувань; цінувати та поважати різноманітність і мультикультурність; здійснювати психологічно безпечну діяльність (за принципом

Таблиця 1

Структура курсу «Психологічна допомога особистості в умовах соціальної напруженості»

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин			
	усього	у тому числі		
		Л	пр	сп
1	2	3	4	5
Змістовий модуль 1.				
Особливості психологічної допомоги особистості в умовах соціальної напруженості				
Тема 1. Теоретичні основи розвитку психологічної допомоги особистості	10	2	2	6
Тема 2. Основні види та моделі психологічної допомоги особистості в умовах соціальної напруженості	10		2	8
Тема 3. Специфіка психологічної допомоги особистості: основні принципи, складники, завдання і форми реалізації	10	2	2	6
Усього годин за змістовим модулем 1	30	4	6	20
Змістовий модуль 2.				
Практичні аспекти реалізації психологічної допомоги в умовах соціальної напруженості				
Тема 4. Основні напрями забезпечення психологічної допомоги людини в ситуаціях ускладнення	12	2	2	8
Тема 5. Методичний арсенал психологічних засобів допомоги особистості в умовах соціальної напруженості	12		4	8
Тема 6. Коучинг як специфічний вид психологічної допомоги особистості в умовах соціальної напруженості	16	2	4	10
Усього годин за змістовим модулем 2	40	4	10	26
Змістовий модуль 3.				
Кризові стани та їхні наслідки: критерії та стратегії психологічної допомоги особистості				
Тема 7. Психологічні особливості сприйняття особистістю складних життєвих ситуацій	10		2	8
Тема 8. Надання психологічної допомоги особистості у кризовій ситуації	10	2	2	6
Усього годин за змістовим модулем 3	20	2	4	14
РАЗОМ:	90	10	20	60

«Не нашкодь») у контексті надання психологічної допомоги особистості.

4. Виявляти здатність до гнучкого, оперативного розв'язання професійних проблем в умовах змін, невизначеності та соціальної напруженості, зокрема: демонструвати здатність до адаптації та дії в новій ситуації; кваліфіковано реагувати на виклики складних соціально-політичних подій та умов невизначеності.

Розподіл навчальних годин становить 10 лекційних занять, 20 – практичних та 60 годин для самостійного опрацювання. Структура курсу містить три змістовних модулі, які логічно та послідовно розкривають ключові аспекти дисципліни.

Так, для успішного опанування навчального матеріалу, окрім лекційних та практичних занять, велику кількість годин відведено на самостійне опрацювання. За такого підходу ключовою умовою ефективного курсу виступає створення та підтримка розвивального середовища кожного учасника освітнього процесу, коли великого значення набувають ресурси всіх доступних можливостей дистанційної освіти: особистісний потенціал викладача та здобувачів, Інтернет-технології, соціальні, у тому числі професійні, мережі, усі різноманітні та доступні форми сучасних комп'ютерних технологій.

Специфічними особливостями такого розвивального соціального середовища в умовах дистанційного навчання виступають: 1) організація віртуальної спільної діяльності здобувачів PhD, у ході якої вони реалізують себе як творчі індивідуальності; задовольняють вищі людські потреби; при цьому через організацію спільної, взаємозалежної діяльності виникає ефект групового почуття корисності для іншого водночас з підняттям власної самоцінності; 2) спільне формування групових норм і принципів взаємодії, що базується на гуманістичній спрямованості у віртуальному навчальному середовищі, серед яких було визначено: встановлення партнерських стосунків у процесі підготовки; щирість, емоційна відкритість та довіру один до одного; прийняття іншої людини як цінності; толерантність, позитивне ставлення, відсутність критики; активне включення у груповий творчий процес; 3) соціальне і духовне збагачення у віддаленій спільній діяльності, спільне переживання почуття причетності до особливостей професійної культури, обговорення питань професійного самовизначення тощо; 4) інтенсифікація розумових, емоційних і поведінкових компонентів спільної діяльності через колективну взаємодію у цифровому навчальному середовищі; 5) встановлення у процесі спільної діяльності зворотного зв'язку між її учасниками (опитування у чаті, бесіди, групові форми спілкування тощо) з метою забезпе-

чення процесу усвідомлення своїх ресурсів за допомогою інших; 6) виконання системи розвивальних завдань, що зумовлюють прийняття та програвання нових соціальних ролей науковця-дослідника, тощо.

У процесі лекційних та практичних занять увагу було зосереджено на діалогічній взаємодії, яка досягалася за допомогою інтерактивних лекцій, мультимедійних презентацій, мозкових штурмів, групових форм роботи. Така організація взаємодії спрямована на поглиблення обізнаності щодо сутності та принципів основних підходів до психологічної допомоги особистості; формування ціннісного ставлення до здійснення психологічної підтримки особистості, спираючись на безумовне прийняття іншої людини; забезпечення здатності до використання різноманітних стратегій психологічної допомоги особистості відповідно до завдань дисертаційного дослідження.

Кожна зустріч он-лайн має свою специфіку і містить як теоретичний, так і практичний компоненти, які дають змогу не лише отримати теоретичну інформацію, а й розширити власне бачення щодо можливостей включення на формульовальному етапі власного дослідження нових методів та технік провідних напрямів психологічної допомоги особистості, що використовуються у процесі дослідження особливостей особистісного, соціального та організаційного розвитку.

Наприклад, досягненню цієї мети слугувала розроблена авторами вправа «Кола психологічної допомоги дисертаційному дослідженню», яка допомагала визначити фактори застосування основних підходів та відповідних методів психологічної допомоги у контексті теми дисертаційної роботи. Так, здобувачам пропонувалося зобразити у Google Jamboard три великі кола. У першому просили зазначити тему наукового пошуку, у другому – психологічну проблему, яку необхідно розв'язати в межах дисертаційного дослідження, у третьому – представити власне бачення щодо застосування методів психологічної допомоги відповідно до завдань. На наступному етапі учасникам була надана можливість пересуватися по фреймах інших задля надання пропозицій щодо корекційно-розвивального впливу на особистість відповідно до власного бачення та досвіду у наданні психологічної допомоги, домальовуючи кола.

Самостійна робота передбачала виконання індивідуально-дослідницьких завдань, які спрямовані на розширення можливостей самореалізації як науковця-дослідника, спеціаліста практичного психологічного спрямування, творчої особистості. Так, наприклад, це були завдання: «Розробити робочу модель формульовального етапу дисертаційного дослідження», «Скласти таблицю видів психологічної допомоги, що від-

повідать завданням формувального етапу дослідження». Презентацію своїх наукових пошуків аспіранти готують за допомогою різноманітних доступних інструментів Google, після чого всі учасники Класу надають зворотний зв'язок щодо представлених матеріалів. Обговорення може здійснюватися у коментарях до завдання, а також у стрічці курсу.

Підвищенню мотивації, посиленню відповідальності та розробленню індивідуального сценарію реалізації науково-дослідної роботи сприяло виконання завдання у межах теми «Коучинг як засіб забезпечення психологічного благополуччя особистості в умовах соціальної напруженості». Аспірантам було запропоновано виконати коучингову техніку «Колесо життя», виокремити пріоритетні вектори підвищення якості життя, здійснити аналіз можливостей підвищення ефективності діяльності та особистісного розвитку за визначеними напрямками. Серед ключових життєвих пріоритетів схвалювалося включення аспекту написання та успішного захисту дисертаційного дослідження. На наступному етапі пропонувалося здійснити детальний аналіз цілі, пов'язаної з виконанням дисертаційного дослідження, використовуючи критерії моделі SMART, скласти персональний договір, відповідаючи на питання, підготовлені викладачем, що підвищать можливості досягнення цілі.

Такий підхід допоможе здобувачам не лише якісно та вчасно виконати завдання освітньо-наукової програми, а й розкрити особистісний потенціал, вибудувати індивідуальну траєкторію професійного розвитку та досягти успіху у вибраній діяльності, приносячи користь іншим і Україні у цілому.

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, програму курсу «Психологічна допомога особистості в умовах соціальної напруженості» присвячено систематизації теоретичних положень щодо закономірностей трансформації психічного сприйняття оточуючого світу людини у складних умовах сьогодення та вдосконаленню практичних умінь застосування психологічних методів для розвитку конструктивних новоутворень людини у своєму життєздійсненні. Хмарно-орієнтована система управління навчанням Google Classroom містить велику кількість цифрових інструментів для досягнення освітніх цілей та сприяння підвищенню якісно нових результатів науково-дослідної діяльності за умови створення сприятливого розвивального соціального середовища. Досягненню таких результатів допомагає поєднання психолого-педагогічних та інформаційно-комунікаційних технологій у процесі підготовки здобувачів PhD.

Перспективними аспектами досліджуваної проблеми виступають аналіз та поширення запропонованого змісту і розроблених техно-

логій підготовки з психологічних дисциплін під час особистісно-професійного становлення здобувачів освіти різних рівнів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Антошук С. В., Гущина Н. І., Кондратова Л. Г. Програма підвищення кваліфікації науково-педагогічних та педагогічних працівників закладів вищої освіти «Використання сервісів Google Workspace for Education для організації дистанційного та змішаного навчання». 2022. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/730244>
2. Теоретико-методологічні засади інформатизації освіти та практична реалізація інформаційно-комунікаційних технологій в освітній сфері України : монографія / наук. ред. В. Ю. Биков, С. Г. Литвинова, В. І. Луговий. Київ : Компринт, 2019. 214 с.
3. Технологія створення дистанційного курсу : навчальний посібник / В. Ю. Биков та ін. Київ : Міленіум, 2008. 324 с.
4. Биков В. Ю., Спірін О. М., Пінчук О. П. Сучасні завдання цифрової трансформації освіти. *Вісник Кафедри ЮНЕСКО «Неперервна професійна освіта XXI століття»*. 2020. № 1. С. 27–36. DOI: 10.35387/ucj.1(1).27-36
5. Богачков Ю. М., Букач А. В., Ухань П. С. Комплексне застосування Google Classroom для створення варіативних дистанційних курсів. *Інформаційні технології і засоби навчання*. 2020. № 76 (2). С. 290–303. DOI: 10.33407/itlt.v76i2.3338
6. Бондаренко А. Ф. Психологическая помощь: теория и практика : учебное пособие. Киев : Укр-техпрес, 1997. 336 с.
7. Войтович І. С., Трофименко Ю. С. Особливості використання Google Classroom для організації дистанційного навчання студентів. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова*. 2018. № 20. С. 39–43. DOI: 10.31392/NPU-nc.series2.2018.20(27).06
8. Кухаренко В. М. Система дистанційного навчання університету. *Теорія та методика навчання математики, фізики, інформатики*. 2015. Т. XIII. Вип. 3 (37). С. 220–233.
9. Морзе Н. В., Глазунова О. Г. Моделі ефективного використання інформаційно-комунікаційних та дистанційних технологій навчання у вищому навчальному закладі. *Інформаційні технології і засоби навчання*. 2008. № 2 (6). DOI: 10.33407/itlt.v6i2.138
10. Овчарук О. В. Концептуальні підходи до застосування технологій відкритої освіти та дистанційного навчання у зарубіжних країнах та їх роль у процесах модернізації освіти. *Інформаційні технології і засоби навчання*. 2006. № 1 (1). DOI: 10.33407/itlt.v1i1.292
11. Психологічна допомога в кризових ситуаціях / гол. ред. С. Г. Уварова. Київ : ПВНЗ МГП, 2016. 248 с.
12. Психологічна допомога особистості, що переживає наслідки травматичних подій / за наук. ред. Т. М. Титаренко. Київ : Міленіум, 2015. 160 с.
13. Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій : методичний посібник / за ред. З. Г. Кісарчук. Київ : Логос, 2015. 207 с.
14. Дистанційне навчання: психологічні засади : монографія / М. Л. Смутьсон та ін. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. 240 с.

15. Спірін О. М., Носенко Ю. Г., Яцишин А. В. Сучасні вимоги і зміст підготовки наукових кадрів вищої кваліфікації з інформаційно-комунікаційних технологій в освіті. *Інформаційні технології і засоби навчання*. 2016. № 6 (56). С. 219–239. DOI: 10.33407/itlt.v56i6.1526
16. Чумак Л. О. Можливості сервісу Google Classroom для організації навчального процесу. *Вісник Придніпровської державної академії будівництва та архітектури*. 2018. № 6. С. 65–70.
17. Briere J., Scott C. Principles of trauma therapy: a guide to symptoms, evaluation, and treatment. USA : Sage Publications, Inc., 2014. 440 p.
18. Folkman S., Lazarus R. S. Coping as a mediator of emotion. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1988. № 54 (3). P. 466–475. DOI: 10.1037/0022-3514.54.3.466
19. Te Brake H., Dückers M. Early psychosocial interventions after disasters, terrorism and other shocking events: is there a gap between norms and practice in Europe? *European Journal of Psychotraumatology*. 2013. № 4:1. DOI: 10.3402/ejpt.v4i0.19093
20. Tedeschi R. G., Calhoun L. G. Posttraumatic growth: Conceptual foundations and empirical evidence. *Psychological Inquiry*. 2004. Vol. 15. P. 1–18.

ОСОБЛИВОСТІ АДАПТАЦІЇ ДІТЕЙ ШКІЛЬНОГО ВІКУ ДО НАВЧАННЯ В УМОВАХ ПОСТІЙНИХ ТРИВОГ

FEATURES OF THE ADAPTATION OF SCHOOL-AGE CHILDREN TO EDUCATION IN CONDITIONS OF CONSTANT ANXIETY

У статті досліджуються особливості адаптації дітей шкільного віку до навчання в умовах постійних тривог. Проаналізовано трактування сутності категорій «тривога», «адаптація» та досліджено основні характеристики процесу адаптації дітей шкільного віку до навчання. Установлено, що особливістю тривоги є те, що інтенсивність емоційної реакції на стресову ситуацію непропорційно вища за величину об'єктивної небезпеки, де дана базова людська емоція може мати як сприятливий, так і виснажливий вплив на процес навчання. З'ясовано, що під адаптацією розуміємо універсальну форму взаємодії особистості з навколишнім середовищем, яке визначається як складне соціально зумовлене явище, котре охоплює три рівні адаптивної поведінки особистості: біологічний, психологічний і соціальний із провідною роллю останнього. Визначено, що через умови воєнного стану діти шкільного віку являють собою одну з незахищених верств суспільства. З'ясовано, що стрес, тривога та небезпека здійснюють негативний вплив на адаптацію здобувачів освіти до навчання. Установлено, що особливі труднощі в процесі адаптації до навчання з'являються у дітей шкільного віку, які внаслідок активних бойових дій стали вимушеними переселенцями, адже, окрім стресу та тривоги, спричинених війною, вони відчують складнощі через появу нового соціального становища. З'ясовано, що психологи в навчальному закладі повинні допомогти дитині та підлітку адаптуватися до нового навчального процесу, зменшити рівень стресу та тривоги, сприяти розвитку мотивації до навчання в умовах постійних тривог тощо. Визначено, що саме від професійності діяльності психолога залежить, як відбудеться процес адаптації дітей шкільного віку до навчання в умовах постійних тривог. Установлено, що успішність адаптації та інтеграції дітей шкільного віку з числа внутрішньо переміщених осіб залежить навіть від того, як вони будуть представлені в новому колективі. З'ясовано, що у період адаптації до нового навчального закладу та колективу учневі особливо необхідна підтримка батьків, оскільки це дає дитині відчуття безпечного тилу та впевненість у позитивному результаті.

Ключові слова: навчання, адаптація, діти шкільного віку, тривога.

The paper studies the peculiarities of school-age children's adaptation to learning in conditions of constant anxiety. The interpretation of the essence of the "anxiety" and "adaptation" categories was analyzed, and the main characteristics of the process of school-age children's adaptation to education were investigated. It has been established that a feature of anxiety is that the intensity of the emotional reaction to a stressful situation is disproportionately higher than the amount of objective danger, where this basic human emotion can have both a favorable and a debilitating effect on the learning process. It was found that by adaptation we understand a universal form of interaction of the individual with the environment, which is defined as a complex socially determined phenomenon that covers three levels of adaptive behavior of the individual: biological, psychological and social with the leading role of the latter. It was determined that due to the conditions of martial law, school-aged children are one of the most vulnerable sections of society. It was found that stress, anxiety and danger have a negative impact on the adaptation of education seekers to learning. It was established that special difficulties in the process of adaptation to education appear in school-age children who, as a result of active hostilities, became forced migrants, because, in addition to stress and anxiety caused by the war, they experience difficulties due to the emergence of a new social situation. It was found that psychologists in the educational institution should help the child and teenager to adapt to the new educational process, reduce the level of stress and anxiety, promote the development of motivation to study in conditions of constant anxiety, etc. It was determined that the process of adaptation of school-age children to learning in conditions of constant anxiety depends on the professionalism of the psychologist. It has been established that the success of adaptation and integration of school-age children from among internally displaced persons depends even on how they will be represented in the new team. It was found that during the period of adaptation to the new educational institution and the team, the student especially needs the support of his parents, because it gives the child a sense of a safe rear and confidence in a positive result.

Key words: learning, adaptation, school-aged children, anxiety.

УДК 316.647

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.43.15>

Сторож О.В.

к. психол. н., доцент,
доцент кафедри практичної психології та психотерапії
Рівненський державний гуманітарний університет

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення РФ в Україну вплинуло на забезпечення освітнього процесу через загрозу прильоту снарядів та ракет, у результаті чого відбувається закриття навчальних закладів, а педагогам та здобувачам освіти доводиться швидко адаптуватися до нових змін у навчальному процесі з-за умов воєнного стану. Уже дев'ятий місяць навчальний процес відбувається в умовах воєнного стану.

Значна кількість навчальних закладів не має здатності працювати, а ті заклади, які не знаходяться в зоні бойових дій, працюють дистанційно. Війна дала поштовх до докорінного оновлення освіти, що зумовлює актуальність даного дослідження. Необхідність формування сприятливого навчального середовища для здобувачів освіти передбачає прийняття, вибір та адаптацію рішень, для того щоб задовольнити не лише очікування дітей, а й вимоги

до якісної освітньої підготовки, і формування кондицій, за яких навчальні заклади функціонуватимуть. З-за умов війни педагогічні зобов'язані надавати ефективні освітні послуги, організувати результативну взаємодію з усіма учасниками освітнього процесу задля успішного виконання поставлених завдань з урахуванням умов воєнного стану.

Адаптація дітей шкільного віку до навчання в умовах постійних тривог містить у собі низку характерних особливостей. Навчальні заклади являють собою базові інститути дитячої адаптації, оскільки під час перебування в них дитина одержує потрібні навички взаємодії із соціумом, навколишнім середовищем, засвоює матеріал із навчальних предметів. Від результативності адаптації до навчання залежать майбутнє дітей, рівень її компетенцій, адже шкільна освіта закладає фундаментальні умови формування особистості людини на наступних етапах життєдіяльності. Трансформація освітнього середовища під впливом багатьох соціокультурних викликів та глобальних процесів створює прецедент щодо необхідності аналізу процесу адаптації дітей шкільного віку до навчання в умовах постійних тривог.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематику особливостей адаптації дітей шкільного віку до навчання в умовах постійних тривог досліджує незначна кількість науковців. Зокрема, у наукових працях І. Блохіної, М. Кордуелла, Ч. Спілбергера, Д. Мато, Д. Торо, І. Сарасона, Н. Боураса, Д. Холта, А. Крінга, Д. Барлоу досліджено психологічні причини виникнення тривоги; у роботах Г. Бала, Л. Фортової проаналізовано поняття адаптації та її значення для психології особистості; Л. Мельник висвітлено психосоціальну допомогу внутрішньо переміщеним дітям, їхнім батькам та сім'ям із дітьми зі Сходу України.

Постановка завдання. Метою роботи є дослідження особливостей адаптації дітей шкільного віку до навчання в умовах постійних тривог. Для досягнення мети визначено такі завдання: визначити сутність та характерні ознаки процесу адаптації дітей шкільного віку; проаналізувати особливості адаптації дітей шкільного віку в умовах постійних тривог. Під час проведення дослідження використано загальнонаукові й спеціальні методи дослідження, зокрема аналіз і синтез, порівняння, узагальнення, системно-структурний та статистичний аналіз.

Виклад основного матеріалу дослідження. Суттєві зміни, які відбуваються у сучасному суспільстві у зв'язку з повномасштабним вторгненням РФ, зумовлюють появу диференційованих особистісних зрушень, що негативно здійснюють вплив на психічне здоров'я та благополуччя кожного індивіда. Нестабільність соціально-економічного роз-

витку суспільства, поглиблення кризової ситуації в країні, постійне перебування у ситуації невизначеності та в умовах постійних тривог провокують появу емоційного дисбалансу, страхів, тривоги. Проблема вивчення та дослідження процесу адаптації дітей шкільного віку до навчання в умовах постійних тривог у сучасній психологічній літературі є доволі актуальною, оскільки, з одного боку, адекватний рівень тривоги відіграє важливу роль у емоційно-вольовій регуляції, сприяє розвитку адаптативних ресурсів зрілої особистості, а з іншого – високий рівень тривоги провокує труднощі під час формування адекватного уявлення про себе та свої особистісні якості, ускладнює процеси спілкування, соціалізації та оволодіння новими видами діяльності [1].

Упродовж багатьох століть поняття «тривога» розглядалося під диференційованими кутами зору і пояснювалося за допомогою диференційованих понять, категорій та термінів. Власне, слово «тривога» походить від латинського субстантивного *angor* і відповідного дієслова *ango*, що означає «стискувати». Жозеф Леві-Валенсі (1879–1943), професор психіатрії в Парижі, визначив тривогу у своєму підручнику з психіатрії як темне та жальне відчуття очікування. Тривога була описана як така, що включає психологічні та когнітивні аспекти занепокоєння. На відміну від цього *angoisse* було визначено як досвід спастичного стиснення довільних або мимовільних м'язових волокон [2; 3]. У стані тривоги дихання людини стає поверхневим та частим, а також проявляється занепокоєння та почастішання пульсу [4]. Уважаємо за необхідне розглянути у вітчизняній та міжнародній науковій думці трактування поняття «тривога», основні погляди та різноманітні твердження відображено в табл. 1.

У результаті аналізу трактувань поняття «тривога» пропонуємо під ним розуміти негативний емоційний стан, який у ситуаціях небезпеки проявляється в очікуванні негативного розвитку подій, або як емоційний стан людини, що виникає з-за кондицій імовірних несподіванок як у разі відстрочення, затримки приємних ситуацій, так і під час очікування неприємностей.

Тривога визначається як емоційна реакція, яка сприймається як «безпредметна», оскільки умови, які її породжують, невідомі. Особливістю тривоги є те, що інтенсивність емоційної реакції на стресову ситуацію непропорційно вища за величину об'єктивної небезпеки [14]. Ця базова людська емоція може мати як сприятливий, так і виснажливий вплив на процес навчання. Людям може бути корисний помірний рівень тривоги, щоб залишатися працездатними та відповідальними за те, що вони мають робити, і, отже, мати більш стабільне та процвітаюче життя [15].

З-за умов воєнного стану діти шкільного віку являють собою одну з незахищених верств суспільства. Стрес, тривога та небезпека здійснюють негативний вплив на адаптацію здобувачів освіти до навчання. Подібний стан речей ускладнює гармонійну соціалізацію дітей. Особливі труднощі в процесі адаптації до навчання з'являються у дітей шкільного віку, які внаслідок активних бойових дій стали вимушеними переселенцями, адже, окрім стресу та тривоги, спричинених війною, вони відчувають складнощі через появу нового соціального становища [16].

Під адаптацією розуміємо універсальну форму взаємодії особистості з навколишнім середовищем, яке визначається як складне соціально зумовлене явище, котре охоплює три рівні адаптивної поведінки особистості: біологічний, психологічний і соціальний із провідною роллю останнього. Адаптивну діяльність людей мотивують соціально зумовлені потреби, однак водночас для неї властиве і специфічно біологічне, притаманне людському організму. Усі дані структурні компоненти визначають адаптацію як цілісний біопсихосоціальний процес [17]. На рис. 1 відображено процес адаптації дітей шкільного віку.

Під соціальною адаптацією розуміють безперервний процес активної адаптації особистості до умов соціального середовища. Серед них виділяємо адаптацію до нових умов навчання, до нового середовища, до нового соціального середовища та норм його поведінки, до нового педагога, до нового класу, до нового змісту навчальної діяльності [18]. Адаптація до нової форми дистанційного нав-

чання з-за умов воєнного стану – це своєрідний управлінський процес. Як і в будь-якому управлінському процесі, можна виділити керованих і керуючих суб'єктів: учнів і вчителів. Управління і керовані суб'єкти навчально-виховного процесу знаходяться в тісному взаємозв'язку і взаємозалежності. Головне в управлінні адаптацією – підвищення осмисленості засвоєння знань і практичної спрямованості навчання. Учитель, який є керуючим суб'єктом у цьому процесі, повинен не лише пропонувати певну інформацію та контролювати результати, а й організувати, коригувати діяльність учня для отримання знань у дистанційній формі. Водночас було б неправильно перекладати весь навчальний процес лише на вчителя, оскільки багато чого залежить від самих учнів. Важливо, щоб учні свідомо прагнули здобувати знання за допомогою інформаційних технологій.

Зусилля сучасного вчителя мають бути спрямовані на подолання опору навчанню, культивування мотиву та мети навчання, створення передумов для подальшого самонавчання. Учителю необхідно використовувати певні методи, засоби, прийоми та форми навчання з урахуванням принципів індивідуалізації та диференціації, оптимального поєднання людських і технічних ресурсів, діалогічного спілкування та діагностичних процедур тощо [19].

Адаптація дітей шкільного віку до навчання в умовах постійних тривог є надзвичайно важливим завданням та викликом для сучасних учителів. Допомогти дитині та підлітку адаптуватися до нового навчального процесу, зменшити рівень стресу та тривоги, спри-

Таблиця 1

Основні трактування поняття «тривога»

Науковці	Трактування поняття
М. Кордуелл [5]	Почуття страху та певні негативні передчуття, які супроводжуються підсиленою та довготривалою фізіологічною активізацією.
Ч. Спілбергер [6]	Емоційний стан, що може виникати в ситуації загрози, небезпеки, невизначеності і проявляється у вигляді напруження, очікування розвитку подій за несприятливим сценарієм.
Д. Мато, Д. Торо [7; 8]	Когнітивна випереджувальна реакція, яка викликає почуття неприязні, напруженості та занепокоєння з приводу ситуації травми чи суб'єктивної небезпеки, реальної чи уявної для людини, і викликає фізіологічні та поведінкові реакції.
І. Сарасон [9]	Когнітивний компонент, що складається з особистих переконань, заснованих на минулому досвіді, самооцінках, очікуваннях, серед інших аспектів, які заважають сприйняттю та оцінці ситуацій, з якими індивіди стикаються, що підвищує фізіологічну активацію.
Н. Боурас, Д. Холт [10]	Почуття дискомфорту та занепокоєння, коли люди суб'єктивно думають, що деякі небезпеки можуть спіткати їх.
А. Крінг та ін. [11]	Почуття, яке виникає через негативні очікування людей.
Anxiety Centre [12]	Стан побоювань, невизначеності та страху в результаті очікування реалістичної або вигаданої загрозової події чи ситуації, що часто погіршує фізичне та психологічне функціонування.
Д. Барлоу [13]	Стан настрою, який спрямований на майбутнє, пов'язаний із підготовкою до можливих майбутніх негативних подій.

Джерело: сформовано автором на основі [5–13]

яти розвитку мотивації до навчання в умовах постійних тривог – це та частина роботи, яку повинні реалізовувати та забезпечувати психологи. Саме від професійності діяльності психолога залежить, як відбудеться процес адаптації дітей шкільного віку до навчання в умовах постійних тривог.

Успішність адаптації та інтеграції дітей шкільного віку з числа внутрішньо переміщених осіб залежить навіть від того, як вони будуть представлені в новому колективі. Бажання педагогів підкреслити важкий соціальний досвід, що пережила дитина в зоні збройного конфлікту, можуть стати причиною як зайвої героїзації її минулого чи наданню неприємних прізвиськ. Рекомендуємо у навчальному закладі звернути особливу увагу, перш за все, на особливості організації навчального процесу і включення дитини в даний процес. Педагоги повинні враховувати, де здобувала освіту дитина до її переміщення, а також визначити рівень її знань. У разі якщо освітній рівень дитини відрізняється від середнього рівня в новому класі, то педагогу необхідно встановити причини даних відмінностей. Діти, які до переміщення мали проблеми з навчанням та стосунками в колективі, скоріше за все, матимуть досить

складну адаптацію та інтеграцію – це також стосується дітей, які до переміщення були неформальними лідерами дитячих колективів або відвідували інклюзивні освітні заклади для дітей зі спеціальними освітніми потребами. У зв'язку з переміщенням діти потрапляють у новий колектив зі своєю структурою та лідерами, тому їм необхідно наново вибудовувати стосунки з новими однокласниками.

Цей процес стосується і педагогів, оскільки в ході навчального процесу і педагоги, і здобувачі освіти звикають один до одного, педагог уже знає, що можна очікувати від певного здобувача освіти й які у нього можливості та здібності. Здобувачі освіти в нових навчальних закладах не знають, які вимоги педагогів до них застосовуватимуться і чи відповідатиме їхній рівень знань та навичок даним вимогам.

Ситуація новизни для дорослої людини є тривожною, а у дитини вона може викликати протест чи страх. Батьки зобов'язані підтримати дитину, щоб полегшити процес адаптації та інтеграції до нового навчального закладу. Швидшій адаптації та інтеграції сприятимуть візит батьків до навчального закладу, зустріч та розмова з класним керівником і педагогами. Потрібно попросити педагогів приділяти дитині увагу, щоб допомогти їй якнайшвидше

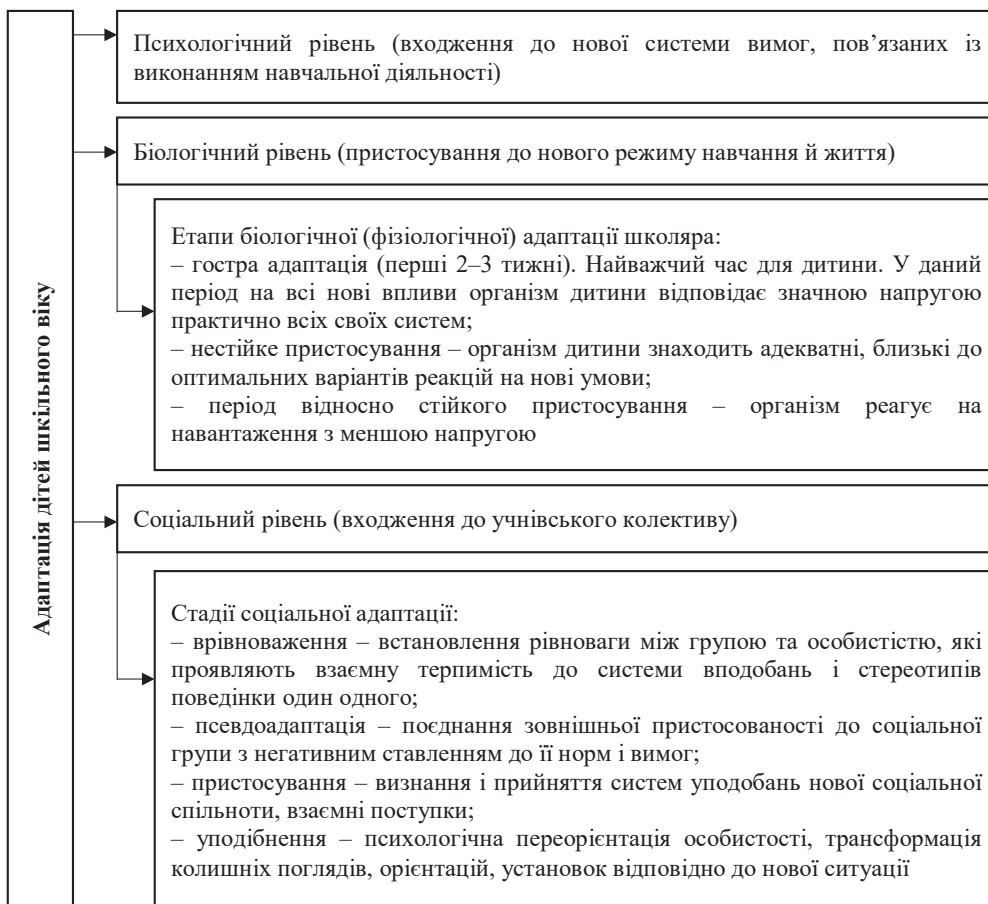

Рис. 1. Процес адаптації дітей шкільного віку

Джерело: сформовано автором на основі [17]

адаптуватися та інтегруватися в нове освітнє середовище та знайти своє місце в новому навчальному закладі.

Також на успішність адаптації та інтеграції дитини в навчальному закладі впливає процес організації належних умов для навчання за місцем проживання. Наприклад, навіть відсутність у дитини шкільної форми, яка відповідає стандартам шкільного колективу, може стати дезадаптуючою та дезінтегруючою обставиною. У період адаптації до нового навчального закладу та колективу учневі особливо необхідна підтримка батьків, оскільки це дає дитині відчуття безпечного тилу та впевненість у позитивному результаті. Контакт батьків із педагогом та робота зі шкільним психологом допоможуть новачкові адаптуватися та інтегруватися в новий колектив. Для адаптації дитини досить важливо не лише налаштувати її на позитив, а й попередньо підготувати до ймовірних труднощів, які можуть виникнути, та навчити їх вирішувати спільно [20].

Таким чином, адаптація дітей шкільного віку до навчання в умовах постійних тривог у школах повинна відбуватися з чітким додержанням педагогічними працівниками вимог офіційних нормативних документів та Санітарного регламенту для закладів загальної середньої освіти [21]. Також для забезпечення успішної адаптації дітей педагоги повинні надавати не лише якісні освітні послуги, а й організувати ефективну взаємодію з усіма учасниками освітнього процесу, а також надавати дітям та батькам психологічну підтримку.

Висновки та перспективи подальших досліджень. У результаті аналізу особливостей адаптації дітей шкільного віку до навчання в умовах постійних тривог було встановлено, що через умови інтенсифікації освітніх процесів та появу перешкод щодо забезпечення традиційного навчання (військове вторгнення РФ), які потребують невідкладного альтернативного вирішення, цей процес вимагає забезпечення розвитку дистанційного навчання, де дана тема набуває все більшої актуальності.

Отже, стикаючись із труднощами, що pojawiaються у навчальній діяльності в умовах воєнного стану, не всі діти шкільного віку через свої особисті та інтелектуальні особливості спроможні їх подолати, що, своєю чергою, спричиняє розвиток тривожного або стресового стану. Стрес, напруга, тривога у дітей шкільного віку заважають успішній соціалізації дітей, їх гармонійному розвитку, перешкоджають подальшому навчальному процесу та загальній соціально-психологічній адаптації школярів. Сьогодні абсолютно очевидно: щоб досягти результативного навчального процесу, навчальні заклади повинні поєднувати переваги змішаних типів освіти, а педагоги

повинні надавати дітям та батькам психологічну підтримку для забезпечення адаптації дітей шкільного віку до навчання в умовах постійних тривог.

Практичне значення проведеного дослідження полягає у тому, що висновки та рекомендації, розроблені автором та запропоновані у статті, можуть бути використані для уникнення перешкод під час адаптації дітей шкільного віку до навчання в умовах постійних тривог. Подальші дослідження можуть бути спрямовані на пошук засобів для забезпечення адаптації дітей шкільного віку до навчання в умовах постійних тривог, що дасть змогу стимулювати освітню сферу і покращить викладацьку діяльність в освітньому просторі, що забезпечить якісне навчання в умовах воєнного стану.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Блохіна І. О. Психологічні причини виникнення тривожності у студентів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Психологія»*. 2021. Вип. 4. С. 82–86.
2. Lévy-Valensi J. Précis de Psychiatrie. [Textbook of Psychiatry]. Paris, France : Baillière, 1948. P. 62–63.
3. Crocq M. A. A history of anxiety: from Hippocrates to DSM. *Dialogues Clin Neurosci*. 2015. № 17 (3). P. 319–325.
4. Galieva O. Теоретичний аналіз поняття тривожності. *Теорія і практика сучасної психології*. 2018. № 6. С. 107–111.
5. The complete A–Z psychology handbook / Mike Cardwell. London, 1999.
6. Spielberger C. D. Conceptual and Methodological Issues in Anxiety Research. In C. D. Spielberger (Ed.) *Anxiety: Current Trends in Theory and Research*. New York : Academic Press, 1972. P. 481–493.
7. Sarason I. G. Cognitive processes, anxiety and the treatment of anxiety disorders. In H. Tuma & J. Maser (Eds.), *Anxiety and anxiety disorders*. Hillsdale, New York : LEA, 1985.
8. Bouras N., Holt G. *Psychiatric and Behavioral Disorders in Intellectual and Developmental Disabilities*. 2nd ed. Cambridge : Cambridge University Press, 2007.
9. Toro J. Trastornos de ansiedad en la infancia. In A. Tobeña (Ed.) *Trastornos de ansiedad: orígenes y tratamiento*. Barcelona : Alamex, 1986.
10. Mato D. Diseño y validación de dos cuestionarios para evaluar las actitudes y la ansiedad hacia las matemáticas en alumnos de educación secundaria obligatoria (tesis doctoral). Universidade da Coruña, 2006.
11. Kring A. M., Johnson S. L., Davison G. C., et al. *Abnormal Psychology*. 12th ed. New York : Wiley, 2012.
12. Anxiety Centre. *Anxiety Symptoms and Signs – Over 100 Listed*. 2019. URL: <http://www.anxietycentre.com/anxiety-symptoms.shtml>
13. Barlow D. H. *Anxiety and its Disorders: The Nature and Treatment of Anxiety and Panic*. 2nd ed. New York : Guilford Press, 2002.
14. Spielberger C. D. *Anxiety: Current trends in theory and research*. N. Y., 1972. Vol. 1. P. 24–55.

15. Kahan L. M. The Correlation of Test Anxiety and Academic Performance of Community College Students. Cambridge : ProQuest, 2008.

16. Про рекомендації для працівників закладів дошкільної освіти на період дії воєнного стану в Україні : Лист МОН № 1/3845-22 від 02.04.22. *Міністерство освіти і науки України*. URL: <https://ru.osvita.ua/legislation/doshkilna-osvita/86206/>

17. Бал Г. А. Поняття адаптації та її значення для психології особистості. *Питання психології*. 1989. № 1. С. 92–100.

18. Fortova L. K. The Problem of adaptation of students to the educational process of the University. *Young scientist*. 2019. № 10. С. 63–65.

19. Shapovalova T., Kubrikova A., Pugatsky M., Petrova G. Legal And Pedagogical Aspects Of Students Adaptation To Distance Learning. In I. V. Kovalev, A. A. Voroshilova, G. Herwig,

U. Umbetov, A. S. Budagov, & Y. Y. Bocharova (Eds.), *Economic and Social Trends for Sustainability of Modern Society. European Proceedings of Social and Behavioural Sciences. European Publisher*. 2020. Vol. 90. P. 156–165.

20. Психосоціальна допомога внутрішньо переміщеним дітям, їхнім батькам та сім'ям з дітьми зі Сходу України : посібник для практиків соціальної сфери / Л. А. Мельник та ін.; за ред. Л. С. Волинець. Київ : Калита, 2015. 72 с.

21. Про затвердження Санітарного регламенту для закладів загальної середньої освіти : Наказ МОЗ України № 2205 від 25.09.2020. URL: <https://moz.gov.ua/article/ministry-mandates/nakaz-moz-ukraini-vid-25092020--2205-pro-zatverdzhennja-sanitarnogo-reglamentu-dlja-zakladiv-zagalnoiserednoi-osviti>

ОСОБИСТІСНІ ДЕТЕРМІНАНТИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТИВНОСТІ ДІТЕЙ ШКІЛЬНОГО ВІКУ В УМОВАХ ВІЙНИ

PERSONAL DETERMINANTS OF SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL ADAPTABILITY OF SCHOOL-AGE CHILDREN IN WAR CONDITIONS

На основі результатів емпіричного дослідження виявлено основні індивідуально-психологічні якості дітей, що зумовлюють піддатливість до переживання травматичних подій та впливають на адаптаційний процес. Результати дослідження підтверджують вплив індивідуально-психологічних особливостей на соціально-психологічну адаптивність дітей, чий батьки зараз перебувають на фронті, або тих дітей, які перебували певний період часу в окупації. Такі діти мають суттєво вищий рівень прояву частоти та інтенсивності травматичних переживань.

Саме через вікові особливості діти гостріше переживають психологічні зміни та поведінкові прояви батьків, а також саме благополуччя родини. Актуальність даного дослідження зумовлена необхідністю розширення методологічних підходів та методичних можливостей практичних психологів у роботі з порушеннями психологічного благополуччя у дітей в умовах війни.

Деякі діти, які пережили окупацію, мають високий ступінь емоційної реакції. Можуть повторно переживати перебування в окупації у кошмарах, тривожних спогадах або повторюваній грі, передають переживання через сміх (інколи це свідчить про те, що психіка дитини намагається пристосуватися до життя в тривожному стані).

На основі математико-статистичного аналізу провідних кореляційних зв'язків визначено особистісні детермінанти, що негативно впливають на соціально-психологічну адаптивність дітей в умовах війни, а саме: підвищений рівень напруженості та фрустрованості, схильність до тривожності та депресії, втрата почуття впевненості у власних силах, зменшення рівня емоційної стійкості, що характеризується підвладністю почуттям та мінливістю інтересів, зменшення сміливості й активності, втрата готовності мати справу з незнайомими обставинами та людьми, втрата здатності до самоконтролю, негативні уявлення про себе, труднощі в контролі емоцій та поведінки, холодність стосовно оточуючих.

Ключові слова: особистісні детермінанти, психологічне благополуччя, адаптивність, психотравмуючі чинники, психотравмуюча подія, травматизація.

Based on the results of empirical research, the author identified the main individual and psychological qualities of children that determine their susceptibility to experiencing traumatic events and affect the adaptation process. The results of the study confirm the influence of individual psychological characteristics on the social and psychological adaptability of children whose parents are currently at the front or those children who spent a certain period of time in the occupation. Such children have a significantly higher level of frequency and intensity of traumatic experiences.

It is precisely because of age characteristics that children experience psychological changes and behavioral manifestations of their parents more acutely, as well as the well-being of the family itself. Therefore, the loss of one of the parents (injury, being in captivity) or the risk of loss (waiting for the return from the war) and even the possible threat of loss is significantly reflected in the traumatic experiences of the child and becomes a powerful psycho-traumatic factor that can disrupt the socio-psychological adaptability of the child.

Some children who survived the occupation have a high degree of emotional reaction. Can re-experience the occupation in nightmares, disturbing memories or repetitive play, conveys the experience through laughter (sometimes this indicates that the child's psyche is trying to adapt to life in an anxious state).

Based on the mathematical and statistical analysis of the leading correlations, the researcher identified personal determinants that negatively affect the socio-psychological adaptability of children in war conditions. Namely: an increased level of tension and frustration, a tendency to anxiety and depression, a lost sense of confidence in one's own abilities, a decrease in the level of emotional stability, which is characterized by subjection to feelings and changeable interests. Decrease in courage and activity, loss of readiness to have intercourse with unfamiliar circumstances and people. Loss of the ability to self-control, negative self-images, difficulties in controlling emotions and behavior, coldness towards others.

Key words: personal determinants, psychological well-being, adaptability, psychotraumatic factors, psychotraumatic event, traumatization.

УДК 316

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.43.16>

Шітко Л.О.

аспірантка кафедри психології розвитку факультету психології Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Наукові дослідження показують, що діти різного віку по-різному реагують на стрес. Їхні сильні та вразливі боки визначаються етапами психосоціального розвитку [1]. На жаль, сьогодні ми не маємо відкритої статистики щодо відсотка військовослужбовців, які мають дітей віком 6–12 років, та кількості дітей, які пережили окупацію або досі живуть на окупованих територіях.

Діти шкільного віку (6–12 років, етап психосоціального розвитку «працьовитості або

почуття неповноцінності» за Е. Еріксоном [1]) під час переживання стресу можуть скиглити і скаржитися, мати соматичні проблеми, ставати агресивними або демонструвати свої почуття через інші поведінкові реакції. Вони можуть зосередитися на тому, що батько чи мати, які зараз на війні, пропускають ключові моменти їхнього життя, такі як день народження, шкільний виступ чи важлива гра.

Депресивні симптоми можуть проявлятися як порушення сну, втрата інтересу до школи,

зміни в харчових звичках та зменшення бажання гратися з друзями [2]. Також може спостерігатися деяке зниження успішності в школі. Із дітьми шкільного віку корисно розмовляти про їхні почуття і надавати їм більше фізичної уваги, ніж зазвичай.

Деякі діти можуть мати труднощі з адаптацією до стресу війни. Ознаки чи симптоми, які вказують на неможливість повернення до нормального режиму або появу серйозніших проблем, потребують відвідування сімейного лікаря або консультації у психіатра [3].

Дослідник Розен та ін. [8], вивчаючи відповіді дітей, батьки яких перебувають на фронті, визначили, що серед хлопчиків і дівчаток віком від 3 до 12 років був значно поширений смуток. Дитячі симптоми іноді змінювалися залежно від порядку народження. Проблеми з дисципліною і незрілою поведінкою були помітні у старших дітей (середній вік – 7,2 плюс-мінус 5,4 роки). Проблеми з навчанням і відмова розмовляти траплялися рідше, але активно прослідковувалася підвищена потреба в увазі дорослих [8, с. 466].

Також слід згадати дослідження Енсена і колег [10], зосереджене на дитячій реакції на розлучення з одним із членів сім'ї через військову службу. У ньому визначено, що служба в зоні активних бойових дій призводить до підвищеного, але не патологічного рівня симптомів депресії та тривожності у дітей.

Існують численні дослідження, які розглядають психологічні, поведінкові та адаптивні стилі дітей ветеранів. Під час додаткового вивчення травми через покоління роблять акцент на впливі кількох травм (геноцид, політичне насильство, репресивні режими, насильство в сім'ї, злочини і захворювання, які загрожують життю) на дітей тих, хто вижив. Але проблема в тому, що у таких випадках діти не переживали фактичні травмуючі події, але зазнали впливу травматичного досвіду своїх батьків.

Більшість досліджень указує на зв'язок посттравматичного стресового розладу із сімейними порушеннями, а також родинною нестабільністю і поведінковими проблемами у дітей [9]. Важливо зауважити, що досвід американських психологів значно відрізняється від українського. Складність полягає у тому, що аналогічного і схожого досвіду війни прогресивні країни не мають, тому українські дослідники та науковці мають докладати багато зусиль до напрацювань та розроблення методів роботи з населенням.

Активні військові дії та перебування в окупації можуть вплинути на дітей багатьма способами. Переживання травматичних подій батьками може бути раптовим, інтенсивним та яскравим. Ці явища дуже лякають дітей, які не розуміють, що відбувається. Діти можуть

турбуватися про гарний стан батьків або їхню здатність забезпечити догляд за ними. Батьки з емоційним онімінням і «закриті» можуть здатися своїм дітям віддаленими і сторонніми. Вони можуть здаватися неуважними, і дитина відчуває себе відстороненою та самотньою. Симптоми тривоги, підвищена збудливість, дратівливість і низька толерантність до фрустрації впливають на почуття безпеки дитини, що може призвести до сумнівів дитини в батьківській любові.

Питання безпеки і довіри можуть бути глибоко порушені травмою, при цьому кардинально змінюючи уявлення дитини про взаємини та світ загалом [5].

Слід зазначити, що емоційні проблеми можуть розвиватися далеко не в усіх дітей, які пережили окупацію або розлучення з батьком/матір'ю через участь у військових діях. Коли дитина висловлює власні емоційні проблеми вдома або в школі, відбувається всебічне оцінювання соціального та навчального стану дитини та оточуючих, що позитивно впливає на емоційні зв'язки та може запобігати розвитку травм [1].

Ураховуючи усі чинники, ми вирішили дослідити особистісні детермінанти соціально-психологічної адаптивності дітей шкільного віку в умовах війни. У ході емпіричного дослідження опитуваними виступили українські діти, що перебували в літніх таборах, які були організовані членами Європейського комітету регіонів. У таких таборах перебували діти, які постраждали від війни, зокрема діти військовослужбовців, які зараз захищають Україну, та діти, які пережили окупацію.

Нерідко через відсутність навичок обговорення своїх переживань, вікові особливості, сильне емоційне потрясіння діти не висловлюються відкрито про свої неприємні стани. Разом із тим, спостерігаючи за дітьми, можна виявити тих із них, які переживають стресову ситуацію. Наслідки стресу є помітними у емоційних, поведінкових проявах дітей чи представлені на тілесному рівні [3].

У дослідженні взяли участь 20 дітей, які проживають на території областей, які не були в окупації; 20 дітей, один із батьків яких є військовим та перебуває зараз у зоні активних воєнних дій (експериментальна 1); 20 дітей, які були деякий час в окупації (експериментальна 2). Отже, загальна вибірка становить 60 дітей. Для отримання достовірних даних було враховано те, щоб діти з контрольної групи не належали до жодної з експериментальних груп. Вік респондентів – діти шкільного віку (6–12 років).

Дане дослідження проводилося в три етапи. На першому етапі було проведено аналіз відповідної літератури щодо вибраної проблематики, розроблено теоретичну

модель дослідження та на її основі підготовлено інструментарій. Другий етап передбачав формування вибірки та власне проведення емпіричного дослідження. В індивідуальній формі було застосовано методику «Опитувальник травматичного стресу CAPS», після чого проведено 16-тифакторний особистісний опитувальник Р. Кеттела (форма С) для вивчення індивідуально-психологічних особливостей особистості. На завершальному етапі проведено аналіз, інтерпретацію та узагальнення результатів.

На основі узагальнення відповідей за методикою «Модифікований опитувальник травматичного стресу CAPS» було визначено рівень вираженості травматизації, який виник унаслідок перенесеної стресової ситуації (табл. 1).

Таблиця 1

Профіль середніх значень контрольної та експериментальної груп

Фактор	Контрольна група	Експериментальна група (1)	Експериментальна група (2)
MD	5,03	5,18	5,13
A	6,09	4,42	4,86
B	5,09	5,75	5,56
C	6,29	5,12	5,36
E	6,51	5,07	5,23
F	5,54	5,57	5,56
G	5,74	5,51	5,65
H	5,54	4,23	4,16
I	5,41	5,56	5,73
L	4,8	5,52	5,32
M	5,03	5,32	5,23
N	5,16	5,28	5,36
O	5,06	7,42	6,86
Q1	6,67	7,23	4,63
Q2	5,77	4,71	5,13
Q3	7,74	5,03	5,12
Q4	5,16	6,54	7,16
OTS1	22,29	36,24	35,57
OTS2	21,87	36,09	35,13

За фактором «А» показники контрольної групи вищі, ніж експериментальної, це означає, що діти з контрольної групи є більш комунікабельними, відкритими, уважними, проявляють активність у вирішенні конфліктів. За низьких оцінок за даним фактором спостерігаються замкнутість, безучасність, деяка ригідність та суворість в оцінці людей.

Середні значення експериментальної групи за фактором «С» є нижчими, що характеризуються зниженням толерантності до фрустрації, підвладністю почуттям, мінливістю інтересів, схильністю до лабільності настрою, роздратованістю, втомою, невротичними симптомами.

Середні значення експериментальної групи за фактором «Е» є дещо нижчими, що проявля-

ється схильністю брати провину на себе, тривожністю щодо можливих помилок.

За фактором «Н» експериментальна група має нижчі показники, означає невпевненість у власних силах, стриманість, нерішучість, відрізняється підвищеною чутливістю до погроз. За високих значень дітям властиві соціальна сміливість, активність, готовність мати справу з незнайомими обставинами і людьми.

За фактором «L» середні значення експериментальної групи є вищими, що характеризуються спрямованістю інтересів на саму себе, обережністю у власних вчинках, егоцентричністю.

Середні значення експериментальної групи за фактором «O» є вищими, ніж у контрольної, це означає, що їм більш властиві тривожність, депресивність, вразливість. За низьких показників дитина є спокійною, безтурботною, упевненою у собі.

За фактором «Q1» експериментальна група має нижчі показники, що характеризується принциповістю, складністю сприймати зміни, не цікавістю аналітичними й інтелектуальними міркуваннями. За високих показників людина налаштована критично, характеризується наявністю інтелектуальних інтересів, більше схильна до експериментування, спокійно сприймає нові, неусталені погляди і зміни.

Середні значення фактору «Q3» в експериментальній групі дещо нижчі, ніж у контрольній групі, це означає, що діти більш схильні до внутрішніх конфліктів, уявлень про себе. За високих показників спостерігаються розвинутий самоконтроль і точність виконання соціальних вимог.

За фактором Q4 експериментальна група має вищі показники, що зумовлюють схильність до наявності збудження та неспокою. За вищих показників дітям властиві, розслабленість задоволеність і незворушливість.

В експериментальній групі середні показники за методикою «Модифікований опитувальник травматичного стресу CAPS» значно перевищують показники контрольної групи як по частоті, тобто OTS 1 22,29 (контр.) проти 35,57 та 36,24 (експериментальна 1 та 2 відповідно), так і по інтенсивності – OTS 2 21,87 (контрольна) проти 35,13 та 36,09 (експериментальна 1 та 2 відповідно). Це вказує на те, що навіть за невеликої вибірки даного дослідження у дітей, один із батьків яких брав участь у бойових діях, прояви травматичного стресу значно вищі, ніж у дітей, які пережили окупацію. А прояви травматичного стресу значно вищі у тих дітей, які пережили окупацію, ніж у дітей контрольної групи.

Ураховуючи показник, який перевищує середнє значення шкал 43 бали, в експериментальній групі таких дітей 29, а в контрольній – 7.

Можна зробити висновок, що діти, котрі проживали на території, яка була в окупації або чий батьки перебувають зараз на фронті, значно більше схильні до травматичних стресових переживань. А стресові переживання проявляються у тому, що порушується їхній адаптаційний потенціал, тому з'являється необхідність у наданні соціально-психологічної допомоги.

Ураховуючи якісні показники, маємо такі результати: у 36 дітей, які мають високий рівень травматичного стресу, у шістьох із них один із членів сім'ї не повернувся із зони бойових дій (загинув, зник безвісти), у чотирьох – отримав тяжкі поранення та досі перебуває в госпіталі, у восьми – був поранений, у чотирьох – батько перебуває на війні, а мати періодично здійснює волонтерську діяльність у зону активних військових дій. Решта дітей (15 респондентів) – перебували в окупації від 17 до 32 днів. Це пояснює те, що у 18 дітей спостерігається підвищення за двома змінними ОТС1 та ОТС2.

Щоб виявити, який взаємозв'язок мають інтенсивність та частота травматичних переживань із факторами особистості у контрольній групі, було здійснено кореляційний аналіз та одержано такі результати (табл. 2). Чим тісніший зв'язок змінної з фактором, тим більшим є її факторне навантаження. Позитивний знак факторного навантаження вказує на прямий зв'язок змінної з фактором, негативний – на зворотний.

Аналіз даних показує, що загальний показник ОТС1 (частота травматичних переживань) виявив значущі зв'язки з такими факторами: Q4 (напруженість), I (чутливість), A (товариськість), O (невпевненість), H (сміливість).

В аналізі зв'язку змінної ОТС 2 (інтенсивність травматичних переживань) із факторами особистості контрольної груп було виявлено значущі зв'язки з такими особистісними факторами: Q4 (напруженість), I (чутливість), O (невпевненість), B (інтелект), E (підпорядкованість).

Рівень частоти травматичного стресу супроводжується підвищенням рівня його інтенсивності, тобто йдеться про прямий зв'язок двох змінних. Іншими словами, чим частіше стресові переживання у дітей, тим сильніша їх інтенсивність.

Значущим є від'ємний кореляційний коефіцієнт фактору «Q2» (-0,528) зі змінною ОТС2, тобто якщо збільшується інтенсивність травматичного стресу, ускладнюється процес самостійного прийняття рішень.

Фактор «MD» має від'ємний знак в обох випадках, тобто даний кореляційний зв'язок є зворотним та інтерпретується як зниження рівня адекватної самооцінки.

Вагомий коефіцієнт кореляції частоти травматичних переживань із фактором «A» (0,2928), тобто чим вони частіше, тим більш замкненими, мало комунікабельними є діти. Також наявні деякою мірою ригідність і суворість в оцінці людей. Характеризуються холодністю стосовно оточуючих, люблять бути на самоті, виникають труднощі у спілкуванні з друзями.

Від'ємним є коефіцієнт кореляції відносно фактору «C» (-0,1585) зі змінною ОТС1, тобто зі збільшенням частоти травмуючих переживань зменшується емоційна стійкість, що характеризується підвладністю почуттям, мінливістю

Таблиця 2

Взаємозв'язок інтенсивності та частоти травматичних переживань із факторами особистості в контрольній групі

	ОТС 1		ОТС 2	
ОТС2/1	0,9134	↑Інтенсивність	0,9133	↑Інтенсивність
Q4	0,5432	↑Напруженість	0,3582	↑Напруженість
I	0,4617	↑Чутливість	0,3858	↑Чутливість
MD	-0,4524	↓Адекватність самооцінки	-0,4290	↓Адекватність самооцінки
Q2	-0,3434	↓Нонконформізм	-0,5287	↓Нонконформізм
A	0,2928	↑Товариськість	-0,1679	↓Товариськість
N	-0,2470	↓Дипломатичність	-0,2242	↓Дипломатичність
M	-0,1677	↓Практичність	-0,3111	↓Практичність
C	-0,1585	↓Емоційна стійкість	-0,2782	↓Емоційна стійкість
L	-0,1499	↓Підозрілість	-0,0361	↓Довірливість
G	-0,1032	↓Підвладність	-0,2835	↓Підвладність
O	0,1091	↑Невпевненість	0,0641	↑Невпевненість
B	-0,0555	↓Інтелект	0,0745	↑Інтелект
H	0,0485	↑Сміливість	-0,2037	↓Сміливість
E	-0,0474	↓Підпорядкованість	0,0149	↑Підпорядкованість
Q3	-0,0306	↓Самоконтроль	-0,1830	↓Самоконтроль
Q1	0,0110	↑Радикалізм	-0,0241	↓Радикалізм
F	-0,0056	↓Стриманість	-0,0641	↓Стриманість

інтересів, схильністю до лабільності настрою, роздратованістю, утомлюваністю.

Зворотний кореляційний зв'язок змінної ОТС 2 з фактором «G» (-0,2835) має такі значення, якщо збільшується інтенсивність психотравмуючих переживань, знижується нормативність поведінки й дитина більш схильна до мінливості, підвладна впливу випадку і обставин.

Кореляція ОТС 1 з фактором «O» (0,1091) означає, що зі збільшенням частоти травматичних переживань з'являється схильність до тривожності, депресії та більшої вразливості.

Від'ємний коефіцієнт кореляції «H» (-0,2037) означає що, інтенсивність травматичного стресу негативно впливає на соціальну сміливість, активність, готовність мати справу з незнайомими обставинами і людьми.

Від'ємний коефіцієнт кореляції фактору «Q3» (-0,1830) з ОТС2 характеризується зниженням здатності до самоконтролю, точності виконання соціальних вимог. У дітей ускладнюється уявлення про себе, виникають труднощі в контролі емоцій та поведінки.

Аналіз зв'язку змінної ОТС1 (частота травматичних переживань) із факторами особистості в експериментальних групах виявив значущі зв'язки з факторами: Q4 (напруженість), I (чутливість), N (дипломатичність), L (підозрілість), G (підвладність), O (невпевненість), Q1 (радикалізм).

Щодо взаємозв'язку ОТС2 (інтенсивність травматичних переживань) із факторами особистості в експериментальних групах, то дослідник отримав такі результати. Загальний показник ОТС2 виявив значущі зв'язки з такими

особистісними факторами: Q4 (напруженість), I (чутливість), MD (адекватність самооцінки), N (дипломатичність), M (практичність), G (підвладність), O (невпевненість), Q1 (радикалізм), F (стриманість).

Оскільки рівень травматичного стресу в експериментальних групах є вищим, ніж у контрольній, виокремимо особистісні фактори, що мають вагомий кореляції за показниками ОТС1 та ОТС2.

Вагомий коефіцієнт кореляції за обома змінними фактору «Q4» (0,5868; 0,4597) означає, що зі збільшенням частоти та інтенсивності травматичних переживань, підвищується рівень напруженості, фрустрованості, дитина характеризується появою збудження та неспокою.

Прямий кореляційний зв'язок кореляції ОТС1 по відношенню до фактору «L» (0,3098) означає, що зі збільшенням частоти травматичних переживань діти характеризуються підозрілістю, спрямованістю інтересів на самих себе, обережністю у вчинках. Зворотний кореляційний зв'язок за даним фактором зі змінною ОТС2 (-0,3086) характеризується зниженням довірливості та відвертості за збільшення інтенсивності травматичних переживань, що ускладнює процес взаємодії з однолітками, наприклад виконання колективних завдань.

Вагомий кореляційний зв'язок ОТС1 та ОТС2 із фактором «O» (0,3006; 0,1748) означає, що зі збільшенням частоти та інтенсивності травматичних переживань з'являється схильність до тривожності, депресії та більшої вразливості.

Таблиця 3

Взаємозв'язок інтенсивності та частоти травматичних переживань із факторами особистості в експериментальних групах

ОТС 1		ОТС 2	
ОТС2/1	0,8649	↑Інтенсивність	0,8649
Q4	0,5868	↑Напруженість	0,4597
I	0,1398	↑Чутливість	0,2692
MD	-0,0317	↓Адекватність самооцінки	0,0931
Q2	-0,1796	↓Нонконформізм	-0,0945
A	-0,1772	↓Товариськість	-0,2396
N	0,0845	↑Дипломатичність	0,0089
M	-0,0456	↓Практичність	0,0764
C	-0,2616	↓Емоційна стійкість	-0,3076
L	0,3098	↑Підозрілість	-0,3086
G	0,0174	↑Підвладність	0,0412
O	0,3006	↑Невпевненість	0,1748
B	-0,0657	↓Інтелект	-0,0946
H	-0,2505	↓Сміливість	-0,3521
E	-0,2967	↓Підпорядкованість	-0,1194
Q3	-0,2071	↓Самоконтроль	-0,1932
Q1	0,0510	↑Радикалізм	0,0349
F	-0,0867	↓Стриманість	0,0845

Зворотний кореляційний зв'язок фактору «Е» зі змінною ОТС1 (-0,2967) та ОТС2 (-0,1194) показує, що чим більша частота травмуючих переживань, тим більше втрачається почуття впевненості у власних силах, з'являється тривожність щодо можливих помилок, проявляється схильність брати провину на себе.

Зворотний кореляційний зв'язок фактору «С» з обома змінними (-0,2616; -0,3076) демонструє, що зі збільшенням частоти та інтенсивності травмуючих переживань зменшується емоційна стійкість, що характеризується підвладністю почуттям, мінливістю інтересів, схильністю до лабільності настрою, роздратованістю.

Зворотний кореляційний зв'язок змінних ОТС1 (-0,2505) та ОТС2 (20,3521) із фактором «Н» означає, що інтенсивність та частота травматичного стресу негативно впливають на сміливість, активність, готовність мати справу з незнайомими обставинами й людьми.

Від'ємний кореляційний коефіцієнт фактору «Q3» з ОТС1 (-0,2071) та ОТС2 (-0,1932) характеризується зниженням здатності до самоконтролю, точності виконання соціальних вимог. У дітей ускладнюється уявлення про себе, виникають труднощі в контролі емоцій та поведінки.

Від'ємний коефіцієнт кореляції фактору «А» відносно ОТС1 (-0,1772) та ОТС2 (-0,2396) має такий взаємозв'язок: чим частіше та інтенсивніше травматичні переживання, тим більше вони впливають на товариськість дітей. А це характеризується холодністю стосовно оточуючих та виникненням труднощів у спілкуванні з друзями.

Вагомий кореляційний зв'язок між змінними ОТС1 (0,1398) та ОТС2 (0,2692) із фактором «І» можна пояснити тим, що чим частіше діти переживають негативні емоції, пов'язані з травматичною подією, тим більш здатними до м'якості та залежності від інших вони є.

Отримані результати доводять, що ефективна робота з подолання наслідків впливу психологічної травми у дітей можлива лише за комплексного підходу, який об'єднує різні методи і способи роботи, що створені в рамках різних психотерапевтичних підходів [6]. Як уважає Я. О. Овсяннікова, психологічна допомога дітям та підліткам повинна здійснюватися з урахуванням вікового, фізичного та психічного розвитку, стану фізичного та психічного здоров'я, тяжкості психотравми і сили переживання травматичного досвіду. На думку Т. С. Яценко, робота в групі актуалізує внутрішньодетерміновані форми поведінки, стає цінною для соціального навчання. У групі виникають стосунки, які виявляють стереотипність поведінки, сформованої в процесі життя [3].

Обговорюючи можливості корекційної та розвиваючої роботи з дітьми, зарубіжні психологи відзначають великий оптимізм щодо вирішення дитячих проблем. Ці проблеми мають менш тривалу історію розвитку в силу кількості прожитих років; до того ж це молодий організм, що лише розвивається, особистість дитини має безліч компенсаторних, адаптивних можливостей, що дає психологу змогу більш гнучко підходити до питань виправлення відхилень поведінки чи розвитку: урахування вікових особливостей дітей дає змогу виявити труднощі на ранніх етапах їх становлення або ж навіть попереджати їх появу, здійснюючи профілактичну роботу [4].

Значний внесок у розроблення принципів організації корекційної роботи з дітьми зробив Л. С. Виготський. Саме він указав на першочергову роль профілактичних заходів, спрямованих на попередження розвитку вторинних дефектів. Основними напрямками корекції психічного розвитку є: корекція відхилень у психічному розвитку та профілактика негативних тенденцій особистісно розвитку. Також, ґрунтуючись на положеннях Л. С. Виготського про зони найближчого розвитку, можна виділити ще один рівень корекційної роботи з дітьми – загальнорозвиваюча робота [1].

Робота психолога з дітьми, які зіткнулися з важкими емоційними переживаннями, підвищеною тривогою, що пов'язано з військовою, стресовими подіями, що відбуваються в Україні, має свою специфіку. На думку науковців, які працюють із дітьми в кризових ситуаціях, допомога повинна забезпечувати три основні аспекти: емоційну, екзистенційну та смислову підтримку дитини. Адже вплив таких психогенних чинників, як страх своєї смерті та смерті близької людини, постійний стрес, мають на психіку дитини значний вплив. Важкість протистояння такій психічній травмі очевидна, оскільки дитяча психіка є ще недостатньо сформованою, вольовий контроль емоційних реакцій слабкий – усе це може спричинити зміни в усіх сферах особистості. Важливо використовувати весь досвід фахівців під час роботи з психотравмованою та знаходити нові шляхи допомоги таким дітям. Чим швидше допомоги дитині впоратися зі стресами, страхами та гнітючими переживаннями, тим легше буде їй уникнути проблем у майбутньому.

Емоційні тенденції відображають не лише природжені нахили, а й значною мірою культурні та соціальні впливи. І, як зазначав М. Д. Левітов, емоційні стани, якщо вони переживаються людиною часто й довго, можуть перетворитися на властивості її характеру. Стан визначає особливості переживань і поведінки, це тривале відчуття, що забарвлює життєві стосунки [7].

Оскільки багато емоційних тенденцій засвоюються саме через соціум, тобто саме зі сфери емоцій, то емоційно-почуттєву сферу характеризує низка властивостей, зокрема суб'єктивна забарвленість, полярність, амбівалентність, інтенсивність, тривалість, предметність [12].

Наслідки психологічної травми можуть проявитися у різних сферах життєдіяльності дитини. Продовжуючи тему емоцій, необхідно відзначити, що на емоційному рівні у дитини з'являються найрізноманітніші страхи. Зокрема, у дітей можуть спостерігатися фобії спати на самоті, боязнь розлуки з дорослими, спостерігається емоційна нестійкість, зростають недовіра та підозріливість, пригнічений стан, тривожність.

Отже, можна зробити висновок, що дитяча психіка є нестійкою, рухливою й сприйнятливою до впливів. Оскільки дитина постійно відчуває вплив соціального середовища, її розвиток рідко має рівний, безпроблемний характер, частіше – суперечливий. Загострення суперечностей за різних несприятливих умов призводить до виникнення невротичних станів та інших труднощів у психічному та особистісному розвитку. Ці розлади не постійні, вони ситуативні й сенситивні віковому періоду. Однак за відсутності своєчасної психологічної допомоги труднощі розвитку дитини можуть перейти у стійкі аномалії характеру і спричинити неврози або стати стійкими особистісними утвореннями.

На основі результатів проведеного дослідження нами було виявлено основні індивідуально-психологічні якості дітей, що зумовлюють піддатність до переживання травматичних подій та впливають на адаптаційний процес. Під час побудови профілактичних програм роботи з дітьми слід звертати увагу саме на такі характеристики: підвищений рівень напруженості та фрустрованості, схильність до тривожності та депресії, утрата почуття впевненості у власних силах, зменшення рівня емоційної стійкості, що характеризується підвладністю почуттям та мінливістю інтересів, зменшення сміливості й активності, утрата готовності мати справу з незнайомими обставинами та людьми, утрата здатності до самоконтролю, негативні уявлення про себе, труднощі в контролі емоцій та поведінки, холодність стосовно оточуючих.

Проведене емпіричне дослідження повністю підтвердило висунуту гіпотезу щодо впливу індивідуально-психологічних особливостей на соціально-психологічну адаптивність дітей, які живуть в умовах війни. Виявлено, що діти, які пережили окупацію, та діти, чиї батьки є професійними військовими (перебувають на фронті), мають суттєво вищий рівень прояву частоти та інтенсивності травматичних переживань. Так, в експериментальній групі середні показники

значно перевищують показники контрольної групи як за частотою 36,24 та 35,57 (експер.) проти 22,29 (контр.), так і за інтенсивністю 36,09 та 35,13 (експер.) проти 21,87 (контр.). Це вказує на те, що навіть за малої вибірки даного дослідження у дітей, чиї батьки перебувають на фронті, або у дітей, які перебували в окупації, прояви травматичного стресу значно вищі, ніж у контрольної групи.

Установлено, що діти в експериментальній групі мають вищі показники за методикою «Модифікований опитувальник травматичного стресу», та виявлено фактори особистості дітей, що детермінують піддатність психотравмуючим переживанням. Отже, у дітей в експериментальній групі підвищується рівень напруженості та фрустрованості, вони характеризуються підозріливістю та обережністю увчинках, з'являється схильність до тривожності та депресії, втрачається почуття впевненості у власних силах, зменшується емоційна стійкість, що характеризується підвладністю почуттям та мінливістю інтересів. Також зменшується сміливість, активність, вони є менш готовими мати справу з незнайомими обставинами та людьми. Утрачається здатність до самоконтролю, у дітей ускладнюється уявлення про себе, виникають труднощі в контролі емоцій та поведінки. Виникає холодність стосовно оточуючих та труднощі у спілкуванні з друзями.

Діти військових та діти, які пережили окупацію, сьогодні потребують посиленої уваги дослідників не лише через специфіку сучасного кризового середовища, а й через те, що їхні найближчі споріднені особи можуть потерпати від наслідків впливу надмірних стресових чинників.

Таким чином, результати дослідження дають змогу стверджувати:

- діти – вразлива група, яка особливо чутлива до впливу стресових чинників, оскільки механізми їх опрацювання ще є хиткими;
- діти специфічно переживають вплив надмірних стресових чинників, найчастіше вони ще не можуть повідомити про те, що їх турбує, і проявляють свою напругу безпосередньо через тіло, емоції, поведінку тощо;
- опірність до стресу дитини залежить від опірності близьких дорослих в актуальній життєвій ситуації;
- успішність подолання дітьми наслідків дії надмірного стресового чинника значно залежить від психоемоційного стану та життєстійкості дорослих (передусім батьків);
- незадовільний психоемоційний стан близьких дорослих може ставати суттєвим і надмірним стрес-чинником для дітей, оскільки цей стан батьків провокує втрату відчуття дитиною безпечності середовища, надійності, сталості світу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Власова О. І. Психологія соціальних здібностей: структура, динаміка, чинники розвитку : монографія. Київ : Київський університет, 2005. 308 с.
2. Власова О. І., Шістко Л. О. Чинники психологічного благополуччя дітей, які залишилися без піклування батьків в умовах війни. *Habitus*. 2022. Вип. 40. С. 77–83.
3. Кісарчук З. Г., Омельченко Я. М. Специфіка перебігу кризових станів, психотравми та посттравматичного стресового розладу у дітей. *Психологічна допомога дітям у кризових ситуаціях: методи і техніки* : методичний посібник. Україна, 2016. С. 9–21.
4. Корольчук М. С., Крайнюк В. М. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах : навчальний посібник. Київ, 2006. С. 580.
5. Лупко С. Стратегії подолання психічної травми. *Соціальна психологія*. 2004. № 5 (7). С. 25–35.
6. Мурашкевич М. І. Особливості групової психокорекційної роботи з дітьми учасників АТО: теорія та практика. *Психологічна допомога учасникам бойових дій та членам їх сімей* : монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2015. С. 100–200.
7. Романовська Д. Д., Ілащук О. В. Профілактика посттравматичних стресових розладів: психологічні аспекти : методичний посібник. Чернівці : Технодрук, 2014. С. 133.
8. Семигіна Т. В., Паленко І. В., Овсянікова Є. В. Охорона психічного здоров'я в умовах війни / пер. з англ. *Combat and Operational Behavioral Health*. Наш формат, 2017. С. 1068.
9. Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи : навчальний посібник / Л. Царенко та ін. Київ, 2020. Т. 2. С. 240.
10. Шістко Л. О. Динаміка формування ідентичності молодших школярів, підлітків та осіб юнацького віку. *Habitus*. 2021. Вип. 26. С. 144–150.
11. Шістко Л. О., Прокопович Є. М., Рябич Я. Є. Емпатійність емоційних проявів міжособистісної взаємодії осіб у юнацькому віці. *Technologies of intellect development*. 2019, Вип. 4 (25). С. 96–106.
12. Reid S. A. Social psychological approaches to intergroup communication. *The Handbook of Intergroup Communication*. Cambridge. 2012. P. 249–252.

СЕКЦІЯ 5 ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ФЕНОМЕНУ ВИНИ З ДЕСТРУКТИВНИМИ ТЕНДЕНЦІЯМИ ПСИХІКИ СУБ'ЄКТА THE RELATIONSHIP OF THE PHENOMENON OF GUILT WITH THE DESTRUCTIVE TENDENCIES OF THE SUBJECT'S PSYCHE

Дослідження ґрунтується на теоретико-методологічних засадах психодинамічної парадигми та аналізі емпіричного матеріалу психокорекційних груп активного соціально-психологічного пізнання. Статтю присвячено розв'язанню проблеми відображення вини у малюнках тату в процесі глибинного пізнання. Подано результати теоретичного та емпіричного дослідження феномену вини з використанням малюнків тату в процесі глибинного пізнання психіки. Психоаналіз емпіричного матеріалу дав змогу простежити взаємозв'язок між виною і тенденцією до самопокарання, що проявляється у таких деструктивних психічних станах, як тривога, фрустрація, ригідність, агресія тощо. Досліджено деструкції, що мають виявлення у тенденціях психіки до самодепривації, самоімпотування та психологічної смерті. Одним з основних чинників указаних тенденцій є вина, що зумовлює актуальність поставленої у статті проблеми, розв'язання якої потребувало теоретичних та емпіричних обґрунтувань. Розкрито основи та організаційні засади здійснення структурно-семантичного аналізу емпіричного матеріалу з метою дослідження феномену вини; систематизовано базові його характеристики та особливості вияву в процесі глибинного пізнання з використанням візуалізованих засобів; виявлено глибинно-психологічні чинники феномену вини, його провідні та наслідкові ефекти, задані дієвістю комплексу Едіпа. У статті розкриваються методологічні засади психодинамічної теорії, яка є базовою для організації та проведення глибинно-психологічного дослідження в групі активного соціально-психологічного пізнання; визначено глибинні детермінанти формування почуття вини у суб'єкта та окреслено діагностико-корекційні можливості методу АСПП; описано методологію, за якою проводилося дослідження проявів деструктивних станів. Описано переваги методу АСПП у вивченні глибинних чинників вини.

Ключові слова: активне соціально-психологічне пізнання (АСПП), самопокарання, вина, деструкції психіки, едіпальна залежність, психокорекція.

The study is based on the theoretical and methodological principles of the psychodynamic paradigm and the empirical material of psycho-correctional groups of active socio-psychological cognition. The article is devoted to solving the problem of deep knowledge of the phenomenon of guilt under the conditions of its reflection in tattoo drawings. The results of theoretical and empirical research of the phenomenon of guilt with the use of tattoo drawings in the process of deep cognition of the psyche are presented; the relationship between guilt and the tendency to self-punishment, which manifests itself in such destructive mental states as anxiety, frustration, rigidity, aggression, etc., has been experimentally traced. The destructions that are manifested in the tendencies of the psyche to: self-deprivation, self-imposition and psychological death have been studied. One of the main factors in the given trends is guilt, which determines the relevance of the problem put in the article, the solution of which required theoretical and empirical justifications. The basics and organizational principles of structural-semantic analysis of empirical material for the purpose of studying the phenomenon of guilt are revealed; its main characteristics and features of manifestation in the process of deep cognition with the use of visualized means are systematized; the deep psychological factors of the phenomenon of guilt, its leading and consequential effects, determined by the effectiveness of the Oedipus complex are revealed. In the article the methodological foundations of psychodynamic theory are revealed, which is the basis for organizing and conducting deep psychological research in the group of active socio-psychological cognition; the deep determinants of the formation of the subject's sense of guilt are determined and the diagnostic and corrective possibilities of the ASPC method are outlined; the methodology used to study the manifestations of destructive states are described. In the article the advantages of the method ASPC in the study of the main factors of guilt are described.

Key words: active socio-psychological cognition (ASPC), self-punishment, guilt, destruction of the psyche, oedipal dependence, psychocorrection.

УДК 159.964

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.43.17>

Амурова Я.В.

доктор філософії,
доцент кафедри психології діяльності
в особливих умовах
Черкаський інститут пожежної безпеки
імені Героїв Чорнобиля Національного
університету цивільного захисту України

Вступ. У сучасній соціально-психологічній ситуації, що склалася в Україні, спостерігається виникнення нових проблем, які пов'язані зі збільшенням проявів деструктивних психічних станів суб'єкта в нестабільних умовах суспільства. Архаїчно зумовлена включеність суб'єкта у соціальну взаємодію формує у нього

здатність переживати вину та супровідні їй негативні психічні стани. У такому способі життєдіяльності вина є одним із провідних чинників деструктивних тенденцій психіки, що потребує комплексного дослідження означеної проблеми та вдосконалення способів психокорекції з метою гармонізації й адаптації особистості.

З огляду на сказане вище, гостро постає питання адекватності методів дослідження детермінант вини та вивчення особливостей візуалізації даного феномену в психомалюнках. Постановка проблеми гармонізується з відкриттям у психодинамічній парадигмі значущості архаїчного спадку людства для формування психіки конкретної особистості. Тому у статті зосереджено увагу на методологічному та інструментальному аспектах пізнання феномену вини з використанням візуалізованих засобів у глибинно-корекційному процесі за методом активного соціально-психологічного пізнання (далі – АСПП).

Метод АСПП розроблено академіком НАПН України Т. Яценко [2–4]. Серед наукових проблем методу АСПП – взаємозв'язок вини з деструктивними тенденціями психіки суб'єкта (самопокарання, мазохізм, тенденція до психологічної смерті тощо). У діагностико-корекційному процесі АСПП використовуються опредметнені засоби глибинного пізнання (комплекс тематичних психомалюнків, малюнки на теми «Власне тату» і «Тату вини», репродукції художніх полотен, моделі з каменів тощо). Предметом глибинного пізнання є цілісна психіка в її свідомих і несвідомих виявах. Провідні механізми організації АСПП: позитивна дезінтеграція і вторинна інтеграція психіки на більш високому рівні її розвитку [3].

Виклад основного матеріалу. З огляду на специфіку глибинного пізнання феномену вини, психологічний аналіз отриманих результатів здійснювався на основі структурно-семантичного аналізу стенографічного матеріалу групового процесу за методом АСПП. Додатково проводилася статистична обробка формалізовано-тестових показників, із результатами яких можна ознайомитися у дисертації Я. Амурової [1].

Критерії дослідження феномену вини узгоджувалися з особливостями структурно-семантичного аналізу стенограм у таких аспектах: а) виявлення деструктивних тенденцій психіки суб'єкта, детермінованих виною (самопокарання, самодепривація, почуття меншовартості, тривожність, агресивність тощо); б) об'єктивування суперечливості тенденцій психіки суб'єкта (винний від народження – без вини винний; тенденція до самонародження – тенденція до психологічної смерті; єднання з батьками – прагнення автономізуватися від батьків; до сили – до слабкості).

Наукове узагальнення емпіричного матеріалу в контексті експериментального дослідження феномену вини візуалізованими засобами було здійснено на основі структурно-семантичного аналізу. Структурно-семантичний аналіз стенограм групового процесу за методом АСПП дав змогу типізувати семан-

тику комунікатів та об'єктивувати особливості відображення феномену вини в малюнках тату.

Під час емпіричного дослідження структурно-семантичний аналіз здійснювався у декілька етапів: 1) нумерація комунікатів (реплік респондента і психолога) у тексті стенограми відповідно до мети дослідження; 2) визначення смислових параметрів комунікатів, представлених у стенограмі; 3) узагальнення (групування) комунікатів за семантичним значенням; 4) науково-узагальнювальний аналіз стенограми глибинно-корекційної роботи (визначення особистісної проблеми суб'єкта, глибинних чинників його поведінки, окреслення діагностико-корекційного ефекту тощо).

Отже, структурно-семантичний аналіз стенографічного матеріалу групового процесу за методом АСПП здійснювався з метою виявлення закономірностей між почуттям вини суб'єкта та деструктивними проявами і почуттям меншовартості (на основі аналізу комунікатів респондента та психолога). Структурні одиниці позначаються цифрою та набувають семантичного значення внаслідок методологічних засад глибинної психології та смислових параметрів психіки респондента. Структурно-семантичний аналіз передбачає класифікацію, групування, порівняння та узагальнення семантики комунікатів у контексті досліджуваного феномену.

Із метою виявлення способів відображення феномену вини в малюнках тату, структурно-семантичний аналіз стенограм здійснювався з орієнтацією на такі загальні методологічні засади глибинного пізнання: 1) індивідуально-смислове наповнення учасниками АСПП власних репрезентантів незалежно від форми їх візуалізації (малюнок тату, ліпка чи репродукції художніх полотен тощо); 2) архетипність візуалізованого матеріалу; 3) виявлення інформаційних еквівалентів (смишлів) на основі самопрезентантів (репрезентантів); 4) об'єктивування едіпальної залежності у таких закономірностях, як: неусвідомлюване почуття вини суб'єктів, амбівалентність почуттів до первинних лібідних об'єктів, тенденція «повернення в утробу», самопокарання, феномен вимушеного повторення, інтродукування від первинних лібідних об'єктів рис характеру, імпотування психіки; 5) дієвість архаїчного спадку психіки (вина, жертвоприношення, рабовласництво, мазохізм); 6) механізми символізації (згущення, зміщення, натяк, локалізація); 7) цілісність психічного, його підкореність та підпорядкування одним і тим самим законам матеріальної та духовної реальностей [1].

Аналіз емпіричного матеріалу (стенограм) груп АСПП здійснювався на основі поданих нижче показників глибинного пізнання фено-

мену вини. Основні показники (індикатори) вини, на основі яких здійснювався структурно-семантичний аналіз емпіричного матеріалу (стенограм) групового процесу за методом АСПП: самопокарання; тенденція до психологічної смерті; тенденція до психологічного імпотування психіки; агресія (аутоагресія); мазохізм; амбівалентне ставлення до лібідних об'єктів; самодепривація; проєкція вини на іншу особу; почуття меншовартості; ідентифікація з образом Ісуса Христа (стражденністю).

Таким чином, зі студентами, у яких діагностовано високий рівень фрустрації, тривожності, агресивності, ригідності та інших деструктивних станів, важливо було провести психокорекційні заняття за методом активного соціально-психологічного пізнання. Отже, діагностичні дані зумовили доцільність здійснення більш детального дослідження за методом АСПП деструктивних проявів серед студентів, одним із чинників яких є вина суб'єкта [4]. Також варто зазначити, що емпіричне дослідження феномену вини потребувало застосування лонгітюдного методу, який передбачав виявлення проявів психічних станів і особистісних змін у студентів після проходження груп АСПП.

Спираючись на психоаналітичне розуміння взаємозв'язку феномену вини з тенденцією до самопокарання, ми виділили прояви деструктивних станів (фрустрація, тривожність, агресивність, ригідність, неадекватна самооцінка), які можна дослідити діагностично і які, зокрема, є індикаторами вини.

Схематично узагальнимо взаємозв'язок феномену вини з деструктивними психічними станами та рівнем самооцінки суб'єкта (рис. 1).

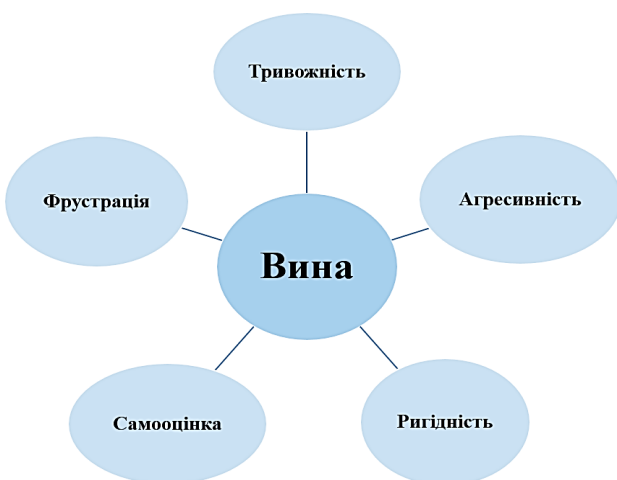

Рис. 1. Взаємозв'язок феномену вини з деструктивними психічними станами та неадекватною самооцінкою

На основі аналізу психоаналітичного підходу та емпіричного матеріалу груп АСПП

підтверджено взаємозв'язок вини і тенденції до самопокарання, що дало змогу уточнити прояви вини у деструктивних психічних станах, які представлені на рис. 1 (тривожність, фрустрація, агресивність, ригідність). Також простежено взаємозв'язок вини з почуттям меншовартості, яке проявляється у низькій або, в деяких студентів, у неадекватно завищеній самооцінці. Тобто чим більш яскраво виражене почуття вини, тим більша ймовірність наявності неадекватної самооцінки в особистості.

Подаємо фрагмент стенограми з респондентом М. (учасниця групових занять за методом АСПП), у якому відображено взаємозв'язок вини і тенденції до самопокарання, а також емотивну значимість для респондента того знання, що батьки очікували народження дитини іншої статі. Повний текст глибинно-корекційного процесу з респондентом М. представлено у дисертації Я. Амурової [1]. Літерою М позначено репліки респондента, літерою П – репліки психолога.

Фрагмент стенограми психокорекційної роботи з респондентом М.

М.: **90** Я підбрала репродукції до малюнку «Власне тату» (рис. 2). Цей малюнок (рис. 4) для мене означає прощання з тим образом хлопчика, якого чекали замість мене. Мама дуже сильно хотіла, щоб народився хлопчик, і назвати його в честь батька, а народилася я.

Рис. 2. Власне тату

Рис. 3. Тату вини

П.: **91** Якщо це так, то на малюнку «Тату вини» агресії вистачить і на хлопчика

(рис. 3). Ні губ, ні дихання немає, що може бути самопокаранням за те, що ти не хлопчик, адже ніс – фалічний символ. Базальна архаїчність цієї вини, ще здавна походить з утроби. Ми по твоєму матеріалу виходили на архетип утроби, і ти сама говорила, що то «сізіфова праця», адже що б ти не робила, а бажаного батьками хлопчика не було і не буде. У такий спосіб ти марнуєш своє життя і стаєш «рятівницею» для матері, щоб вона переконувалася в тому, що добре, що ти дівчинка, бо хлопчик не був би таким співчутливим.

Рис. 4. В. і М. Ременар. Моя троянда

Рис. 5. В. К. Салонен. Хороша мрія

М.: **92** У комплексі моїх психомалюнків хлопчики з дівчатками не відрізняються один від одного, хіба що прикріпленим бантиком і сукнею. Це як бажання відліпитися від цього образу хлопчика (рис. 3), я залишаю йому квіточку, виходжу з води і йду кудись.

П.: **93** Якщо з'являється образ хлопця, то ти зі свого нареченого ліпиш такого хлопчика, який би був прийнятний для твоєї матері і якого вона очікувала.

М.: **94** Він і так прийнятний для неї. Мені інколи здається, що вона мого нареченого любить більше, ніж мене.

П.: І саме це тебе більше всього тримає біля нього. Ти його тримаєш у наречених, тому що явно готуєш заміщення для матері, щоб таки догодити їй.

М.: Мені зараз це психологічно важко сприймати.

П.: Реалії важко сприймати, бо ти сама собі шкодиш, щоб догодити матері.

М.: Я сама винна.

П.: **95** Ми вийшли на чинник вини, який справді є дуже мотиваційно сильним, він визначає траєкторії генеральних ліній життя людини. Опудало буває чоловічого роду (рис. 5)?

М.: Воно взагалі без статі. Коли треба, воно жіночне, коли треба, то чоловіче.

П.: А твій наречений знає, що тобою керують такі траєкторії?

М.: **96** Так, він бачить, як я змінююся після розмови з мамою, він це дуже відчуває. Тому я після того, як із нею побалакаю, намагаюся заспокоїтися, взяти себе в руки. Він це бачить, і я перед ним відчуваю вину, що йому доводиться це терпіти, хоча він до цього не причетний.

П.: **97** Ти себе поводиш із ним так, що потім відчуваєш вину, бо ти ж його караєш. А він без вини винний.

М.: **98** Це так, я абсолютно згодна.

Подаємо узагальнюючий аналіз діагностико-корекційної роботи з респондентом М. у вигляді схеми (рис. 6). Психоаналітична робота з протагоністом М. об'єктивувала глибинні витoki самодепривації, тенденції до психологічної смерті, каталізованої взаємними з батьками: самовідчуження, недовіра, байдужість, маніпулятивність. Під час аналізу стенографічного матеріалу у респондента було виявлено тенденцію до самопокарання, на виникнення якої вплинули первинні лібідні об'єкти (переважно мама), що відображено на малюнку «Тату вини» (за інтерпретацією респондента синтезує у собі вину і супутню їй тенденцію до самопокарання).

Представимо науково-узагальнювальний аналіз стенограми глибинно-корекційної роботи з використанням психомалюнків тату, підібраних до них репродукцій та комплексу тематичних психомалюнків (респондент М.) Протагоніст зазначає, що вона має старшу сестру, тому мама очікувала замість М. народження хлопчика (к-т 90). З огляду на сказане вище, М. відчуває вину за те, що не народилася хлопчиком. Прагнення стати для мами тим «хлопчиком», якого вона так очікувала, відображається і в малюнках респондента через чоловічі фігури та архетипну символіку (рис. 4). Проблемний чинник народження

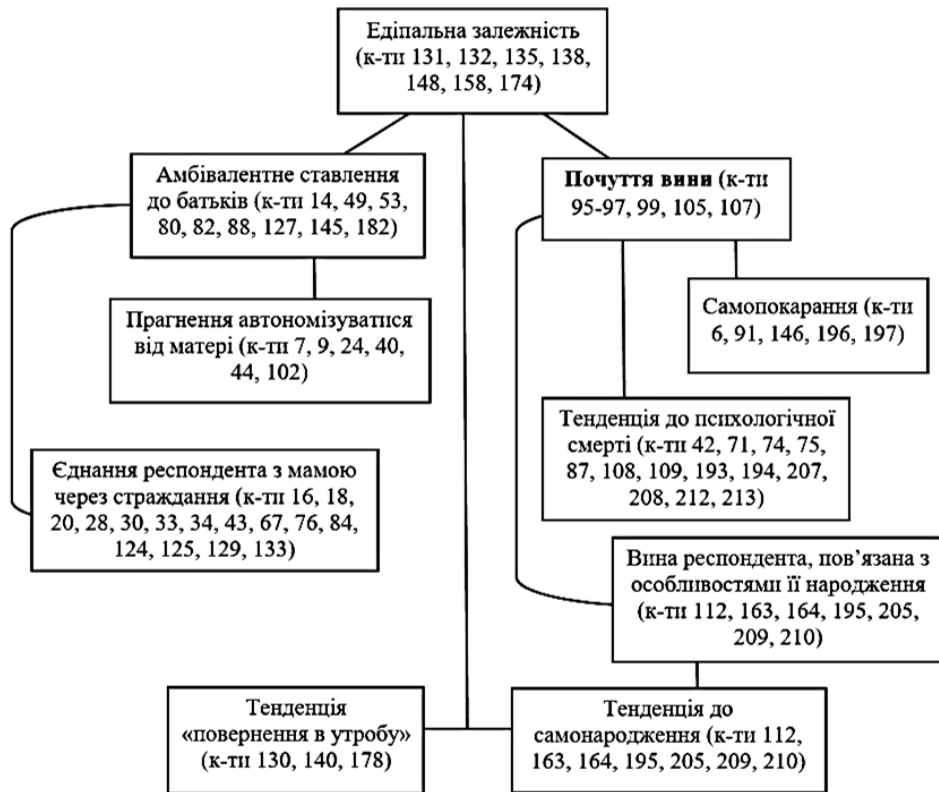

Рис. 6. Взаємозалежність глибинно-психологічних детермінант і наслідків вини (структурно-семантичний аналіз респондента М.)

дівчинкою, а не хлопчиком, вплинуло на виникнення у М. тенденції до самонародження, що представлено в емпіричному матеріалі.

У процесі аналізу було з'ясовано, що респондент єднається з мамою через негативні ситуації, переймаючи на себе її проблеми, та водночас прагне автономізуватися від неї. Разом із тим М. зацікавлена у конкуренції з матір'ю, говорячи: «Мені хочеться її перевершити, показати їй, що можна себе по-іншому поводити» (к-т 24). У такий спосіб респондент бажає позбутися деструктивних відносин із мамою через прагнення єднання з нею.

Едіпальна залежність, що є основним чинником вини, у респондента виявляється через амбівалентне ставлення до обох батьків. Близькість із батьком для М. була під подвійною забороною: через едіпальну навантаженість і через негативний образ, який сформувала мати і який трансформується у М. на інших чоловіків. М. говорить: «У мене були такі відчуття, що мати мене відгороджувала, відривала від батька, забирала всю увагу, не давала йому підступитись до мене» (к-т 50).

Почуття вини М., що зумовлене едіпальною залежністю і драмою власного народження, виявляється у таких деструкціях, як самопокарання, тенденція до психологічної смерті, тенденція повернення в утробу, де було біологічне (безконфліктне) «єднання з батьками»

і ще невідома була стать дитини, яку вони очікували. За словами респондента, «потрібно психологічно вмерти для того, щоб переродитися такою, якою сама хочеш бути» (к-т 108). Спостерігаються інфантилізм і відступи від реальності М., що вказують на особистісну проблему, психологічну незрілість і регресію. Психоаналіз отриманого емпіричного матеріалу дав змогу виокремити глибинно-семантичні параметри виявів психіки М., що мають ознаки самоблокування власного психічного потенціалу, зумовлюючи самодепривацію та самоізоляцію. Едіпальна залежність від батьків породжує внутрішню суперечливість психіки: почуття вини та меншовартості, амбівалентність емоцій.

Отже, в аналізі стенограми відображено актуальність для респондента вини і наслідкової для неї тенденції до самопокарання. У респондента М. сформувалося почуття вини під впливом того, що вона народилася дівчинкою, а не хлопчиком, як того очікувала мама. Вище згадана діада – «вина↔тенденція до самопокарання» – проектується на інтимно-особистісні стосунки з нареченим.

У такий спосіб особистісна психокорекція є важливою передумовою у подоланні внутрішніх суперечностей і страхів суб'єкта. Під час сеансу психокорекції у респондента з'являється шанс усвідомити основні ризики своєї поведінки, ослабити внутрішню напругу

і в майбутньому діяти більш раціонально. Це створює можливості для всебічного розвитку, оптимальної поведінки у соціумі і перспективи у побудові особистих стосунків.

Висновки. Отже, отримані результати прояву деструктивних станів у студентів дали змогу простежити необхідність виявити причини їх виникнення, які зумовлені почуттям вини суб'єкта. Глибинні чинники особистісної проблеми, до якої належить почуття вини, зазвичай не усвідомлюються суб'єктом. Тобто суб'єкт не осмислює семантичного змісту проблеми, натомість розпізнає лише її наслідки: надмірна тривожність, дратівливість, агресивність, низька самооцінка тощо. У такий спосіб негативні психічні стани (тривожність, агресивність, ригідність, фрустрація), а також неадекватна самооцінка є індикаторами, що свідчать про наявність особистісної проблеми суб'єкта (внутрішньої стабілізованої суперечності). Можна зробити висновок, що чим більше особистість переживає деструктивні стани, тим актуальніша для неї вина.

Структурно-семантичний аналіз, що здійснювався у декілька етапів, дав змогу констатувати, що едіпальна залежність є головним чинником несвідомої вини суб'єкта, яка зумовлює такі деструктивні тенденції психіки, як: самопокарання; тенденція до психологічної смерті; тенденція до психологічного імпотування психіки; мазохізм; агресія (аутоагресія); самодепривація; проєкція вини на іншу особу; ідентифікація з образом Ісуса Христа (стражденність). Ураховуючи сказане вище, наголосимо на взаємозв'язку вини з почуттям меншовартості, який простежено у діагностичному дослідженні.

На основі структурно-семантичного аналізу стенограм процесу АСПП було підтверджено взаємозв'язок вини із самопокаранням, що проявляється у тенденціях до психологічної смерті, повернення в утробу, психологічного імпотування, єднання суб'єкта з первинними лібідними об'єктами у деструктивних станах. Також почуття вини пов'язане з амбівалентним ставленням індивіда до батьківських персон, що розкрито через аналіз емпіричного матеріалу.

Виявлено, що впровадження методу активного соціально-психологічного пізнання (АСПП) в експериментальній групі забезпечило позитивні зміни в таких психічних станах, як тривожність, фрустрація, ригідність, агресія та показники самооцінки, зокрема: зменшилися кількісні показники деструктивних психічних станів, також у студентів, що відвідували психокорекційні заняття, покращилася самооцінка, її показники переважно знаходяться в діапазоні середнього та високого рівнів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Амурова Я. В. Особливості відображення феномену вини в малюнках тату : дис. ... д-ра філософії в галузі психології: 053. Переяслав, 2022. 385 с.
2. Психодинамічний аналіз репродукцій художніх творів у підготовці психологів : навчальний посібник / Т. С. Яценко та ін. Дніпро ; Київ : Інновація, 2018. 300 с.
3. Яценко Т. С. Теорія і практика групової психокорекції: Активне соціально-психологічне навчання : навчальний посібник. Київ : Вища школа, 2004. 679 с.
4. Yatsenko T. The relationship of conscious and unconscious: psychodynamic approach. *Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools*. 2018. № 26 (2). P. 335–353.

ТРАНСФОРМАЦІЯ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ ЗА УМОВ ВОЄННОГО ЧАСУ У ДІТЕЙ ІЗ ПОРУШЕННЯМИ СЛУХУ

TRANSFORMATION OF EMOTIONAL INTELLIGENCE UNDER WARTIME CONDITIONS IN CHILDREN WITH HEARING IMPAIRMENT

Події останніх місяців звернули увагу фахівців різних галузей на навчання, виховання, психологічний супровід найбільш уразливої категорії населення – дітей. Проблема психологічного стану дітей з особливими освітніми потребами, зокрема з порушеннями слуху, що постраждали внаслідок кризових травматичних подій, є гостро актуальною для сучасного українського суспільства. Автором підкреслено важливість, нагальність цього дослідження через розкриття не лише недостатньої кількості таких наукових розвідок, а й, насамперед, через потребу у вивченні труднощів становлення та розвитку дітей із порушеннями слуху, неоднозначності, відсутності емоційної стабільності особистостей цієї категорії (особливості формування емоційної, вольової, поведінкової сфер, особистісної регуляції та багато іншого). Сучасні дослідження українських науковців у сфері спеціальної психології є суперечливими та дискусійними, особливо щодо формування й функціонування емоційного інтелекту в осіб із порушеннями слуху, визначення умов і чинників його формування, впливу родини та сімейного виховання. Аналіз наукової літератури свідчить про те, що є чимало праць, присвячених проблемі емоційного інтелекту особистості з типовим розвитком, але відсутні дослідження формування емоційного інтелекту у дітей із порушеннями слуху за умов стресу, воєнного стану. Тож автором розглянуто вплив емоційної напруги в суспільстві, руйнування безпечності оточуючого середовища та кардинальну зміну, порушення звичного способу життя на формування і розвиток емоційного інтелекту у дітей із порушеннями слуху. Досліджено конструктивні і деструктивні трансформації емоційного інтелекту як передумови формування особистості дитини з порушеннями слуху у воєнний період. Масштабність проблеми спонукала залучити до дослідження й аналізу понятійного апарату такі категорії, як детермінанти емоційного інтелекту, структура емоційного, вплив родинного виховання та стресовий стан особистості. Під час дослідження неодноразово буде підкреслено, що емоційний інтелект має тенденцію до динамічного розвитку навіть за умов стресу, військових дій, але якість його формування у деструктивну чи конструктивну форму залежить від впливу родинної підтримки, сімейного виховання.

Ключові слова: дитина з порушеннями слуху, емоційний інтелект, поведінкова сфера, родинний вплив, стрес, конструктивна трансформація особистості, воєнний період.

The events of recent months drew the attention of experts in various fields to education, upbringing, and psychological support of the most vulnerable category of the population – children. The problem of the psychological state of children with special educational needs, in particular with hearing impairments, who suffered as a result of crisis-traumatic events, is acutely relevant for modern Ukrainian society. The author emphasized the importance and urgency of this research due to the disclosure not only of the insufficient number of such scientific investigations, but, first of all, due to the need to study the difficulties of formation and development of children with hearing impairments, ambiguity, lack of emotional stability of personalities of this category (peculiarities of the formation of emotional, volitional, behavioral sphere, personal regulation and much more). Modern studies of Ukrainian scientists in the field of special psychology are controversial and debatable, especially regarding the formation and functioning of emotional intelligence in people with hearing impairments, determining the conditions and factors of its formation, the influence of family and family upbringing. The analysis of the scientific literature shows that there are many works devoted to the problem of emotional intelligence of individuals with typical development, but there are no studies on the formation of emotional intelligence in children with hearing impairment under conditions of stress and martial law. Therefore, the author considered the impact of emotional stress in society, the destruction of the safety of the surrounding environment and a radical change, disruption of the usual way of life on the formation and development of emotional intelligence in children with hearing impairment. The constructive and destructive transformations of emotional intelligence as prerequisites for the formation of the personality of a child with hearing impairment during the war period were studied. The magnitude of the problem prompted to involve such categories as determinants of emotional intelligence, the structure of emotional, the influence of family upbringing and the stressful state of the individual in the study and analysis of the conceptual apparatus. During the research, it will be repeatedly emphasized that emotional intelligence has a tendency to dynamic development even under conditions of stress and military operations, but the quality of its formation in a destructive or constructive form depends on the influence of family support and family upbringing.

Key words: child with hearing impairment, emotional intelligence, behavioral sphere, family influence, stress, constructive personality transformation, wartime.

УДК 159.922.76.134.156.235.(21-4)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.43.18>

Вовченко О.А.

д. психол. н., старший дослідник, старший науковий співробітник відділу освіти дітей з порушеннями слуху Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка Національної академії педагогічних наук України

Сучасний світ змінився і перестав бути хоча б відносно стабільним та зрозумілим, прогнозованим, передбачуваним. Така трансформація потребує, у першу чергу, розуміння та усвідомлення, а в другу – прийняття. Багато

дорослих осіб нині перебувають у стані амбітендентності (різнополюсності) ніби за умов стану шизофренії: під час зустрічі зі знайомими хочуть обійняти і водночас відхилитися від іншої людини. Багато хто втратив опору

(рідних, домівки, кошти, статки) і має недовіру до будь-якої інформації, що чує або читає у соціальних мережах, але при цьому постійно шукає її в Інтернеті, підписаний на багато каналів у різних месенджерах. Доросла особистість відчуває постійний неспокій, тривожність, характеризується одночасно двома страхами: по-перше, бути ушкодженою, по-друге, втратити все, що має. І всі вчинки, рішення визначаються саме цими страхами.

Сьогодні віртуальне спілкування витісняє реальне та порушує почуття реальності, породжує ілюзії сприйняття. Стало неможливим довготривале планування, знижується можливість контролю за ситуацією та, відповідно, почуття безпеки. Думки про можливе бомбардування та свою смерть чи близьких виникають у багатьох дорослих осіб. І дуже складно цей період доводиться проживати найбільш незахищеній категорії осіб – дітям, оскільки в колі уваги дорослих вони є сегментом серед низки інших проблем, страхів та завдань, які необхідно вирішувати. Діти з особливими освітніми потребами, зокрема з порушеннями слуху, перебувають у критичній ситуації крайньої беззахисності, уразливості та потреби уваги до їхніх емоційних станів у період нападу держави-агресора на територію України.

Дисфункції розвитку емоційної сфери дітей із порушеннями слуху призводить до підвищеної тривожності, зміни рівня самооцінки, страхів у спілкуванні та самовираженні, агресії, емоційного виснаження, переживання стресу тощо. Емоційний інтелект (далі – EI) визначається як здатність спостерігати власні емоції та емоції інших людей, розрізнити їх та використовувати цю інформацію для вирішення проблем і регуляції поведінки, особистісної саморегуляції та самоконтролю. Розвиток та формування EI є важливим адаптаційним чинником, що сприяє соціалізації (соціальної поведінці), оптимізації міжособистісної взаємодії дітей із порушеннями слуху.

У багатьох дослідженнях (М. Зайднер, Дж. Мейер, М. Брекет, Д. Карузо, Г. Метьюс, Р. Робертс, Р. Уорнер та ін.) [3; 13–15] підкреслюється важливість високого рівня розвитку EI, що сприяє подальшій успішності зростаючої особистості в різних сферах життя. Саме тому дослідження проблематики психологічних передумов трансформації EI у дітей із порушеннями слуху за умов воєнного часу є таким актуальним та важливим як для науковців, так і для практиків.

Західна психологія, історично так зумовлено, приділяла більшу увагу емоціям, почуттям, науковим обговоренням про уявлення зв'язку мислення та емоцій через новий конструкт, який отримав у наукових колах визначення «емоційний інтелект». Перші уявлення про емоційний інтелект закономірно сформу-

валися з розвитку ідей і теорій про соціальний інтелект Е. Торндайка, міжособистісного та внутрішньоособистісного інтелекту Г. Гарднера. Природно, виникла необхідність об'єднати в одному концептуальному полі когнітивні й особистісні характеристики особистості. «Емоційний інтелект» як конструкт і наукова категорія вважається важливим та актуальним не лише з теоретичного, а й із практичного погляду, оскільки він впливає на швидкість адаптації особистості дитини в сучасному світі, навіть за негативних тенденцій його існування (тобто воєнних дій), та піддається розвитку й формуванню в нормі та патології (за умов атипового розвитку особистості). Так, Д. Гоулман, Л. Джегегард, Д. Неліс досліджували емоційний інтелект серед вибірок учнів різного віку, гендерної приналежності, соціального статусу, зокрема з порушеннями психофізичного розвитку (порушення слуху та зору, обмеження фізичного пересування, інтелектуальні порушення), що допомогло їм установити підвищення рівня навчання, міжособистісної комунікації, адаптації в малих і великих групах, а також успішну соціалізацію [14; 15].

Окреслені результати дають змогу стверджувати, що в дослідженнях європейських і західних фахівців такі поняття, як «емоційний інтелект», «формування емоційного інтелекту», «соціальний інтелект», «саморегуляція особистості з порушеннями слуху», набувають кардинально нового значення. Актуальною проблемою сучасної спеціальної психології стає не лише формування побутових навичок (навичок самообслуговування), а й набуття базових умінь, знань, зокрема за умов війни, нестабільності, невідомості.

Нині у ситуаціях постійного стресу, невідомості, в умовах колективних негативних переживань можливі два шляхи трансформації емоційного інтелекту особистості дитини: деструктивний та конструктивний.

Деструктивний розкривається через переконання та стратегії поведінки дитини з порушеннями слуху, які не дають змоги адаптуватися до нових умов життя, переважають негативний відбір інформації та глобалізація найменших проблем. Як результат, це депресивні стани, тривожність, порушення сну, проблеми з харчуванням, посттравматичні стресові розлади, невротичні стани, страхи тощо. Прагнення повернутися до колишнього способу життя і туга за ним, особливо за підтримки таких ілюзій батьками, без урахування незмінності нових обставин, життя в ілюзії, що нічого не відбувається, призводять лише до деструктивних станів.

Конструктивний тип трансформації EI відрізняється та характеризується, як це не є дивним, прийняттям ситуації та виробленням конкретних способів дій щодо вирі-

шення конкретних щоденних побутових проблем, усвідомленим регулюванням процесу роздумів про травму та її вплив на життя за допомогою підтримки батьків, рідних, що оточують дитину щоденно.

Конструктивність – це прийняття ситуації, перехід до планування «тут і зараз». Наприклад, батьки, спілкуючись із дитиною, промовляють плани не на цілий тиждень, а на кожен день: «Що я (ми) можу зробити сьогодні?», «Які у нас плани на сьогодні?» та ін. Таке свідоме використання ефективних способів організації свого життя та допомоги підростаючому поколінню є важливим у період нестабільності буднів.

У багатьох західних наукових дослідженнях домінує думка, що батьківський контроль, співучасть тісно пов'язані з емоційними чи поведінковими розладами, формуванням EI та реакції на складні травмуючі соціальні події дітей із порушеннями слуху [3; 15]. Дослідження підтверджують важливість батьківського нагляду, участі, «задіяності» в емоційному житті дитини у будь-якому віці як чинника, який не так контролює проблемну поведінку чи емоцію, як її спрямовує.

Емоційний тон відносин або «якість задіяності» в емоційному житті дитини з порушеннями слуху батьків можна уявити у вигляді шкали. На одному полюсі знаходяться максимально близькі, теплі, доброзичливі стосунки (батьківська любов), а на іншому – далекі, холодні й ворожі. У першому випадку засобами виховання є увага, заохочення, а в другому – суворість, покарання. Різні способи батьківського контролю за емоційним життям дитини також можна представити у вигляді шкали, на одному полюсі якої – висока активність, самостійність і ініціативність дитини, довіра батьків, розуміння саморегуляційних процесів дитини, а на іншому – пасивність, залежність, слухняність. Відзначимо, що В. Сатир виділяє чотири чинники сімейного життя, які впливають на всі процеси, що відбуваються в родині, зокрема які впливають на становлення дитини та її емоції: самооцінка, родинна комунікація, сімейні правила, зв'язок із суспільством за межами сім'ї (соціалізаційні аспекти). У всіх сім'ях, що мають проблеми з вихованням, спілкуванням, на думку В. Сатир, характерними є такі ознаки, як низька самооцінка, опосередковане, нечітке спілкування, жорсткі, безапеляційні правила, соціальні зв'язки, які здійснюються з позиції страху, звинувачень або підлезування. Благополучні сім'ї, навпаки, реалізують зовсім іншу модель та стратегію: висока самооцінка, спілкування пряме, відверте, конкретне, гнучкі правила, які відповідають обставинам, відкриті соціальні зв'язки, що повні довіри [1, с. 98].

П. Чубарова також характеризує розвиток емоцій дитини через сімейну ситуацію,

яка стимулює розвиток емоційного інтелекту або його гальмує п'ятьма основними властивостями. Ці характеристики сприяють розвитку як емоційного інтелекту, так і рефлексії дитини, стимулюють зосередження на власних емоційних станах і прямому, відкритому, безпосередньому вираженню емоцій та почуттів [12, с. 56].

В. Гарбузов розглядав формування емоційного інтелекту через цінності родини та самої дитини. Науковець зазначав: «Скажи мені, що для тебе є цінним, що ти переживаєш як найвищу цінність свого життя, і я скажу тобі, хто ти» [4]. Так, процес формування особистості дитини з порушеннями слуху також відбувається різними соціальними шляхами, тип яких залежить від того, яка цінність переживається як найвища, який вибирається вектор соціального спрямування життєдіяльності. Переживання цінностей зумовлюють тип людської особистості та рівень сформованості EI. В. Гарбузов описав шість таких типів:

1. Теоретичний – особистість дитини, усі прагнення якої спрямовані на об'єктивне пізнання дійсності.

2. Естетичний – особистість дитини, для якої об'єктивне пізнання неприродне, оскільки вона прагне досягнути одиничний випадок і «дослідити, вивчити його без залишку з усіма індивідуальними особливостями».

3. Економічний – особистість дитини привчена керуватися принципом найменших витрат, тобто «з найменшою витратою сил досягти найбільшого результату».

4. Соціальний – сенс життя дитини та родини становлять любов, спілкування з іншими особами.

5. Політичний – дитині властиве бажання бути лідером, маніпулювати, контролювати групу однолітків тощо.

6. Релігійний – дитина співвідносить власну особистість і розвиток із загальним сенсом життя, світу, власної родини [4, с. 127–128].

В. Гарбузов зауважував, що всі напрями цінностей особистості дитини закладені в кожній родині. Однак одне із цих переживань набуває керівного значення та переважно визначає подальше життя дитини з порушеннями слуху та формування її почуттів, емоцій, соціальної поведінки.

Визначальними у формуванні емоційного інтелекту дітей із порушеннями слуху є об'єктивні й абстрактні детермінанти. Під об'єктивними ми розглядаємо ті умови та чинники, які суб'єкт (тобто особистість дитини) не може змінити за власним бажанням. Під суб'єктивними буде розглянуто умови та чинники, що визначаються соціальним оточенням, діяльністю, знаннями, умовами існування особистості. Важливо доповнити, що об'єктивні детермінанти особистість не може змінити

за власним бажанням, а суб'єктивні – залежать від внутрішніх потреб, можливостей, бажань особистості та можуть бути змінені (сформовані, розвинуті, скореговані).

До об'єктивних детермінант формування емоційного інтелекту дітей із порушеннями слуху належать біологічні передумови його формування: спадковість (рівень сформованості емоційного інтелекту батьків дитини, особливості та схильність до емоційного сприйняття або, навпаки, схильність до соціопатичної поведінки, взаємодія лівої та правої півкулі головного мозку, особливості темпераменту).

Така біологічна детермінанта, як взаємодія лівої та правої півкулі головного мозку, характеризує особливості сприймання та переробку інформації. О. Цетковський зауважує, що правопівкульний тип мислення, пов'язаний із невербальним інтелектом, сприяє розпізнаванню емоційного мовлення [10]. Переважання «правопівкульного» мислення є запорукою збереження мимовільної інформації щодо емоцій, переживань. Такі особи краще ідентифікують емоційний стан співрозмовника, ніж, скажімо, «лівопівкульні» представники. Права півкуля відповідає за формування здатності до визначення типу емоційного контексту в мовленні, сприймання невербальних знаків емоцій в іншій особі, такі особистості більш емпатійні, вразливі, чутливі до вербальних образ, тривожні [10, с. 102]. Отже, науковцями права півкуля розглядається як емоціогенна. Учені висувують припущення, що права півкуля має тенденцію до синтезу й об'єднання різнохарактерних сигналів у цілісний образ, у такий спосіб беручи на себе вирішальну роль у реалізації емоційного переживання.

Перевага лівої півкулі полягає у тому, що вона виконує функції аналізу й упорядкування певних деталей, інформації, послаблюючи та видозмінюючи емоційні реакції. Так, емоційні та когнітивні функції обох півкул взаємопов'язані щодо регуляції емоцій.

Згідно з дослідженнями О. Чеснякової, кожна з півкул має «власне бачення світу». Права півкуля виступає несвідомим мотиваційним ядром і сприймає ситуацію ситуативно, вибірково. Ліва півкуля, навпаки, характеризується цілісним сприйманням емоційних переживань на свідомому рівні [11, с. 78–80].

Властивості темпераменту як біологічного аспекту детермінанти формування емоційного інтелекту можна охарактеризувати як вроджені особливості, зокрема коли йдеться про емоційну сприйнятність. На думку А. Лимаря, темперамент дитини та його особливості визначають такі особистісні характеристики, як нейротизм, екстраверсія, які мають високі кореляції з емоційним інтелектом [6, с. 65]. Це означає, що властивості

темпераменту мають стійкий взаємозв'язок з емоційним інтелектом.

На думку Дж. Мейєра та П. Селовея, взаємозв'язок емоційного інтелекту та, наприклад, екстраверсії й нейротизму має бути мінімальним: «...незалежно від того, є особистість комунікабельною або емоційною у своїй поведінці, вона може бути розумною по відношенню до своїх емоцій» [14].

Досліджуючи аспект нейротизму як біологічної детермінанти, чинника, що впливає на сформованість емоційного інтелекту, К. Бранд і В. Іган отримали результати про прямопропорційність зв'язку нейротизму та загального інтелекту й оберненої пропорційності нейротизму та емоційного інтелекту. Під час зростання рівня нейротизму в досліджуваних зростали інтелектуальні показники, однак знижувався рівень емоційного інтелекту. Стимулюючим чинником zarazом вчені зазначали тривожність, яка впливала на зменшення сприймання емоційних стимулів, емпатійності тощо [3; 7].

До суб'єктивних детермінант формування емоційного інтелекту варто віднести соціальні аспекти, зокрема рівень розвитку сім'ї, особливості сімейного виховання, емоційно сприятливі відносини між батьками, гендерні особливості виховання, сімейний дохід, соціальне оточення спілкування дитини й родини загалом (друзі, хресні батьки, близькі рідні, друзі батьків, колеги, які спілкуються з підлітком, тощо), рівень розвитку самосвідомості дитини з порушеннями слуху, емоційні знання та навички; синтонність, релігійність тощо.

Найважливішою передумовою розвитку емоційного інтелекту у дітей із порушеннями слуху є здатність та вміння розпізнавати емоції інших людей, тобто синтонність. Я. Мазурковський визначає цю наукову категорію «...як інстинктивне співіснування з оточенням». Синтонна особистість дитини переживає емоції, що збігаються з емоціями людей навколо, з якими вона перебуває в безпосередньому тісному контакті незалежно від її бажання. Дитина радіє, коли оточенню весело, і сумує, коли сумно [7, с. 47].

Наукові уявлення щодо періоду формування синтонності в онтогенезі суперечливі. Вона розглядається як вроджений інстинкт, реакція безумовного емоційного рефлексу [5] або як набута реакція, якій особистість дитини може навчитися. У спеціальній психології розвиток синтонності пов'язують, насамперед, з емоційними реакціями оточення на дії дитини, які водночас виступають орієнтирами для самоставлення та самооцінки особистості з порушеннями слуху.

Умовами гармонійного емоційного розвитку є реалістичне сприйняття себе та певний рівень самосприймання. Основи цих

двох механізмів закладаються на ранніх стадіях онтогенезу, визначаючись вихідним прийняттям дитини з боку «значущих дорослих» та сім'ї [2; 4; 7].

На формування емоційного інтелекту дитини впливають також стан і рівень взаємин між батьками, як зазначалося вище, характер цих взаємовідносин, рівень задоволеності подружжя власним життям та один одним тощо. Можна припустити, що батьки з високим рівнем емоційного інтелекту здатні створити гармонійні умови сімейних взаємин, що детермінують, зі свого боку, розвиток емоційного інтелекту їхніх дітей. У таких родинах більш уважно ставляться до переживань один одного й часто обговорюють емоційні проблеми. Як зазначає М. Микитенко, дитині властиво наслідувати своїх батьків, зокрема і в патернах емоційної поведінки. Дітям, пізніше підліткам, батьки яких демонструють конструктивну емоційну поведінку в повсякденному житті, властиво долучати її до свого поведінкового побуту [8, с. 114].

Батьки можуть управляти формуванням емоційних патернів дитини, використовуючи заохочення та покарання. Відповідно до теорії Н. Баркова, те, що винагороджується соціальними агентами (батьками, вихователями, психологами, рідними тощо), буде розвиватися, поліпшуватися, зміцнюватися в поведінці дитини, а те, що карається, із часом почне згасати, зменшуватися та може повністю зникнути [2, с. 65–67].

Використовуючи заохочення й покарання, батьки можуть цілеспрямовано або ненавмисно посилювати/пригнічувати вираження, демонстрацію певних емоцій у різних ситуаціях. Наприклад, діти, які постраждали від неадекватних наслідків вираження певних емоцій (наприклад, люті, гніву), у подальшому можуть пригнічувати ці та схожі емоції. Заохочення вираження позитивних емоцій у дітей із порушеннями слуху сприяє їх закріпленню.

Загалом можна виокремити два напрями сімейного емоційного виховання: «винагорода соціалізаційної емоції» або «покарання соціалізаційної емоції». Перша позиція ґрунтується на підтримці, зміцненні емоцій дитини з метою навчити її висловлювати емоції прийнятним способом, регулювати та контролювати їх, що сприяє формуванню емоційного інтелекту й розвитку соціальної компетентності особистості. Друга позиція може провокувати емоційне напруження, збудження й підірвати уявлення дитини про соціальну толерантність, компетентність і терпимість у соціальному спілкуванні (міжособистісній взаємодії) [2; 12].

Батьки можуть розповідати, наводити приклади, використовувати різні повчальні методики (легенди, приклади з життя, із влас-

ного досвіду тощо), інструктувати дитину щодо емоційної експресії, регуляції, вивільнення емоцій і форм коректного поведіння з іншими оточуючими. Родини, яким не байдужі емоційний стан і сформованість емоційної регуляції власних дітей, прагнуть обговорювати свої емоції та емоції дітей, відкрито розповідати про позитивні й негативні переживання, досвід. У такий спосіб вони допомагають підліткам розуміти, сприймати, не боятися та, зрештою, справлятися з негативними емоціями. Такі батьки розглядають негативні емоції своєї дитини як можливість близькості або як привід до навчання вирішенню тієї чи іншої проблеми [1, с. 81]. Уміння та бажання батьків обговорювати емоційні проблеми з дитиною сприяють розумінню зростаючої особистості власних емоцій, розвивають здатність до саморегуляції. Однак уявлення про необхідність і частоту таких розмов у різних родинах дуже відрізняються.

Висновки з проведеного дослідження. Емоційний інтелект дітей із порушеннями слуху формується під впливом низки чинників: слабкості та неврівноваженості нервових процесів; порушень пластичності й рухливості нервової системи; специфіки функціонування пізнавальних процесів (мимовільність, нестійкість та обмежений обсяг уваги, порушення сприймання об'єктів і ситуацій, незначні обсяги пам'яті); порушень мовленнєвої діяльності; несформованості абстрактно-логічного мислення (невміння оцінювати та співвідносити попередній досвід із поставленими завданнями; неглибокі, нестійкі, малоінтенсивні, односторонні, недиференційовані, ситуативні інтереси); специфічності формування видів діяльності (неусвідомлюваність кінцевої мети діяльності, безініціативність моторної рефлексії способів дій); специфіки формування «Я-концепції», «Я-образу» (самооцінка, нерозуміння власних можливостей). Окрім того, важливою є соціальна ситуація розвитку в період дорослішання, становлення особистості.

Високий рівень сформованості емоційного інтелекту є важливою умовою формування адаптивної поведінки дитини з порушеннями слуху. Низький рівень, навпаки, тісно пов'язаний із соціальною дезадаптацією і емоційними розладами: депресією, тривогою, різними формами відхилень поведінки. ЕІ є необхідним складником успішного функціонування особистості дитини з порушеннями слуху. Найбільш сприятливою умовою для формування емоційного інтелекту є особлива виховна стратегія сім'ї, використання якої має ґрунтуватися не лише на увазі до поведінки та подій життя дитини, а й, насамперед, на її переживаннях у ці моменти.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрієнко Л. Теоретичні та методичні засади самооцінки дітей та дорослих з порушеннями розвитку. Дніпро : Аркада, 2019. 169 с.
2. Барков Н. Ідентифікація та самоідентифікація як первинні та вторинні чинники саморозвитку особистості. Київ : Український центр політичного менеджменту, 2019. 144 с.
3. Бранд К. Проблемы синдромологии и нозологии в современной психиатрии. Харьков : Основа, 1996. 180 с.
4. Гарбузов В. Вплив сімейного виховання на становлення особистості з порушеннями психофізичного розвитку. *Теорія і практика сучасної психології: збірник наукових праць Класичного приватного університету*. 2020. № 3. С. 123–129.
5. Ковалевська Т. Дослідницькі напрями нейролінгвістичного програмування: оглядовий аналіз. *Вісник Одеського національного університету*. 2007. Т. 12. Вип. 3. С. 47–58.
6. Лимар А. Особливості становлення «Я-образу» у дітей з особливими освітніми потребами. Вінниця : Вишняківське ТО, 2014. 186 с.
7. Мазурковський Я. Лексико-семантичні домінанти сугестивного дискурсу в рамках атипового розвитку. Одеса : МіСт, 2012. 112 с.
8. Микитенко М. Саморегуляція особистості з порушеннями психофізичного розвитку. Київ : Світ, 2017. 196 с.
9. Носенко Е. Емоційний інтелект: концептуалізація феномена, основні функції. Київ : Вища школа, 2003. 126 с.
10. Цетковський О. Вивчення та формування емоційної сфери особистості з порушеннями розвитку у старшому шкільному віці : методичний посібник. Чернівці : Часопис, 2015. 198 с.
11. Чеснокова О. Формування познавальних інтересів у підлітків з порушеннями слухової функції. Київ : ЛТДдрук, 2015. 146 с.
12. Чубарова П. Эмоциональные расстройства у детей и подростков в современной школе. *Вісник ЛНПУ ім. Т. Шевченка*. 2004. № 1 (69). С. 53–58.
13. Barnes G. The effects of parenting on the development of adolescent alcohol misuse: A six-wave latent growth model. *Journal of Marriage and Family*. 2000. V. 3. P. 175–186.
14. Mayer J., Salovey P. The intelligence of emotional intelligence. *Intelligence*. 1993. № 18 (27). P. 433–447.
15. Mayer J., Salovey P., Caruso D., Sitarenios G. Emotional intelligence as a standard intelligence. *Emotion*. 2001. № 1. P. 232–242.

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОЯВИ ТРИВОЖНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В СТРЕСОГЕННИХ СИТУАЦІЯХ

PSYCHOLOGICAL MANIFESTATIONS OF PERSONAL ANXIETY IN STRESSFUL SITUATIONS

У статті проаналізовано сучасний стан досліджень, що стосуються проблеми тривожності особистості в стресогенних ситуаціях. Небезпека стресогенних ситуацій в умовах пандемії, військових дій, наявність постійної загрози для життя, вірогідність загибелі, поранення або травматизації, ситуації життєвої невизначеності проявляються у тому, що вони знижують працездатність населення саме тоді, коли вона вкрай важлива для відновлення економіки. Сьогодні проблемі тривожності присвячено велику кількість робіт у сферах фізіології, психофізіології, психології, психіатрії, філософії, соціології. Необхідно відзначити, що більшість таких досліджень проводилося за кордоном. У вітчизняній літературі дослідження тривожності, що виникає у відповідь на стресогенні ситуації, носять досить фрагментарний характер, а єдина концепція розуміння тривожності дотепер відсутня. Це зумовлено деяким розходженням підходів до розуміння даної проблеми в різних сферах наукових знань. Наразі недостатньо розкрито теоретичну і практичну розробленість цієї проблеми, її соціальну, психолого-педагогічну значущість. У статті наведено результати емпіричного дослідження проявів тривожності особистості у стресогенних ситуаціях та описано сучасні методи роботи з особами, що мають високий рівень тривожності. Вибірка дослідження складалася із 60 осіб віком від 25 до 45 років, що мали суб'єктивні скарги на високий рівень тривожності. Основна увага приділялася тому, що високий рівень тривожності особистості буде детермінантою неврозу, невротичності, реактивної та спонтанної агресивності чи депресії у майбутньому, а також може знижувати рівень її комунікабельності та врівноваженості.

Ключові слова: стресогенні ситуації, тривожність, невротичність, реактивна

та спонтанна агресивність, депресія, психологічні стани особистості.

The article analyzes the current state of research related to the problem of personality anxiety in stressful situations. The danger of stressful situations in the conditions of a pandemic, military operations, the presence of a constant threat to life, the probability of death, injury or trauma, situations of life uncertainty is that they reduce the working capacity of the population exactly when it is extremely important for the recovery of the economy. To date, a large number of works in the field of physiology, psychophysiology, psychology, psychiatry, philosophy, sociology are devoted to the problem of anxiety. It should be noted that most of these studies were conducted abroad. In domestic literature, studies of anxiety arising in response to stressful situations are rather fragmentary, and a single concept of understanding anxiety is still missing. This is due to some differences in approaches to understanding this problem in different areas of scientific knowledge. Today, the theoretical and practical development of this problem, its social, psychological and pedagogical significance is not sufficiently revealed. The article presents the results of an empirical study of the manifestations of personality anxiety in stressful situations and describes modern methods of working with individuals with a high level of anxiety. The sample of the study consisted of 60 people, aged 25 to 45 years, who had subjective complaints of a high level of anxiety. The main attention was paid to the fact that a high level of personality anxiety will be a determinant of neurosis, neuroticism, reactive and spontaneous aggressiveness or depression in the future, and can also reduce her level of sociability and poise.

Key words: stressful situations, anxiety, neuroticism, reactive and spontaneous aggressiveness, depression, psychological states of the individual.

УДК 159.9.075(159.99)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.43.19>

Головченко Т.О.

студентка II курсу магістратури заочної форми навчання кафедри психодіагностики та клінічної психології Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Однією з найактуальніших проблем медицини та психології сьогодення є поширеність високого рівня тривожності населення. Так, згідно із соціологічними даними, кожний четвертий житель планети хоча б раз у житті переніс той або інший тривожний розлад [5, с. 53–56].

Небезпека стресогенних ситуацій в умовах пандемії, військових дій, наявність постійної загрози для життя, вірогідність загибелі, поранення або травматизації, ситуації життєвої невизначеності проявляються у тому, що вони знижують працездатність населення саме тоді, коли вона вкрай важлива для відновлення економіки.

Проблемі тривожності присвячено велику кількість робіт у сферах фізіології, психофізіології, психології, психіатрії, біохімії, філосо-

фії, соціології. Необхідно, однак, відзначити, що це більшою мірою віднесено до закордонних досліджень. У вітчизняній літературі дослідження тривожності носять достатньо фрагментарний характер, а єдина концепція розуміння тривожності дотепер відсутня, що зумовлено розходженням підходів до даної проблеми в різних сферах наукових знань.

Найпоширенішим є розуміння тривожності як стійкої риси, що припускає сприйняття широкого кола об'єктивно безпечних обставин як таких, що містять погрозу, спонукаючи реагувати на них станом тривожності, інтенсивність якої не відповідає об'єктивній небезпеці [2, с. 23–30].

Тривожність проявляється у різних ситуаціях: в екстремальних умовах, значущих життєвих подіях, повсякденних важких ситуаціях

і проявляється на різних рівнях психічної організації: емоційному, когнітивному, поведінковому (В. Абабков, Л. Анциферова, В. Бодров, Є. Коржова, Р. Лазарус, А. Леонова, С. Нартова-Бочавер, М. Перре, Є. Старченкова, Н. Хаан, С. Хобфолл та ін.).

Особливості подолання кризових ситуацій розглядалися М. Аргайлом, Б. Братусь, Ф. Василюк, Р. Карр'є. Гендерні аспекти стратегій поведінки у кризових ситуаціях вивчаються Л. Ржаніциною, Г. Сергеевою, І. Тартаковською. Вихід із кризових ситуацій у вигляді копінг-поведінки і його механізмів досліджувався Р. Лазарусом, С. Фолькманом.

Разом із тим питання психологічної допомоги в стресогенних ситуаціях недостатньо розкрито ні у загальній психології, ні у психології особистості.

Отже, недостатня теоретична і практична розробленість проблеми, її соціальна, психолого-педагогічна і методологічна значущість зумовили актуальність дослідження і вибір теми статті.

Мета статті: проаналізувати психологічні прояви тривожності особистості в стресогенних ситуаціях.

Завдання:

1. Здійснити теоретичний аналіз сучасного стану досліджень проблеми тривожності в стресогенних ситуаціях.

2. Дослідити психологічні прояви тривожності особистості в стресогенних ситуаціях.

Теоретичне дослідження виявило, що страх та підвищена тривожність не сприяють повноцінному життю, душевному комфорту та внутрішній гармонії людини. Вони є підґрунтям для формування патогенних форм мисленнєвої діяльності, а тому потребують вчасної корекції [7, с. 35–38].

У руслі вивчення проблем тривожності вона розглядається і як явище, що перешкоджає нормальній адаптації за її відсутності [1], і як стійка тривожність, яка заважає нормальному розвитку та продуктивній діяльності [3, с. 36–42]. У кожній людини існує свій оптимальний або необхідний рівень тривожності – це так звана корисна тривожність. Вона адекватна реальній загрозі та призводить до конструктивного вдосконалення особистісних якостей. Будучи природним станом, корисна тривожність відіграє позитивну роль не лише як індикатор можливих небезпек, а й як мобілізатор резервів психіки для запуску найбільш ефективних механізмів поведінкового реагування [6, с. 60–64].

За висновками вчених, існують різні види тривожності: тривога ситуативна – характеризує стан індивіда в даний момент; тривога як риса особистості, тобто «тривожність» – підвищена схильність відчувати тривогу внаслідок реальної або уявної небезпеки [7, с. 35–38].

До внутрішніх психологічних чинників віднесено індивідуально-психологічні характеристики як індикатори вразливості в умовах переживання дистресу, які визначають сприйняття та відношення людини до непередбачених ситуацій та впливають на формування стійких психологічних реакцій на стресову ситуацію. Виявляються великі індивідуальні розходження у сприйнятті погрози. Багато людей добре справляються з погрозою, тоді як у інших спостерігається високий рівень дистресу або загострення вже існуючих психологічних проблем, таких як тривожні розлади та інші клінічні стани [3, с. 36–42].

Дослідники часто відзначають, що високий рівень тривожності негативно впливає на розвиток особистості та може призвести до її дезадаптації та невротизації [4, с. 18–24]. Уважається, що тривожність лежить в основі цілої низки порушень розвитку, що зумовлюють формування різноманітних негативних змін функціонального стану [3, с. 36–42]. Особистість із високим рівнем тривожності схильна сприймати навколишній світ, який містить у собі погрозу та небезпеку в значно більшому ступеню, ніж особистість із низьким рівнем тривожності. Високий рівень тривожності створює загрозу психічному здоров'ю особистості, сприяє розвитку невротичних станів.

Низка дослідників розглядає постійно високий рівень тривожності як стан, що призводить до розвитку психосоматичної патології [1].

Психологічні зміни, викликані надзвичайними ситуаціями, у тому числі пандемією, військовими діями, безпосередньо проявляються як на емоційному (наприклад, посилення негативних і позитивних емоцій у відповідь на стресогенні чинники), так і на когнітивному (наприклад, оцінки соціального ризику та задоволеність життям) рівні [5, с. 53–56].

У дослідженнях є дані про розходження між стрес-нестійкими та стрес-стійкими суб'єктами на всіх рівнях індивідуальності (від психогенетичного до особистісного). Показано, що для стрес-нестійких людей порівняно зі стрес-стійкими характерні [1; 5, с. 53–56]:

- на психогенетичному рівні – ознаки непривабливої зовнішності, часто погане самопочуття;
- на психоенергетичному рівні – підвищена дратівливість, запаморочення, страхи;
- на нейродинамічному рівні – більш низькі показники сили гальмування;
- на психодинамічному рівні – підвищена емоційність у спілкуванні;
- на особистісному рівні – слабка емоційна стійкість, підвищена реактивна та особистісна тривожність, схильність до фрустрації, ригідність.

Тривожність нейтралізується завдяки толерантності до невизначеності, що, своєю чер-

гою, дає людині змогу спокійно та незворушно ставитися до несподіваних життєвих подій, що є стимулом творчого потенціалу людини [6, с. 60–64]. Ситуативна тривожність проявляється у напруженості, занепокоєні, нервозності. При цьому, виникаючи у ситуації стресу, характеризується різною інтенсивністю та динамічністю. Високий рівень тривожності, що є результатом страху можливої невдачі, оцінювання з боку інших людей, являє собою пристосувальний механізм, що підвищує відповідальність людини перед особою суспільних вимог і установок [5, с. 53–56].

Перебуваючи у стані тривоги, людина переживає різні негативні емоції, які впливають не лише на її психічний і соматичний стан, а й на соціальні взаємини, а також на мислення, поведінку, увагу, мову. При цьому варто підкреслити, що даний стан у різних людей може викликатися різними емоціями.

Розглянемо результати психодіагностичного дослідження проявів тривожності в стресогенних ситуаціях. Діагностика здійснювалася у дистанційному форматі методом електронної розсилки тексту анкет для респондентів із використанням Google-форм. Вибірку дослідження становили люди середнього віку (від 26 до 45 років), кількістю 60 осіб, серед яких 34 – жінки та 26 – чоловіки, жителі України. Усі досліджувані мали ознаки тривожності за суб'єктивними відчуттями. У роботі використано такі психодіагностичні методики: шкали дослідження особистісної та ситуаційної тривожності (автори – Ч. Спілбергер та Ю. Ханін); Фрайбурзький опитувальник (FPI); Методика експрес-діагностики неврозу (автори – К. Хека та Х. Хесса).

Результати обстеження, наведені у табл. 1, свідчать, що для досліджуваних характерні три види тривожності, як особистісної, так і реактивної.

Таблиця 1
Рівні реактивної та особистісної тривожності досліджуваних

№ з/п	Рівень тривожності	Реактивна	Особистісна
		кількість опитаних, у %	
1	Високий	60,9	76,2
2	Помірний	34,0	20,4
3	Низький	5,1	3,4

Як бачимо з табл. 1, серед досліджуваних спостерігалися усі рівні тривожності, як реактивної так і особистісної: високий рівень особистісної тривожності виявлений у 76,2 % осіб, реактивна тривожність високого рівня спостерігається у 60,9 % досліджуваних; у 34,0 % респондентів спостерігається помірна тривожність, як реактивна, так і особистісна – у 20,4 % досліджуваних, найменша кількість осіб виявлена з низьким рівнем тривожності –

5,1 % респондентів із низьким рівнем реактивної тривожності та 3,4 % осіб із низьким рівнем особистісної тривожності.

Досліджувані, які мали середній рівень реактивної тривожності, мали найбільш оптимальний рівень для адекватного реагування на ситуацію, що свідчить про відсутність істотних змін в емоційній сфері цих респондентів.

Респонденти з високим рівнем реактивної тривожності відчують занепокоєння, психо-емоційну напругу, нервозність.

Низький показник реактивної тривожності можна охарактеризувати й як витиснення занепокоєння та тривоги, й як прояв депресивних станів в умовах військових дій чи пандемії.

Отже, аналіз рівня тривожності респондентів показав наявність у більшості досліджуваних високого рівня як особистісної, так і реактивної тривожності, що потребує проведення корекційної програми щодо подолання проявів тривожності.

Результати проявів особистісних властивостей наведено в табл. 2.

Таблиця 2

Прояв особистісних властивостей досліджуваних

№ з/п	Індивідуальна властивість	Середнє значення	Стандартне відхилення
1	Емоційна лабільність	7,3	±2,5
2	Екстраверсія/інтроверсія	7,8	±1,6
3	Комунікабельність	5,6	±3,8
4	Сором'язливість	5,9	±2,0
5	Невротичність	8,1	±1,3
6	Врівноваженість	4,0	±3,7
7	Реактивна агресивність	8,9	±1,1
8	Спонтанна агресивність	8,1	±1,9
9	Депресивність	9,0	±1,0
10	Дратівливість	9,0	±0,9
11	Відкритість	4,2	±1,4

Особистісні властивості респондентів, що було діагностовано за допомогою Фрайбурзького особистісного опитувальника, вказують на те, що отримані показники перебувають у межі середнього та високого рівнів прояву. Так, на високому рівні виявлено прояви депресивності (9,0±1,0 балів) та прояви дратівливості (9,0±0,9 балів); реактивна агресивність (8,9±1,1 бали); спонтанна агресивність (8,9±1,1 бали); невротичність (8,9±1,3 бали); екстраверсія/інтроверсія (7,8±1,6 балів); емоційна лабільність (7,3±2,5 бали). Середній рівень виявлений за показниками «комунікабельність» (5,6±3,8 бали), «сором'язливість» (5,6±3,8 бали), «врівноваженість» (4,0±3,7 бали), «відкритість» (4,2±1,4 бали).

Виявлені результати дослідження за опитувальником FPI вказують на перевагу високого рівня депресивності, дратівливості, реактивної та спонтанної агресивності, невротичності, екстраверсії та емоційної лабільності у досліджуваних респондентів у стресогенних ситуаціях.

Нами також проведено методику К. Хека та Х. Хесса для експрес-діагностики неврозу (табл. 3).

Таблиця 3

Рівні ймовірності виникнення неврозу у респондентів у стресогенних ситуаціях

№ з/п	Рівень ймовірності виникнення неврозу	Кількість опитаних, у %
1	Висока ймовірність	69,4
2	Середня ймовірність	29,0
3	Низька ймовірність	1,6

У результаті дослідження нами отримано такі результати (табл. 3): у більшості респондентів (69,4 %) виявлена висока ймовірність виникнення неврозу в стресогенних ситуаціях; середня ймовірність виявлена у 29,0 % респондентів та низька ймовірність неврозу – лише у 1,6 % опитаних.

Таким чином, проведена нами експрес-діагностика неврозу у респондентів під час стресогенних ситуацій указує на велику ймовірність виникнення неврозу, тобто більша частина респондентів схильна до невротичних зривів.

Отримані в ході дослідження результати свідчать про те, що респонденти перебувають під впливом стресових чинників та мають високу інтенсивність цього впливу. Вони переживають сильне занепокоєння та мають сильну психоемоційну напругу на момент обстеження. Сильний стрес під час сучасних подій викликають у респондентів велику ймовірність розвитку у них високого рівня тривожності.

Для аналізу зв'язку проявів тривожності в стресогенних ситуаціях здійснено кореляційний аналіз результатів нашого дослідження. У табл. 4 наведено значимі кореляційні зв'язки між психологічними особливостями прояву тривожності в стресогенних ситуаціях.

Важливо вказати на наявність статистично значимих зв'язків між проявами тривожності в стресогенних ситуаціях.

Виявлено: прямий тісний зв'язок між ймовірністю виникнення неврозу і особистісною тривожністю ($r=0,134^{**}$; кореляція значима на рівні 0,01) та реактивною тривожністю ($r=0,601^{**}$; кореляція значима на рівні 0,01); виявлений зворотний тісний кореляційний зв'язок між комунікабельністю і особистісною тривожністю ($r=-0,423^{**}$; кореляція значима на рівні 0,01) та реактивною тривожністю

($r=-0,515^{**}$; кореляція значима на рівні 0,01); кореляційний прямий зв'язок на рівні тенденції між невротичністю та особистісною тривожністю ($r=0,292^*$; кореляція значима на рівні 0,05); виявлений зворотний зв'язок на рівні тенденції між врівноваженістю і особистісною тривожністю ($r=-0,353^*$; кореляція значима на рівні 0,05) та реактивною тривожністю ($r=-0,440^*$; кореляція значима на рівні 0,05); виявлений прямий тісний зв'язок між реактивною тривожністю і реактивною агресивністю ($r=0,301^{**}$; кореляція значима на рівні 0,01) та спонтанною агресивністю ($r=0,541^{**}$; кореляція значима на рівні 0,01); виявлений прямий тісний зв'язок між депресивністю та особистісною тривожністю ($r=0,423^{**}$; кореляція значима на рівні 0,01).

Таблиця 4

Значимі кореляційні зв'язки між проявами тривожності в стресогенних ситуаціях

Показники	Особистісна тривожність	Реактивна тривожність
Ймовірність виникнення неврозу	,134**	,601**
Комунікабельність	-,423**	-,515**
Невротичність	,292*	-
Врівноваженість	-,353*	-,440*
Реактивна агресивність	-	,301**
Спонтанна агресивність	-	,541**
Депресивність	,423**	-

Примітки:
 ** – Кореляція значима на рівні 0,01 (2-стороння);
 * – Кореляція значима на рівні 0,05 (2-стороння)

Для зняття психоемоційної напруги та поліпшення емоційного фону особистості можуть бути використані різноманітні методи психотерапії (аутогенне тренування, прогресивна м'язова релаксація, арт-терапія, тілесно-тілесно-орієнтована психотерапія та ін.), але, на нашу думку, найбільш перспективною вважається робота з голосом як спосіб корекції тривожності в стресогенних ситуаціях.

Висновки. Отримані у ході дослідження результати вказують на те, що високий рівень тривожності особистості в стресогенних ситуаціях указує на ймовірність виникнення неврозу, невротичність, реактивну та спонтанну агресивність і депресію, а також може знижувати рівень комунікабельності та врівноваженості людини.

Перспектива подальших наукових пошуків спрямована на емпіричне вивчення ефективності технік по роботі з голосом щодо зниження рівня тривожності, викликані стресогенними ситуаціями.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аврамчук О. Роль впливу соціального уникнення та дистанціювання на схильність до тривожних розладів. *PMGP*. URL: <https://uk.e-medjournal.com/index.php/psp/article/view/338> (дата звернення: 20.10.22).
2. Карамушка Л., Снігур Ю. Копінг-стратегії: сутність, підходи до класифікації, значення для психологічного здоров'я особистості та організації. *Актуальні проблеми психології*. 2020. Т. 1. Вип. 55. С. 23–30.
3. Корабельникова Є. А., Будик А. М. Клініко-патогенетичні та терапевтичні аспекти тривожних розладів. *Лікар*. 2019. № 9. С. 36–42.
4. Мирзак А., Іщенко Д., Коц В. До вивчення питання про стресостійкість. *Харківський природничий форум* : матеріали I Міжнародної практичної конференції студентів, магістрантів, 18–20 квітня. 2018. Вип. 1. С. 18–24.
5. Пономаренко О. С., Коц С. М., Коц В. П. Вивчення стресостійкості у сучасних умовах та способи її підвищення. *Актуальні проблеми сучасної науки* : XII Міжнародна науково-практична конференція, м. Вінниця, 6 квітня 2020 р. Ч. 7. С. 53–56.
6. Сидоренко Ж. В., Слободянюк О. С. Підвищена тривожність як ознака порушення психологічного здоров'я особистості в умовах пандемії COVID-19 (на прикладі студентської молоді). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Психологія»*. 2022. № 4. С. 60–64.
7. Ярош Н. С. Саногенна рефлексія як внутрішній ресурс особистості. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Психологія»*. 2017. № 62. С. 35–38.

THE STRUCTURE OF TEMPERAMENT WITHIN HUMAN INTERSUBJECTIVITY

СТРУКТУРА ТЕМПЕРАМЕНТУ В ІНТЕРСУБ'ЄКТНОСТІ ЛЮДИНИ

A major research question of the article concerns how people with different temperament handle interaction in intersubjective relationships for receiving enrichment. The question is about the problem of personality variables of intersubjectivity. To understand such a relationship, we try to understand the concept of intersubjectivity, which is the essence of a human being. The process of social interaction occurs when two or more people engage in joint activities, exchanging experiences, emotions, ideas, meeting each other's needs, and enriching each other's world views. The idea that mutual enrichment is the result of a complex mechanism of relationships between society and the individual comes from Vygotsky's ideas about cultural and historical psychology. The process of internalization involves assimilation of values, which determines that the intrapsychological process, which is social in nature, leads to the development of internal, intrapsychological processes, which leads to positive changes in the individual. Intersubjectivity can be viewed as a reality that results from a shared understanding of things, a shared interpretation of social and cultural aspects of life, and a shared appreciation of the social context.

Our experiment involved more than 230 participants (students at Ukrainian universities aged 16 to 40, living in Ukraine). The following psychodiagnostic techniques were used in our study: STQ77 temperament structure questionnaire; Questionnaire of intersubjectivity. The present study investigates intersubjectivity within the context of an integrated study of personality, which includes the study of temperament and personality traits. Several correlations have been found between temperament structure characteristics and intersubjectivity. The following traits of temperament are positively related to intersubjectivity: social Endurance (ERS), empathy (EMP), social tempo (TMS), plasticity (PL), motor tempo (TMM), sensitivity to physical sensation (SS), and impulsivity (IMP). There is a strong connection between temperament, and intersubjectivity, and further research may reveal new insights.

Key words: intersubjectivity, prosocial activity, personality, temperament, communication.

У статті розглянуто те, як люди з різними характерами темпераменту справляються зі взаємодією в інтерсуб'єктних

стосунках для отримання збагачення своєї суб'єктності. Йдеться про проблему особистісних чинників інтерсуб'єктності. Крізь розуміння такого взаємозв'язку ми у своєму дослідженні намагаємося зрозуміти концепцію інтерсуб'єктності, яка є сутністю суб'єкта, людської особистості. Процес соціальної взаємодії відбувається тоді, коли двоє або більше людей займаються спільною діяльністю, обмінюючись досвідом, емоціями, ідеями, задовольняючи потреби один одного та збагачуючи погляди один одного на оточуючий світ. Думка про те, що таке стесціфічне взаємозбагачення є результатом складного механізму взаємодій суспільства та особистості, виходить з уявлень Виготського та його культурно-історичної психології. Процес інтеріоризації передбачає засвоєння цінностей, що зумовлює те, що внутрішньопсихологічний процес, який має соціальний характер, призводить до розвитку внутрішніх, внутрішньопсихологічних процесів, що, своєю чергою, призводить до позитивних змін людської особистості. Інтерсуб'єктність також можна розглядати як реальність, яка є результатом спільного розуміння речей, спільної інтерпретації соціальних і культурних аспектів життя та спільної оцінки соціального контексту.

У нашому експерименті взяли участь понад 230 учасників (студенти українських університетів віком від 16 до 40 років, які проживають в Україні). У дослідженні використано такі психодіагностичні методики: опитувальник структури темпераменту STQ77; Опитувальник інтерсуб'єктності. Виявлено декілька кореляційних взаємозв'язків між характеристиками структури темпераменту та інтерсуб'єктністю. У результаті було визначено риси темпераменту, позитивно пов'язані з інтерсуб'єктністю: соціальна витривалість (ERS), емпатія (EMP), соціальний темп (TMS), пластичність (PL), руховий темп (TMM), чутливість до фізичних відчуттів (SS) та імпульсивність (IMP). Як результат, між темпераментом та інтерсуб'єктивністю існує сильний зв'язок, подальші дослідження у цьому напрямі можуть виявити нові ідеї.

Ключові слова: інтерсуб'єктність, соціальна активність, особистість, темперамент, спілкування.

УДК 316.061.213(477.72)

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.43.20>

Hrebinyk S.M.

Postgraduate Student at the Department of General and Practical Psychology Nizhyn Mykola Gogol State University

Introduction. Since the mid-1980s, psychologists have been researching intersubjectivity. Nevertheless, it is still crucial to examine issues and questions that relate to personality, temperament, and intersubjective relations. These relationships are considered the foundation of a stable society's growth and well-being. As a result of joining together, people contribute to the good of others – whether it is another person, a group of people, or humanity as a whole. Intersubjectivity can be used to measure personal development and quality of life in society because the more people engage in positive

relationships, the greater is their opportunity for inner growth and development as well as a social good. The importance of a prosocial lifestyle for adolescents and adults is for them to form relationships of friendship and love that are facilitated and supported.

The present study asks: how does personality affect people in intersubjective relationships in their ability to receive enrichment? Providing an answer to this question would provide more in-depth scientific insight into the nature of intersubjectivity. There are many variables in intersubjectivity that appear in real-life situations

that are not sufficiently explored in the mainstream of the study of human differences. It reveals the gaps in our research but still demonstrates its necessity and relevance. One can begin studying intersubjectivity by studying traits related to temperament and personality.

An understanding of the concept of intersubjectivity must be established first, which is the essence of the subject. Social interaction occurs when two or more people engage in joint activities, resulting in the exchange of experiences, emotions, ideas, meeting each other's needs, and enriching worldviews. A mutual enrichment of worldview, values, and experiences stems from Vygotsky's ideas about cultural and historical psychology, in which he considers mutual enrichment as the result of a complex mechanism of relationships between society and the individual. It appears that internalization is the process of assimilation of values, which determines that the intrapsychological process, social in nature, leads to the development of internal, intrapsychological processes that in turn produce positive changes in the individual [27].

Specifically, this study aims to examine the perception of intersubjectivity and its connections with personality, which constitute the complex phenomenon of such social interaction. Social interaction implies the existence of a phenomenon known as intersubjectivity, which stands beside the notions of mutual aid, mutual solidarity, and prosocial behavior [15]. In a broad sense, intersubjectivity is defined as a reality that results from a shared understanding of the nature of things, a shared interpretation of the components of social and cultural life, and a shared appreciation of the social context [20].

Understanding this phenomenon is approached in different ways according to different theories. Simulation Theory [21] suggests that people use imaginary mental states to simulate certain behaviors and then pass those simulated mental states through their decision-making mechanism, and then attribute those results to others. According to interaction theory, intersubjectivity is determined by interactive phenomena [3]. During interactions, two or more autonomous entities engage in the regulated behavior together. An example of this is dog walking, in which the dog owner's behavior is influenced by the dog's stopping and sniffing, whereas the dog's behavior is influenced by the owner's commands. The result is intersubjectivity that is determined by direct perception and interaction, which is why it is called "primary" intersubjectivity.

The understanding of intersubjective interaction comes from studies of dialogism [8], which demonstrate how deeply intersubjective language is. As a result, people always listen to others when communicating, accepting their viewpoints and paying attention to what

others may think. This study suggests that the structure of certain symbols that form language is intersubjective, and the psychological process of self-reflection is intersubjective [9].

How intersubjectivity manifests itself also depends on the culture [2]. In specific Native American communities, nonverbal communication is very common, producing intersubjectivity among all members of the community, probably because there is "shared cultural understanding" and a history of joint activities [1]. Through continuous interaction with adults, Native American children grew and developed deeply rooted in their community's values, expectations, and ways of life rather than through oral instruction. A study has been conducted on the understanding of intersubjectivity based on the process of internalization in newborns who have a very rapid developmental process. The brains of newborns are biologically wired to coordinate their actions with others [24]. The ability to synchronize and coordinate with others promotes cognitive and emotional learning through social interaction [22]. However, the most productive social connections are those that are bidirectional between children and adults, when both parties are actively defining a common culture. According to another study, children from the Chilihuani community of the Andean Mountains learned to weave without special instruction. Observing and participating in the lives of their societies, they learned the technique from others. Therefore, they were able to develop their skills by playing, experimenting, and watching adults [16]. The reason for this is the importance of other people who have an impact on the personality.

Intersubjectivity among infants has been studied through the relationship with their mothers and the unique interaction that develops in such a relationship [5]. It indicates the child's ability to recognize the mother's emotional state and to understand how it impacts her personally. A similar study explored the interaction between infants and fathers [11]. This analysis confirmed that infants can coordinate their emotional responses to questions from their fathers. Children and adolescents' study of the environmental factors and the maternal influence on their development of prosocial values [23] demonstrates the influence that mother care has on mental health and academic achievement, and the assimilation of positive social values. It explains the assimilation of values, or more specifically, the internalization of values and intersubjectivity in relationships.

Intersubjectivity, along with general understanding, is often considered a facilitating characteristic of interactions, exemplified by mutual growth and development [15]. This type of interaction enriches the individual in all aspects of his activity, reflexivity, creativity, and subjectivity. As a result, we re-conceptualize the phenomenon

of intersubjectivity as a positive psychological type of interaction.

There may be an inverse facilitation context for intersubjectivity. In the case of the psychological trauma of the mother, examined in a psychoanalytic approach [19], the intersubjective relationship between mother and child can be detrimental.

As a consequence of psychological diagnosis practices, evaluation of the subjective experience is often ignored and undervalued, resulting in a negative impact on the accuracy of psychiatric diagnosis, empirical research, and therapeutic outcomes. As in this case, the intersubjective perspective refers to the perceptions of the participant's second personality, intending to help to build interpretations and stories through joint interaction and co-interviewing [6].

As a result of the constant intersubjective relationships, psychologists studying scheme-therapy have noted that personality can be regarded as a scheme despite character traits [12].

In neurobiology, this form of social interaction has been explored in terms of phenomenological research and the study of mirror neurons, which helps to determine the mechanisms that lead to comprehension of interpersonal relations [7]. In this case, personified cognition becomes governed by mirror mechanisms as people use their mental states and processes as a basis for functionally attributing others' mental states and processes. Moreover, another neurobiological study of mirror neurons shows that understanding the principles of psychology, empathy, and the theory of mind are directly related to the phenomenon of intersubjectivity. Therefore, monkey experiments have shown that the mirror system for gesture recognition also exists in humans [17]. This illustrates the relationship between responsibility and observation, which forms the necessary transition from action to communication, exemplifying the relationship between the actor and the observer. A neurobiological study has examined intersubjectivity in two social neural systems, the "mirror system" and the "mental system". Those two behavioral neural systems function simultaneously during cognitive processes associated with interaction and communication with others [26]. It aims to understand: the fundamental differences between people and things; communication as a key process that permits interplay with others; and that understanding inner experience is a fundamental cognitive ability necessary for effective communication.

Method. Methodologically, this study uses the cultural-historical theory of L. S. Vygotsky. An understanding of the zone of proximal development and interfunctional psychological systems underpins intersubjectivity. Studies of intersubjectivity include not only the study of it as

an intrapsychological phenomenon but also its psychological essence as a result of mutual and culturally determined interpersonal interactions.

The purpose of the study is to identify intersubjective differences between people with different structures of temperament and different individual typological traits.

Based on the notion of integral individuality, it will be appropriate to explore intersubjectivity in a personal way and to rely on a comprehensive diagnosis of personality, which includes the study of temperament and personality traits.

The subjects were asked to fill out questionnaires. The respondents were provided with Google Forms and asked to fill out the questionnaires. The estimated time for the survey was 40 minutes. The participants completed the STQ77 temperament structure questionnaire in Russian [18] and the Questionnaire of intersubjectivity [14]. In essence, this research aimed to explore the interrelationship between temperament and personal disposition within a holistic understanding of intersubjectivity. Following this, a correlational analysis was performed using Spearman's correlation and SPSS 23.0 software.

Our experiment involved more than 230 participants (students at Ukrainian universities aged 16 to 40, living in Ukraine). The experiment was anonymous, and the respondents did not specify their age or gender (their age was determined by analyzing the journals where the dates of birth are indicated; because they were not all present the exact gender proportion is not known, but the approximate percentages are 46 % male, 54 % female).

The following psychodiagnostic techniques were used in our study: STQ77 temperament structure questionnaire; Questionnaire of intersubjectivity.

Questionnaire of intersubjectivity includes 16 units with which a person can completely agree or disagree (5-point Likert scale). The questionnaire demonstrates internal consistency and reliability (Cronbach's $\alpha = 0.831$, $n = 518$), retest reliability (Spearman's rank correlation coefficient $r = 0.516$, $p \leq 0.01$, $n = 117$), constructive validity ($n = 518$). It has a single scale that defines Intersubjectivity as an integral characteristic of interpersonal interaction, manifest in communication skills, the tendency to communicate and interact, and positive feelings during communication.

The STQ-77 Temperament Structure Questionnaire consists of 77 statements that relate to 12 temperament scales (6 each) and a reliability scale (5 points). The answer is given on a 4-point Likert scale: 1) "strongly disagree", 2) "disagree", 3) "agree", 4) "strongly agree". The study of design validity and reliability of the questionnaire shows indicators in the range of 0.70–0.86. STQ-77 scales are: Motor

Endurance (“ERM” – the ability to sustain physical exertion during extended periods), Social Endurance (“ERS” – a measure of a person’s ability to cope with long-term social interaction), Intellectual Endurance (“ERI” – a person’s ability to withstand prolonged intellectual (mental) activity), Motor Tempo (“TMM” – the predominant rate of physical activity), Social Tempo (“TMS” – speech rate, reading rate, and other speech actions), Plasticity (“PL” – flexibility, adaptability, and versatility), Sensitivity to Physical Sensations (“SS” – the awareness of a person’s ability to sense their bodily sensations and pleasures), Empathy (“EMP” – the ability to empathize, understand others’ emotional state, and be sensitive to chances), Sensitivity to Probabilities (“PRO” – capacity to understand and anticipate probable events, development, and processing of new information), Self-confidence (“SLF” – a tendency to optimism and self-confidence), Impulsivity (“IMP” – lack of emotional control, inability to control their emotions), Neuroticism (“NEU” – failure expectation, and a low tolerance for uncertainty).

Results. The means and standard deviations for variables were revealed before starting the correlation experiment in table 1.

Table 1
Means and standard deviations for the variables (temperament traits, intersubjectivity)

Scale	M	SD
STQ77 Structure Of Temperament Questionnaire		
Motor Endurance, ERM	16.07	4.05
Motor Tempo, TMM	16.35	3.24
Sensitivity to Physical Sensations, SS	15.39	3.57
Social Ergonicity, ERS	16.66	3.82
Social Tempo, TMS	16.66	3.49
Emphaty, EMP	15.60	3.18
Intellectual Endurance, ERI	17.42	3.06
Plasticity, PL	14.75	3.05
Sensitivity to Probabilities, PRO	16.57	3.45
Self-confidence, SLF	15.07	2.76
Impulsivity, IMP	15.23	3.51
Neuroticism, NEU	15.51	3.02
Intersubjectivity Questionnaire		
Intersubjectivity	67.92	7.07

A correlation experiment was conducted between the questionnaire of intersubjectivity and the STQ-77 Temperament Structure Questionnaire. Table 2 presents the results of the study.

Discussion. The correlations found in research can be explained as follows. The higher is the level of *social Endurance* (ERS), the higher is the level of *intersubjectivity* in general. Social Endurance can be explained in this way: those with an

inherent ability to communicate are more socially active, have a bigger network, and are generally more socialized than others. A better socialization process should lead to more opportunities for intersubjective interaction.

Table 2
Spearman’s Correlations between the Intersubjectivity and Structure of Temperament

Structure Of Temperament (STQ77) scales	Intersubjectivity
Motor Endurance, ERM	.11
Social Endurance, ERS	.44**
Intellectual Endurance, ERI	.11
Motor Tempo, TMM	.19**
Social Tempo, TMS	.29**
Plasticity, PL	.23**
Sensitivity to Physical Sensations, SS	.19**
Empathy, EMP	.33**
Sensitivity to Probabilities, PRO	.02
Self-confidence, SLF	.01
Impulsivity, IMP	.17
Neuroticism, NEU	.12

Note. * $p < .05$, ** $p < .01$, *** $p < .001$.

The study demonstrates a positive correlation between the characteristics of temperament structure, lability group, namely the characteristics of *social tempo* (TMS) and *intersubjectivity*. The link between social tempo and intersubjectivity can be explained by the fact that the quality of communication is affected by the social pace.

The structure of temperament, emotional group, *empathy* (EMP) has a positive correlation with the characteristics of *intersubjectivity*. In essence, this is because empathic people, aware of the needs of others, create a relationship around themselves that facilitates their intersubjectivity and the intersubjectivity of others involved in the interaction.

There is a positive correlation between *intersubjectivity* and *plasticity* (PL). It can be explained by the fact that adaptive people, who are more communicative, can take into consideration the context and diversity of social situations, therefore, are better able to establish positive, prosocial, intersubjective relationships with others.

Sensitivity to physical sensations, SS scale has a positive relationship with *intersubjectivity*, that is, the higher the intersubjectivity, the higher the *physical sensations*. I. Trofimova describes this scale as the sensitivity of an individual to basic pleasures and physical sensations. Increasing scores on this scale indicate a higher likelihood of sensation-seeking behavior, the search for unusual and intense sensations, as well as the potential for taking risks [18]. This correlation

link in some way can be understood through a model of positive risk-taking behavior [4]. In this way, positive risks are characterized by benefits to well-being, potential costs that are mild in severity, and social acceptability that may engage intersubjectivity.

We also found a positive correlation between the characteristics of *motor tempo*, TMM, and *intersubjectivity*. It might be a result of a good sense of self-esteem among people in good physical shape. There is a correlation between a high motor tempo scale and good grades in athletics, which suggests good physical fitness [25]. High self-esteem makes people more inclined to engage in social interactions, which leads to intersubjectivity.

Another characteristic of the structure of temperament, which also belongs to the group of emotions – *impulsivity* (IMP) has a positive correlation with *intersubjectivity*. The interpretation of such data is hard since impulsivity can be seen as a negative trait, but within interpersonal interactions it indicates that a person demonstrates positive feelings towards others when they aren't restrained, thus creating a positive and intersubjective interaction.

In analyzing the obtained data, it can be noted that the current study is among the first in its field to look into individual typological characteristics of intersubjectivity. Recent research has indicated empirical data regarding the understanding of temperament and dispositional characteristics of adult personality types. There is a need for further empirical research based on an integrated approach to studying personality along with other psychodiagnostic techniques to generate a deeper understanding of intersubjectivity.

Conclusions. A characteristic of interpersonal interaction, intersubjectivity involves facilitating relationships that enhance the subjectivity and internal growth of participants. Researchers studying intersubjectivity show the importance of studying this construct through the lens of different perspectives, studying intersubjectivity within both a general and a positive psychological framework. A positive psychological understanding of intersubjectivity is most closely related to prosociality and supportive behavior. In addition to understanding intersubjectivity, it has become increasingly important to identify which personalities and personality traits are more likely to be involved in intersubjectivity.

The present study investigates intersubjectivity within the context of an integrated study of personality, which includes the study of temperament and personality traits. In the first stage of the study, several correlations were demonstrated between intersubjectivity and personality characteristics.

This study revealed several correlations between intersubjectivity and temperament

structure. Correlations in this study show that intersubjectivity is positively correlated with indicators of social Endurance (ERS), empathy (EMP), social tempo (TMS), plasticity (PL), motor tempo (TMM), sensitivity to physical sensation (SS), and impulsivity (IMP).

Based on the results from the study, it can be concluded that flexible, resilient, sociable, emotionally sensitive, and empathic people are more likely to engage in intersubjectivity.

Findings of the correlation data contribute to a better understanding of the subjective nature of intersubjectivity. It could be considered one of the first studies on intersubjectivity and integration of personality research in the new field of research on intersubjectivity and integrated research of personalities. Data obtained from our studies illustrate the potential for exploring intersubjectivity in the personal course more deeply.

BIBLIOGRAPHY:

1. Correa-Chávez M., Roberts A. L. D. A cultural analysis is necessary in understanding intersubjectivity. *Culture & psychology*. 2012. Vol. 18. № 1. P. 99–108. URL: <https://doi.org/10.1177/1354067x11427471>
2. Danziger E., Rumsey A. Introduction: From Opacity to intersubjectivity across languages and cultures. *Language & communication*. 2013. Vol. 33. № 3. P. 247–250. URL: <https://doi.org/10.1016/j.langcom.2013.07.004>
3. De Jaegher H., Di Paolo E., Gallagher S. Can social interaction constitute social cognition? *Trends in cognitive sciences*. 2010. Vol. 14. № 10. P. 441–447. URL: <https://doi.org/10.1016/j.tics.2010.06.009>
4. Duell N. T. Positive risk taking in adolescence: Dissertations. 2018. URL: <http://cdm16002.contentdm.oclc.org/cdm/ref/collection/p245801coll10/id/513529>
5. Ferrer de Luna J. Intersubjectivity in infancy: a second-person approach to ontogenetic development. *Philosophical psychology*. 2019. Vol. 32. № 4. P. 483–507. URL: <https://doi.org/10.1080/09515089.2019.1590679>
6. Fuchs T. Subjectivity and intersubjectivity in psychiatric diagnosis. *Psychopathology*. 2010. Vol. 43. № 4. P. 268–274. URL: <https://doi.org/10.1159/000315126>
7. Gallese V., Sinigaglia C. What is so special about embodied simulation? *Trends in cognitive sciences*. 2011. Vol. 15. № 11. P. 512–519. URL: <https://doi.org/10.1016/j.tics.2011.09.003>
8. Gillespie A. *Becoming other: from social interaction to self-reflection*. Greenwich, CT : Information Age Pub., 2007. 286 p.
9. Gillespie A. The social basis of self-reflection. *The cambridge handbook of sociocultural psychology*. 2001. P. 678–691. URL: <https://doi.org/10.1017/cbo9780511611162.037>
10. Gillespie A., Cornish F. Intersubjectivity: towards a dialogical analysis. *Journal for the theory of social behaviour*. 2010. Vol. 40. № 1. P. 19–46. URL: <https://doi.org/10.1111/j.1468-5914.2009.00419.x>
11. Kokkinaki T. Paternal questioning as a component of innate intersubjectivity in early infancy. *Early child*

- development and care*. 2017. Vol. 189. № 4. P. 583–599. URL: <https://doi.org/10.1080/03004430.2017.1332599>
12. McWilliams N. Beyond traits: personality as intersubjective themes. *Journal of personality assessment*. 2012. Vol. 94. № 6. P. 563–570. URL: <https://doi.org/10.1080/00223891.2012.711790>
13. Nakonechna M. et al. Personal, semantic and communicational aspects of helping among adolescents. *Current issues in personality psychology*. 2021. Vol. 9. № 1. P. 37–45. URL: <https://doi.org/10.5114/cipp.2021.104594>
14. Nakonechna M. Creation and standardization of “the intersubjectness diagnostic survey”. *Psychological journal*. 2019. Vol. 23. № 3. P. 55–73. URL: <https://doi.org/10.31108/1.2019.3.23.4>
15. Nakonechna M., Zheliezniak S. The psychological correlates of intersubjectivity in early adolescence. *Journal of educational sciences & psychology*. 2021. Vol. 11 (73). № 1. P. 144–152. URL: <https://doi.org/10.51865/jesp.2021.1.13>
16. Paradise R., Rogoff B. Side by side: learning by observing and pitching in. *Ethos*. 2009. Vol. 37. № 1. P. 102–138. URL: <https://doi.org/10.1111/j.1548-1352.2009.01033.x>
17. Rizzolatti G., Arbib M. A. Language within our grasp. *Trends in neurosciences*. 1998. Vol. 21. № 5. P. 188–194. URL: [https://doi.org/10.1016/s0166-2236\(98\)01260-0](https://doi.org/10.1016/s0166-2236(98)01260-0)
18. Rusalov V. M., Trofimova I. N. Structure of Temperament and its Measurement. Toronto : Psychological Services Press, 2007.
19. Schechter D. S. And then there was intersubjectivity: addressing child self and mutual dysregulation during traumatic play. *Psychoanalytic inquiry*. 2019. Vol. 39. № 1. P. 52–65. URL: <https://doi.org/10.1080/07351690.2019.1549911>
20. Seale C. *Researching society and culture*. 3rd ed. Thousand Oaks, CA : SAGE Publications, 2012. 636 p.
21. Spaulding S. Introduction to debates on embodied social cognition. *Phenomenology and the cognitive sciences*. 2012. Vol. 11. № 4. P. 431–448. URL: <https://doi.org/10.1007/s11097-012-9275-x>
22. Stone L. D., Underwood C., Hotchkiss J. The relational habitus: intersubjective processes in learning settings. *Human development*. 2012. Vol. 55. № 2. P. 65–91. URL: <https://doi.org/10.1159/000337150>
23. Kasser T. The relations of maternal and social environments to late adolescents’ materialistic and prosocial values. *Developmental psychology*. 1995. Vol. 31. № 6. P. 907–914. URL: <https://doi.org/10.1037/0012-1649.31.6.907>
24. Trevarthen C. What is it like to be a person who knows nothing? Defining the active intersubjective mind of a newborn human being. *Infant and child development*. 2010. Vol. 20. № 1. P. 119–135. URL: <https://doi.org/10.1002/icd.689>
25. Trofimova I. & Sulis W. Is temperament activity-specific? Validation of the Structure of Temperament Questionnaire-Compact (STQ-77). *International Journal of Psychology and Psychological Therapy*. 2011. Vol. 11 (3). P. 389–400.
26. Vogeley K. Two social brains: neural mechanisms of intersubjectivity. *Philosophical transactions of the royal society B: biological sciences*. 2017. Vol. 372. № 1727. URL: <https://doi.org/10.1098/rstb.2016.0245>
27. Vygotsky L. S. *Mind in society: development of higher psychological processes*. Harvard University Press, 1980. 174 p.

ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ВЛАСТИВОСТІ ОСІБ,
ЯКІ ПРАКТИКУЮТЬ БДСМ

INDIVIDUAL-PSYCHOLOGICAL FEATURES OF PARTICIPANTS IN BDSM

Статтю присвячено дослідженню індивідуально-психологічних властивостей осіб, які практикують БДСМ. Виявлено відмінності індивідуально-психологічних властивостей осіб, які практикують БДСМ, та осіб, які не залучені до подібних практик за показниками прив'язаності, емоційної стійкості, нарцисизму, реактивної та особистісної тривожності. Здійснено порівняльний аналіз індивідуально-психологічних властивостей у вибірці осіб, які практикують БДСМ. Установлено відмінності індивідуально-психологічних властивостей у осіб, які практикують БДСМ, залежно від позиції, яку займають учасники практик із погляду взаємин домінування та підпорядкування. Виявлено статеві відмінності індивідуально-психологічних властивостей у чотирьох групах досліджуваних: осіб, які не практикують БДСМ; осіб, які практикують БДСМ у позиції домінування; осіб, які практикують БДСМ у позиції підкорення; осіб, які в практиках БДСМ ситуативно вибирають або позицію домінування, або позицію підкорення. Здійснено порівняння індивідуально-психологічних властивостей досліджуваних у диференційованих за статтю вибірках. З'ясовано, що залученість до практик БДСМ відображається на рівні індивідуально-психологічних властивостей і у жінок, і у чоловіків. Окреслено перспективи подальших наукових пошуків, серед яких – емпіричне дослідження індивідуально-психологічних властивостей осіб, що практикують БДСМ, за умов збільшення вибірки досліджуваних та залучення додаткових параметрів, як то: рис характеру особистості, цінностей, специфіки індивідуального досвіду тощо.

Ключові слова: індивідуально-психологічні властивості, БДСМ, домінування,

підпорядкування, нарцисизм, пошук відчуттів, тривожність, емоційна стійкість, прив'язаність.

The article is devoted empirical study of individual-psychological features of participants in BDSM. The differences of individual-psychological features between participants in BDSM and persons not involved in similar practices have been revealed in terms of attachment, emotional stability, narcissism, state and trait anxiety. The differences of individual-psychological features of participants in BDSM have been established, depending on the position occupied by the participants of the practice from the point of view of relations of dominance and submission. Gender differences of individual-psychological features have been revealed in four groups of interest: persons who do not practice BDSM; participants in BDSM in a position of dominance; participants in BDSM in a position of submission; participants in BDSM who choose either a position of dominance or a position of submission ad-hoc. A comparison of individual-psychological features of the subjects in gender-differentiated samples was made. Reflection of involvement in BDSM practices in the level of individual psychological properties in both women and men was found. Prospects for further scientific research are outlined, including an empirical study of individual-psychological features of participants in BDSM, under the conditions of increasing the sample of researched subjects and involving additional parameters, such as: personality traits, values, specifics of individual experience, etc.

Key words: individual-psychological features, BDSM, dominance, submission, narcissism, sensation seeking, anxiety, emotional resilience, attachment.

УДК 159.923:316.723
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.43.21>

Донець О.І.

к. психол. н., доцент кафедри соціальної психології і психології управління
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Масленнікова М.С.

бакалавр з психології

Постановка проблеми. Однією з найбільш досліджуваних тем у психології є індивідуально-психологічні властивості індивідів. Прояви індивідуальності людини в особистому житті, зокрема у сфері близьких, інтимних відносин, та форми її взаємодії з іншими все частіше відкрито обговорюються та вивчаються науковцями. Тож у поле зору дослідників потрапив і феномен домінування та підкорення, зокрема БДСМ-практики, ставлення до яких сьогодні характеризується тенденцією до зниження їх патологізації та табуованості [9].

У сучасній науковій літературі аббревіатурою БДСМ позначають практики, що являють собою фізичні, психологічні та сексуальні рольові ігри, засновані на домінуванні та підпорядкуванні однієї особи іншій/іншим. Означені ігри можуть містити елементи рабства, виховання дисципліни, обмеження рухів, використання больової стимуляції та дискомфорту тощо. Поняття «БДСМ» охоплює низку взаємодій між учасниками у двох головних ролях:

владній (домінантній), відповідальній за здійснення практики, та підпорядкованій (субмісивній), дії якої узгоджується з діями домінуючого партнера. Відмінність практик від соціально агресивних або злочинних дій визначається дотриманням учасниками техніки безпеки та взаємодії за обов'язковою поінформованою згодою усіх залучених сторін [1; 7]. Важливим також є те, що хоча ролі учасників БДСМ-практик можуть змінюватися, проте самі практики завжди реалізуються на рівні взаємин підпорядкування та домінування. Таким чином, учасник БДСМ-практик може виступати або виключно у позиції домінування над партнером, або виключно у позиції підпорядкування, підкорення партнерові, або ситуативно вибрати позицію домінування чи підпорядкування.

БДСМ-практики часто сприймаються як попередники або частина сексуальних дій. Проте результати досліджень, з одного боку, демонструють сексуальну природу переживань залучених до означених дій осіб – реакцію

статевого збудження учасників у практиках [4], а з іншого – вказують, що для багатьох індивідів, які практикують БДСМ, означені практики не передують сексу і не замінюють сексуальну діяльність, а є самоціллю [8].

Причини та наслідки проявів схильності до домінування чи підкорення із власної згоди не є достатньо вивченими. Уважається, що у формуванні схильності до БДСМ грають роль багато чинників: біологічних, психологічних та соціальних, проте вони потребують подальшого глибокого вивчення. Інтерес людей до тематики БДСМ у XXI ст. викликає популяризація теми у культурі, кіно та літературі. Проте інтерес до тематики як до нових вражень і справжня схильність до підкорення і домінування мають різну природу. Основні дослідження ставлять під сумнів історичну психопатологічну модель схильності до БДСМ [5], припускаючи, що майбутні дослідження мають зосередитися на пошуках нових, більш складних етіологічних шляхів розвитку специфічних сексуальних інтересів. Доказів, які б підтверджували БДСМ як об'єктивно патологічних практик, недостатньо, проте наявні результати досліджень, які засвідчують, що учасники БДСМ-практик, як правило, є здоровими, освіченими та успішними людьми [9]. Зокрема, особи зі схильністю до домінування/підкорення демонструють нижчий рівень депресії, ніж особи без даної схильності [2], тобто мотивація до БДСМ може мати місце за нормального психологічного функціонування індивіда.

Окремий інтерес для науки представляють індивідуально-психологічні властивості осіб, які практикують БДСМ. Результати досліджень відмінностей індивідів, які практикують БДСМ, порівняно з такими, хто не впроваджує подібних практик в особистому житті, засвідчили, що учасники БДСМ-практик не відрізняються від інших особистостей за параметрами самооцінки, задоволеності життям та емпатії. Проте вони виявляють вищі показники відкритості до нового досвіду, екстраверсії та сумлінності та нижчі показники нейротизму, альтруїзму, поступливості та чутливості до відторгнення. Також згідно з наявними результатами проведених досліджень учасники БДСМ-практик відрізняються за стилем прив'язаності – вони є менш чутливими до відмови, більш упевненими у своїх стосунках, мають меншу потребу у схваленні та нижчу тривожність порівняно з особами, які не практикують БДСМ. Порівняно з контрольною групою досліджуваних, практикуючі особи демонструють вищий рівень нарцисизму [3; 6].

Загалом питання зв'язку схильності до домінування/підпорядкування з певними індивідуально-психологічними властивостями вивчено недостатньо, потребує більш глибо-

кого аналізу та проведення досліджень, у тому числі на вітчизняній вибірці досліджуваних.

Метою статті є емпіричний аналіз індивідуально-психологічних властивостей осіб, які практикують БДСМ.

Виклад основного матеріалу. *Досліджувані.* Учасниками дослідження стали 109 осіб різної статі (з них жінок – 73 особи, чоловіків – 36 осіб) віком від 21 до 55 років, із різними соціально-економічним, шлюбно-сімейним та професійним статусами.

Учасники дослідження були розподілені на чотири підгрупи, а саме:

1) 46 осіб, які не практикують БДСМ (із них 30 жінок та 16 чоловіків);

2) 17 осіб, які практикують БДСМ у позиції домінування (із них 8 жінок та 9 чоловіків);

3) 22 особи, які практикують БДСМ у позиції підпорядкування (із них 17 жінок та 5 чоловіків);

4) 24 особи, які, практикуючи БДСМ, виступають або у позиції домінування, або у позиції підпорядкування партнерові (із них 18 жінок та 6 чоловіків).

Інструментарій. Із метою виявлення певних особистісних факторів темпераменту та характеру було використано *П'ятифакторний особистісний опитувальник («Велику п'ятірку»)*, розроблений Р. МакКрєє та П. Коста (в адаптації А. Б. Хромова, 1999). За допомогою нього нами було досліджено п'ять основних факторів, які вважаються достатніми для об'єктивного опису моделі особистості: нейротизм, екстраверсія, відкритість досвіду, співпраця та сумлінність.

Для з'ясування рівня потреби досліджуваних у відчуттях різного роду була використана *Методика діагностики потреби в пошуку відчуттів М. Цукермана*. Методика дає змогу виміряти рівень потреби в пошуку нових відчуттів, що має особливе значення для нашого дослідження, адже схильність до домінування та підпорядкування в особистому житті, беззаперечно, пов'язана зі сферою відчуттів.

Із метою вимірювання ступеню нарцисизму як властивості особистості був використаний *«Нарцисичний опитувальник особистості» (NPI-40) Р. Раскіна – К. Холла*. Опитувальник призначений для дослідження феномену нарцисизму, зокрема таких його проявів, як: владолюбство, почуття переваги, ексгібіціонізм, сприйняття чогось як належного, марнославство, тенденція до експлуатації чужих ресурсів та самовпевненість.

Для вимірювання тривожності як індивідуальної властивості особистості та як ситуативного стану було вибрано *Шкалу реактивної (ситуативної) та особистісної тривожності Ч. Д. Спілбергера*. Під особистісною тривожністю автором розуміється відносно стійка індивідуальна характеристика, яка дає уяв-

лення про схильність людини до тривожності – схильності сприймати широке коло ситуацій як загрозові й реагувати на ці ситуації появою стану тривожності різного рівня.

Із метою оцінки рівня суб'єктивного контролю та визначення ступеню відповідальності людини за свої вчинки та життя було використано методику «Рівень суб'єктивного контролю» Дж. Роттера, яка дає змогу визначити загальний тип локусу контролю людини: екстернальний (зовнішній) чи інтернальний (внутрішній) локус контролю.

Процедура. Збір даних проводився онлайн за допомогою електронної форми GoogleForm восени 2021 р.

Математико-статистична обробка отриманих даних була здійснена за допомогою програми SPSS v. 21. Зокрема, для порівняння контрастних груп досліджуваних використовувався U-критерій Манна-Уїтні.

Математико-статистична обробка результатів дослідження передбачала такі кроки:

1) порівняння за досліджуваними ознаками осіб, які практикують БДСМ, із тими, хто не реалізує означених практик;

2) порівняння за досліджуваними ознаками осіб, що не практикують БДСМ, із тими, хто практикує БДСМ, з урахуванням позиції домінування чи підкорення;

3) порівняння індивідуально-психологічних властивостей у вибірці осіб, які практикують БДСМ;

4) виявлення статевих відмінностей у всіх чотирьох групах досліджуваних;

5) порівняння індивідуально-психологічних властивостей досліджуваних у диференційованих за статтю вибірках.

Згідно з отриманими результатами, особи, які практикують БДСМ, порівняно з тими, хто не реалізує означених практик, мають вищі показники нарцисизму ($U=1106$; $p \leq 0,05$). За іншими досліджуваними ознаками статистично значимих відмінностей між досліджуваними, які практикують БДСМ, порівняно з тими, хто не реалізує означених практик, виявлено не було.

Таким чином, можна говорити, що досліджувані, які практикують БДСМ, більшою мірою прагнуть до влади та почуття переваги, є більш самовпевненими, схильними до ексгібіціонізму та експлуатації чужих ресурсів.

За результатами наших досліджень особи, які не практикують БДСМ, та ті, що практикують БДСМ у позиції домінування, статистично значимо відрізняються за такими показниками, як емоційна стійкість ($U=212,5$; $p \leq 0,01$), нарцисизм ($U=215,5$; $p \leq 0,01$), реактивна тривожність ($U=216$; $p \leq 0,01$), особистісна тривожність ($U=189,5$; $p \leq 0,01$), прив'язаність ($U=236$; $p \leq 0,05$). Отже, особи, які практикують БДСМ у позиції домінування, порівняно з тими

досліджуваними, які не практикують БДСМ узагалі, більшою мірою прагнуть до самостійності та незалежності, надають перевагу дотриманню дистанції у взаємодії з іншими, демонструють більшу холодність, більшою мірою зосереджуються на власних інтересах, аніж інтересах інших, демонструють більше прагнення керувати та більшу схильність до ексгібіціонізму. Вони є більш самодостатніми та впевненими у власних силах, незмінними у власних планах та прихильностях, відчувають себе більш пристосованими до життя, зберігають холоднокровність у несприятливих життєвих ситуаціях, менше схильні сприймати різноманітні життєві ситуації як загрозу власній самооцінці та життєдіяльності, зокрема коли означені ситуації стосуються оцінки їхніх компетенції та престижу.

Досліджувані, які не практикують БДСМ, та ті, що практикують БДСМ у позиції підпорядкування, не демонструють статистично значимих відмінностей. Така сама тенденція спостерігається і між досліджуваними, які не практикують БДСМ, та тими, хто практикуючи БДСМ, ситуативно вибирає позицію домінування/підпорядкування.

Досліджувані, які практикують БДСМ у позиції домінування, характеризуються меншою прив'язаністю ($U=112$; $p \leq 0,05$), більшою емоційною стійкістю ($U=114,5$; $p \leq 0,05$), більшим нарцисизмом ($U=118$; $p \leq 0,05$), меншою особистісною ($U=92,5$; $p \leq 0,01$) та реактивною тривожністю ($U=106$; $p \leq 0,05$) порівняно з досліджуваними, які практикують БДСМ у позиції підпорядкування.

Досліджувані, які практикують БДСМ у позиції домінування, характеризуються вищою емоційною стійкістю ($U=117$; $p \leq 0,05$), меншою особистісною ($U=99,5$; $p \leq 0,01$) та реактивною тривожністю ($U=81,5$; $p \leq 0,01$) порівняно з досліджуваними, які у практиках БДСМ схильні до ситуативного вибору позиції підпорядкування/домінування.

Не було виявлено статистично значимих відмінностей за досліджуваними показниками між досліджуваними, які практикують БДСМ із позиції підпорядкування, та тими, які у практиках БДСМ схильні до ситуативного вибору позиції підпорядкування/домінування.

Ураховуючи неоднорідність досліджуваних груп за статтю, було здійснено порівняльний аналіз досліджуваних ознак у чоловіків і жінок, віднесених до кожної досліджуваної категорії.

Було встановлено, що серед осіб, які не практикують БДСМ, вищим показником реактивної тривожності характеризуються досліджувані чоловічої статі ($U=115$; $p \leq 0,01$). У групі осіб, які практикують БДСМ у позиції домінування, вищий рівень самоконтролю було виявлено у досліджуваних-чоловіків ($U=7$; $p \leq 0,01$). У групі осіб, які практикують БДСМ

у позиції підпорядкування, вищу експресивність було виявлено у досліджуваних-жінок ($U=9$; $p \leq 0,01$). У групі особи, схильних до ситуативного вибору позиції підпорядкування/домінування в практиках БДСМ, вищий рівень нарцисизму було виявлено у представниць жіночої статі ($U=17,5$; $p \leq 0,05$).

Аналіз відмінностей усередині жіночої та чоловічої вибірок продемонстрував, що залученість до практик БДСМ відображається на рівні індивідуально-психологічних властивостей і у жінок, і у чоловіків, але відбувається це у різний спосіб.

У жіночій вибірці досліджуваних виявлено відмінності між жінками, які не практикують БДСМ, та жінками, які практикують БДСМ у позиції домінування. Зокрема, жінки, які практикують БДСМ у позиції домінування, характеризуються вищою схильністю до нарцисизму ($U=50,5$; $p \leq 0,05$) та нижчою схильністю до прив'язаності ($U=65,5$; $p \leq 0,05$) за жінок, які не практикують БДСМ узагалі. Так само спостерігається вищий рівень нарцисизму у жінок, які практикують БДСМ у позиції домінування, порівняно з жінками, які практикують БДСМ у позиції підпорядкування ($U=28,5$; $p \leq 0,05$).

Між досліджуваними жінками, які практикують БДСМ у позиції підпорядкування, жінками, схильними до ситуативного вибору позиції підпорядкування/домінування в практиках БДСМ, та жінками, які не практикують БДСМ, статистично значимих відмінностей за досліджуваними ознаками виявлено не було.

Не було виявлено відмінностей і між жінками, які практикують БДСМ у позиції домінування, та жінками, схильними до ситуативного вибору позиції підпорядкування/домінування в практиках БДСМ.

У чоловічій вибірці найбільшу кількість відмінностей виявлено між тими, хто практикує БДСМ у позиції домінування, та тими, хто взагалі не залучений до означених практик. Чоловіки, які практикують БДСМ у позиції домінування, відрізняються вищим самоконтролем ($U=37,5$; $p \leq 0,05$) та емоційною стійкістю ($U=11$; $p \leq 0,01$), нижчими рівнями реактивної ($U=10,5$; $p \leq 0,01$) та особистісної тривожності ($U=8$; $p \leq 0,01$) порівняно з чоловіками, не залученими до означених практик узагалі.

Чоловіки, які практикують БДСМ у позиції підпорядкування характеризуються меншою реактивною тривожністю ($U=16,5$; $p \leq 0,05$) порівняно з тими, хто не практикує БДСМ узагалі.

Не виявлено відмінностей в індивідуально-психологічних властивостях між чоловіками, які взагалі не практикують БДСМ, та чоловіками, схильними до ситуативного вибору позиції підпорядкування/домінування в практиках БДСМ.

Було виявлено відмінності серед чоловіків, які практикують БДСМ у різних позиціях, за такими індивідуально-психологічними властивостями, як реактивна та особистісна тривожність. Зокрема, встановлено, що чоловіки, які залучені до практик у позиції підпорядкування, характеризуються меншою особистісною тривожністю ($U=8$; $p \leq 0,05$) та водночас більшою реактивною тривожністю ($U=2,5$; $p \leq 0,01$) порівняно з чоловіками, які виступають у практиках БДСМ у позиції домінування.

Чоловіки, схильні до ситуативного вибору позиції підпорядкування/домінування в практиках БДСМ, демонструють вищі показники реактивної ($U=3$; $p \leq 0,01$) та особистісної тривожності ($U=3$; $p \leq 0,01$), аніж чоловіки, які виступають у практиках БДСМ у позиції домінування.

Чоловіки, схильні до ситуативного вибору позиції підпорядкування/домінування в практиках БДСМ, демонструють вищі показники реактивної тривожності ($U=1$; $p \leq 0,01$), аніж чоловіки, які залучені до практик у позиції підпорядкування.

Висновки з проведеного дослідження. Під час порівняння практиків БДСМ з особами, які не практикують БДСМ узагалі, встановлено відмінності лише за рівнем нарцисизму. Разом із тим у колі досліджуваних, які практикують БДСМ, зафіксовано відмінності за більшою кількістю досліджуваних властивостей, значну роль у прояві яких відіграє позиція, яку займають учасники практик із погляду взаємин домінування та підпорядкування. Найбільшу різницю в індивідуально-психологічних властивостях було встановлено між особами, які взагалі не практикують БДСМ, та тими, хто практикує БДСМ із позиції домінування, а також між тими досліджуваними, які практикують БДСМ із позиції домінування, та тими, які практикують БДСМ із позиції підпорядкування. Дещо менші відмінності зафіксовано між групами досліджуваних, які практикують БДСМ із позиції домінування, та тими, які ситуативно вибирають власну позицію, або підпорядковуючись партнерові, або домінуючи над ним. Максимально наближеними за досліджуваними індивідуально-психологічними властивостями виявилися особи, які практикують БДСМ із позиції підпорядкування, та особи, які практикують БДСМ або з позиції домінування, або з позиції підпорядкування: між означеними групами досліджуваних не було встановлено статистично значимих відмінностей.

Зважаючи на отримані показники, можна розмістити досліджувані чотири групи в уявному спектрі прояву вимірених індивідуально-психологічних властивостей у такому порядку: 1) особи, які практикують БДСМ у позиції домінування; 2) особи, схильні до ситуативного вибору позиції підпорядкування/домінування

в практиках БДСМ; 3) особи, які практикують БДСМ у позиції підпорядкування; 4) особи, які взагалі не практикують БДСМ.

Аналіз статевих відмінностей у досліджуваних групах з урахуванням залученості до практик БДСМ продемонстрував таке: серед практиків БДСМ у позиції домінантності – вищий рівень самоконтролю у домінант-чоловіків; серед практиків БДСМ у позиції підпорядкування – вищу експресивність у субмісивних жінок; серед осіб, схильних до ситуативного вибору позиції підпорядкування/домінування в практиках БДСМ, – більшу схильність до нарцисизму у жінок; серед осіб, які не залучені до практик БДСМ узагалі, – вищий показник реактивної тривожності у досліджуваних чоловіків.

Результати аналізу індивідуально-психологічних властивостей у диференційованих за статтю вибірках продемонстрували більшу кількість відмінностей у чоловічій вибірці. Чоловіки, залучені до практик БДСМ у позиції домінування, демонструють вищі показники самоконтролю та емоційної стійкості та менші показники тривожності (ситуативної та особистісної) порівняно з чоловіками, узагалі не залученими до означених практик. Серед чоловіків, залучених до практик БДСМ у різних позиціях, основні відмінності зафіксовано на рівні особистісної та реактивної тривожності. Жінки, залучені до практик БДСМ у позиції домінування, характеризуються вищим рівнем нарцисизму та меншою прив'язаністю, ніж жінки, узагалі не залучені до означених практик. Домінантні жінки демонструють більший нарцисизм і порівняно з жінками, залученими до практик БДСМ у позиції підпорядкування.

Таким чином, результати проведеного дослідження дають змогу говорити про наявні відмінності індивідуально-психологічних властивостей осіб, які практикують БДСМ.

Перспективу подальших наукових пошуків убачаємо в емпіричному дослідженні інди-

відуально-психологічних властивостей осіб, що практикують БДСМ, за умов збільшення вибірки досліджуваних та залучення як змінних додаткових параметрів, як то: рис характеру особистості, цінностей, специфіки індивідуального досвіду тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Alison L., Santtila P., Sandnabba N. K. et al. Sadoomasochistically oriented behavior: Diversity in practice and meaning. *Archives of Sexual Behavior*. 2001. № 30. P. 1–12.
2. Ambler J. K. et al. Consensual BDSM facilitates role-specific altered states of consciousness: A preliminary study. *Psychology of Consciousness: Theory, Research, and Practice*. 2017. № 4 (1). P. 75–91.
3. Wismeijer A. A. J., van Assen M. A. L. M. Psychological Characteristics of BDSM Practitioners. *Journal of Sexual Medicine*. 2013. Vol. 10. Is. 8. P. 1943–1952.
4. Chivers M. L. et al. Specificity of sexual arousal for sexual activities in men and women with conventional and masochistic sexual interests. *Archives of Sexual Behavior*. 2014. № 43. P. 931–940.
5. De Block A., Adriaens P. R. Pathologizing sexual deviance: A history. *The Journal of Sex Research*. 2013. № 50. P. 276–298.
6. Hebert A., Weaver A. An examination of personality characteristics associated with BDSM orientations. *The Canadian Journal of Human Sexuality*. 2014. № 23. P. 106–115.
7. Holvoet L. et al. Fifty shades of Belgian gray: The prevalence of BDSM-related fantasies and activities in the general population. *Journal of Sexual Medicine*. 2017. № 14. P. 1152–1159.
8. Newmahr S. Rethinking kink: Sadoomasochism as serious leisure. *Qualitative Sociology*. 2010. № 33. P. 313–331.
9. Williams D. J. Different (painfull) strokes for different folks: a general overview of sexual sadoomasochism (SM) and its diversity. *Sexual Addiction & Compulsivity*. 2006. № 13 (4). P. 333–346.

АНАЛІЗ УМОВ ФОРМУВАННЯ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

ANALYSE OF CONDITIONS OF CRITICAL THINKING FORMATION OF HIGHER EDUCATION APPLICANTS

У статті проаналізовано основні положення щодо ефективного формування критичного мислення здобувачів вищої освіти в умовах війни. Основними методами дослідження були аналіз, синтез, узагальнення та систематизація теоретичного матеріалу. Установлено, що критичне мислення – це психічний пізнавальний процес, що має такі характеристики: цілеспрямованість, аргументованість, обґрунтований сумнів, зв'язок із рефлексією, концентрація на критеріях істинності й доказовості, відповідність актуальній ситуації діяльності; саморегуляція, точність та адекватність. Стверджується важливість гуманістичної спрямованості формувального впливу. Обґрунтовано доцільність використання інтелектуального тренінгу як основного засобу розвитку критичного мислення здобувачів освіти. Наголошено на необхідності створення теоретичної моделі критичного мислення як основного орієнтиру формувального впливу. Визначено значущість використання можливостей інформаційних технологій для формування критичного мислення. Описано важливість попередньої й поточної діагностики в процесі реалізації програми. Констатовано необхідність ознайомлення здобувачів вищої освіти із загальними алгоритмами вирішення завдань. Проаналізовано використання прикладів та матеріалів інформаційної війни під час розвивальних занять як умову їх ефективності. Визначено актуальність розвитку обґрунтованого сумніву та рефлексії для формування критичного мислення. Запропоновано перелік основних характеристик соціуму, що є основою для критичного аналізу інформаційного поля: аналіз заголовків і часових характеристик повідомлення, порівняння інформації зі змістом офіційних джерел, вивчення попередньої активності автора інформаційного фрагмента. Увага також акцентується на важливості компетентності тренера в межах розвивальної програми. На основі дослідження сформульовано низку висновків, що узагальнюють отримані результати. Визначено основні перспективи подальшого дослідження означеної проблематики, що полягають у плануванні й проведенні експериментів, спрямованих на формування критичного мислення здобувачів вищої освіти в умовах війни.

Ключові слова: критичне мислення, здобувачі вищої освіти, формування критич-

ного мислення, обґрунтований сумнів, рефлексія.

Basic positions of effective formation critical thinking of applicants of education in the conditions of war have been analyzed in the article. Analysis, synthesis, summarization and systematization of theoretical material were main research methods. It has been determined that critical thinking is a mental, cognitive process that has the following characteristics: purposefulness, reasoning, reasonable doubt, connection with reflection, concentration on the criteria of truth and evidence, correspondence to the actual situation of activity; self-regulation, accuracy and adequacy. The importance of humanistic orientation of molding influence is alleged. Expediency of usage intellectual training as main mean of critical thinking development of education applicants is substantiated. It's emphasized on the necessity of creation of theoretical model of critical thinking as the basic of a landmark of formative influence. The importance of using the opportunities of information technologies in order to form critical thinking is determined. The importance of preliminary and current diagnostics in the process of program implementation is described. The necessity of acquaintance of applicants of higher education with general algorithms for solving problems is stated. The usage of examples and materials of information warfare in developmental classes as a condition of their effectiveness is analyzed. The relevance of the development of reasonable doubt and reflection for the formation of critical thinking is determined. It provides a list of the main characteristics of the society, which is the basis for critical analysis of the information field: analysis of headlines and time characteristics of the message, comparison of information with the content of official sources, study of the previous activity of the author of the information fragment. Attention is also paid to the necessity of trainer's competence within the development program. A number of conclusions which summarize the results were formulated on the basis of the study. It has been determined the main prospects of further research of this problem, which consist in planning and carrying out experiments directed to the formation of critical thinking of higher education applicants in war conditions.

Key words: critical thinking, higher education applicants, formation of critical thinking, reasonable doubt, reflection.

УДК 159.955
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.43.22>

Зінченко О.В.

к. психол. н., старший викладач кафедри психології і туризму Київський національний лінгвістичний університет

Війна вплинула на всі напрями соціального життя, змушуючи представників різних сфер і галузей пристосовуватися до нових умов, упроваджуючи інновації та надаючи нового імпульсу наявним формам діяльності. У цьому контексті велике значення має реформування вищої освіти, що передбачає розбудову ефективної системи професійної підготовки і розвиток особистості майбутнього фахівця.

Складні життєві обставини, що супроводжують освітній процес, можуть не лише перешкоджати, а й за певних умов сприяти реалізації важливих завдань функціонування ЗВО. Зокрема, в умовах війни актуалізується проблема критичного мислення здобувачів як важливого феномену для повноцінного фахового й особистісного становлення. При цьому нестабільність та агресивність інфор-

маційного поля можуть слугувати потужним практичним матеріалом для цілеспрямованої роботи з формування означеного пізнавального процесу. Тобто в сучасних умовах критичне мислення перетворюється з абстрактної категорії теоретичного інтелекту на важливу життєву навичку, що визначає ефективність життєдіяльності особистості. З огляду на це, інформаційна війна відкриває можливості для підвищення ефективності відповідних розвивальних програм.

Дослідження критичного мислення є досить продуктивними: вивчалася структура явища, механізми його реалізації, особливості формування в педагогічному процесі. Водночас вітчизняна наукова традиція передбачає організацію формувальних експериментів у контексті конкретної навчальної дисципліни шкільного або університетського циклу, тоді як актуальні життєві обставини практично не враховуються. Вивчення теоретичних аспектів формування критичного мислення в умовах воєнних дій є основою для створення ефективних розвивальних програм та вдосконалення наявних теоретичних конструкцій.

Мета статті – визначити основні положення щодо ефективного формування критичного мислення здобувачів вищої освіти в умовах війни.

Проблема визначення поняття «критичне мислення» є актуальною, оскільки трактування феномену передбачає множинність позицій. Е. Лей (E. Lai) на основі аналізу теоретичних джерел пропонує сім визначень критичного мислення:

1) схильність і вміння брати участь у діяльності з усвідомленим скептицизмом;

2) рефлексивне та продуктивне мислення, що концентрується на аспектах довіри до наявної інформації;

3) мислення, що базується на визначених критеріях, саморегулюється, чутливе до контексту;

4) цілеспрямоване, саморегулююче судження, що передбачає інтерпретацію, аналіз, оцінювання матеріалу засноване на чітких доказових, концептуальних і методологічних критеріях;

5) найбільш досконалий вид мислення, що характеризується дисциплінованістю та спрямованістю;

6) цілеспрямоване мислення, що відповідає критеріям адекватності й точності;

7) рефлексійне судження, що визначає рівень довіри до певної інформації [12].

Аналізуючи згадані визначення, зазначимо, що критичне мислення – це психічний пізнавальний процес, який має такі характеристики: цілеспрямованість, аргументованість, обґрунтований сумнів, зв'язок із рефлексією, концентрація на критеріях істинності й доказовості,

відповідність актуальній ситуації діяльності; саморегуляція, точність та адекватність.

Наголошується на важливості створення цілісної стратегії розвитку критичного мислення, що мала б мультидисциплінарний і системний характер. Тобто йдеться про формування феномену протягом усього періоду здобуття освіти. У цьому контексті заслуговують на увагу дані досліджень Н. Перес (N. Perez) про те, що розвиток аргументації власної позиції в усній комунікації позитивно впливає на розвиток критичного мислення здобувачів освіти [13]. Дієвим для розвитку критичного мислення студентів є використання стимулювання рефлексії у пізнавальній діяльності.

З огляду на мету нашої роботи, доцільним вважаємо аналіз конкретних розвивальних стратегій. Дж. Хьорд (J. Heard) виокремлює такі вектори формування критичного мислення: накопичення нових знань; формування вміння міркувати; формування здатності до прийняття рішень [10]. Усі перераховані напрями мають реалізовуватися відповідно до критеріїв логічності (відсутності суперечності інформаційних фрагментів), аргументованості (доказовості судження), осмисленості (домінування раціонального над інтуїтивним). С. А. Вонг (S. A. Vong) і В. Кевурай (W. Kaewuraj) виділяють такі етапи процесу розвитку критичного мислення:

1) ініціювання конкретних дій;

2) фіксація проблеми;

3) вивчення даних;

4) обговорення й оцінювання результатів;

5) визначення конкретної стратегії вирішення завдання та її демонстрування [16].

Н. Хідаяті (N. Hidayati) разом із колегами довів, що використання цифрових технологій, зокрема електронних ментальних карт, є позитивним чинником формування критичного мислення здобувачів освіти [11]. У цьому контексті цікавими є дослідження розроблення мобільних розвивальних додатків (Т. Чен (T. Chen)) [8].

Науковці виділяють низку труднощів, пов'язаних із розвитком критичного мислення в освітньому процесі. Зокрема, наукові розвідки, що відбувалися у ПАР, констатують фактичну відсутність цілеспрямованої діяльності з формування критичного мислення на заняттях із математики в мультилінгвальних класах (К. Чіківа та М. Шефер (C. Chikiwa & M. Schäfer)) [9]. Також ставиться під сумнів позитивний вплив досліджуваного феномену на розв'язання академічних завдань (Дж. П. Рамада і Дж. Дж. Солаз-Портолес (J. P. Ramada & J. J. Solaz-Portoles)) [14]. На думку П. Риваденейра (P. Rivadeneira), важливим методичним і практичним аспектом формувального впливу є постійна діагностика рівня критичного мислення здобувачів освіти [15].

В Україні умовно можна виділити основні напрями досліджень критичного мислення. Перший – вивчення формування цього пізнавального процесу в контексті реформи середньої освіти й функціонування Нової української школи (Л. Варяниця, Т. Полонська, М. Починкова) [1–3]. Другий напрям досліджень – вивчення особливостей формування критичного мислення здобувачів вищої освіти (М. Фока, І. Хом'як) [6; 7]. У межах другого напрямку реалізується розкриття тематики статті.

Отже, формування критичного мислення здобувачів вищої освіти в умовах війни передбачає орієнтацію на такі позиції:

1. Гуманістична спрямованість формувального впливу. Учасники розвивальної програми мають відбиратися на основі критеріїв добровільності, зацікавленості, вмотивованості. Примус та адміністративний тиск лише підвищують напруження в корекційній групі, нівелюючи розвивальні впливи. Тобто доцільним є проведення попереднього анкетування чи бесід для визначення позиції учасників освітнього процесу. У процесі проведення занять педагог має докладати зусиль для формування належного соціально-психологічного клімату, контролю конфліктогенів, стимулювання поваги до учасників взаємодії. Учасників потрібно максимально точно інформувати про мету програми й кожного заняття.

2. Тренінг як основа формувального впливу. Інтелектуальний тренінг можна визначити як специфічне групове навчання, що передбачає використання ефектів фасилітації, надання особистісної свободи учасникам і формує пізнавальні структури відповідно до базової теоретичної моделі [5]. Орієнтовна кількість занять – 12–16 тривалістю до години кожне. Оптимальний склад групи – 15–18 осіб. Частота реалізації занять – один раз на тиждень. Загальна тривалість тренінгової програми – 2–3 місяці.

3. Визначення сутності й теоретичних основ критичного мислення. Насамперед потрібно диференціювати критичне мислення та критичність, а також не зводити феномен до тотальної недовіри до навколишнього світу. Необхідно сформулювати теоретичну модель критичного мислення, що базується на доказовості, чітких критеріях, самостійності, рефлексії.

4. Використання можливостей інформаційних технологій для формування критичного мислення. Пандемія та воєнні дії зумовили необхідність упровадження нових методів і форм навчання в освітній процес різних рівнів. В. Прибилова виокремлює позитивні риси дистанційного навчання:

- 1) глобалізація освітнього простору;
- 2) оптимізація можливостей регулювання темпу та тривалості навчання;

3) ефективне поєднання професійної діяльності й освіти;

4) доступ до великого масиву інформації;

5) забезпечення мобільності спілкування учасників освітнього процесу;

6) концентроване зростання викладання навчального матеріалу;

7) удосконалення цифрової грамотності учасників педагогічного процесу;

8) фіксація рівних освітніх прав;

9) подолання комунікативних бар'єрів педагогічної взаємодії;

10) креативність педагогічної взаємодії [4].

Реалізація переваг дистанційного навчання у формувальному процесі дає змогу підвищити ефективність розробленої програми. Тренер має розвивати компетентність у володінні інформаційними технологіями та інструментарієм дистанційної освіти.

5. Попередня й поточна діагностика. Вона передбачає добір валідного й надійного інструментарію. У цьому контексті заслуговує на увагу адаптований тест критичного мислення Л. Старкі. Також доцільно виділити діагностичні критерії, що є основою для експрес-діагностики членів групи, а саме: цілеспрямованість, самостійність, доказовість, ефективність.

6. Ознайомлення з алгоритмами вирішення завдань. Здобувачів освіти слід інформувати про феномени завдання й проблемної ситуації – спільне та відмінне між ними. Типовою схемою вирішення завдання є постановка проблемної ситуації, аналіз умов, постановка гіпотез, реалізація вибраної стратегії, перевірка правильності отриманого результату. Тренер має формувати у здобувачів освіти розуміння завдання як феномену, що виходить за межі навчального процесу і поширюється на життя у цілому. Лише після визначення засобів і технік вирішення завдань можна переходити до розвитку специфічних функцій критичного мислення.

7. Використання прикладів та матеріалів інформаційної війни під час розвивальних занять. У цьому контексті варто звернути увагу на такі аспекти:

1) сутність і завдання інформаційної війни;

2) фейки, їхні види та алгоритми викриття;

3) інформаційна гігієна в умовах війни;

4) розрізнення факту й думки про ймовірність події;

5) аналіз матеріалу інформаційних сайтів і телевізійних новин відповідно до критеріїв істинності;

6) уміння фіксувати раціональне та емоційне у повідомленнях про війну;

7) співвіднесення заголовків і змісту інформаційних дописів в Інтернеті;

8) оцінювання дописів та коментарів у соціальних мережах.

8. *Розвиток обґрунтованого сумніву.* У ситуації інформаційної війни реалізацію цієї позиції доцільно здійснювати на основі звернення до актуального інформаційного поля та апелювання до таких міркувань:

1) найвища довіра має бути до офіційних джерел;

2) не зосереджуватися лише на заголовку, а сприймати інформаційне повідомлення у цілому, оскільки назва може суперечити змісту тексту;

3) оцінювання надійності інформаційного джерела, що базується на аналізі наявності посилань, кількості реклами на сайті, беземоційності повідомлення, порівнянні інформації з офіційними джерелами;

4) уважне вивчення часових характеристик інформації, оскільки фейки та недостовірні повідомлення можуть дублюватися практично без змін;

5) аналіз інших публікацій автора повідомлення;

6) перевірка інформації з позиції орфографічних і стилістичних помилок;

7) критичне ставлення до сенсаційних, надто емоційних повідомлень і текстів.

9. *Розвиток рефлексії.* Це дуже важливо, оскільки розвиток критичного мислення неможливий без здатності до ефективного самоаналізу. Після завершення кожного заняття здобувачі мають відповісти на запитання про його ефективність. У процесі виконання конкретних вправ, пов'язаних з аналізом актуального контенту інтернету і ЗМІ, потрібно також стимулювати процеси рефлексії. З огляду на це, важливою є постановка запитань для здобувачів у процесі аналізу конкретного повідомлення:

1) чому ви схильні довіряти чи не довіряти цій інформації?

2) які переживання у вас виникають у процесі сприймання цієї інформації?

3) які труднощі виникають у процесі встановлення істинності інформації?

4) якою є мета публікації цього повідомлення?

10. *Методична і психологічна компетентність тренера.* Очевидно, що навіть найбільш якісна система занять не буде ефективною без умінь реалізувати поставлені цілі. Компетентність особистості в досліджуваному питанні має передбачати сформовані теоретичні знання, дидактичні вміння, інформованість у питаннях розвитку критичного мислення, комунікативні навички, емоційну стабільність і готовність до формувальної діяльності.

Окреслені орієнтири є теоретичними міркуваннями, що потребують експериментальної перевірки.

Висновки з проведеного дослідження. Дослідження основ формування критичного мислення здобувачів освіти в умовах

війни має теоретичну і практичну значущість, оскільки дає змогу систематизувати й удосконалити теоретичні конструкції, а також обґрунтовувати відповідні розвивальні та формувальні програми.

Феномен критичного мислення можна визначити як психічний пізнавальний процес, що має такі характеристики: цілеспрямованість, аргументованість, обґрунтований сумнів, зв'язок із рефлексією, концентрація на критеріях істинності й доказовості, відповідність актуальній ситуації діяльності; саморегуляція, точність та адекватність. Проаналізувавши теоретичні джерела, ми визначили умови ефективності формування критичного мислення: з'ясували гуманістичну спрямованість формувального впливу; обґрунтували використання тренінгової форми роботи; наголосили на необхідності побудови чіткої моделі критичного мислення; зазначили важливість використання можливостей інформаційних технологій і методів дистанційної освіти, попередньої й поточної діагностики критичного мислення здобувачів, формування чітких алгоритмів вирішення завдань; пояснили доцільність використання прикладів та матеріалів інформаційної війни під час розвивальних занять; визначили необхідність розвитку обґрунтованого сумніву і рефлексії; наголосили на тому, що тренер має бути компетентним.

Основні перспективи подальшого дослідження проблематики полягають у плануванні й проведенні експериментів, спрямованих на формування критичного мислення здобувачів вищої освіти в умовах війни.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Варяниця Л. О. Розвиток критичного мислення в умовах нової української школи. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки.* 2018. № 1 (2). С. 211–219. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vlur_2018_1%282%29_31
2. Полонська Т. Критичне мислення як технологія компетентісно орієнтованого навчання іноземних мов учнів 5–6 класів гімназії. *Український педагогічний журнал.* 2022. № 1. С. 70–79. URL: <https://doi.org/10.32405/2411-1317-2022-1-70-79>
3. Починкова М. Критичне мислення в контексті вимог Нової української школи. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки.* 2019. Вип. 1. С. 260–267. URL: [https://doi.org/10.12958/2227-2844-2019-1\(324\)-2-260-267](https://doi.org/10.12958/2227-2844-2019-1(324)-2-260-267)
4. Прибилова В. М. Проблеми та переваги дистанційного навчання у вищих навчальних закладах України. *Проблеми сучасної освіти.* 2017. Вип. 4. URL: <https://periodicals.karazin.ua/issuesedu/article/view/8791>
5. Смульсон М. Л. Психологія розвитку інтелекту : монографія. Київ : Нора-Друк, 2003. 298 с.

6. Фока М. В. Технології розвитку критичного мислення студента-філолога в процесі літературного навчання. *Наукові записки. Серія «Педагогічні науки»*. 2020. Вип. 190. С. 53–56. URL: <https://doi.org/10.36550/2415-7988-2020-1-190-53-56>
7. Хом'як І. Розвиток критичного мислення у студентів-філологів. *УМЛШ*. 2019. № 1. С. 2–7. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/8123/>
8. Chen T., Hsu H. M., Stamm S. W. & Yeh R. Creating an instrument for evaluating critical thinking apps for college students. *E-Learning and Digital Media*. 2019. № 16 (6). P. 433–454. URL: <https://doi.org/10.1177/2042753019860615>
9. Chikiwa C. & Schäfer M. Promoting critical thinking in multilingual mathematics classes through questioning. *Eurasia Journal of Mathematics, Science and Technology Education*, 2018. № 14 (8). URL: <https://doi.org/10.29333/ejmste/91832>
10. Heard J., Scoular C., Duckworth D., Ramalingam D. & Teo I. Critical thinking: Definition and structure. *Australian Council for Educational Research*. 2020. URL: https://research.acer.edu.au/ar_misc/38/
11. Hidayati N., Zubaidah S., Suarsini E. & Praherdhiono H. The Relationship between Critical Thinking and Knowledge Acquisition. *The Role of Digital Mind Maps-PBL Strategies*. *International Journal of Information and Education Technology*. 2020. № 10 (2). URL: <https://doi.org/10.18178/ijiet.2020.10.2.1353>
12. Lai E. Critical Thinking : A Literature Review. Research Report. Pearson education. 2011. URL: <http://www.pearsonassessments.com/hai/images/tmrs/CriticalThinkingReviewFINAL.pdf>
13. Perez A., Gualdrón E., y de la Barrera A. La argumentación oral para el desarrollo del pensamiento crítico en el aula. *Revista Boletín Redipe*. 2021. V. 10. P. 48–65. URL: <https://doi.org/10.36260/rbr.v10i9.1426>
14. Ramada J. P., Solaz-Portoles J. J. Disposición hacia el pensamiento crítico, nivel académico, género y resolución de problemas en educación secundaria. *sophia* [online]. 2021. Vol. 17. № 1. P. 13–23. URL: <https://doi.org/10.18634/sophiaj.17v.1i.1040>
15. Rivadeneira P., Hernández B. I., Loor L., y Palma M. El fortalecimiento del pensamiento crítico en la educación superior. *Revista Boletín Redipe*. 2019. № 8. P. 44–49. URL: <https://revista.redipe.org/index.php/1/article/view/845/772>
16. Vong S. A. & Kaewurai W. Instructional model development to enhance critical thinking and critical thinking teaching ability of trainee students at regional teaching training center in Takeo province, Cambodia. *Kasetsart Journal of Social Sciences*. 2017. № 38 (1). P. 88–95. URL: <https://doi.org/10.1016/j.kjss.2016.05.002>

PSYCHOLOGICAL ASPECTS IN THE MANAGEMENT OF INTERPERSONAL CONFLICTS

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ В УПРАВЛІННІ МІЖСОБИСТІСНИМИ КОНФЛІКТАМИ

The problem of conflicts arising in person's life is one of the most topical issues in the system of humanities and social sciences. The tradition of collecting conflictological ideas has a centuries-old history. Conflicts arising with early human communities were not the subject of scientific research for a long time, although some interesting ideas about them can be found in the most ancient sources. Over time, with the change of life conditions, conflicts and public's attitude towards them also changed. Conflict is not always negative or unproductive; sometimes it can lead to a deeper understanding. Its settlement can lead to a mutually beneficial solution and a healthier relationship. Research shows that bad relationships can have a stronger impact on people's lives than positive ones. Sometimes interpersonal conflicts can be caused by intrapersonal conflicts. In an intrapersonal conflict, a person is torn between two opposing, mutually exclusive thoughts and tries to make an optimal decision. Interpersonal conflict usually occurs during interaction when there are incompatible goals, opposing points of view, as well as alleged interference by others in achieving goals. Stereotypes formed due to a lack of information prevent a person from accepting others fully. One of the most common methods of diagnosing person's behavior during conflict situations is "Thomas-Kilmann Conflict Mode Instrument – TKR-R" of Thomas Kenneth, and American psychologist Buss-Durkee's "Hostility Inventory, BDI" survey for detecting levels of aggression and hostility. Along with the differences between hostility and aggression based on the used methods, the experimental results of the expression of the five main styles of behavior during conflicts are reflected in this article. Hostility is defined as a hidden reaction to negative evaluation of people and events. The further differentiation was carried out in the direction of separation of subclasses within hostility and aggression. Differences in preferred and unacceptable conflict management styles are highlighted as well.

Key words: conflict interaction, interpersonal communication, behavioral styles, aggression, hostility.

Проблема конфліктів, що виникають у житті людини, є однією з найактуальні-

ших у системі гуманітарних і соціальних наук. Традиція колекціонування конфліктологічних ідей має багатовікову історію. Конфлікти, що виникли з ранніми людськими спільнотами, довгий час не були предметом наукових досліджень, хоча деякі цікаві думки про них можна знайти в найдавніших джерелах. Із часом зі зміною умов життя змінювалися і конфлікти, і ставлення до них суспільства. Конфлікт не завжди є негативним або непродуктивним; іноді це може призвести до глибшого розуміння. Його врегулювання може призвести до взаємовигідного вирішення та здоровіших відносин. Дослідження показують, що погані стосунки можуть мати сильніший вплив на життя людей, аніж позитивні. Іноді причиною міжособистісних конфліктів можуть бути внутрішньоособистісний конфлікт людини розривається між двома протилежними, взаємовиключними думками і намагається прийняти оптимальне рішення. Міжособистісний конфлікт зазвичай виникає під час взаємодії, коли є несумісні цілі, протилежні точки зору, а також нібито втручання інших у досягнення цілей. Сформовані через брак інформації стереотипи заважають людині повноцінно сприймати інших. Одними з найпоширеніших методів діагностики поведінки людини під час конфліктних ситуацій є «Інструмент конфліктного режиму Томаса-Кілмана – TKR-R» Томаса Кеннета та опитування «Інвентаризація ворожості, BDI» американського психолога Басса-Деркі. Поряд із відмінностями між ворожечю та агресією за використаними методами у статті відображено експериментальні результати вияву п'яти основних стилів поведінки під час конфліктів. Ворожість визначається як прихована реакція на негативну оцінку людей і подій. Подальша диференціація здійснювалася в напрямі виділення підкласів у межах ворожості та агресивності. Також виділено відмінності в бажаних і неприйнятних стилях управління конфліктами.

Ключові слова: конфліктна взаємодія, міжособистісне спілкування, стилі поведінки, агресія, ворожість.

UDC 159.9
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.43.23>

Ismayilova G.I.

Scientific Researcher
at the Department of Social Psychology
Institute of Philosophy and Sociology
of the Azerbaijan National Academy
of Sciences

Introduction. Conflicts arise during the process of interaction of individuals and their communication with each other. Disagreements between people, misunderstandings in the perception and evaluation of certain events often result in various arguments. Besides that, if the current situation threatens to achieve the goal for at least one of the participants in the interaction, then a conflict situation is unavoidable. As a rule, a conflict situation arises before any conflict, but not every situation leads to a conflict [2, p. 224]. Conflict occurs only when the balance of interests

of the participants in the interaction is broken. For such a situation to turn into a conflict an external influence, impulse or incident is needed. It should also be noted that the existence of an object of conflict is not necessary for a conflict situation to arise, the conflict may already begin. Bad moods, hate for a workmate, and a lack of sympathy towards each other can lead to conflicts. However, this does not reduce the level of interaction and complexity of conflict resolution [5]. Humans are social in nature. Every person over time becomes a member of different teams, within each of

these teams he socialized and becomes part of the social network. Therefore, it is not surprising that the quality of interpersonal relationships has an important impact on perception and human behavior [6].

Interpersonal conflicts arise between people who meet for the first time, and between people who communicate constantly. In both cases, an essential role in the personal perception of partners plays in relationships. People have very different characters, values, expectations, and attitudes to problem-solving [7, p. 124]. The problem of conflict has been studied by scientists in different periods both in terms of its personal determinants and situational components, as well as in terms of identifying conflict types, determining behavioral styles and its social role. The theoretical-methodological basis of the work is based on the theoretical and methodological approaches in the study of social conflicts, which are widely featured in the works of the founders and classics of conflictology, such as K. Levin, G. Zimmel, D. Moreno, K. Horney, K. Jung, J. Mouton, R. Likert, M. Deutsch, D. Scott, M. Follett, M. Sherif, N. Grishina, B. Hasan, W. Lincoln, and etc [10]. Azerbaijani psychologists such as A. S. Bayramov, A. A. Alizade, V. A. Yusifli, U. A. Shafiyev, S. I. Seyidov, Sh. T. Nuruzade and others were engaged in the study of the conflict problem from the socio-psychological aspect.

Among the main directions of conflict research, the following are noted: psychoanalytic (Z. Freud, A. Adler, E. Fromm); sociotropic (U. McDougall, S. Sigele, etc.); ethological (K. Lorenz); theory of group dynamics (K. Levin, L. Lindsey); behavior (A. Bass, A. Bandura); sociometric (D. Moreno, G. Gurvich); interactionist (D. Mead, T. Shibusani, D. Spiegel) [13, p. 738]. The subchapter also analyzes the difference between the concepts of "conflict situation", "conflict party", "subject" and "participant" of the conflict.

Organization and conduct of the research

The aim of our research is to determine the choice of behavioral strategies in interpersonal conflicts. The research was carried out in 4 stages. In the first stage, the structure of the research was formed, then it was determined how and where it will be performed, as well as what tests will be used. It was decided that the aggression questionnaire of A. Bass and A. Darkan would use the Thomas-Kilmann methodology, as well as clinical observation and demographic indicators, to determine the leading behavior in a conflict situation. The third stage is the stage of research performance. In the last stage, after the completion of the research, its results were analyzed, the data were placed in the SPSS program and the statistical results were analyzed.

The research was conducted with the participation of students of different classes and specialties of the University, employees of the

National Academy of Sciences, and a number of representatives of business organizations in Azerbaijan. The research included a total of 363 participants. 186 of them were women and 177 were men. The number, percentage, average, standard deviation, minimum, maximum values and interval of change were indicated during the processing of the survey results with the participants for the analysis of socio-demographic characteristics. Firstly, the dependent and independent groups of the research participants were identified. It was then observed whether there was a normal distribution in these groups. The Kholmogorov-Smirnov test was used to determine whether the data showed a normal distribution. Once this was determined, the groups that did not show a normal distribution in the two independent group comparisons were analyzed by the Mann-Whitney U test. During the comparison of no more than two independent groups the results were determined by the Kruskal-Wallis H test for groups that did not show a normal distribution. The relationship between the two variables was analyzed by Pearson and Spearman correlation. When $p < 0.05$, the result was considered statistically significant. The data in this research were analyzed using the IBM SPSS (Statistical Package for the Social Science) version 22 package program. In the end, the information obtained in the fourth stage was collected and put into the form of dissertation work.

Interpretation of the obtained results

The research used the aggression questionnaire of A. Bass and A. Darkan and the Thomas-Kilmann method to determine the leading behavior in a conflict situation. The number of participants of the research was 363. It is known that 186 participants were women and 177 were men. The following table shows the socio-demographic characteristics of the participants. The average age of the research participants is 20.5. The younger participant was 16, and the oldest was 37 years old. According to the results of the research, 51.2 % of research participants were women and 48.8 % were men. Looking at the level of education of the participants, it is known that 36.1 % have graduated from higher education, and 63.9 % are currently studying and are students. Social status of the research participants was as follows: 83.2 % were single and 16.8 % were married. In terms of employment, 74.7 % were students, 10.2 % were academic researchers, 6.6 % were business people and 8.8 % were social workers.

The chart below shows the gender distribution and the level of education of the research participants. It was determined that 20.1 % of the women participating in the research had higher education, and 31.1 % had incomplete higher education. 16 % of men have graduated and 32.8 % are still studying at university.

Table 1

Sociodemographic features of the research participants

		Number	%
Gender	Woman	186	51.2 %
	Man	177	48.8 %
Education	Higher	131	36.1 %
	Incomplete higher	232	63.9 %
Social status	Single	302	83.2 %
	Married	61	16.8 %
Place of residence	City center	205	56.5 %
	Outskirts of the city	158	43.5 %
Employment area	Student	270	74.7 %
	Academic worker	37	10.2 %
	Businessman	24	6.6 %
	Social area	32	8.8 %
Total		363	100 %

The 2nd chart shows the classification of participants by gender and employment. It was determined that 39.4 % of the students participating in the research were women, 4.1 % from the social sphere, 2.5 % from business, and 5.2 % from science. 35 % of men were students, 4.7 % from the social sphere, 4.1 % from business and 5 % were from science.

The following chart shows the results of the Thomas-Kilmann methodology for determining the leading behavior in a conflict situation. The methodology includes scales of competition, cooperation, compromise, avoidance and adaptation. Each of the scales was rated as weak, medium, or high accordingly. From the competition scale we can see that, 63.3 % of participants gave poor results, 34.2 % gave

average results, and 2.5 % gave high results. On the cooperation scale, 20.3 % gave poor results, 75.9 % gave average results, and 3.8 % gave high results. On the compromise scale, 20.9 % of the research participants gave poor results, 72.8 % gave average results, and 6.3 % gave high results. The results of the abduction scale were identified as 16.5 % weak, 68.4 % medium, and 15.2 % high. The results of the adaptation scale were 18.4 % weak, 67.1 % medium and 14.6 % high.

Table 2

Results of the research participants according to scales of “Thomas-Kilmann Methodology for Determining Leading Behavior in a Conflict Situation”

	Weak	Medium	High	
Competition	63.3 %	34.2 %	2.5 %	100 %
Cooperation	20.3 %	75.9 %	3.8 %	100 %
Compromise	20.9 %	72.8 %	6.3 %	100 %
Avoidance	16.5 %	68.4 %	15.2 %	100 %
Adaptation	18.4 %	67.1 %	14.6 %	100 %

Table 3 also compares the genders with the scales of the Thomas-Kilmann methodology for determining leading behavior in conflict situations. On the competition scale, men performed better than women on the “weak” and “high” points. In the average response, women showed higher results. According to the results of the cooperation scale, men gave high results in the weak and medium points, and women in the high points. On the compromise scale, women gave high results in the weak and high points, and men in the middle point. On the avoidance scale, men showed high results in the weak and medium points, and women in the high points. On the adaptation scale, women

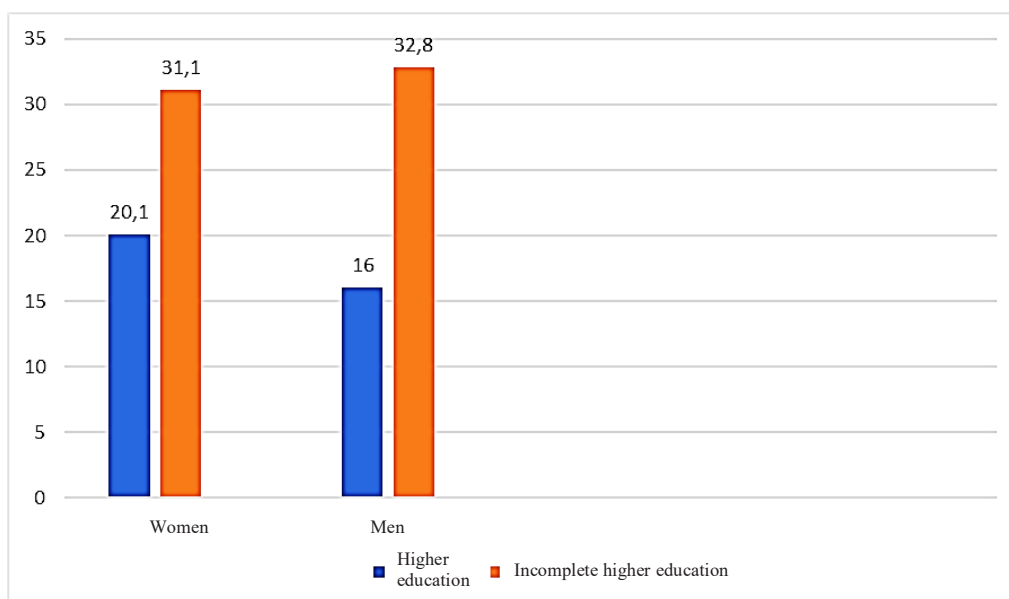

Chart 1. Gender and education level of the research participants

gave high results in the weak point and men in the medium and high points.

Table 3
Comparison of the research participants with the results of the “Thomas-Kilmann methodology for the determination of leading behavior in conflict situations”

		Women	Men	
Competition	Weak	61.0 %	65.8 %	100 %
	Medium	37.8 %	30.3 %	
	High	1.2 %	3.9 %	
Cooperation	Weak	19.5 %	21.1 %	100 %
	Medium	75.6 %	76.3 %	
	High	4.9 %	2.6 %	
Compromise	Weak	22.0 %	19.7 %	100 %
	Medium	69.5 %	76.3 %	
	High	8.5 %	3.9 %	
Avoidance	Weak	14.6 %	18.4 %	100 %
	Medium	67.1 %	69.7 %	
	High	18.3 %	11.8 %	
Adaptation	Weak	23.2 %	13.2 %	100 %
	Medium	64.6 %	69.7 %	
	High	12.2 %	17.1 %	

The following table presents the results of a correlation test of the “Thomas-Kilmann methodology for determining the leading behavior in a conflict situation” of the research participants. The methodology includes scales of competition, cooperation, compromise, avoidance and adaptation. There was a significant negative correlation between the scales of cooperation, compromise, avoidance and adaptation with the competition scale ($p < 0.05$). This means that as competition in our research increases, so

does the degree of competition, compromise, avoidance, and adaptation. There is a statistically strong correlation between the cooperation scale and the competition scale in the opposite direction ($p < 0.05$). There is a strong positive correlation between the cooperation scale and the compromise scale ($p < 0.05$). That is, as cooperation increases, compromise begins to increase too. In accordance with the results of the correlation test, there is a significant correlation between the compromise scale, the competition, the avoidance scale, the negative, the cooperation and adaptation scales in the positive direction ($p < 0.05$). In other words, as compromise increases in research participants, competition and avoidance decrease, and cooperation and adaptation increase. Subsequently, a significant statistically significant correlation was found between the avoidance scale and the competition, compromise, and adaptation scales ($p < 0.05$). As avoidance increases in the participants, competition, compromise, and adaptation begin to decrease. There is a statistically positive correlation between the adaptation scale and the compromise scale, and a negative correlation between the competition and avoidance scales ($p < 0.05$). As adaptation increases among research participants, compromise increases, and competition and avoidance begin to decrease.

The analysis of the correlation results of the aggression questionnaire of A. Bass and A. Dark was conducted on the scales of physical violence, verbal violence, indirect violence, negativity, irritability, suspicion, resentment, guilt. According to the results of the correlation test, there is a statistically significant positive correlation between physical violence and verbal violence,

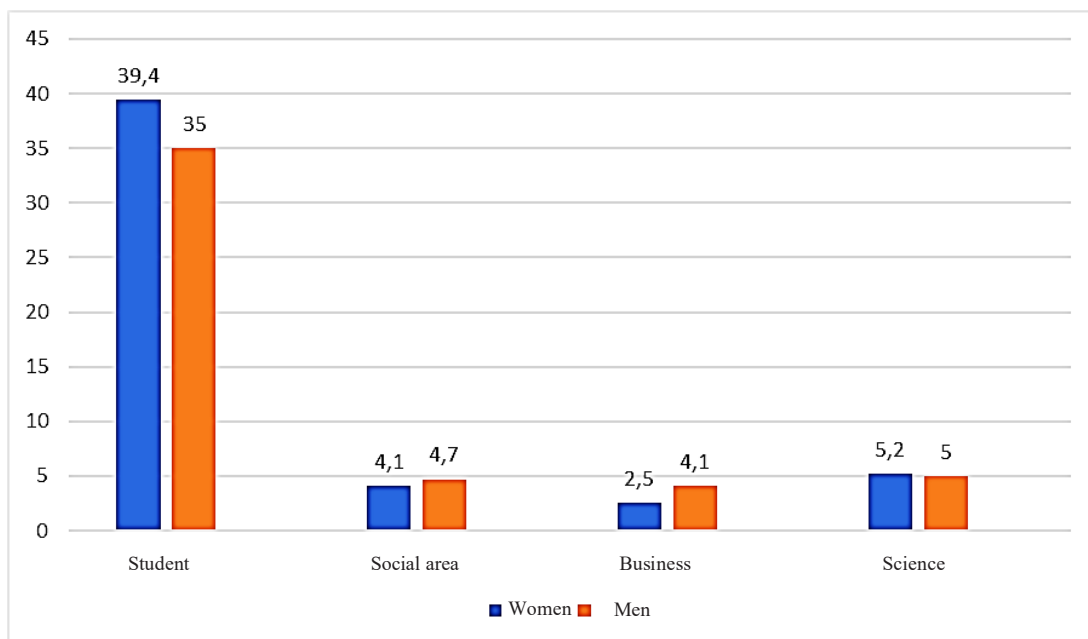

Chart 2. Gender and employment status of the research participants

negativity and irritability ($p < 0.05$). This means that as physical violence increases in participants, verbal violence, negativity, and irritability increase too. On the scale of verbal violence, there is a strong statistically positive relationship between physical violence, indirect violence, irritability, suspicion, resentment and guilt ($p < 0.05$). So that, as verbal violence increases, so does physical

violence, indirect violence, irritability, suspicion, resentment, and guilt. The correlation test found a statistically significant correlation between indirect violence and verbal violence, irritability, suspicion, resentment, and guilt ($p < 0.05$). As indirect violence increases, verbal violence, irritability, suspicion, resentment, and guilt also increase. There was also a significant positive

Table 4

Results of the Correlation Test of the “Thomas-Kilman Methodology for Determining Leading Behavior in a Conflict”

		Competition	Cooperation	Compromise	Avoidance	Avoidance
Competition	R		-0.382**	-0.205**	-0.343**	-0.254**
	P		0.000	0.010	0.000	0.001
	N		363	363	363	363
Cooperation	R	-0.382**		0.225**	-0.014	-0.096
	P	0.000		0.004	0.862	0.230
	N	363		363	363	363
Compromise	R	-0.205**	0.225**		-0.267**	0.209**
	P	0.010	0.004		0.001	0.008
	N	363	363		363	363
Avoidance	R	-0.343**	-0.014	-0.267**		-0.190*
	P	0.000	0.862	0.001		0.017
	N	363	363	363		363
Adaptation	R	-0.254**	-0.096	0.209**	-0.190*	
	P	0.001	0.230	0.008	0.017	
	N	363	363	363	363	

Table 5

Analysis of the results of the scale correlation of the aggression questionnaire of A. Bass and A. Dark

		Physical violence	Verbal violence	Indirect violence	Negat-y	Irrit-y	Susp.	Resen.	Guilt
Physical violence	r		0.391**	0.156	0.313**	0.346**	0.212	0.038	0.199
	p		0.001	0.187	0.007	0.003	0.072	0.753	0.092
	n		363	363	363	363	363	363	363
Verbal violence	r	0.391**		0.484**	0.190	0.685**	0.434**	0.359**	0.392**
	p	0.001		0.000	0.108	0.000	0.000	0.002	0.001
	n	363		363	363	363	363	363	363
Indirect violence	r	0.156	0.484**		0.094	0.433**	0.372**	0.434**	0.438**
	p	0.187	0.000		0.428	0.000	0.001	0.000	0.000
	n	363	363		363	363	363	363	363
Negativity	r	0.313**	0.190	0.094		0.266*	0.297*	-0.020	0.243*
	p	0.007	0.108	0.428		0.023	0.011	0.870	0.038
	n	363	363	363		363	363	363	363
Irritability	r	0.346**	0.685**	0.433**	0.266*		0.499**	0.339**	0.391**
	p	0.003	0.000	0.000	0.023		0.000	0.003	0.001
	n	363	363	363	363		363	363	363
Suspicion	r	0.212	0.434**	0.372**	0.297*	0.499**		0.311**	0.429**
	p	0.072	0.000	0.001	0.011	0.000		0.007	0.000
	n	363	363	363	363	363		363	363
Resentment	r	0.038	0.359**	0.434**	-0.020	0.339**	0.311**		0.415**
	p	0.753	0.002	0.000	0.870	0.003	0.007		0.000
	n	363	363	363	363	363	363		363
Guilt	r	0.199	0.392**	0.438**	0.243*	0.391**	0.429**	0.415**	
	p	0.092	0.001	0.000	0.038	0.001	0.000	0.000	
	n	363	363	363	363	363	363	363	

correlation by the negativity scale between the physical violence, irritability, suspicion, and guilt scales ($p < 0.05$). As the negativity of the participants increases, so does their physical violence, irritability, suspicion, and guilt. A statistically positive correlation was observed between the next irritability scale and all other scales ($p < 0.05$). This means that as irritability increases among participants of the research, physical violence, verbal violence, indirect violence, negativity, suspicion, resentment, and guilt also increase. A correlation test between verbal violence, indirect violence, negativity, irritability, resentment, and guilt with a suspicion scale revealed a statistically positive correlation ($p < 0.05$). Oral violence, indirect violence, negativity, irritability, resentment, and guilt increase as participants of the research become more skeptical. According to the results of the correlation test, a strong positive correlation was found between the resentment scale and verbal violence, indirect violence, irritability, suspicion, resentment and guilt ($p < 0.05$). That is, as resentment increases, verbal violence, indirect violence, irritability, suspicion, resentment, and guilt begin to increase too. A statistically positive correlation was found between the guilt scale and verbal violence, indirect violence, negativity, irritability, suspicion, and resentment ($p < 0.05$). Verbal violence, indirect violence, negativity, irritability, suspicion, and resentment also increase as the guilt scale of the research participants increases.

The results of the correlation test between the aggression index and the hostility index of A. Bass and A. Dark's aggression questionnaire were considered both in interaction and with age. The results show that in our study, there is a statistically negative relationship between the age of the research participants and the hostility index ($p < 0.05$). This means that the hostility index begins to decline as the age of the participants increases. There was no statistically significant relationship between age and aggression index ($p > 0.05$). When comparing the indexes of aggression and hostility, according to the results of the correlation test, there is a significant correlation in the positive direction ($p < 0.05$). As the aggression of the participants in the research increases, their hostility begins to increase, and as the index of hostility increases, the index of aggression increases too.

Table 7 shows the results of the correlation test between the scales of physical violence, verbal violence, indirect violence, negativity, irritability, suspicion, resentment, and guilt according to A. Bass and A. Dark's aggression questionnaire. It was determined that there is a statistical relationship between the aggression index and all scales ($p < 0.05$). That is, as the aggression index increases, the scales of physical violence,

verbal violence, indirect violence, negativity, irritability, suspicion, resentment, guilt begin to increase, or quite opposite. The hostility index found a statistically positive correlation between the scales of verbal violence, indirect violence, irritability, suspicion, resentment, and guilt ($p < 0.05$). There was no statistically significant relationship between physical violence and negativity in our research ($p > 0.05$).

Table 6

Analysis of correlation result between aggression, hostility indices and age according to A. Bass and A. Dark's aggression questionnaire

		Age	Aggression index	Hostility index
Age	R		-0.111	-0.281*
	P		0.349	0.016
	N		363	363
Aggression index	R	-0.111		0.520**
	P	0.349		0.000
	N	363		363
Hostility index	R	-0.281*	0.520**	
	P	0.016	0.000	
	N	363	363	

Table 7

Analysis of the results of the correlation between the scales of the aggression questionnaire of A. Bass and A. Dark and the indices of hostility and aggression

		Aggression index	Hostility index
Physical violence	R	0.636**	0.146
	P	0.000	0.219
	N	363	363
Verbal violence	R	0.873**	0.486**
	P	0.000	0.000
	N	363	363
Indirect violence	R	0.733**	0.500**
	P	0.000	0.000
	N	363	363
Negativity	R	0.253*	0.157
	P	0.031	0.186
	N	363	363
Irritability	R	0.669**	0.509**
	P	0.000	0.000
	N	363	363
Suspicion	R	0.462**	0.777**
	P	0.000	0.000
	N	363	363
Resentment	R	0.386**	0.840**
	P	0.001	0.000
	N	363	363
Guilt	R	0.463**	0.520**
	P	0.000	0.000
	N	363	363

So, a universal reaction of a human to the contradictions and disintegrations (both in himself and in his communication with others) is an attempt to eliminate this disharmony. Internal contradictions are observed as manifestations of conflicts that destroy the human psyche. None of these models of behavior can be unequivocally called “good” or “bad”. Each of them can be optimal and provide the best effect, depending on the specific conditions of the conflict and its development. However, life experience shows that it is cooperation, compromise, constructive models of behavior in conflict that are more suitable to modern notions about long-term interaction. When choosing a strategy for conflict management, it is advisable to take into account the importance of achieving results on the one hand, and maintaining good relations on the other.

BIBLIOGRAPHY:

1. Анцупов А. Я. Конфликтология. Санкт-Петербург : Питер, 2020. 560 с.
2. Бёртон Дж. В. Конфликт и коммуникация. Использование контролируемой коммуникации в международных отношениях. *Социальной гуманитарные знания*. 1999. № 2. С. 219.
3. Гришина Н. В. Психология конфликта. Санкт-Петербург : Питер, 2000. 464 с.
4. Дмитриев А. В. Конфликтология : учебник по направлению «Конфликтология»; 4-е изд., перераб. Москва : Альфа-М: ИНФРА-М, 2013. 335 с.
5. Канатаев Ю. А. Психология конфликта. Москва : ВАХЗ, 2015. 379 с.
6. Козер Л. А. Функции социального конфликта / пер. Назарова. Москва : Директ-Медиа, 2000. 205 с.
7. Markman H. J., Mari Jo Renick, Frank J. Floyd, Scott M. Stanley, and Mari Clements. Preventing Marital Distress through Communication and Conflict Management Training: A 4- and 5-Year Follow-Up. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*. 1993. № 1. P. 70–77.
8. Messman S. J. and Rebecca L. Mikesell. Competition and Interpersonal Conflict in Dating Relationships. *Communication Reports*, 13. 2000. № 1. P. 32.
9. Managing Organizational Conflict: A Model for Diagnosis and Intervention. URL: <https://www.researchgate.net/publication/>
10. Rahim M. A. (2002). Toward a Theory of Managing Organizational Conflict. *International Journal of Conflict Management*. № 13 (3). P. 206–235.
11. Rahim M. A., ve Bonoma T. V. (1979). Managing Organizational Conflict: A Model for Diagnosis and Intervention. *Psychological Reports*. № 44. P. 1323–1344.
12. Reese-Webe M. and Suzanne Bartle-Haring. Conflict Resolution Styles in Family Subsystems and Adolescent Romantic Relationships. *Journal of Youth and Adolescence*, 27. 1998. № 6. P. 735–752.
13. Robbins S. P. (1974). Managing Organizational Conflict: A Nontraditional Approach. NJ : Prentice-Hall.
14. Take the Thomas-Kilmann conflict mode instrument (TKI). URL: <https://kilmanniagnostics.com/>
15. Шейнов В. Управление конфликтами. Москва : Питер, 2014. 576 с.

СОЦІАЛЬНЕ УЯВЛЕННЯ ПРО АГРЕСІЮ В СТУДЕНТСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ SOCIAL PERCEPTION OF AGGRESSION IN THE STUDENT ENVIRONMENT

У статті розглядається агресія як соціальне уявлення в студентському середовищі. Термін «агресія» є складним варіативним поняттям, поширеним у багатьох наукових дисциплінах. Питання про існування єдиної та загальноприйнятої термінології «агресія» не отримав однозначного рішення серед учених-дослідників, та визначення його є вкрай складним завданням. Кожна людина використовує слова «агресія», «агресивний», «агресор», маючи на увазі різні значення. Розглянуто дослідження англійського філософа Томаса Гоббса, який уважав, що всередині кожної людини живе дике, руйнівний початок, що можна приборкати лише за допомогою закону та громадського порядку. Л. Беркович вважає, що агресія є наслідком емоційного стану гніву. На думку Ж.-Ж. Руссо, кожна людина у сприятливому середовищі є істотою за натурою доброю, і лише обмеження зовнішнього середовища викликають у нас агресію та ворожість.

У нашому дослідженні ми використовували опитувальні методи для вивчення змісту соціальних уявлень про агресію, а також для вивчення рівня агресивності респондентів та особливостей переживання ними стану гніву та роздратування. У результаті отриманих на цьому етапі даних було вироблено робоче визначення терміна «агресія», а також розроблено опитувальник «соціальні уявлення про агресію», спрямований на вивчення змісту соціальних уявлень про агресію представників різних малих соціальних груп із подальшим порівнянням.

Нами було визначено п'ять чинників, визначальних для ранжування вчинків за рівнем їх агресивності. Далі на основі матриці власних значень ми визначили змістовний зміст кожного з виділених факторів.

Доведено, що в основі соціального уявлення про агресію лежить структура чинників, що визначають думку людини щодо широкого кола ситуацій та моделей поведінки.

Проведене дослідження підтвердило вплив на зміст соціальних уявлень про агресію соціокультурних особливостей регіону проживання, соціально-психологічних особливостей середовища навчання респондентів та вікових особливостей респондентів.

Ключові слова: агресія, агресор, студентське середовище, агресивна поведінка.

The article considers aggression as a social representation in the student environment. The term "aggression" is a complex variable concept common in many scientific disciplines. The question of the existence of a single and generally accepted terminology "aggression" has not received an unambiguous solution among research scientists, and its definition is an extremely difficult task. Each person uses the words "aggression", "aggressive", "aggressor" with different meanings in mind. The study of the English philosopher Thomas Hobbes, who believed that inside every person lives a wild, destructive beginning, which can be tamed only with the help of law and public order, is considered. L. Berkovits believes that aggression is a consequence of the emotional state of anger. According to Jean-Jacques Rousseau, every person in a favorable environment is a being by nature good, and only the limitations of the external environment cause aggression and hostility in us.

In our study, we used survey methods to study the content of social perceptions of aggression, as well as to study the level of aggressiveness of respondents and the specifics of their experience of anger and irritation. As a result of the data obtained at this stage, a working definition of the term "aggression" was developed, as well as a questionnaire "social ideas about aggression" was developed, aimed at studying the content of social ideas about aggression of representatives of various small social groups with further comparison.

We identified five factors determining the ranking of acts by their level of aggressiveness. Next, based on the matrix of eigenvalues, we determined the meaningful content of each of the selected factors.

It was proved that the basis of the social perception of aggression is the structure of factors that determine a person's opinion regarding a wide range of situations and behavior patterns.

The conducted study confirmed the influence on the content of social perceptions about aggression of socio-cultural features of the region of residence, socio-psychological features of the respondents' learning environment, and age characteristics of the respondents.

Key words: aggression, aggressor, student environment, aggressive behavior.

УДК 159.9+316.6+316.4
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.43.24>

Кавиліна Г.К.

к. пед. н., доцент кафедри сімейної та спеціальної педагогіки і психології
ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

Протягом останніх десятиліть проблема вивчення феномену агресії є однією з найактуальніших тем досліджень у різних галузях наукового знання. Постійні зміни у соціальній, економічній та політичній сферах життя суспільства супроводжуються спалахами агресії, які мають масовий характер. Акції протесту переростають у масові заворушення, які часто виливаються в етнічні конфлікти, які можуть викликати громадянські війни. Масові форми прояву агресії спричиняють людські жертви і, як правило, ескалацію, що призводить до нових, більш жорстоких форм насильства.

Термін «агресія» є складним варіативним поняттям, поширеним у багатьох наукових дисциплінах. Питання про існування єдиної та загальноприйнятої термінології «агресія» не отримав однозначного рішення серед учених-дослідників, та визначення його є вкрай складним завданням. Кожна людина використовує слова «агресія», «агресивний», «агресор», маючи на увазі різні значення. Достатньо згадати словосполучення «агресивна реклама», «агресивна середовище», «агресивний метод ведення торгівлі», «агресивний маркетинг» та інші приклади вживання

даного виду словосполучень, щоб зрозуміти, яким широким та складним є поле використання даного терміна.

У психології під агресією прийнято розуміти імпульс або намір, спрямований на заподіяння шкоди. У політиці агресією позначається неправомірне посягання однієї держави на територію чи політику іншого.

Л. Берковиць вважає, що агресія є наслідком емоційного стану гніву [1]. А. Налчаджян зазначає, що поряд із гнівом агресію можуть породжувати такі емоції, як зневага та огида. Гнів, зневага та огида він позначає як триаду ворожості, яка і викликає агресивну поведінку [5].

Протягом вивчення агресії висувалися різні версії щодо її природи. Причому розбіжності між різними теоріями могли бути як у приватних деталях, так і в основоположних передумовах, на яких стоїть пояснення феномену агресії.

Уперше це питання піднімається у філософії. Так, можна згадати думку англійського філософа Томаса Гоббса, який уважав, що всередині кожної людини живе дике, руйнівний початок, що можна приборкати лише за допомогою закону та громадського порядку [2, с. 36–46].

З іншого боку, Жан-Жак Руссо вважав, що у сприятливому середовищі кожна людина є істотою за натурою доброю, і лише обмеження зовнішнього середовища викликають у нас агресію та ворожість. Альтернативним вирішенням цього питання є теоретичний напрям, який передбачає, що агресія може бути вродженою властивістю людини, але не всім вона притаманна. Уперше про це згадував Платон у роботі «Держава». Він уважав, що люди, схильні до агресії, повинні становити окремий клас суспільства, функція якого полягатиме в реалізації власного агресивного потенціалу на благо суспільства. Цей клас він назвав війнами. При цьому два інших класи, землероби і філософи, на думку Платона, агресії не мали і, отже, не могли брати участь у війнах або стежити за порядком у державі [2, с. 36–46].

Вивчаючи феномен агресії та агресивної поведінки, не можна оминати той факт, що подібна поведінка притаманна не лише людині. З погляду біології *homo sapiens*, навпаки, успадкував подібну поведінку від попередніх біологічних видів.

Вивчаючи різні моделі поведінки тварин, Конрад Лоренц дійшов висновку, що первісною функцією агресії був захист власного виду та видобуток собі прожитку [4, с. 70–75].

Леонард Берковиць брав активну участь у розробленні теорії фрустрації-агресії, яка досі є одним із найпопулярніших пояснень походження агресивної поведінки у людини. Науковець довів, що негативні для індивіда

стимули збільшують імовірність прояву агресії. Можна припустити, що наявність агресивного стимулу також для індивіда є фрустрацією. У такому разі висновок Берковиця є лише підтвердженням тези про те, що наявність кількох фруструючих обставин збільшує ймовірність агресивної поведінки [4, с. 70–75].

Пошук причин девіантної, зокрема агресивної, поведінки у хімічній будові людини – одне з найбільш розроблених теорій у психології агресії. Під час звернення до можливих нейробиологічних причин агресивної поведінки науковці (Н. Г. Андреева) вказують на важливу роль гіпоталамо-гіпофізарної системи в регуляції агресивної поведінки людини.

Звертаючись до нейрохімічного пояснення причин агресивної поведінки, ми змушені констатувати, що соціальні уявлення індивіда у цьому разі мало інформативні, оскільки людина не усвідомлює рівні нейрохімічних медіаторів у головному мозку. Проте ми можемо заперечувати факт наявності зв'язку між імпульсивною агресивною поведінкою та усвідомленням його індивідом. З іншого боку, автори розглянутих нами досліджень зазначають, що критичне порушення серотонінергічної системи веде до психічної патології і, отже, не може розглядатися як поширений випадок. Наявність у агресивних тварин підвищеного або зниженого рівня серотоніну не доводить, що саме він спричинив агресивну поведінку.

У нашому дослідженні ми використовуємо опитувальні методи для вивчення змісту соціальних уявлень про агресію, а також для вивчення рівня агресивності респондентів та особливостей переживання ними стану гніву та роздратування.

Опитувальник Басса – Дарки. Однією із цілей є відповідь на питання, наскільки вивчення соціальних уявлень про агресію людини і соціальної групи можуть бути корисні для передбачення та превенції агресивних дій з їхнього боку. У цій ситуації ми вважаємо за необхідне порівняти дані, отримані в ході вивчення соціальних уявлень про агресію, з результатами вимірювання рівня та характеру агресивності, отриманими з використанням стандартизованих методик, що довели свою надійність.

Автори методики А. Бас та А. Дарки запропонували свою власну класифікацію агресивних проявів. Вони відокремили агресію від ворожості, визначивши останню як реакцію, що розвиває негативні емоції та негативні оцінки людей та подій. Таким чином, Бас та Дарки виділили загальне негативне почуття до навколишнього світу. На противагу йому агресію вони позначили як події, створені задля заподіяння шкоди. У методиці є 75 тверджень, із якими респондентам пропонується погодитися або не погодитися.

У межах нашого дослідження ми розраховуємо знайти зв'язок між різними формами агресії та ворожості, з одного боку, та факторами соціальних уявлень про агресію – з іншого. Подібна кореляція дала б змогу зробити висновки про те, що люди з переважним типом агресії готові робити насильницькі вчинки у певній категорії ситуацій.

Як ще один опитувальний метод, спрямований на вивчення агресивності респондентів, ми вибрали опитувальник Спілбергера STAXI. Сучасна та детально опрацьована, ця методика дає змогу вивчити на основі самозвіту респондента різні боки його агресивності. Респондентам пропонується відповісти на 53 запитання, об'єднані у три частини. На кожне запитання є різні варіанти відповіді залежно від того, наскільки часто респондент відчуває почуття, що описується, або поводить/поводиться описаним чином. Першу частину опитувальника присвячено відповідям питання, як часто індивід відчуває певні почуття чи робить певні дії. У другій частині питання спрямовані на вивчення звичайної поведінки та стану респондента. У третій частині питання адресовані найбільш звичним для респондента реакціям, коли він або вона знаходиться в роздратованому стані чи відчувають злість. Отримані відповіді дають змогу зробити висновки про дев'ять складників людської агресивності.

На першому етапі експериментального дослідження нами було проведено пілотажний проект, у ході якого завданням було виділення змістовного ядра соціального уявлення про агресію. 23 респонденти віком від 20 до 25 років відповідали на три питання: що таке агресія, які ситуації здатні довести вас до агресивної поведінки й які агресивні вчинки ви б розташували на лінійці від поганої думки про людину до її вбивства. Отримані дані були опрацьовані з використанням контент-аналізу. У результаті було виділено робоче визначення агресії для даної роботи, а також складено опитувальник, що включає два завдання. У першому завданні респондентам пропонувалися 36 різних ситуацій та така інструкція: оцініть за 10-бальною шкалою ситуації за ступенем імовірності прояву в них агресивної поведінки з боку людини (1 – агресія в подібній ситуації найменш ймовірна, 10 – агресія в подібній ситуації, напевно, буде).

У другому завданні респондентам пропонувався список із 18 дій та така інструкція: прокоментуйте такі варіанти поведінки за ступенем їх агресивності (1 – практично не агресивно, 18 – найбільш агресивна поведінка, цифри не повинні повторюватися).

Використання даного опитувальника дало нам змогу оцінити соціальні уявлення про агресію у представників різних соціальних груп та порівняти їх між собою. Так, із вико-

ристанням аналізу ми виділили чинники, що об'єднують перелічені вище ситуації та вчинки у групі, та розглянули їхній зв'язок із агресивністю респондентів.

У результаті отриманих на цьому етапі даних було вироблено робоче визначення терміна «агресія», а також розроблено опитувальник «соціальні уявлення про агресію», спрямований на вивчення змісту соціальних уявлень про агресію представників різних малих соціальних груп із подальшим порівнянням.

Цей вибір респондентів зумовлений об'єктивними відмінностями у соціально-психологічних особливостях середовища, у якому проходить навчання представників кожної з перерахованих груп. Ми припускаємо, що відмінності у змісті соціальних уявлень про агресію між двома групами студентів коледжу можна пояснити різними півкулями, що використовуються для професійної діяльності.

Згідно з отриманими даними, найчастіше підлітки із цієї групи ідентифікують себе через особисті якості (33%). Зазначимо, що за цією групою відсоток цієї категорії самоідентифікації нижчий, аніж у будь-якій досліджуваній нами студентській вибірці. Другими за частотою згадки стали відповіді, що належать до соціальної характеристики (23%). Також велика кількість відповідей належала до Я-людини централізації (13%).

У студентів коледжу, також найчастіше вживаною є категорія самоідентифікації через особисті якості (43%). Необхідно відзначити високий відсоток відсутності відповіді у цій групі (32%). Ми вважаємо, що це може бути пов'язане з низькою мотивацією респондентів та небажанням розмірковувати над питанням без видимого заохочення.

Високу частку відсутності відповіді (35%) показали дані, отримані на респондентах, учнів коледжу. Найбільш популярні у цій групі відповіді відносяться до категорії ідентифікації через особисті якості (55%).

Нам удалося виділити п'ять чинників за рівнем їх агресивності.

Перший чинник ми назвали «Лояльність до вербального прояву агресії», оскільки спостерігається позитивна кореляція з діями, спрямованими на заподіяння шкоди та негативна – з діями, спрямованими на вербальне вираження своєї агресії.

Другий чинник ми назвали «Лояльність до залучення до конфлікту сторонніх». Високі оцінки за цим чинником припускають допустимість висловлювання роздратування стороннім людям і залучення у конфлікт нових учасників.

Третій чинник назвали «Лояльність до непрямого прояву агресії». Високі оцінки за цим чинником припускають прагнення уникнути конфлікту, прямого зіткнення.

Четвертий чинник ми визначили як «Неприпустимість підвищення голосу». Респонденти з високими оцінками за цим чинником прагнуть уникати підвищення голосу та криків як методу вираження агресії.

П'ятий чинник назвали «Неприпустимість прямої фізичної агресії». Високі оцінки за цим чинником припускають ставлення до навмисної грубості або підлості тишком-нишком як до негідної поведінки.

Ми вважаємо, що представлені дані є достатніми для доказу того, що в основі соціального уявлення про агресію лежить структура чинників, що визначають думку людини щодо широкого кола ситуацій та моделей поведінки. Перейдемо до дослідження кореляції знайдених чинників між собою і навіть із показниками інших використаних нами методик.

Наступним кроком у дослідженні соціальних уявлень про агресію у полікультурному середовищі стало вивчення зв'язку виявлених нами чинників соціальних уявлень про агресію між собою. Для цього знову звернемося до повного списку виділених чинників. Перші десять впливають на оцінки ситуацій за ступенем імовірності прояву в них агресії:

1. Агресія у ситуації загрози людському життю та гідності.
2. Агресія внаслідок фрустрації з вини інших людей.
3. Агресія внаслідок ненавмисних помилок інших людей.
4. Агресія у боротьбі за задоволення потреби.
5. Агресія у відповідь на персональну грубість.
6. Агресія у разі загрози звичним умовам.
7. Агресія у разі порушення нормативної поведінки.
8. Агресія у відповідь на неухважність до особи.
9. Агресія у разі випадкової невдачі.
10. Агресія у відповідь на нещирість.

Далі йдуть п'ять чинників, що визначають ранжування дій за ступенем їх агресивності:

1. Лояльність до вербального прояву агресії.
2. Лояльність до залучення до конфлікту сторонніх.
3. Лояльність до непрямого прояву агресії.
4. Неприпустимість підвищення голосу.
5. Неприпустимість прямої фізичної агресії.

Використовуючи коефіцієнт кореляції r -Пірсона, ми склали кореляційну матрицю чинників соціальних уявлень про агресію. Як можна помітити, статистично достовірних і при цьому сильних кореляційних зв'язків нам виявити не вдалося. Найбільш сильний статистично достовірний зв'язок ($r=0,177$ при $p<0,01$) був виявлений між агресією у разі випадкової невдачі та лояльністю до вербального прояву

агресії. Можна припустити, що цей зв'язок говорить про те, що люди, схильні агресивно реагувати на невдачі, висловлюють своє роздратування за допомогою нецензурних виразів та лайки, однак ми вважаємо, що низький рівень взаємозв'язку не дає змоги робити будь-які висновки.

Таким чином, можна говорити про відсутність доказів взаємозв'язку чинників соціальних уявлень про агресію між собою.

Вивчення факторної структури соціальних уявлень про агресію та зв'язок виявлених чинників із рисами агресивності особистості дало змогу зробити такі висновки:

В основі оцінки ймовірності прояву агресії у тридцяти шести різних ситуаціях лежать десять чинників. Вони визначають типи ситуацій, у яких індивід схильний виявляти агресію.

В основі ранжування вісімнадцяти дій за ступенем їх агресивності лежать п'ять чинників, які визначають стилі, що віддають перевагу, вираження власної агресії, а також стилі поведінки, які індивід вважає неприпустимими.

Виявлені чинники соціальних уявлень про агресію не пов'язані між собою на статистично достовірному рівні значимості.

Виявлені чинники демонструють слабкий зв'язок зі змінними, вимірними з використанням стандартизованих опитувальників. Деякі чинники виявилися не пов'язаними з жодною змінною. Це дає змогу говорити про те, що опитувальники не дають нам інформації про соціальні уявлення про агресію в полікультурному середовищі.

Середні порівняльні результати груп за методиками Hand-test, опитувальника Басса – Дарки та опитувальника Спілбергера STAXI не дають змоги зробити висновок щодо достовірності відмінностей без використання математичних методів обробки даних. Звернемося до розгляду статистично достовірних відмінностей в особистісній агресивності між групами респондентів, що вивчаються. Для цього порівняємо отримані значення змінних із використанням критеріїв t -Стьюдента та U -Манна – Уїтні.

Між групами студентів удалося виявити статистично достовірні відмінності на рівні відкритої агресії ($p<0,05$), контролю зовнішніх проявів агресії ($p<0,01$) та контролю внутрішніх проявів агресії ($p<0,05$). Рівень контролю агресії виявився вищим у студентів із Білгородського педколеджу, тоді як рівень відкритої агресії вищий у студентів з Умані. Ці результати були отримані з використанням t -критерію Стьюдента за відсутності відхилення рівності дисперсій ($p>0,1$).

Ми вважаємо, що навчальні програми, спрямовані на розвиток творчих здібностей та креативного мислення, сприяють під-

вищенню рівня емоційної експресивності та запальності, а фокус на інтенсивний розвиток інтелектуальних здібностей призводить до підвищення ймовірності агресивної реакції на фрустрацію з вини помилок інших людей. Однак варто повторити, що отриманих нами даних недостатньо, щоб говорити про вплив чинника «соціально-психологічні особливості середовища навчання» на утримання соціальних уявлень про агресію.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бучма В. В., Гурова О. В., Дзюбка Л. В. Діяльна самореалізація особистості в освітньому просторі : монографія Київ : Слово, 2017. 262 с.
2. Волкова А. Н. Психолого-педагогическая поддержка детей-суицидентов. *Вестник психосоциальной и коррекционно-реабилитационной работы*. 2018. № 2. С. 36–43.
3. Маценко Л. М. М12 Теорія і методика виховання : навчальний посібник; вид. 3-є, доп., перероб. Київ : Компринт, 2019. 319 с.
4. Моклиця М. Від синкретизму до сецесії: філософські аспекти синтезу мистецтв. *Волинь філологічна: текст і контекст*. 2018. № 5 (1). С. 70–75. URL: <https://volyntext.vnu.edu.ua/index.php/volyntext/article/view/40> (дата звернення: 19.03.2018).
5. Норт Д., Волліс Дж., Вайнгест Б. Насильство та суспільні порядки / пер. з англ. Т. Цимбал. Київ : Наш формат. 2017. 352 с.
6. Петяк О. В. Особливості активізації внутрішніх ресурсів дітей у кризових станах. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія «Психологія»*. 2021. Т. 32 (71). № 1. С. 115–120.

ОСОБЛИВОСТІ ЗВ'ЯЗКУ SELF-COMPASSION І ТРИВОЖНОСТІ
У СТРУКТУРІ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'ЯTHE PECULIARITIES OF CONNECTION BETWEEN SELF-COMPASSION
AND ANXIETY IN THE MENTAL HEALTH STRUCTURE

Категорія "self-compassion" є новою для академічної психології. Вона позначає чутливе ставлення до себе, турботу про себе. Однак поняття "self-compassion" не тотожне жалості до своєї персони чи відчуттю власної жертвовності, а відбиває здатність індивіда розуміти свої потреби, реалізовувати їх у соціально значущому контексті, водночас не досягати критично високого рівня ідентичності та перебувати в емоційному контакті з довколишніми. Ми висунули припущення, що феномен self-compassion перебуває у безпосередньому зв'язку з диспозиційною (особистісною, трансситуативною) тривожністю, що є фіксованою чутливістю індивіда до небезпеки. Дослідженням було охоплено 78 осіб обох статей. Методами дослідження стали Self-compassion Scale, шкала тривоги Спілберга (State-Trait Anxiety Inventory – STAI), шкала тривоги Бека (The Beck Anxiety Inventory) та шкала оцінки ступеня тяжкості генералізованого тривожного розладу (General Anxiety Disorder – GAD-7). Отримані результати засвідчили існування слабкого суперечливого зв'язку між self-compassion і ситуативною (реакційною) тривожністю у чоловіків і жінок (у чоловіків кореляційний зв'язок на рівні 0,31, у жінок – –0,11) та помірного оберненого зв'язку між self-compassion і диспозиційною (особистісною, трансситуативною) тривожністю для обох статей на рівні –0,46 – –0,57. При цьому жінки демонстрували дещо потужніший кореляційний зв'язок, ніж чоловіки. Отже, у групі андрогінних осіб спостерігається така тенденція: вищим показникам self-compassion відповідають нижчі показники тривожності. Ми припускаємо, що особи з високими показниками self-compassion, вочевидь, мають здатність виходити за межі власної ідентичності, відчувати зв'язок із досвідом довколишніх і в такий спосіб залишатися на реактивному рівні тривоги.

Ключові слова: self-compassion, диспозиційна тривожність, ситуатійна тривожність, співчуття до себе, ідентичність.

The category "self-compassion" is a new concept in the academic psychology. It denotes a sensitive attitude towards oneself, self-care. However, the term "self-compassion" is not an equivalent to terms "self-pity" or "self-sacrifice", but it determines the capability of the individual to understand their own needs and to satisfy them in the context of social value. At the same time, according to this notion, an individual can't reach the high level of identity and be in the emotional contact with others. We made an assumption that the phenomenon of self-compassion is directly related to dispositional (personal, trans situational) anxiety which subsequently means a fixed sensitivity of an individual to danger. The research involved 78 people of both sexes. The following methods were used in our research: Self-compassion Scale, The Spielberg State-Trait Anxiety Inventory, The Beck Anxiety Inventory, and The Questionnaire for Assessing Generalized Anxiety Disorder. The achieved results showed a weak controversial connection between self-compassion and situational (reactionary) anxiety for men and women (men have the correlational relationship of 0,31, while women – 0,11) and moderate inverse connection between self-compassion and dispositional (personal, trans situational) anxiety for both sexes on the level of –0,46 – –0,57. At the same time, women demonstrated a stronger correlational relationship than men. Therefore, the following trend can be seen within the group of androgynes: the higher level of self-compassion corresponds to the lower level of anxiety. We suppose that, apparently, the individuals with the high rates of self-compassion have the ability to overstep the boundaries of their own identity, feel the connection to the experience of others, and, accordingly, stay at the reactive level of anxiety.

Key words: self-compassion, dispositional anxiety, situational anxiety, identity.

УДК 159.95

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.43.25>

Мазяр О.В.

д. психол. н., професор кафедри соціальної та практичної психології Житомирський державний університет імені Івана Франка

Шатило О.В.

магістрантка 2-го року навчання Житомирський державний університет імені Івана Франка

У ситуації альтернативності шляхів і багатоманітності умов особистісного та професійного розвитку суб'єкта зростає ступінь його невротизації. Інтрапсихічні суперечності емоційного, когнітивного та поведінкового змісту набувають загострення та стабілізації [2]. Отже, у сучасних умовах проблема психічного здоров'я стає однією з найбільш запитуваних, позаяк вона пов'язана з питаннями конгруентності, особистісної ефективності та виробничої продуктивності суб'єкта. Поступовий відхід практичної психології від орієнтації на психологічну проблему та її переорієнтація на розвиток потенційних можливостей особистості, пафосно розпочаті гуманістичною психологією, лишаються магістральними лініями розвитку практичної психології. У зв'язку з цим

принципово іншої ваги та оцінки набувають традиційні концепції психічного здоров'я, які розроблялися у межах філософських шкіл. Певно, найбільш перспективною у зв'язку з цим є філософія буддизму, яка свого часу запропонувала в якості робочого поняття використовувати категорію "self-compassion" (англ. «співчуття до себе»).

Назагал обсяг поняття "compassion" є достатньо розробленим у сучасній гуманістичній психології та вживається у контексті ставлення суб'єкта до інших. Натомість self-compassion у розумінні К. Неффа, яка найбільш повно його операціоналізувала, є комплексом чутливості суб'єкта до себе. Це своєрідне самоспівчуття, що забезпечує здорове самоставлення, турботу про себе, особистісне бла-

гополуччя, самоповагу та неосудливе самоствавлення [6; 7; 8]. Розробка цієї концепції зводиться до вибудови міцного й продуктивного, соціально схвалюваного психологічного захисту особистості, що забезпечує не тільки самоприйняття, але й психологічну стійкість у стосунках з іншими людьми [5; 10].

Отже, поняття “self-compassion” інтегрує такі властивості самоствавлення, які забезпечують підтримку зв’язку з соціумом (довколишніми), розуміння власного досвіду як частини загальнолюдського досвіду, що дистанціює від егоцентрації суб’єкта та сприяє його соціальній інтеграції. Разом із тим це не примирення з власними недоліками, а вироблення мотивації до поступового самоздійснення зі збереженням відчуття емоційного благополуччя [7]. Це не жалість до себе, що позначається на ослабленні комунікативних й емоційних зв’язків із довколишніми, ситуативній обмеженості сприймання [4]. Категорія “self-compassion” значно ближче перебуває до феномену емпатії. Обидві категорії вказують на наявність зв’язку суб’єкта з іншими, на брак відокремленості від суспільства й надмірну ідентичність, яка обмежує порозуміння. Натомість відмінність полягає у тому, що суб’єкт із розвиненими здібностями self-compassion не втрачає зв’язку з власними потребами, відчуттями, а контактує з ними та готовий відповідати і вдовольняти внутрішні імпульси [9].

Близькість до прийняття своєї психологічної проблеми у всьому спектрі її вияву й одночасне позитивне безумовне ставлення, розроблене гуманістичною психологією, спроби свідомо регулювати власні переживання [12] тощо створюють об’єктивні підстави для припущення існування зв’язку феномену self-compassion із низкою емоційних реакцій. Наші попередні дослідження емоційної сфери [1; 3] з-поміж іншого показують, що у практичній діяльності фахівці зрідка аналізують так звані чисті емоції (вони є короткотривалими). Зазвичай ідеться про комплекс емоційних реакцій, склад якого неочевидний і частково неусвідомлюваний. По суті психологічна допомога полягає у тому, щоби допомогти суб’єкту диференціювати окремі емоційні реакції, усвідомити їхній зміст та завершити розгортання (відпрацювання) у нових безпечних умовах.

Склад емоційних комплексів настільки унікальний, що спроби їхньої типологізації, вочевидь, є марними. До того ж самі емоційні зв’язки зрідка становлять тривкі транситуативні утворення, тому інтерес щодо їхньої ідентифікації залишається вузькоспрямованим, прив’язаним до конкретних умов життєдіяльності. Інша справа, коли маємо складний полідетермінований психічний феномен, який вимагає виявлення системних або ядерних елементів.

Емоційна сфера з-поміж інших сфер виконує регуляторні функції, а окремі емоційні реакції можуть здійснювати більш потужний ефект, ніж інші. Якщо аналізуватимемо феномен self-compassion, то, вочевидь, однією з найбільш перспективних для аналізу є емоція тривоги та страху, позаяк особистісну тривожність можна трактувати як певний рівень диспозиційної чутливості до зовнішніх подразників, а також відчуття зв’язку з довколишніми (рівнем їхнього гніву, суму тощо), вона може ставати основою для розвитку self-compassion, хоча, зрозуміло, до нього не зводиться.

Формування self-compassion відбувається у безпосередньому зв’язку із самопочуттям суб’єкта, де страх і тривога є чи не найбільш відчутними регуляторами поведінки. У випадку фобії, наприклад, значний спектр поведінки індивіда жорстко блокується. В інших випадках тривога може послаблювати чи стимулювати вияв вольових здібностей. На нашу думку, self-compassion перебуває у певній залежності від розвитку диспозиційної тривоги. Тобто якщо тривожність розглядати у вимірах ситуативного (реактивного) та диспозиційного (особистісного, транситуативного) психічних утворень, то self-compassion перебуває у зв’язку з особистісною тривожністю індивіда. Розуміння суті такого кореляційного зв’язку (його напряму та сили) може дозволити у ході корекційної та терапевтичної роботи більш продуктивно трансформувати тривожність як диспозиційну рису особистості.

Збір емпіричних даних відбувався за допомогою Google Forms. У розробленій анкеті містився бланк інформаційної згоди, блок із загальних питань та емпіричний діагностичний інструментарій.

Під час дослідження оцінка рівня розвитку self-compassion здійснювалася за методикою *Self-compassion Scale*, представленою в англійській літературі [9; 11]. З метою використання опитувальника в україномовному середовищі здійснювався прямий та обернений переклад англійської версії *Self-compassion Scale*. Цей опитувальник являє собою шість субшкал, які складаються з 26 пунктів. Зокрема, субшкали вимірюють доброту до себе, самокритику, спільність з людством, ізоляцію, уважність та надмірну ідентичність. Результати дослідження можна аналізувати як за субшкалами, так і за отриманим загальним показником розвитку self-compassion.

Феномен тривожності вимірювався за трьома методиками. Ми використали класичну шкалу тривоги Ч. Спілберга (*State-Trait Anxiety Inventory – STAI*) в адаптації Ю. Л. Ханіна. Ця методика дозволяє виявити ступінь розвитку реактивної (ситуативної) та особистісної тривожності, що дозволяє виявити зв’язок із неадекватним рівнем тривожності. Для

додаткової перевірки зв'язку ми зіставляли показники self-compassion із клінічною тестовою методикою – *шкалою тривоги Бека* (The Beck Anxiety Inventory) та *шкалою оцінки ступеня тяжкості генералізованого тривожного розладу* (General Anxiety Disorder – GAD-7), яка рекомендується для використання у DSM-5. Зазначена методика може використовуватися для вивчення симптоматики широкого кола тривожних розладів.

Дослідженням було охоплено 78 осіб гетерогенної групи. За віковим розподілом респонденти мали від 18 до 60 років (середній вік становив 33 роки). За статевим розподілом у дослідженні взяли участь 33 чоловіки та 45 жінок. При цьому всі досліджувані за гендерною ідентичністю належать до числа так званих андрогінних осіб (за результатами попереднього дослідження). Остання диференціація покликана усунути результати осіб із вираженими фемінними та маскулініними ознаками, що можуть виявляти надмірну поляризацію емоційного реагування, поведінкових патернів, когнітивних стилів. Зокрема, так звані фемінні особи схильні ідентифікувати себе з болісними думками і почуттями. Натомість високий рівень маскулініності передбачає надмірне утримання болісних думок і почуттів, їхнє витіснення (гальмування). Таким чином, ці особи не здатні збалансувати власні нервово-психічні реакції. Це, власне, визначає суть їхнього гендерного типу особистості. Self-compassion априорі відбиває такий тип психічної саморегуляції особистості, за якого суб'єкт здатен одночасно не концентруватися на власних почуттях, але й не ігнорувати їх, що дозволяє перебувати у достатньому контакті як з власними імпульсами, так і з імпульсами оточення. Якщо коротко, то це відповідає ситуаційній гнучкості індивіда, можливості користатися широким спектром інтра- та інтерпсихічних ресурсів для саморегуляції.

Після проведеного дослідження за чотирма методиками здійснено кореляційний аналіз отриманих результатів, які представлені у таблиці 1.

Зокрема, було з'ясовано, що у групі андрогінних осіб спостерігається така тенденція: вищим показником self-compassion відповідають нижчі показники тривожності. При цьому жінки мають найнижчі показники self-compassion і найвищі тривоги. Чоловікам із нижчими показниками self-compassion, ніж у жінок, притаманний нижчий рівень тривожності і навпаки.

Зауважимо, що рівень кореляційного зв'язку між шкалою тривоги Бека та шкалою оцінки ступеня тяжкості генералізованого тривожного розладу становив 0,74; між шкалою тривоги Бека та шкалою особистісної тривожності Ч. Спілберга – 0,35; між шкалою оцінки

ступеня тяжкості генералізованого тривожного розладу та шкалою особистісної тривожності Ч. Спілберга – 0,44. Як бачимо, ступінь зв'язку достатньо різниться. Саме тому важливо застосувати батарею методик із метою додаткової перевірки висунутого припущення.

Таблиця 1
Рівні кореляційного зв'язку (r) між феноменами self-compassion і тривожності

	Реактивна тривожність (методика Спілберга)	Особистісна тривожність (методика Спілберга)	Шкала тривоги Бека	Шкала оцінки ступеня тяжкості генералізованого тривожного розладу
Self-compassion Scale:				
загальні показники	0,006	-0,48	-0,46	-0,57
чоловіки	0,31	-0,37	-0,4	-0,57
жінки	-0,11	-0,52	-0,47	-0,59

За результатами низки досліджень не було встановлено зв'язку між self-compassion і шкалою ситуативної (реактивної) тривожності. Власне, ситуативна тривожність є адекватною формою реагування на ситуацію загрози і не становить психологічної проблеми. Зрозуміло, що при цьому можуть спостерігатися статеві та вікові відмінності, пов'язані з базовими психофізіологічними характеристиками індивідів (наприклад, сила нервової системи). Водночас андрогінні чоловіки виявили слабкий прямий зв'язок між self-compassion і шкалою ситуативної (реактивної) тривожності (0,31). В андрогінних жінок рівень зв'язку є значно слабшим, причому він виявився оберненим (-0,11). Зауважимо, що це єдиний встановлений тип зв'язку, який показав статеву суперечність, дарма що незначну. Решта типів зв'язку self-compassion і тривожності не виявляють потужних статевих відмінностей. Зафіксовані статеві відмінності є несподіваними, позаяк вони показують, що чоловіки з розвиненим self-compassion є чутливішими до загрозливих ситуацій, ніж жінки. Натомість жінки дуже слабо демонструють нечутливість до таких ситуацій. Хоча традиційно жінки виявляють вищий рівень розвитку емпатії.

Назагал тип зв'язку self-compassion і тривожності в андрогінних осіб обох статей можна визначити як *помірний обернений*. Це може свідчити про те, що феномен self-compassion може належати до переліку тих, який відбиває суть психічного здоров'я особистості. Мало

того, це саме той феномен, який, вочевидь, захищає індивіда від деструктивної дії особистісної тривожності (імпульсивних ірраціональних дій, психофізіологічного виснаження та емоційного вигорання).

Зокрема, за результатами досліджень існує обернений помірний зв'язок self-compassion з особистісною тривожністю (-0,48), причому у жінок цей зв'язок є більш вираженим (-0,52), ніж у чоловіків (-0,37). Приблизно такі самі результати були нами отримані при зіставленні self-compassion і шкали тривоги Бека (-0,46): відповідно, у чоловіків зв'язок простежується на рівні -0,4, у жінок – -0,47. Найбільш потужний ступінь зв'язку (обернений помірний) зафіксовано між self-compassion і шкалою оцінки ступеня тяжкості генералізованого тривожного розладу (-0,57): відповідно, у чоловіків цей показник становить -0,57, в жінок – -0,59.

Таким чином, можемо зазначити, що феномен self-compassion здебільшого перебуває у помірному оберненому зв'язку з тривожністю як особистісною рисою. З одного боку, це додатково, дарма що непрямо, підтверджує валідність методики Self-compassion Scale: феномен self-compassion передбачає здатність суб'єкта не зосереджуватися на відчуттях і виходити за межі суб'єктивної ситуації. Тобто повинна спостерігатися тенденція, за якою високим показникам одного феномену мають відповідати низькі показники іншого та навпаки. З іншого боку, фіксуємо відсутність або слабкий прямий зв'язок із реактивною (ситуативною) тривожністю в андрогінних чоловіків. Тобто чутливість до ситуації, принаймні реактивного штибу, не стає системною властивістю чи ядерним емоційним утворенням феномену self-compassion. Ситуативна (реактивна) тривожність і self-compassion є нейтральними одне до одного. Натомість особистісна (диспозиційна, транситуативна) тривожність є однією з помірно виражених ознак низьких показників self-compassion. Це означає, що особи з високими показниками self-compassion, вочевидь, мають здатність виходити за межі власної ідентичності, відчувати зв'язок із досвідом довоколишніх і в такий спосіб залишатися на реактивному рівні тривоги (бути конструктивними, раціональними, фізично функціональними).

Отже, можна припускати, що корекційно-терапевтична робота з метою нівелювання особистісної тривожності як системної ознаки психологічної проблеми може супутньо призводити до підвищення self-compassion. Однак це припущення вимагає додаткового емпіричного обґрунтування, зокрема у межах формувального експерименту під час надання психологічної допомоги. Водночас цілеспрямований розвиток феномену self-compassion під час тренінгової роботи може сприяти фор-

муванню своєрідного психологічного захисту особистості, профілактики емоційного вигорання, психофізіологічного виснаження, розвитку особистісної тривожності тощо.

Ще одним припущенням, яке вимагає окремої емпіричної перевірки, є теза про спорідненість феноменів self-compassion та емпатії. Зокрема, емпатія може виявитись системною властивістю чи ядерним психічним утворенням феномену self-compassion. Тоді це певною мірою може обґрунтувати положення про те, що ставлення до інших у широкому розумінні може перебувати у зв'язку зі ставленням до себе, причому саме чутливість у ставленні до інших (compassion) зумовлюватиме чутливість у ставленні до себе (self-compassion). Фактично це стане перевіркою класичного психоаналітичного положення про зміст переносу (трансферу).

Отже, результати дослідження дозволяють зробити висновок про те, що феномени self-compassion і диспозиційна тривожність особистості перебувають у помірному оберненому зв'язку. Наявність такої невираженої тенденції дозволяє припускати, що зростання транситуативної (особистісної) тривожності може призводити до деякого зниження показників розвитку феномену self-compassion. Навпаки, зниження диспозиційної тривоги суб'єкта позначатиметься на зростанні self-compassion. Перспективою подальших досліджень є вивчення зв'язку феноменів self-compassion та емпатії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Мазяр О. В. Діагностика особистісної проблеми: емоційна сфера. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. № 4. Т. 1. С. 36–41.
2. Мазяр О. В. Особистісний дисонанс: системний аналіз : монографія. Житомир : Видавець О. О. Євенок, 2020. 332 с.
3. Мазяр О. В., Недзельська Л. В. Дослідження емоційного профілю прив'язаності. *Габітус*. 2021. Випуск 21. С. 155–159.
4. Bennett-Goleman T. *Emotional alchemy: How the mind can heal the heart*. New York : Three Rivers Press, 2001.
5. Neff K. D., McGehee P. Self-compassion and Psychological Resilience Among Adolescents and Young Adults. *Self and Identity*. 2010. № 9 (3). P. 225–240. URL: <https://doi.org/10.1080/15298860902979307>
6. Neff K. Self-compassion, self-esteem, and well-being. *Social and Personality Psychology Compass*. 2011. Vol. 5. № 1. P. 1–12. doi: 10.1111/j.1751-9004.2010.00330.x
7. Neff K. Self-compassion: An alternative conceptualization of a healthy attitude toward oneself. *Self and Identity*. 2003. Vol. 2. № 2. P. 85–101. doi: 10.1080/15298860390129863
8. Neff K. *Self-compassion: The proven power of being kind to yourself*. New York : HarperCollins Publishers, 2011. 320 p.

9. Neff K. The development and validation of a scale to measure self-compassion. *Self and Identity*. 2003. Vol. 2. № 2. P. 223–250. doi: 10.1080/15298860309027
10. Neff K., Vonk R. Self-compassion versus global self-esteem: Two different ways of relating to oneself. *Journal of Personality*. 2009. Vol. 77. P. 23–50. doi: 10.1111/j.1467-6494.2008.00537.x
11. Pepping C. A., Davis P. J., O'Donovan A., Pal J. Individual Differences in Self-Compassion: The Role of Attachment and Experiences of Parenting in Childhood. *Self and Identity*. 2014. № 14 (1). P. 104–117. URL: <https://doi.org/10.1080/15298868.2014.955050>
12. Stanton A. L. et al. Coping through emotional approach: Problems of conceptualization and confounding. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1994. Vol. 66. P. 350–362. doi: 10.1037//0022-3514.66.2.350

КРИТЕРІЇ ВИВЧЕННЯ ВПЕВНЕНОСТІ В СОБІ CRITERIA FOR STUDY CONFIDENCE

У статті розглянуто психологічні характеристики самовпевненості, виділено та описано її види. Представлено науково-теоретичні підходи до вивчення видової впевненості. Автор визначив такі типи впевненості в собі: когнітивний, мотиваційний, емоційний, демонстративний, когнітивно-мотиваційний, когнітивно-емоційний, когнітивно-поведінковий, мотиваційно-емоційний, мотиваційно-поведінковий, емоційний, поведінковий, інтуїтивний, невинуватий, емоційно нестійкий, прихований, непевний. Автор навів характерні особливості їх прояву в підлітковому віці. Експериментально визначено розподіл цих особливостей підліткового віку за типом впевненості. Показано специфіку когнітивного, емоційно-оцінного, мотиваційно-цільового, поведінкового компонентів впевненості в собі в молодому віці. Основні завдання програми психологічного супроводу пов'язані зі структурою впевненості в собі (мотиваційно-цільовий, когнітивний, емоційно-оцінний та поведінковий компоненти). При реалізації програми враховано виявлені на етапі дослідження особливості розвитку структурних компонентів впевненості в ранньому та пізньому підлітковому віці. Зокрема, низький рівень розвитку когнітивного компоненту у старшокласників та нерозвиненість у студентів емоційно-оцінного компоненту впевненості в собі виражається у невмотивованій тривожності.

Ключові слова: *впевненість у собі, психологічний супровід розвитку та корекція впевненості в собі, тренінг впевненості в собі.*

Article examines the psychological characteristics of self-confidence isolated and described its

species. Presented by scientific and theoretical approaches to the study of species confidence. Author determined types of self-confidence, self-confident, cognitive, motivational, emotional, demonstrative, cognitive-motivational, cognitive-emotional, cognitive-behavioral, motivational and emotional, motivational and behavioral, emotional, behavioral, intuitive, unwarranted, emotionally unstable, hidden, uncertain. The characteristic peculiarities of their manifestation in adolescence. Experimentally determined distribution of those features of adolescence by type of confidence. The specificity of cognitive, emotional – assessment, motivational-purposeful, behavioral components of self-confidence in young adulthood.

The main tasks of the program of psychological support are related to the structure of self-confidence (motivational-target, cognitive, emotional evaluation and behavioral component). In implementing the program, the peculiarities of the development of structural components of confidence in early and late adolescence, identified at the stage of the study, were taken into account. In particular, the low level of development of the cognitive component in senior pupils and the lack of development of the emotional and appraisal component of self-confidence among students, which, above all, is expressed in unmotivated anxiety.

The system of measures of psychological support for the development and self-confidence correction designed to ensure a targeted impact on the harmonization of the development of self-confidence through the awareness, analysis and evaluation of young men and girls of their own confidence, as well as the acquisition of new ways of behavior.

Key words: *self-confidence, psychological support of development and correction of self-confidence, self-confidence training.*

УДК 159.9
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.43.26>

Мельничук С.К.

к. психол. н., доцент кафедри філософії, політології та психології Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка

Постановка проблеми. Ускладнення соціально-економічних суперечностей та зміни суспільної свідомості посилюють вимоги до процесу формування особистості, виховання у неї впевненості в собі, яка спрямовує її до самоактуалізації та досягнення високих результатів діяльності.

Впевненість у собі включає в себе емоційні, поведінкові та когнітивні компоненти і може проявлятися в окремих видах діяльності, а також може стати стійкою якістю особистості, поширюватись на ті види діяльності, у яких в людини немає досвіду.

У сучасній психологічній науці розглядаються різні аспекти впевненості в собі, а саме: специфіка виникнення і розвитку впевненості в умовах різних видів діяльності (І. Вайнер, Б. Висоцький, Є. Серебрякова); вплив упевненості на досягнення успіху в діяльності (І. Зінов'єва, О. Нікітіна, М. Сміт та інші); впевненість вивчається як соціально-психологічна характеристика особистості (І. Ромек, Є. Смаглій); розробляються психотерапе-

втичні методики, зміст і форми соціально-психологічного навчання, які підвищують рівень самооцінки людини та впевненості її у своїх силах (К. Роджерс, Т. Яценко та інші).

Метою даної статті є визначення психологічної сутності, структури та критеріїв розвитку впевненості в собі.

Теоретичний аналіз проблеми дослідження. Передвісником сучасної психологічної концепції впевненості в собі є філософське осмислення даного поняття. У творах античних філософів категорія впевненості розглядається в контексті проблем, пов'язаних із пошуками рушійних сил природи та суспільства. Сократ ототожнював впевненість із переконаністю і розглядав її як один із суттєвих аспектів знання.

Найбільш тісно впевненість пов'язана з асертивністю. Ці поняття часто вживаються як синоніми. Асертивність означає здатність людини відстоювати свою позицію, не порушуючи моральних прав іншої людини. Це здатність оптимально реагувати на критику

та вміння рішуче говорити собі та іншим «ні», якщо цього вимагають обставини.

Асертивність як один з концептуальних факторів емоційного інтелекту вивчали М. Баркер, Р. Елберт і М. Еммонс, Р. Берон, Д. Річардсон, Ф. Бруно, Т. Пауелл, М. Сміт, А. Елліс, Ф. Ланж, Г. Фенстергейм, В. Ромек, Є. Нікітін, Н. Харламенкова, Є. Андрієнко. Асертивність – це самоствердження через конструктивну діяльність, досягнення майстерності безконфліктного спілкування. Усі автори вважають, що асертивність є золотою серединою між агресивною та пасивною поведінкою. Асертивна поведінка спрямована на те, щоб реалізація власних інтересів була умовою реалізації інтересів суб'єктів.

Невпевнена людина не здатна протистояти маніпуляціям, вона дозволяє іншим людям забезпечувати свої потреби за рахунок відмови від власних нужд і прав. Така людина не вміє чітко заявити про свої бажання та потреби, у її діях відсутня впевненість, вона відчуває себе безпомічною, безправною та не здатною керувати своїм життям.

В основі агресивної поведінки лежить глибока невпевненість у собі та зневажливе ставлення до інтересів інших людей за рахунок невміння будувати рівноправні партнерські стосунки. Агресія може виражатися не тільки в нанесенні фізичної шкоди, але і у використанні сарказму, іронії, а також іноді використанні тиску на людину з метою підкорення її своїй волі.

Найважливіше в невпевненій поведінці – це когніції, які виникають у зв'язку з нею. Стосовно власної поведінки часто можна зустріти такі думки: «Знову суцільні невдачі», «Цього я взагалі не повинен був говорити». Чекаючи від партнера певної поведінки, люди часто йому приписують хибні установки: «Від нього нічого не доб'єшся», «Він просто не хоче мене слухати». Такі судження викликають відповідні почуття, такі як незадоволеність, розчарування, страх тощо. У фізіологічній площині ці почуття описуються як нервові збудження, тремтіння, пітливість, пришвидшення серцебиття, почервоніння, що не може не помітити партнер. Реакції соціального партнера знову когнітивно переробляються і потім закріплюються у якості частини образу себе й у твердженнях на кшталт: «Я невдаха...». Такі оцінки стають поштовхом до негативного почуття власної неповноцінності. Такі довготривалі наслідки невпевненої поведінки визначають невпевненість у майбутніх соціальних ситуаціях. З цієї схеми регулювання поведінки зрозуміло, що будь-яка форма невпевненої поведінки підкріплює сама себе.

Впевнена поведінка включає пряме вираження своїх почуттів, потреб, захист законних прав або думок без приниження інших. Крім

того, впевненість виключає надмірний або недоречний взагалі ступінь страху чи занепокоєння. Така невербальна поведінка, як погляд, вираз обличчя, положення тіла, тон і гучність голосу, також важлива. Вона може щось додати до того, що стверджується на словах, або спростувати. Ці ознаки поведінки повинні бути в гармонії з вербальним змістом самостверджувального повідомлення. Наприклад, коли хтось висловлює почуття любові, тон і гучність голосу звучать абсолютно по-іншому, ніж під час вираження досади або незадоволення.

На противагу невпевненій, впевнена поведінка означає чесне і відкрите вираження своїх почуттів і думок, а не приховану надію на те, що інша людина зрозуміє чужі думки.

Методи роботи в сучасних групах, які організуються з метою розвитку впевненості та здатності боротися зі страхом і уникненням, далеко відійшли від вихідних концепцій, запропонованих свого часу Солтером і Вольпе. Ланге і Якубовська підрозділяють наявні групи тренінгу упевненості в собі на чотири типи залежно від структури занять:

1) групи, де основу кожного заняття становлять різні рольові ігри;

2) групи, де кожне заняття присвячується одній певній темі, наприклад конструктивній критиці;

3) групи, де рольові ігри використовуються у поєднанні з іншими процедурами, спрямованими, наприклад, на розвиток самоусвідомлення, розвиток уміння розв'язувати конфлікти тощо;

4) неструктуровані групи, робота в яких проводиться відповідно до повсякденних потреб учасників.

Незалежно від того, застосовуються в групі опитувальники чи ні, керівнику групи насамперед рекомендується провести бесіду, яка повинна допомогти у виявленні та уточненні тих проблем, які переживає кожен учасник. Керівник спонукає учасників тренінгу до оцінювання своєї поведінки і наведення прикладів зі свого життя, коли вони поводили себе упевнено або невпевнено. Тренеру слід всіляко підкреслювати негативні аспекти невпевненої поведінки і важливість тих додаткових можливостей, які з'являються у житті завдяки упевненості в собі, зокрема те, що впевненість у собі буде сприяти зростанню самоповаги та успішності.

Керівник повинен пояснити членам тренінгової групи, що таке упевнена поведінка і чим вона відрізняється від невпевненої та агресивної. Невпевнена в собі людина стримує свої почуття через високу тривожність, постійне переживання провини або через те, що у неї недостатньо соціальних навичок. Агресивна людина порушує права інших, нав'язуючи їм свою волю, принижуючи і ображаючи їх. Відмінності між невпевненою, упевненою і агре-

сивною поведінкою з'ясовуються у ході обговорення групою конкретних ситуацій.

Щоб здолати свою тривогу, позбавитися від почуття неповноцінності і навчитися поводитися впевнено, учасники психокорекційної групи повинні засвоїти, що впевнена поведінка є ординарною. Позитивним прикладом впевненої поведінки повинен бути керівник групи.

Членам групи потрібно довести, що впевненість в собі не слід плутати з бездушністю і обмежувати її вираженням лише негативних емоцій. Важливою умовою розвитку впевненості в собі є здатність до вираження позитивного, дбайливого ставлення до інших. Членам групи треба сказати і те, що право на впевненість в собі не означає необхідності бути впевненим за будь-яких обставин.

Розвиток і корекція впевненості в собі у групах тренінгу умінь ґрунтується принципах біхевіоризму. Керівник групи може надати учаснику право моделювати правильну поведінку в ситуаціях, які опрацьовуються на заняттях. Моделювання – це особливий прийом поведінкової терапії, використання якого ефективно у випадках, коли членам групи потрібно освоїти нові або підсилити недостатньо виражені форми поведінки [1]. Учасники групи засвоюють новий для них спосіб поведінки, спостерігаючи за тим, як його моделюють інші учасники або тренер. Рекомендується застосовувати аудіо та відеозаписи моделей зразкової (у сенсі впевненості) поведінки. Моделювання особливо корисне, коли учасники мають дуже слабке уявлення про те, як треба діяти в даній ситуації, щоб їх поведінка була впевненою. Граючи різні ролі, члени групи залучаються до групового процесу і набувають нових корисних навичок.

У групах розвитку впевненості основною методикою є репетиція поведінки, яка передбачає використання рольових ігор, які моделюють ситуації, що становлять або можуть становити певні труднощі для учасників. На початку роботи тренер пропонує впевнено відреагувати на банальні ситуації, які можуть створювати труднощі для більшості невпевнених у собі людей. Як правило, ці ситуації передбачають звернення з проханням або, навпаки, відповідь з відмовою. Прикладами можуть бути заняття з удосконалення впевненої поведінки під час спілкування з працівниками сфери обслуговування в умовах неприємного ставлення. Пізніше можна пропонувати учасникам тренінгу відпрацювати навички впевненої поведінки у складніших ситуаціях. З часом матеріалом для рольових ігор стають конкретні реальні проблеми учасників, що пов'язуються з майбутньою професійною діяльністю.

Рольові ігри нагадують заняття у групах психодрами і мають відбиток ідей Я. Морено. Але головне завдання цих ігор полягає не в тому,

щоб дати вихід пригніченим почуттям з метою досягнення катарсису, емоційної розрядки. Ситуації, які опрацьовуються, стосуються лише проблем, пов'язаних з недостатньою впевненістю в собі та зі створенням адаптивного поведінкового репертуару.

Зазвичай за одне заняття робиться спроба освоїти лише невеликий фрагмент складного поведінкового комплексу. У кінці заняття тренер пропонує учасникові, що грав активну роль, та іншим членам групи розповісти про свої враження, проаналізувати, що в поведінці учасника відображало впевненість, а що ні; висловити міркування стосовно удосконалення поведінки та того, які ще експерименти доцільно провести.

Важливим компонентом процесу опрацювання впевненої поведінки є підкріплення. Концепція підкріплення відіграє у науках про поведінку фундаментальну роль і є наріжним каменем більшості методів зміни поведінки. Підкріплення – це заохочення, точніше, будь-яка позитивна реакція з боку керівника або учасників групи. Дуже важливо, щоб підкріплювалося навіть невелике досягнення, а не лише успішно завершена складна послідовність дій. Процес, у якому підкріплення дається невеликими порціями у зв'язку з тим, як відпрацьована реакція, яка поступово наближається до оптимальної, називається формуванням поведінки. У поведінкових групах підкріплення зазвичай застосовується для формування поведінки окремих учасників у напрямі тих цілей, які вони ставлять перед собою.

Також впевненість в собі тісно пов'язана з саморефлексією. На сучасному етапі серед різноманітних напрямів дослідження особистісної рефлексії найбільш перспективним є вивчення такого її аспекту, згідно з яким рефлексія ідентифікується з процесами осмислення і переосмислення. Особистісна рефлексія – це осмислення, аналізування змісту свого внутрішнього світу (емоцій, почуттів, думок, характеру), а також дій і вчинків, які суб'єкт здійснює в зовнішньому світі.

Види особистісної рефлексії залежать від спрямованості в осмисленні і переосмисленні особистісних змістів:

- ретроспективний вид особистісної рефлексії (осмислення і переосмислення минулого образу «Я»);
- ситуативний вид особистісної рефлексії (осмислення і переосмислення реального «Я»);
- перспективний вид особистісної рефлексії (осмислення і переосмислення майбутнього «Я»).

Існує також напрямок дослідження рефлексії, що має зв'язок із кооперативною діяльністю людей, яка задає соціально-психологічний контекст індивідуальної рефлексії. Об'єктом

рефлексії тут виступають явища свідомості не тільки самої людини, але і її оточення. Рефлексія тут – це механізм осягнення чужої свідомості, пізнання людиною явищ чужої свідомості і їх моделювання у власній свідомості. Рефлексія виникає під час аналізу прийняття рішення людиною у ситуації соціальної взаємодії і є механізмом розвитку діяльності.

У соціальній психології, на відміну від німецької філософії, рефлексію розуміють як усвідомлення чинним індивідом того, як він сприймається партнером зі спілкування. Це вже не просто знання або розуміння іншого, а і знання того, як інший розуміє мене, своєрідний подвоєний процес дзеркальних відображень один одного.

Психологічні дослідження сучасності відображають такі напрями вивчення рефлексії:

- соціально-перцептивна рефлексія – перевірка і переосмислення власної думки про іншу людину (Г. Андрєєва);
- комунікативна рефлексія – уявлення суб'єкта пізнання про те, як його розуміють інші (С. Кондратьєва, Б. Ковальов);
- соціально-психологічна рефлексія – розуміння іншого шляхом міркування за нього (С. Головін).

Базовою властивістю особистості, завдяки якій можливе здійснення регуляції та усвідомлення людиною своєї діяльності, що сприяє ефективній взаємодії її зі світом, рефлексію визначає А. Карпов. Рефлексія як макропроцес включає в себе часткові рефлексивні процеси, що забезпечують метапізнання та метарегуляцію. Базова властивість цих процесів – парціальність, яка відповідає за забезпечення здатності окремих рефлексивних комплексів входити до складу основного процесу, не втрачаючи внутрішньої автономії, а ефективність рефлексивності розглядається як результат синергії часткових рефлексивних процесів.

На думку О. Мирошник, підхід А. Карпова, уявлення В. Лефєвра та А. Шарова про регуляційну функцію рефлексії, яка визначає та перманентно контролює усі рівні психіки як системи, дозволяють розглядати її як функціональний орган психіки, що розвивається протягом життя, забезпечуючи цілісність, інтеграцію та диференціацію психічних процесів, а також зумовлює ретроспективний, актуальний та перспективний регуляційний контур (патерн) психічної активності.

На думку Ю. Орлова, особистісний тип рефлексії несе функцію самовизначення особистості. Проблема рефлексії в юнацькому віці розглядається у зв'язку з формуванням активної життєвої позиції, самовизначенням, усвідомленням власної значущості. Особистісне зростання, розвиток індивідуальності як надособистісного утворення відбувається саме в процесі усвідомлення сенсу, який реа-

лізується в конкретному сегменті життєвого процесу. Люди у віці 15–18 років схильні розцінювати світ у відношенні до самих себе. Тобто події, які оточують їх, вони постійно аналізують з позиції «для мене це характерно чи ні», «це правильно й так потрібно робити» тощо з метою формування власного життєвого шляху й переконань.

Спостерігаючи себе в різних ситуаціях і оцінюючи свої можливості і здібності, порівнюючи себе зі значущими іншими людьми, людина краще усвідомлює свої сильні і слабкі сторони, індивідуальні особливості своєї особистості. Оволодіння рефлексією як здатністю до критичного самоаналізу збагачує Я-концепцію людини. Надбаний у процесі рефлексії досвід самопізнання дозволяє розширити уявлення людини про саму себе та будувати більш адекватні її можливостям цілі на майбутнє. Людина, яка практикує рефлексивний аналіз своїх планованих вчинків (той, хто прораховує всі кроки), зазвичай має більш раціональну поведінку і швидше досягає поставлених цілей. У разі невдачі така людина не стане звинувачувати у трагедії всіх та займатися самоїдством, а прийме саму себе такою, якою вона є, та зробить висновки з того, що сталося (відрефлексує ситуацію), і поставить нові завдання. У цьому проявляється самопізнавальна і самоорганізуюча функція рефлексії [3].

Отже, впевненість у собі є досить багатограним феноменом, який за необхідності може бути розвинений і скорегований за допомогою спеціально організованих психологічних тренінгів.

Сучасні дослідники виділяють десять принципів впевненості, в основі яких лежить впевненість, що ніхто не може успішно маніпулювати оточуючими, якщо ті самі цього не дозволять:

- 1) людина має право сама судити про свою поведінку, думки та емоції та нести відповідальність за наслідки, оскільки все, що відбувається у житті людини, залежить тільки від неї самої і ні від кого більше;
- 2) людина має право не давати ніяких пояснень, які виправдовують її поведінку;
- 3) людина має право сама вирішувати, за що і якою мірою вона є відповідальною;
- 4) людина має право змінювати власні погляди, причому не тільки під тиском обставин, а тому, що їй просто це подобається;
- 5) людина має право робити помилки і відповідати за них;
- 6) людина має право сказати: «Я не знаю» (точка зору, згідно з якою людина здатна розібратися в собі самій і може дати відповідь на будь-яке питання, що стосується нюансів її поведінки, є соціальним міфом);
- 7) людина має право не залежати від доброї волі інших людей, тобто вона не зобов'язана всім подобатися;

8) людина має право на нелогічні рішення, бо логічні не завжди є правильними і доречними, особливо у тих випадках, коли не цілком зрозуміло, про що йдеться;

9) людина має право сказати: «Я тебе не розумію». Ми не зобов'язані вгадувати і виконувати бажання інших людей;

10) людина має право сказати: «Мене це не хвилює», має право не бути згодною з уявленнями інших про те, що є добрим і допустимим, а що ні.

Отже, на основі схарактеризованих вище теоретичних положень вітчизняних і зарубіжних дослідників ми визначили сутність впевненості в собі як комплексної характеристики особистості, яка включає в себе емоційні, поведінкові та когнітивні компоненти і може проявлятися як в окремих видах діяльності, так і може стати стійкою якістю (рисою) особистості, поширюватись на ті види діяльності, у яких в людини немає досвіду.

Висновки та перспективи. Проведений аналіз поняття «впевненість у собі» у контексті вітчизняної та зарубіжної психологічної науки

показав, що зазначений феномен є складним утворенням і пов'язаний зі специфічним ставленням людини до свого внутрішнього світу, інших людей і ситуацій. Впевненість у собі, з одного боку, об'єднує інтелектуальні, емоційні та вольові процеси, а з іншого, – є характеристикою зрілої особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бех І. Д. Виховання особистості: у 2 кн. Київ : Либідь, 2003. Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. Київ : Либідь, 2003. 280 с.

2. Мельничук С. Специфіка вивчення проблеми розвитку впевненості в собі у дошкільному дитинстві. *Актуальні проблеми сучасного дитинства* : колективна монографія / О. Радул, Т. Довга, Т. Прибора, Н. Цуканова, І. Баранюк, С. Мельничук, Н. Андросова, Т. Шаропова, С. Куркіна; за ред. О. Радул. Харків : Мачулін, 2022. 229–263 с.

3. Самоутверждающее поведение. Распрямись! Выскажись! Возрази! / Э. Роберт, Р. Алберти, Л. Майкл, М. Эммонс; пер. с англ. М. В. Горшкова. Санкт-Петербург : Академический проект, 1998. 190 с.

ПРО МЕТОДИ ТА ТЕХНІКИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ МОЛОДІ ВНАСЛІДОК ВІЙНИ

ABOUT THE METHODS AND TECHNIQUES OF SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL REHABILITATION OF YOUNG PEOPLE AS A CONSEQUENCE OF WAR

З кожним днем кількість людей, які відчують наслідки війни для свого психічного здоров'я, зростає. Звикання до постійного перебування в умовах війни негативно впливає на психічне здоров'я. Сьогодні одним з важливих завдань є психологічна реабілітація людей, адже збереження психічного здоров'я українців – головна умова відродження країни. Будь-яка війна є деструктивним явищем, що залишає глибокі сліди не тільки в суспільній свідомості, а й у психіці кожного її учасника. Через це виникає потреба у визначенні оптимальних методів та технік реабілітаційної роботи з молоддю. Базовим способом соціально-психологічної реабілітації в складних життєвих умовах є зміна ставлення до травматизації з простого, негативного на складне, полівалентне, що передбачає високу ймовірність посттравматичного зростання. Метою дослідження є вивчення впливу соціально-психологічної реабілітації молоді внаслідок війни. Методи дослідження: теоретичні – аналіз психологічних джерел з досліджуваної проблеми, узагальнення та систематизація даних; емпіричні – методика «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча, методика «Тест смисложиттєвих орієнтацій» Д. О. Леонтєва. Вибірку дослідження склали 50 осіб (внутрішньо переміщені, віком від 22 до 32 років). У ході дослідження був виявлений такий взаємозв'язок: чим більше молодь прагне до реалізації своїх творчих можливостей, внесення змін у всі сфери свого життя, здатна ставити перед собою цілі в майбутньому, тим більше вона виявляє інтерес до життя, задоволена своїм життям та здатна позитивно оцінити пройдений відрізок життя. Отже, у процесі соціально-психологічної реабілітації молоді доцільно приділяти увагу розвитку креативного потенціалу, який допоможе їм по-новому осмислити пережитий ними посттравматичний досвід, знайти нові смисложиттєві перспективи та цінності. До методів корекції посттравматичних станів можна віднести такі: метод раціональної психокорекції, психологічний дебрифінг, методи психічної саморегуляції, методи особистісно орієнтованої психокорекції.

Ключові слова: реабілітація, молодь, методи, техніки, війна, стрес, смисложиттєві орієнтації, термінальні цінності.

Every day, the number of people experiencing consequences for their mental health is increasing. Getting used to being constantly in war conditions has a negative impact on mental health. Today, one of the important tasks is the psychological rehabilitation of people. After all, preserving the mental health of Ukrainians is the main condition for the revival of the country. Any war is a destructive phenomenon that leaves deep traces not only in the public consciousness, but also in the psyche of each of its participants. Because of this, there is a need to determine the optimal methods and techniques of rehabilitation work with young people. The basic way of socio-psychological rehabilitation in difficult life conditions is to change the attitude towards traumatization from a simple, negative one to a complex, polyvalent one, which implies a high probability of post-traumatic growth. The purpose of the study is to study the impact of social and psychological rehabilitation of youth as a result of the war. Research methods: theoretical – analysis of psychological sources from the researched issues, generalization and systematization of data; empirical – M. Rokych's "Value orientations" method, D. O. Leontiev's "Meaning life orientations test" method. The research sample consisted of 50 people (internally displaced persons, aged 22 to 32).

In the course of the study, the following relationship was revealed: the more young people strive to realize their creative potential; making changes in all areas of your life; is able to set goals for herself in the future, the more she shows interest in life; she is satisfied with her life and is able to positively evaluate the past part of her life. Therefore, in the process of socio-psychological rehabilitation of young people, it is advisable to pay attention to the development of creative potential, which will help them to rethink their post-traumatic experience, to find new meaningful life perspectives and values. Methods of correction of post-traumatic conditions include: method of rational psychocorrection, psychological debriefing, methods of mental self-regulation, methods of personality-oriented psychocorrection.

Key words: rehabilitation, youth, methods, techniques, war, stress, meaningful life orientations, terminal values.

УДК 364-786-053.2-053.6:355.01
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.43.27>

Міщенко М.С.

к. психол. н., доцент кафедри психології
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини

Вступ. Війна здійснює різноманітний вплив на психіку, особистість та поведінку молоді. Проте війна більше «спеціалізується» на тому, щоб ламати, а не творити. На жаль, людська істота дуже вразлива перед потужними стрес-факторами війни (небезпека, смерть рідних, поранення, інвалідність, участь у жорстокому насильстві, новизна та несподівана зміна подій, зміна місця проживання та ін.).

Результатом реагування психіки молоді на війну є стрес, психічна травма, постстресовий синдром. Наслідки можуть мати різні ступені тяжкості і можуть виражатися у вигляді стану дискомфорту, а більш складні у різних соматичних захворюваннях. Найтяжчі наслідки виявляються у порушеннях особистості аж до її руйнування. Сучасна психологічна наука має певні знання, що спираються на результати досліджень вченими психіки людини

в екстремальній ситуації. Прикладною стороною цих знань виступають методи та методики, що застосовуються під час організації та проведення психологічної корекції та реабілітації молоді.

Мета дослідження полягає у вивченні впливу соціально-психологічної реабілітації молоді внаслідок війни.

Завдання дослідження: 1) розкрити методи та техніки соціально-психологічної реабілітації молоді внаслідок війни; 2) вивчити смисложиттєві орієнтації та термінальні цінності молоді.

Методи дослідження. З метою розв'язання поставлених завдань ми використали такі методи дослідження: теоретичні – аналіз психологічних джерел з досліджуваної проблеми, узагальнення та систематизацію даних; емпіричні – методика «Ціннісні орієнтації» М. Рокича, методика «Тест смисложиттєвих орієнтацій» Д. О. Леонтьєва.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вибір конкретних методик та технік повинен визначитися глибиною та змістом стресових порушень у молоді, динамікою їх розвитку. Якщо застосовувана методика не досягає бажаного результату, треба використовувати іншу методику, інші технічні прийоми [3].

У роботі з молоддю можуть бути використані такі психокорекційні методи посттравматичних станів [4; 5].

1. Метод раціональної психокорекції. У його основі лежить логічне, доступне розумінню людини трактування характеру та причин виникнення травматичного стресу. Основними методами тут є роз'яснення, логічна аргументація, навіювання, емоційний вплив авторитету.

Мета психокорекційної роботи полягає у роз'ясненні людині характеру, причин, механізмів постстресових станів для того, щоб переконати її, що такі стани є нормальною, природною реакцією людини на ненормальні обставини.

2. Дебрифінг стресу критичних ситуацій (так званий психологічний дебрифінг) описаний В. А. Конторовичем як екстремальна робота з посттравматичними стресовими розладами. Дебрифінг проводиться з групами, що складаються з п'ятнадцяти учасників, які спільно пережили подію, що психотравмує. Дебрифінг проводиться протягом найближчих сорока восьми годин після закінчення події з метою корекції психічного стану та попередження розвитку синдрому посттравматичного стресу.

Завданнями дебрифінгу є:

- надання можливості кожному учаснику висловити свої переживання та реакції та оцінити їх характер у групі;
- організація психологічної підтримки кожного учасника групою;

- мобілізація особистісних ресурсів, спрямованих на подолання стресу, створення умов для самовираження та набуття впевненості в собі.

А. Г. Караяні наголошує, що дебрифінг допомагає краще зрозуміти природу травматичного стресу, його симптоми, опанувати способи ефективного його подолання, запобігти можливості виникнення відстрочених негативних наслідків пережитого стресу [2].

3. Методи психічної саморегуляції. Особливо потрібні на ранніх етапах розвитку травматичного стресу такі методи саморегуляції, як нервово-м'язова релаксація, гіпносу-гестивна терапія з елементами саморегуляції, аутогенне тренування. Методи саморегуляції ефективні, коли спостерігаються симптоми порушення балансу вегетативної нервової системи, саме це можуть бути порушення сну, загальна м'язова скованість, тремор кінцівок, головний біль тощо [2].

4. Методи особистісно орієнтованої психотерапії. Її основою є положення про те, що людина сама відповідальна за зроблений вибір. Якщо вона обирає шлях бути нещасною і жити у минулому, то це її право. При такому підході основна мета психотерапії полягає у зміні ставлення дітей та молоді до наявності в їх житті психотравмуючої ситуації [1].

Практика показує, що для вирішення проблем молоді є оптимальними принципи гуманістичної психотерапії, клієнтоорієнтованого підходу К. Роджерса, логотерапії В. Франкла. Крім того, використовуються різні методи та техніки психодинамічної, поведінкової, когнітивної, гештальт-терапії, нейролінгвістичного програмування, терапії мистецтвом та творчим самовираженням, транзакційного аналізу, психодрами тощо.

У цьому всі психотерапевтичні підходи, на думку І. В. Вдовиної, спрямовані:

- на усвідомлення та осмислення тих подій, які спричинили актуальний психічний стан;
- на відреагування переживань, пов'язаних із спогадами про психотравмуючі події;
- на прийняття того, що трапилось, як невід'ємної частини життєвого досвіду;
- на актуалізацію контролю поведінки, необхідної для подолання негативних наслідків стресу та адаптації до внутрішніх і зовнішніх умов життєдіяльності, що змінилися [6].

Після початкових етапів індивідуальної психотерапії рекомендується розпочати проведення групових форм психотерапії. Їх психотерапевтичними цілями є:

- емоційна стимуляція, соціальна активація та налагодження комунікацій;
- вироблення адекватних стереотипів поведінки, тренування спілкування та підвищення соціальної впевненості в собі;

- досягнення правильного уявлення про хворобу і порушення поведінки, корекція установок і відносин, оптимізація спілкування;

- розкриття змістовної сторони психологічного конфлікту, зміна системи відносин та вироблення адекватних форм психологічної компенсації.

Г. В. Старшенбаум виділяє такі показники щодо групової кризової психотерапії, як:

- виражена потреба у психологічній підтримці та практичній допомозі, у встановленні значимих відносин замість втрачених;

- необхідність створення оптимістичної життєвої перспективи, розробки та випробування нових способів адаптації;

- готовність обговорювати свої проблеми у групі, розглядати та сприймати думки учасників групи з метою терапевтичної перебудови, необхідної для вирішення стресової ситуації та профілактики її рецидиву у майбутньому [1].

Основне значення у груповій психотерапії надається таким чинникам, як згуртованість, емоційна підтримка, універсальність, ідентифікація, самовладання та емоційне реагування в групі.

Групи є переважно відкритими, тобто на місце клієнтів, що закінчили реабілітацію, приходять нові. Відкритість групи допомагає створенню в клієнтів оптимістичної тимчасової перспективи, навчає конструктивним способам адаптації, пізнання себе та інших, дає знання причин хворобливих розладів, забезпечує формування ефективніших когнітивних схем. У той час як у традиційній груповій психотерапії забороняється обговорювати за межами групи те, що відбувається на заняттях у групі, у групах дітей та молоді, навпаки, заохочується спілкування учасників групи поза заняттями, їх подальша соціалізація.

Основним методом групової кризової психотерапії є, на думку Ю. М. Шаніна, проблемна дискусія біографічної та тематичної спрямованості.

У наступній груповій психотерапії важливу роль починають відігравати тренінгові методики рольового тренінгу з використанням поведінкових процедур, психодрама з розігруванням рольових ситуацій.

У фазі закінчення групової кризової психотерапії узагальнюються терапевтичні досягнення клієнта, підкріплюється його впевненість у можливості реалізувати намічені ним плани.

У роботі з молодими людьми, які отримали поранення, інвалідність, можуть використовуватися методи як групової, так і індивідуальної психотерапії. Найбільш ефективною, на думку А. Г. Караяні, є така програма.

1. Встановлення психотерапевтичних відносин. Наступна психореабілітаційна робота має будуватися з урахуванням встановлення

теплих, дружніх і підтримуючих терапевтичних відносин.

2. Робота з болем. Зняття болючих відчуттів. Основними методами цієї роботи є техніки НЛП, тілесно орієнтована психотерапія, медитація, релаксаційні техніки.

3. Робота зі страхами:

- робота з властивими всім страхами (за своє життя перед операціями, за своє життя у майбутньому, зі страхом майбутнього нового болю при перев'язках та операціях, зі страхом ампутації та неможливості подальшого повноцінного існування, майбутньої інвалідності);

- з індивідуальними страхами (зі страхом бути вбитим під час сну, зі страхом заснути через кошмарні сни, які повторюються, зі страхом переслідування).

Основними методами роботи тут є техніка НЛП та тілесно орієнтована психотерапія.

4. Відновлення сенсу життя для тих, у кого немає бажання жити, фрустрованих, депресивних поранених. Можливі методи – духовна практика та логотерапія.

5. Набуття нового сенсу життя. Прийняття пораненими сенсу їхньої бойової діяльності та загибелі друзів. Методи – логотерапія, казкотерапія, бібліо- та кінотерапія [5].

Для вирішення завдань соціально-психологічної реабілітації необхідним є, як наголошує у своїй роботі Т. І. Єрьоміна, навчання дітей та молоді методам психічної саморегуляції та практичне застосування їх у психотерапевтичних цілях [2].

У процесі здійснення соціально-психологічної реабілітації молоді в умовах війни було виявлено, що однією з найгостріших проблем є переживання больових відчуттів. У ході роботи з усунення больових відчуттів були практично апробовані такі методики, як «малюнок болю», «образ болю», «перевантаження», «контекст» тощо.

Методика «малюнок болю» передбачає в момент ескалації больового відчуття детальне зображення образу болю на папері. Відволікання уваги від больового відчуття є в даній методиці психологічним механізмом купірування болю.

Методика «образ болю» передбачає роботу із субмодальностями – якостями образу болю. Для цього проводиться послідовна зміна таких якостей образу болю, як температура, колір, матеріал, від неприємних до приємних. На останньому етапі рекомендується уявити сам біль. Наприклад, у вигляді повітряної кулі, що відлітає від болючого місця [6].

Методика «контекст» передбачає уявлення такого контексту переживання болю, у якому людина перестає про нього думати. Наприклад, при переживанні больового відчуття можна уявити ситуацію надзвичайної небезпеки (поява в кімнаті тигра). При проведенні

цієї методики важливо рефлекторно закріпити (заякорити) больове відчуття з ситуацією небезпеки [6].

Методика «перевантаження» передбачає під час переживання болю детального опису всіх предметів, що знаходяться в приміщенні, послідовно переміщаючись з кута в кут кімнати. Також дітей та молодь можуть часто турбувати нічні кошмари, для них є характерними розлади сну, пов'язані з труднощами засинання та частими пробудженнями. Для позбавлення від нічних кошмарів можна застосовувати такі методи, як «малюнок сну», «розповідь про сон», «діалог зі сном», «модифікація сну», «завершення сну» та ін.

Головним психокорекційним механізмом у цих методах є інсайт, а саме вихід на розуміння функції сну, його визнання та прощання з ним.

Методика «малюнок сну» полягає у детальному промальовуванні сну та розумінні його з позиції художника.

Методика «розповідь про сон» передбачає детальну вербалізацію сну з виходом розуміння його місії у житті людини.

Методика «модифікація сну» полягає в такій зміні деталей сну, яка робить його нетравмучим. Наприклад, накладення на сон заспокійливої музики.

Методика «завершення сну» передбачає таке його уявне закінчення, яке вирішує психологічну проблему. Наприклад, клієнта просять уявити, що його сон насправді – зйомка фільму, яка успішно завершена.

Отже, методики саморегуляції станів спрямовані на формування адекватних внутрішніх засобів, що дозволяють дітям та молоді здійснити спеціально спрямовану діяльність щодо зміни свого стану та подолання наслідків посттравматичного стресу. За змістом і спрямованістю ці методи є формами активного самовпливу.

Таким чином, сучасна медицина та психологічна наука можуть запропонувати великий вибір технік та методик психотерапевтичної та психологічної допомоги дітям та молоді внаслідок війни. До них можна віднести методи корекції посттравматичних станів, зокрема метод раціональної психокорекції, психологічний дебрифінг, методи психічної саморегуляції, методи особистісно орієнтованої психокорекції.

Групова психотерапія також може розглядатися в рамках соціально-психологічної реабілітації як один з основних методів надання психологічної допомоги особам, які перенесли психотравмуючий стрес на війні. У ході соціально-психологічної реабілітації, можливо, саме робота з розвитку емоційної сфери допоможе дітям та молоді виявити інтерес до себе як до творців свого життя, здатних отримувати від нього моральне задоволення.

Проблема реабілітації та в цілому соціальної та психологічної роботи з молоддю внаслідок війни є надзвичайно актуальною. Така робота ґрунтується не тільки на медичних, а й на соціально-психологічних дослідженнях, коло яких з питань комплексної реабілітації на даний момент дуже обмежене.

У вирішенні завдань психологічної реабілітації молоді довела свою ефективність робота з навчання методам психічної саморегуляції. Як психологічні наслідки психотравмуючого стресу часто спостерігаються симптоми порушення балансу вегетативної нервової системи. Характерні симптоми такі: порушення сну, тремор кінцівок, головні болі, неприємні відчуття у шлунку, загальна м'язова скутість тощо.

У роботі вивчалися смисложиттєві орієнтації та термінальні цінності молоді і їх зміна під час соціально-психологічної реабілітації.

На початку дослідження для молоді характерні були труднощі формування мети в майбутньому, тимчасова перспектива, пов'язана з сьогоdnішнім або вчорашнім днем, зниження віри у свої сили контролювати події свого життя, відсутність високої професійної значущості життя та схильності концентруватися на відносинах. Освіта, навчання, хобі не є для них такими ж значущими життєвими сферами.

Соціально-психологічна реабілітація сприяла формуванню тимчасової перспективи, здатності ставити перед собою цілі в майбутньому, підвищенню значущості цінностей розвитку себе та своїх досягнень, що виявляються у зацікавленості у своєму особистісному потенціалі та можливостях його розвитку, прагненні планувати своє життя задля досягнення конкретних результатів.

Також соціально-психологічна реабілітація сприяла підвищенню значущості суспільної сфери життя та своїх захоплень. Це проявляється у підвищенні інтересу до суспільно-політичного життя та можливості брати в ньому активну участь, у підвищенні значущості своїх інтересів та захоплень.

Висновки. Сьогодні сучасна медицина та психологічна наука можуть запропонувати великий вибір технік та методик психотерапевтичної та психологічної допомоги. До них можна віднести методи корекції посттравматичних станів (метод раціональної психокорекції, психологічний дебрифінг, методи психічної саморегуляції, методи особистісно орієнтованої психокорекції). Групова психотерапія також може розглядатися в рамках соціально-психологічної реабілітації як один з основних методів надання психологічної допомоги особам, які перенесли психотравмуючий стрес.

Для проведення ефективної реабілітації необхідна організація комплексу реабілітаційних заходів, представлених формами роботи

медичної та соціально-психологічної реабілітації на базі реабілітаційного центру.

У ході дослідження був виявлений такий взаємозв'язок: чим більше молодь прагне до реалізації своїх творчих можливостей, внесення змін у всі сфери життєдіяльності, здатна ставити перед собою цілі в майбутньому, тим більше вона виявляє інтерес до певної діяльності, задоволена та здатна позитивно оцінити пройдений відрізок життя, тому у процесі соціально-психологічної реабілітації молоді доцільно приділяти увагу розвитку креативного потенціалу, який допоможе людям по-новому осмислити пережитий ними посттравматичний досвід, знайти нові смисложиттєві перспективи та цінності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Психогени в екстремальних умовах / Ю. А. Александровский, О. С. Лобастов, Л. И. Спивак, В. П. Щукин. Москва : Медицина, 2011. 215 с.
2. Мульована М. І. Методи психологічної допомоги учасникам АТО. *Вісник Чернігівського національного технологічного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2014. № 10 (14). С. 114–116.
3. Невидимі наслідки війни. Як розпізнати? Як спілкуватись? Як допомогти подолати? / за заг. ред. К. Возніцина, Л. Литвиненко. Київ, 2020. 192 с. URL: https://drive.google.com/file/d/1VYNof-k_prdhu10-OB0-cM3c8qFBWnpk/view
4. Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи : навчальний посібник / за заг. ред. Л. Гридковець. Київ, 2018. Том 3. 236 с. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/4/d/430841.pdf>
5. Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій : методичний посібник / за заг. ред. З. Г. Кісарчук. Київ : Логос. 2015. 207 с.
6. Соціально-психологічні технології відновлення особистості після травматичних подій : практичний посібник / Т. М. Титаренко, М. С. Дворник, В. О. Климчук та ін. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2019. 220 с.

ПСИХОЛОГІЧНА СТРУКТУРА ЧАСОВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ЯК ТЕОРЕТИЧНА ПРОБЛЕМА

THE PSYCHOLOGICAL STRUCTURE OF TIME COMPETENCE AS A THEORETICAL PROBLEM

У статті розкривається структура часової компетентності у вимірі смислового простору психологічної теорії, що дало змогу здійснити аналіз поняття «психологічна структура часової компетентності» у контексті психології часу й відповідних досліджень психологічної структури часової компетентності та створити теоретичний фундамент для подальших досліджень шляхів комплексного підвищення часової компетентності у вимірі психологічних досліджень. У процесі дослідження психологічної структури часової компетентності найбільш широко може бути використаний дискурс когнітивної психології. Психологічні практики роботи з каналами сприйняття дійсності, і зокрема роботи з увагою, дають змогу забезпечити ефективне підвищення часової компетентності. Практики концентрації та деконцентрації уваги на часовому просторі, рефлексія його сприйняття та когнітивні корективи цього сприйняття розкривають широке коло можливостей для підвищення часової компетентності у її психологічному вимірі. Розкрито психологічну структуру часової компетентності в контексті психологічної теорії у вимірі багатомірності та інтегральності. Досягнення мети дослідження зумовило використання системного підходу, теоретичного аналізу та наукового узагальнення. У цілому в процесі розкриття теоретичних аспектів часової компетентності знайшли підтвердження позиції щодо актуальності та необхідності існування у людини цілісності цієї компетентності як найважливішої умови її психологічного здоров'я та успіху в різних формах самоактуалізації. У цілому розкриття психологічної структури часової компетентності в перспективі психологічної теорії та, зокрема, когнітивної психології створює підґрунтя щодо практик підвищення часової компетентності.

Ключові слова: часова компетентність, психологічна антропологія, психологічна теорія часу, психологічне сприйняття часу, усвідомленість організації часу, режим дефіциту часу, оптимальна часова заданість, часова невизначеність.

The article reveals the structure of temporal competence in the dimension of the semantic space of psychological theory. That made it possible to analyze the concept of "psychological structure of temporal competence" in the context of the psychology of time and relevant studies of the psychological structure of temporal competence, etc. This provides an opportunity to create a theoretical foundation for further research into ways to comprehensively increase temporal competence in terms of psychological research. In the process of researching the psychological structure of temporal competence, the discourse of cognitive psychology can be used most widely. Due to the fact that psychological practices of working with the channels of perception of reality and in particular working with attention provide opportunities to ensure an effective increase in temporal competence. Practices of concentration and deconcentration of attention on time space, reflection of its perception and cognitive corrections of this perception reveal a wide range of possibilities for increasing temporal competence in its psychological dimension. To reveal the psychological structure of temporal competence in the context of psychological theory in terms of multidimensionality and integrality. Achieving the goal of the study determined the use of a systematic approach, theoretical analysis and scientific generalization. In general, in the process of revealing the theoretical aspects of temporal competence, we found a subjugation of the position regarding the relevance and necessity of the existence of a person as the integrity of this competence as a more important condition for his psychological health and success in various forms of self-actualization. In general, the disclosure of the psychological structure of temporal competence in the perspective of psychological theory, and in particular cognitive psychology, creates a basis for the practices of increasing temporal competence.

Key words: psychological anthropology, psychological theory of time, psychological perception of time, awareness of time organization, time shortage mode, optimal time assignment, time uncertainty.

УДК 159.316.6

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.43.28>

Полещук Л.В.

викладач кафедри соціальної психології
Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова

Сучасний світ характеризується тим, що відбуваються дуже швидкі зміни у соціально-економічному просторі, технологіях та культурі. Відповідно до цього швидко змінюється і професійно-кваліфікаційна структура економічно активних чи потенційно економічно активних людей. Велика кількість професій припинила чи припиняє своє існування, виникають нові професії, які також можуть мати дуже короткий термін існування. У зв'язку із цим особливе значення має компетентнісний підхід до соціалізації, освіти та розвитку людини на будь-яких етапах її

життєвого шляху. Орієнтир на розвиток певних здібностей та компетентностей дає змогу максимально збільшити можливості людини щодо адаптації у швидкоплинному світі. Однією з таких здібностей є вміння відчувати час та керувати їм – це й є часова компетентність, яка нами визначається у просторі психологічної теорії. Загальна мета статті полягає у розкритті психологічної структури часової компетентності в контексті психологічної теорії у вимірі багатомірності та інтегральності.

Досягнення мети дослідження зумовило використання системного підходу, теоре-

тичного аналізу та наукового узагальнення. Це дало змогу встановити інтегральний характер психологічної структури часової компетентності та, зокрема, використати теоретичний інструментарій когнітивної психології щодо визначення сутності дослідження та вдосконалення відповідних психологічних практик тощо.

Загалом головним поняттям в компетентнісному підході є компетентність. Термін «компетентність» актуалізований у роботі Р. Вайта і означає потенційну здатність особи до різних форм взаємодії у суспільстві. Подальшим поглибленням розуміння поняття «компетентність» займалися як вітчизняні, так і закордонні дослідники, наприклад В. Барко, І. Бех, С. Бондар, Л. Гавриляк, М. Мруга, О. Пометун, А. Синиченко [1–4; 7–9]. Огляд різних підходів авторів, таких як Д. МакКлеланд, Л. і С. Спенсери, Р. Бояціс, Ч. Вудраф, Дж. Равен, дає змогу зробити висновок, що компетентність завжди має складну багатомірну структуру та може включати компоненти різної модальності, це стосується певних умінь, навичок, знань, психофізіологічних характеристик, мотивів, самообразів, установок, цінностей тощо. Окрім того, компетентність виявляється на різних рівнях (несвідомому, свідомому, поведінковому), та критерієм її сформованості може виступати ступінь відповідності зовнішнім організаційним умовам.

На загальному рівні компетентність визначається як взаємодія онтологічного, антропологічного, аксіологічного, мотиваційного, цільового, орієнтаційного, функціонального, контрольного, оціночного, комунікаційного, синергетичного та інших аспектів, у процесі переплетення яких виникає певна здібність чи комплекс здібностей людини.

Окрім того, можливо визначити психологічну структуру часової компетентності, ґрунтуючись на позиції взаємодії, як певну сукупність знань та вмінь, пов'язаних із правильною оцінкою часу, визначенням часових обмежень у процесі спілкування, відчуттям перебігу часу та оптимальним використанням часового ресурсу в процесі взаємодії. У цьому контексті можливо актуалізувати факторний аналіз часової компетентності, що дає людині змогу часно виконувати заплановані справи, відносячи безпосередньо до факторів часової компетентності ясність у розумінні цілей, їх гармонійну узгодженість із цілями оточення. При цьому безперервно практикуючи планування часу, здійснюючи письмову фіксацію завдань та термінів їх виконання, навичок передоручення справ іншим, а також здійснюючи гармонійне співвідношення або баланс часу, відведеного на роботу, дозвілля та відпочинок. Причому має особливе значення стабільна робота над собою з набуття навичок самоор-

ганізації, наявності сили волі, уміння контролювати себе, визначати показники зовнішнього контролю, здатність долати перешкоди та позбавлятися незапланованого хаосу [17].

У цілому сьогодні одна з найважливіших вимог компетентності у часі – це раціональний розподіл пріоритетів у часі. Навички ефективного використання часу безпосередньо пов'язані з виявленням чинників, які істотно знижують продуктивність розподілу часу. Такі практики називаються тайм-менеджментом та безпосередньо спрямовані на розвиток часової компетентності у прийомах організації діяльності та управління [17].

Загалом у межах психологічної теорії часу явище часової компетентності, а також механізмів його розвитку потребує додаткового дослідження. Можна окреслити низку підходів до визначення поняття «часова компетентність». Багато дослідників розглядають часову компетентність як набір деяких відокремлених особистісних характеристик. На думку деяких учених, часова компетентність означає адекватність сприйняття людиною часу, при цьому поєднана з наявністю навичок планування, здатність ефективно розставляти пріоритети та визначати часові межі міжособистісного спілкування. Окрім цього, поважати час інших людей у процесі спілкування з ними, стабільно користуватися правилами тайм-менеджменту, включаючи вміння перепоручати справи.

Зараз вивчення часової компетентності людини дедалі актуальніше. Соціальні ритми залучають людину в процеси, через які вона щодня все більше прискорює темп свого життя. У процесі аналізу психологічних підходів до вивчення психологічної структури часової компетентності нами визначена відсутність єдиного підходу, який був би спроможний охопити всі складники психологічної структури часової компетентності.

Одна група авторів визначає психологічну структуру часової компетентності як певну здібність [6; 7; 10]. Інша група науковців визначає її як набір чинників, що дають людині змогу здійснювати свої обов'язки у межах певних часових обмежень [13–16], або визначає часову компетентність у психологічному вимірі як один із чинників, зумовлюючих інші види компетентностей [21; 23].

Така різноманітність підходів свідчить про багатомірність та складний характер існування психологічної структури часової компетентності, показуючи зв'язки цієї компетентності з іншими психологічними характеристиками людини та іншими видами компетентностей. Можна стверджувати, що у межах психологічної антропології часова компетентність проходить крізь різні компоненти цілісності людини. Тому психологічну структуру часової компетентності, на нашу думку, доцільно розглядати

у контексті теорій психологічної ідентичності та психології цілісності людини [28].

Виділена типологія диференціює людей за рівнем усвідомленості організації часу та прагнення своєчасності. Прискорення соціальних ритмів, характерне сучасній дійсності, визначає зміна суб'єктивної часової динаміки людини як цілісності. Часто прискорення соціальних ритмів визначає і прискорення біологічних ритмів. У сьогоднішніх умовах час стає дедалі більш лімітованим і навіть дефіцитним. Ефективність самоорганізації і навіть своєчасність досягнення результатів діяльності та їх надання споживачу багато в чому визначаються часовою компетентністю людини.

У цілому зараз часова компетентність у межах психологічної теорії осмислюється і розкривається як інтегральна характеристика, визначальна здатність людини вибудувати індивідуальну часову перспективу, ефективно і конструктивно діяти у різних часових режимах реальних ситуацій життєдіяльності. Така компетентність виникає, розвивається і проявляється у процесі здійснення діяльності. І тут особливе значення має контекст, у якому безпосередньо проявляється часова компетентність. По суті, часова компетентність дає змогу поєднати природний (ритми природи), соціальний та індивідуальний (психологічний та біологічний) час, тим самим характеризуючи міру оволодіння людиною часом. Часова компетентність безпосередньо залежить від розвитку особистості загалом та від особливостей її соціальних процесів.

Із погляду прийняття рішень, здійснення того чи іншого вибору часова компетентність сприяє правильній оцінці ситуації, у якій знаходиться людина, та формуванню адекватного бачення реальності, прийняттю адекватного рішення, що дає змогу ефективно досягти запланованого результату.

На думку К. Роджерса, часова компетентність сприяє розвитку комунікативної компетентності, спрощуючи створення атмосфери розуміння та прийняття у ситуації на даний момент та оптимізуючи розвиток творчої активності особистості в сучасному та майбутньому. А. Маслоу під компетентністю у часі розуміє здатність суб'єкта жити сьогоднішнім та майбутнім, тобто сприймати життя як єдине ціле [22].

На нашу думку, перераховані визначення відбивають поняття часової компетентності до певної міри однобічно, не розкриваючи глибинні сутнісні характеристики. Ми вважаємо, що часову компетентність слід розглядати як інтегральну характеристику, яка включає сукупність знань, умінь, навичок, здібностей, які забезпечують продуктивну реалізацію діяльності в часі, а також систему

психологічних параметрів, які існують у внутрішньому, когнітивному плані та не завжди чітко фіксуються та сприймаються суб'єктом.

У цілому результати прояву часової компетентності розкриваються у точності встановлення часових витрат за конкретний вид соціальної діяльності та здатності оптимального конструювання у часовому просторі програми досягнення мети, в умінні контролювати часовий графік виконання завдань. Таким чином, часова компетентність як характеристика особистості одночасно формується і проявляється в процесі діяльності.

Потрібно також зважати на важливість розкриття структурних компонентів часової компетентності в діяльнісно-особистісній перспективі як сукупність особистісного та діяльнісно-поведінкового рівнів. При цьому рівень особистості включає усвідомлення необхідності організації часу, прагнення контролювати час і представляти результати роботи вчасно. Рівень практичної організації часу може розглядатися через застосування різних прийомів організації часу, частковий режим діяльності і побудову часового континууму особистості. Часова компетентність – один із видів загальної компетентності людини.

У створенні цілісного усвідомлення щодо структури часової компетентності людини як певної цілісності можна відокремити такі структурно-функціональні елементи: онтологічний рівень, рівень психологічної антропології, де людина розкривається як цілісність, рівень суб'єктності людини, а також це рівні прояву, структурні компоненти, показники сформованості, критерії оцінки.

Теоретичне визначення загальної психологічної структури часової компетентності спрямоване на подальше розроблення психологічних технологій її формування та підсилення тощо. У процесі дослідження зроблені уточнення та доповнення у розумінні часової компетентності людини. Зокрема, визначаються такі рівні психологічної структури часової компетентності, як ціннісно-смысловий, мотиваційний, пізнавальний, рефлексивний та операційно-технологічний.

Визначення даних рівнів проблеми дало змогу диференціювати особливості усвідомлення, рефлексії та мотивації, спрямовані на організацію часу. Якщо виокремити людей, що цілком усвідомлюють необхідність організації часу і мотивовані на процес своєчасної роботи, можна встановити, що для них характерний технологічний підхід до організації часу. І тут діяльність здійснюється у режимі оптимальної часової здатності. За інтуїтивної організації часу у людей спостерігається слабка мотивація, а також прагнення працювати у ситуаціях часового дефіциту.

Уявлення більшості авторів говорить про те, що часова компетентність має складну багатомірну структуру та інтегрує у собі низку компонентів та детермінант, зумовлює реалізацію людини у професійній діяльності та особистому житті. У межах психологічної структури часової компетентності присутні компоненти, що забезпечують спрямованість та динаміку діяльності в ході досягнення цілей. До таких компонентів можна віднести планування, орієнтованість на ціль, уміння розставляти пріоритети, почуття часу, своєчасність. Окрім того, можливо актуалізувати такі компоненти, як використання вимірюваних показників часу, матеріалізованість цілей та завдань, управління працездатністю та увагою, порядок на робочому місці, технології, що забезпечують можливість особливим чином організувати та контролювати свою діяльність, використовуючи для цього специфічні ресурси: технології, інструменти тощо. Такий підхід дав змогу розглядати психологічну структуру часової компетентності як інтегральну характеристику, що включає здатність оптимально розподіляти свої часові ресурси між поточними завданнями та довгостроковими цілями, вчасно виконувати плановане, відчувати час, усвідомлювати своє місце в часовому просторі та організувати своє місце, діяльність, використовуючи інструменти планування та методи саморегуляції.

У цілому можна констатувати, що наявність у людини часової компетентності – одна з умов її активної життєвої позиції, визначає успіх її самоактуалізації, діяльності, творчої активності. Через війну часова компетентність безпосередньо пов'язана з психологічним здоров'ям і добробутом людини. Відсутність часової компетентності призводить до зниження якості взаємодії людей один з одним і зі світом, що перебувають у просторово-часових обмеженнях.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Барко В. І. Роль креативності у формуванні професійної компетентності. *Вісник Національної академії оборони України*. 2010. № 6 (19). С. 69–75.
2. Бех І. Д. Теоретико-прикладний сенс компетентнісного підходу в педагогіці. *Педагогіка і психологія*. 2009. № 2 (63). С. 26–31.
3. Бондар С. П. Компетентність особистості інтегрований компонент навчальних досягнень учнів. *Біологія і хімія в школі*. 2003. № 2. С. 8–9.
4. Гавриляк Л. С. Комунікативна компетентність як складова професійної підготовки сучасного фахівця. *ЛОГОС. Мистецтво наукової думки*. 2019. № 3. С. 70–73.
5. Горностай П. П. Творчество как форма освоения и переживания времени личностью. *Психология личности и время жизни человека*. Черновцы, 1991. С. 24–33.
6. Дубіневич О. В. Часова компетентність як чинник професійної ідентичності особистості майбутніх фахівців : магістерська робота: 053. Кам'янець-Подільський, 2020. 84 с.
7. Мруга М. Р. Визначення поняття професійної компетентності. *Науковий вісник Миколаївського державного університету. Педагогічні науки*. 2005. Вип. 10. Т. 2. С. 89–93.
8. Пометун О. І. Компетентнісний підхід у сучасній освіті. *Викладання в школах України*. 2007. № 6. С. 9.
9. Синиченко А. В. Компетентнісний підхід як сучасна парадигма управління персоналом. *Фінанси, учет, банки*. 2016. № 1 (21). С. 288–294.
10. Хитра О. В. Ефективний тайм-менеджмент як невід'ємний складник системи управління персоналом підприємства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2019. Вип. 26. Ч. 2. С. 101–110.
11. Хміль Ф. І. Успішна кар'єра в менеджменті: прагматичний підхід. Львів : Растр-7, 2010. 154 с.
12. Цуканов Б. І. Время в психике человека. Одесса : Астропринт, 2000.
13. Arstila V. The Time of Experience and the Experience of Time. *Philosophy and Psychology of Time*. 2016. P. 163–186.
14. Barndt R. J., Johnson D. M. Time orientation in delinquents. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*. 1955. Vol. 51. № 2. P. 343–345.
15. Boniwell I. Et al. A question of balance: Time perspective and well-being in British and Russian samples. *The Journal of Positive Psychology*. 2010. Vol. 5. № 1. P. 24–40.
16. David A., Kidder C., Reich M. Time orientation in male and female juvenile delinquents. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*. 1962. Vol. 64. № 3. P. 239–240.
17. Doyle A. Temporal Intelligence in Leadership: The Conceptualisation and Evaluation of Temporal Individual Differences among Leaders. *PhD thesis*, University of Worcester, 2012.
18. Funder D. C., Parke R., Tomlinson-Keasey C. A., Widaman K. Studying Lives Through Time: Personality and Development, p. 492. *American Psychological Association*, Washington, DC, 1993.
19. KyuKim B., Zauberman G. Psychological time and intertemporal preference. *Curr. Opin. Psychol.* 2019. № 26. P. 90–93.
20. Lagoutina Y. Perfectionism and time perspectives: An inquiry into the association between perfectionism subtypes and categorical time perspectives. *Time & Society*. 2016. Vol. 26. № 3. P. 286–304.
21. Losier G., Vallerand R. The Temporal Relationship between Perceived Competence and Self-Determined Motivation. *The Journal of Social Psychology*. 1995. № 134 (6). P. 793–801.
22. Maslow A. H. The psychology of science: a reconnaissance. New York : Harper & Row, 1966.
23. McGrath J. E., Tschan F. Temporal Matters in Social Psychology: Examining the Role of Time in the Lives of Groups and Individuals, p. 224. *American Psychological Association*, Washington, DC, 2004.

24. Navarro J., Roe R. A., Ariles M. I. Taking time seriously: changing practices and perspectives in work/organizational psychology. *Revista de Psicología del Trabajo y de las Organizaciones*. 2015. № 31 (3). P. 135–145.

25. Santilli S. Et al. Design My Future: An Instrument to Assess Future Orientation and Resilience. *Journal of Career Assessment*. 2015. Vol. 25. № 2. P. 281–295.

26. Shostrom E. L. Personal Orientation Inventory. San Diego : *Educational and Industrial Testing Service*, 1964.

27. Wearden J. Cognitive processes, emotion, and timing. In: *The Psychology of Time Perception*, 2016. P. 85–116.

28. Zakay D. Psychological Time. *Philosophy and Psychology of Time*. 2016. P. 53–66.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ПРОФЕСІЙНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

PSYCHOLOGICAL BASES OF PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF THE PERSONALITY

Професія в суспільстві визначає статус людини, адже від того, як людина використовує свої особистісні та професійні навички, залежать успіх у тій чи іншій сфері діяльності та самореалізація її як спеціаліста. У зв'язку із цим на перший план виходять психологічні особливості особистості, які є невід'ємною частиною фахівця, котрий прагне розвиватися в рамках своєї професії. Для нас важливо зрозуміти, яку вони відіграють роль у процесі впливу на людину як на суб'єкта діяльності. Мета статті полягає у визначенні впливу психологічних особливостей особистості на її професійний розвиток. Розкрито проблему професійного розвитку особистості, проаналізовано структуру розвитку професіоналізму.

Установлено, що професійний розвиток особистості на будь-яких етапах професійного становлення розглядається у безпосередньому зв'язку з її особистісним розвитком. Проблематика професійного розвитку є комплексною та багатогранною, незважаючи на досить короткий термін її дослідження. Також на професійну успішність особистості впливає чимало чинників, як зовнішніх, пов'язаних з умовами середовища в організації, так і внутрішніх, зумовлених рисами характеру особистості та її адаптивністю. Досягнути бажаних результатів у професійному розвитку можна лише за рахунок правильного вибору професії. Правильним вибір професії вважається тоді, коли психофізіологічні дані особистості відповідають вимогам фаху. Тому основною умовою правильного вибору мають стати професійний інтерес та професійна спрямованість.

Зазначено, що особистісно-психологічні особливості відіграють істотну роль за актуалізації у професійній діяльності знань, умінь та навичок, здобутих у процесі навчання, а задоволеність працею є одним із визначальних чинників у професійному розвитку особистості, тому що без продуктивності діяльність не може вважатися успішною, особливо якщо вона не приносить позитивних емоцій.

Ключові слова: особистість, професійний розвиток, професійна діяльність, професійне становлення, професійна самореалізація.

A profession in society determines a person's status, because success in one or another field of activity and self-realization as a specialist depends on how a person uses his personal and professional skills. In this regard, the psychological features of the individual come to the fore, which are an integral part of the employee who seeks to develop within the framework of his profession. It is important for us to understand what role they play in the process of influencing a person as a subject of activity. The purpose of the article is to determine the influence of psychological characteristics of an individual on his professional development. The problem of professional development of the individual is revealed, the structure of the development of professionalism is analyzed.

It has been established that the professional development of an individual at any stage of professional formation is considered in direct connection with his personal development. The problem of professional development is complex and multifaceted, despite the relatively short period of its research. Also, the professional success of an individual is influenced by many factors, both external, related to the environmental conditions in the organization, and internal, determined by the character traits of the individual and his adaptability. You can achieve the desired results in professional development only by choosing the right profession. The correct choice of profession is considered when the psychophysiological data of the individual meet the requirements of the profession. Therefore, the main condition for the right choice should be professional interest and professional orientation.

It is noted that personal and psychological features play a significant role in the actualization in professional activity of knowledge, abilities and skills acquired in the process of education, and satisfaction with work is one of the determining factors in the professional development of an individual, because without productivity the activity cannot be considered successful, especially if it does not bring positive emotions.

Key words: personality, professional development, professional activities, professional development, professional self-realization.

УДК 159.923-047.22(045)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.43.29>

Полицук О.Р.

доктор філософії, викладач кафедри психології

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Вступ. Праця у житті займає одне з важливих місць. Вона є не лише засобом, що забезпечує існування та життєдіяльність, а й способом пізнання та перетворення навколишнього світу, умовою розвитку особистості, метою, потребою та змістом життя. Роль праці як індивідуальної та колективної діяльності, як форми та умов існування та розвитку людини, суспільства полягає у тому, що вона постає як засіб і спосіб самореалізації людини в суспільному житті, спілкування (комунікації, обміну інформацією) у соціальному середовищі, пізнання себе та навколишнього світу, розвитку, вдоскона-

лення та самоствердження, створення матеріальних та духовних благ.

Професійна придатність, ефективність та надійність діяльності суттєво залежать від індивідуально-психологічних особливостей особистості. Нині фахівці в галузі прикладної психології приділяють велику увагу вивченню особистісних особливостей, які, з одного боку, є, як правило, константними, базисними характеристиками конкретного індивіда, а з іншого – більш повною мірою визначають індивідуальні поведінкові реакції та психічні стани, що впливають на ефективність та надійність діяльності.

Безперечно, що значення конкретних психологічних особливостей людини в регуляції процесів діяльності, тією чи іншою мірою її придатності визначаються багатьма чинниками, і насамперед характером певної діяльності, її вимогами до особи фахівця, до його функціональних можливостей (ресурсів) і до критеріїв ефективності та надійності діяльності, а також сукупністю індивідуальних характеристик, якостей суб'єкта діяльності, їх індивідуальною своєрідністю та неповторністю в рівні розвитку, ступеня актуалізованості, взаємної компенсації тощо.

Мета дослідження полягає у визначенні впливу психологічних особливостей особистості на її професійний розвиток.

Виклад основного матеріалу дослідження. Соціально-економічні перетворення, які постійно відбуваються у суспільстві, ставлять нові вимоги до особистості сучасного фахівця. Усе більшого значення для фахівця набуває здатність бути суб'єктом свого професійного розвитку та самостійно знаходити вирішення соціально та професійно значущих проблем в умовах мінливої дійсності [4, с. 6].

Під розвитком особистості ми розуміємо постійні якісні та кількісні зміни у структурі особистості, зумовлені активністю особистості у взаємодії із соціальним середовищем, що характеризуються появою новоутворень. Психологічний словник [7, с. 158] тлумачить поняття «розвиток особистості» як перехід від простого до складного, від нижчого до вищого в результаті накопичення кількісних змін, що призводять до якісних перетворень.

Г. С. Костюк визначив розвиток як необхідні, послідовні, прогресивні зміни, пов'язані з певними етапами життєвого шляху, як безперервний процес, що проявляється у виникненні кількісних (поява нових якостей, властивостей на заміну старих) та якісних змін, які є наслідком «зустрічей із зовнішнім світом» [5, с. 71]. Таким чином, розвиток особистості відбувається протягом усього онтогенезу особистості, а професійний розвиток – протягом професіоналізації особистості, яка починається з етапу оптації. Зрозуміло, що першим найбільш активним етапом професійного розвитку є етап професійної підготовки, коли здобувач знайомиться з професією, відчуває вимоги до власної особистості з боку професійної діяльності.

Професійний розвиток являє собою процес соціалізації в онтогенезі людини, спрямований на освоєння нею різних аспектів трудової діяльності, зокрема професійних ролей, професійної мотивації, професійних знань і навиків.

Детермінація професійного розвитку особистості різними психологічними школами трактується по-різному. Соціально-психоло-

гічні теорії вважають професійний розвиток результатом соціальної селекції і передуючого вибору професії впродовж соціалізації, причому велике значення надається випадковості. Психодинамічні теорії як детермінанти професійного розвитку людини розглядають інстинктивні спонуки та емоційно забарвлений досвід, отриманий у ранньому дитинстві. Важливу роль грає реальна ситуація у світі професій, яку спостерігає особистість у дитинстві і ранній юності (Е. Бордин, У. Мозер). Подібні настанови стосовно ранньої фіксації потреб проявляються в теорії професійного розвитку Е. Роу. Представники психології розвитку чинниками професійного становлення вважають попередню (до вибору професії) освіту і психічний розвиток дитини [6, с. 158–163].

Професійний розвиток особистості розглядається як процес, що триває протягом усього життя людини і зазнає якісних змін, що зумовлено дією сукупності об'єктивних і суб'єктивних чинників. Найважливішими чинниками професійного розвитку особистості виступають впливи середовища (зокрема, цілеспрямовані) і власна активність (насамперед свідомо) самого суб'єкта професійного розвитку [2, с. 442].

Оскільки побудова кар'єри це й є її розвиток, то людина сприймає її як покликання, зосередившись на своїх цілях і завданнях, а також на тих зусиллях, які потрібно докласти для досягнення цих цілей. Це, як правило, стосується саме тієї професії, якій навчався з метою успішного професійного зростання, більшість людей виконують те, що добре їм знайомо та вивчено ними повною мірою. Невідоме в професії може лякати людину, оскільки ще не вивчено нею, і боязнь зробити помилку, нашкодити справі відштовхує її від виконання складних і ще невідомих видів діяльності; деякі ж стараються, пробують себе у цьому, не зосереджуючись на емоційному боці, а думаючи лише про зміст. Але є певна тенденція, згідно з якою індивіди все ж схильні до втечі від тих видів діяльності і ситуацій, у яких вони відчувають, що їх можливості недостатні [1]. І тут уже вступає в силу психологічна адаптація до умов, які змінюються, коли такі фахівці справляються з хвилюванням та тривогою, вони розпочинають виконувати важку і незнайому їм роботу.

Коли людина виконує як знайомі, так і раніше незнайомі види діяльності, у неї вже склалася в певній рівновазі система розуміння та можливостей щодо впевненості в тому, що вона робить, як зароджується ступінь розвитку професійного становлення особистості. Це все становить процес її прогресивної зміни під впливом соціальних впливів, професійної діяльності та власної активності, спрямованої на самовдосконалення та самоздійснення [3].

Відбувається поступове перетворення індивіда на професіонала, змінюються уявлення людини про себе, своє місце у професійному та соціальному світі [5]. Особистість розвивається не лише під впливом чинників середовища, а й у процесі саморозвитку, коли ті чи інші властивості особистості, наприклад відповідальність, працьовитість та ін., формуються виходячи з потреб самої особистості. У цьому аспекті особливо важливим є розуміння індивідуальностей кожного професійного фахівця та його права на самостійний пошук власного професійного шляху [6].

Важливим у дослідженні професійного розвитку людини є також те, як вона використовує та розкриває свої знання, уміння, навички у професійній діяльності. Звідси, можна побачити, який потенціал, широта і глибина можливостей та здібностей фахівця в тій галузі, у якій вона працює, тобто ми говоримо про професійну самореалізацію, яка є «свідомий процес розкриття та визначення сутнісних сил особистості, багатогранність громадської діяльності». Це свого роду міра, що дає змогу визначити те, на якому етапі свого професійного розвитку перебуває особистість, і те, як виявляються індивідуальні риси людини спільно з його професійними якостями, що виступають як показники.

Психологічні особливості та професійні здібності у кожного різні і тому на цій стадії може бути пошук самого себе, наприклад своїх методів, стилю в роботі, процесу формування як особистості в професії, а також професії в особистості. Так, з одного боку, людина набуває властивих їй рис для виконання роботи, а з іншого – професія стає більш значущою у житті, займаючи важливе місце.

У зв'язку із цим не буде зайвим згадати про професійне самовизначення, яке є усвідомленням людиною рівня своїх професійних можливостей та здібностей, структури професійних мотивів знань та навичок, усвідомлення відповідності їх тим вимогам, що вимагає діяльність до людини, переживання цієї відповідності як почуття задоволеності обраної професією. Адже для успішної роботи має значення, наскільки вона бажана для суб'єкта діяльності, від цього залежить його рівень мотивації, кажучи простою мовою, подобається вона йому чи ні, оскільки одну й ту саму роботу можна виконувати по-різному.

У зв'язку із цим задоволеність вибраною професією визначається як суб'єктивна оцінка професійної позиції індивіда з боку поваги у суспільстві, доходу, можливості просування на роботі і т. д. [9].

Можна виділити такі показники задоволеності роботою:

– зміст та характер роботи (її інтенсивність, значимість, результати);

- умови роботи;
- оплата праці, матеріальна винагорода;
- ступінь престижності роботи;
- керівництво (стиль управління, оцінка праці, моральне стимулювання, система відбору та розстановка кадрів);
- кар'єра та розвиток особистості, перспективи підвищення статусу, кваліфікації тощо;
- оточення, психологічний клімат у колективі [10].

Усе це тією чи іншою мірою впливає на задоволеність фахівця своєю професією та пов'язане з його мотивацією до праці. Багато із цих показників задоволеності роботою мають різне значення, оскільки у кожного може бути свій підхід і професійне та кар'єрне становище.

У професійному розвитку особистості також відіграє роль і те, наскільки незадоволена людина своєю працею. Основними проявами такого стану фахівця є звільнення, пошук нової роботи, висловлення протесту (переговори з керівником, написання листів, страйки і т. д.), лоаяльність (терпляче перенесення труднощів), зневага (прогули, запізнення, невисока продуктивність та ін.). Усе це виникає у зв'язку з тим, що людина не бачить для себе можливостей професійно зростати і розвиватися, а тому можуть бути як особисто-професійні, так і соціально-економічні причини. А це, своєю чергою, змінює її ставлення до праці, до задоволеності нею, знижується мотивація. Так, часто під час планування, організації діяльності не враховуються особисті та професійні інтереси людини і стосовно реалій сьогодення. На думку Г. К. Уайта [11], робота повинна будуватися на постулатах, які враховують інтереси працівника та керівника, а саме:

1) робота повинна проектуватися з урахуванням підлеглих;

2) самі підлеглі повинні брати участь у цьому [13].

Здебільшого роботодавці переслідують головну мету на робочому місці – досягти показників у своїх підлеглих, а це неможливо зробити без зацікавленості та необхідної для цього мотивації підлеглих. Якщо ж відштовхуватися від теорії мотивації як теорії справедливості Дж. Стейсі Адамса, котрий вважає, що основну роль у виконанні роботи та отриманні задоволення відіграє ступінь справедливості (або несправедливості), яку відчують працівники в конкретній ситуації на своїй роботі [9], то можна з великою ймовірністю припустити, що ті, хто незадоволений своєю працею, як мінімум відчують почуття несправедливості по відношенню до того, що відбувається у них на роботі, можуть бути у стані фрустрації. На думку Дж. С. Адамса, несправедливість виникає, коли людина відчу-

ває, що віддача, яку вона отримує, до її внеску у виконувану роботу виявляється невідповідною порівняно з іншими працівниками [9]. Наприклад, працює людина на благо будь-якої організації, усе б нічого, але вона відчуває якусь несправедливість із приводу своєї професійної спроможності, оскільки неспроможна реалізувати ті навички, яким навчалася в університеті: виявляється, що тут вони не потрібні. Тут і виникає дилема перед таким працівником: дотримуватися лінії адміністрації та обіймати посаду меншу за рангом або шукати собі нове місце роботи, де буде дозволено займатися тим, що його професія передбачає.

На думку Дж. С. Адамса, працівники для відновлення справедливості можуть удаватися до таких дій, як:

- зміна свого внеску або одержуваної віддачі в роботі;
- умисне перекручування віддачі;
- спроби впливу на інших людей [9].

Описані вище методи є своєрідною реакцією працівника на зневагу до нього та до його професійних здібностей, і без спільного діалогу, відкритого обговорення спірних питань між ним і керівником можливе лише наростання невдоволення та застосування ним більш радикальних заходів, таких як звільнення та перехід на роботу в іншу організацію. Але багато роботодавців не прислухаються до думки своїх працівників, відмовляючись від обговорення та розмов, зводячи все до того, що людина банально відмовляється виконувати те, що їй наказують. І для цього потрібно керувати мотивацію підлеглого, оскільки, на думку керівників, це притаманно будь-якому управлінцю.

Для ефективного виконання діяльності не можна недооцінювати розмови тет-а-тет, бо словесна взаємодія один з одним допомагає краще аналізувати та вирішувати проблему. І тут дуже важливий обмін інформацією, причому як із боку комунікатора, так із боку реципієнта. Тому обом сторонам завжди простіше домовитися і виконати кожен свої зобов'язання, ніж намагатися вирішити все неконструктивним способом.

Для того щоб бути задоволеним на роботі, необхідно відчувати стан своєрідного благополуччя, приходячи на роботу без тяжких почуттів та відчуття неминучості конфлікту. Робота має бути не просто місцем, куди людина приходить, щоб отримати гарантовану зарплату, а чимось більшим. Вона повинна відповідати інтересам і мотивам людини, наприклад таким, як заохочення, визнання, прагнення розкрити свої професійні можливості та творчі здібності тощо. В іншому разі коли цієї відповідності не буде, те, щоб залишити працівника на колишньому місці, може знадобитися просто космічна сума для його утримання,

та навіть вона, цілком можливо, не відповідатиме головним мотивам людини.

Людина буде задоволеною на роботі лише тоді, коли вона зможе, займаючись нею, розкрити свій потенціал, прикладати свої здібності, бачити своє професійне зростання, результативність праці, почуватися компетентною, цінною, необхідною. Тому в інтересах керівників знати про провідні мотиви своїх підлеглих, мати уявлення, наскільки вони задоволені, і наголошувати, як успіх роботи сприяє досягненню особистих цілей людини. Знаючи про це, керівнику легше виявити провідну потребу співробітника: допоможе їм у спільній роботі, співробітник виконає роботу відповідно до тих вимог, які до нього висуваються, а керівник отримає необхідний для себе результат.

Таким чином, проблема професійного розвитку особистості, її успішності є досить затребуваною як у зарубіжній, так і у вітчизняній психології. Як чинники, що сприяють досягненню успішності, розглядаються індивідуально-психологічні (інтелектуальні та емоційні здібності, мотиваційна сфера) і психотипологічні (вік, культурна приналежність) особливості особистості. Поведінка, орієнтована на успіх, виявляється практично в усіх сферах життєдіяльності: соціальній, особистісно-сімейній, професійній.

Висновки. Особистісно-психологічні особливості індивіда впливають на професійний розвиток. Вони відіграють істотну роль за актуалізації у професійній діяльності знань, умінь та навичок, здобутих у процесі навчання.

Задоволеність працею є одним із визначальних чинників у професійному розвитку особистості, тому що без продуктивності діяльності не може вважатися успішною, особливо якщо вона не приносить позитивних емоцій. Мотивація є рушійною силою професійного розвитку. Вона має значення на всіх етапах побудови кар'єри людини. Працівник, керуючись мотивацією, сам ставить собі напрям розвитку, за результатами якого можна будувати висновки про те, як складається його професійна діяльність, чого він досяг, на якій стадії перебуває, чого прагне.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Богатырева О. О. Психологические предпосылки карьерного роста. *Вопросы психологии*. 2008. № 3. С. 92–93.
2. Заблоцька С. Модель-програма особистісно-професійного саморозвитку майбутнього педагога. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2016. Вип. 15. С. 438–443.
3. Иванова Н. А. Профессиональная идентичность в социально-психологических исследованиях. *Вопросы психологии*. 2008. № 1. С. 89–95.
4. Кокун О. М. Психологія професійного становлення сучасного фахівця : монографія. Київ : Інформ.-аналіт. агентство, 2012. 200 с.

5. Костюк Г. С. Учебно-воспитательный процесс и психическое развитие личности. Киев : Рад. шк., 1989. 608 с.
6. Михайлов И. Проблема профессиональной зрелости в трудах Д. Сьюпера. *Вопросы психологии*. 1975. № 5. С. 158–163.
7. Психологічний словник / за ред. В. І. Войтка. Київ : Вища школа, 1982. 215 с.
8. Ягупов В. В. Професійний розвиток особистості фахівця: поняття, зміст та особливості. *Наукові записки. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота*. 2015. Т. 175. С. 22–28.
9. Adams J. S. Toward an understanding of inequity. *Journal of Abnormal and Social Psychology*. 1963. № 67. P. 422–436.
10. Hall D. T., Chandler D. E. Psychological success: When the career is a Calling. *J. Organizat. Behav.* 2005. № 26. P. 155–176.
11. James M. Boughton. Harry White and the American Creed: How a Federal Bureaucrat Created the Modern Global Economy (and Failed to Get the Credit). Yale University Press, 2021. URL: <https://www.jstor.org/stable/j.ctv1zvcd08>

ДОСЛІДЖЕННЯ МОТИВАЦІЇ ЗАНЯТЬ СПОРТОМ У ОСОБИСТОСТЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ

RESEARCH OF THE MOTIVATION OF ENGAGED IN SPORTS IN PEOPLE OF ADVANCED AGE

У статті розглянуто проблему мотивації занять спортом у особистостей похилого віку. Проаналізовано особливості смислової та мотиваційної сфер людей похилого віку. У похилому віці відбуваються зміни соціальної ситуації – вихід на пенсію, який супроводжується зниженням соціальної та фізичної активності, що негативно відбивається на самопочутті людей похилого віку. У зв'язку із цією проблемою виникає необхідність вивчення особливості заняття спортом у даному віці. Основною особливістю цього вікового періоду є генетично зумовлене старіння як неминучий процес життєдіяльності живого організму. Старіння проявляється в інволюційних змінах як в організмі, так і у психічному стані людини. У психологічному забезпеченні спортивної діяльності важливе місце займає мотивація, яка змушує людину займатися спортом. Заняття спортом у похилому віці сприяють підвищенню опірності вірусам та хворобам організму людини, поліпшуються загальний настрій та самопочуття. Вивчення мотивації на досягнення успіху в осіб похилого віку, які займаються спортом, показало, що у досліджуваних переважає помірно високий рівень мотивації до досягнення успіху. Отже, спорт позитивно впливає на формування мотивації досягнення успіху в особистостей похилого віку. Виявлено, що переважає середній рівень мотивації уникнення невдачі, що вказує на орієнтацію на досягнення успіху в спортивній діяльності. Визначено, що більшість особистостей похилого віку, які займаються спортом, має високий показник життєстійкості та прийняття ризику. З'ясовано, що у особистостей похилого віку, які займаються спортом, є уявлення про процес життя як осмислений і насичений, але вони не здатні контролювати події свого життя і брати на себе відповідальність за свої вчинки та дії. Особистості похилого віку вважають, що на події їхнього життя впливають випадкові обставини.

Ключові слова: мотивація, людина похилого віку, мотиви спортивної діяльності, мотивація досягнення успіху, мотивація уникнення невдач, життєстійкість.

The article considers the problem of motivation for sports in the elderly. The features of the semantic and motivational sphere of the elderly are analyzed. In old age, changes in the social situation occur – retirement, accompanied by a decrease in social and physical activity, which negatively affects the well-being of older people. In this regard, there is a need to study the features of sports at this age. The main feature of this age period is genetically determined aging as an inevitable process of the vital activity of a living organism. Aging is manifested in involuntarily changes both in the body and in the mental state of a person. In the psychological support of sports activities, an important place is occupied by motivation that makes a person go in for sports. Playing sports in old age helps to increase the resistance to viruses and diseases of the human body, improves overall mood and well-being. A study of the motivation to achieve success in older people involved in sports showed that the subjects were dominated by a moderately high level of motivation to achieve success. Thus, sport has a positive effect on the formation of success motivation in older individuals. It was revealed that the average level of motivation to avoid failure prevails, which indicates an orientation towards success in sports activities. It has been determined that the majority of older people involved in sports have a high rate of resilience and risk taking. It was found that older people involved in sports have an idea of the life process as meaningful and rich, but they are not able to control the events of their lives and take responsibility for their actions and actions. Elderly people believe that random circumstances are responsible for the events of their lives.

Key words: motivation, elderly person, motives for sports activities, motivation for achieving success, motivation for avoiding failures, resilience.

УДК 159.922

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.43.30>

Скворчевська Є.Л.

к. психол. н., доцент кафедри прикладної психології
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Постановка проблеми. Актуальною є проблема смислової та мотиваційної сфер людей похилого віку. У похилому віці відбуваються зміни соціальної ситуації – вихід на пенсію, який супроводжується зниженням соціальної та фізичної активності, що негативно відбивається на самопочутті людей похилого віку. У зв'язку із цією проблемою виникає необхідність вивчення особливості заняття спортом у даному віці.

Проблему вивчення мотивації в особистостей похилого віку, які займаються спортом, висвітлено в роботах вітчизняних психологів, серед яких: С. Адирхаєв, А. Гакман, Л. Долженко, Г. Коробейніков, Л. Кузнецова, К. Медвидчук, С. Футорний та ін.

Мета статті – виявити тип мотивації особистостей похилого віку, які займаються спортом.

Виклад основного матеріалу дослідження. Віковий період старості є завершальним етапом онтогенезу. Основною особливістю цього вікового періоду є генетично зумовлене старіння як неминучий процес життєдіяльності живого організму. Старіння проявляється в інволюційних змінах як в організмі, так і у психічному стані людини.

Вікові особливості літніх людей досліджували вітчизняні та зарубіжні вчені: М. Олександрова, В. Альперович, Б. Ананьев, М. Елютина, М. Ермолаєва, Е. Чеканова, Е. Еріксон та ін.

На думку Б. Ананьєва, старість – особливий період у віковій періодизації людини, оскільки є підбиття підсумків життя і розставанням із надіями та переоцінкою життєвих цінностей [2, с. 28].

В. Альперович старість називає геронтогенезом (з грец. *geron* – стара людина і *genesis* – походження). Початок старості починається у віці 60 років і триває до смерті. Вирізняють таку періодизацію старості:

- похилий вік (для чоловіків – 60–74 роки, для жінок – 55–74 роки);
- старечий вік (75–90 років);
- вік довголіття (90 років і старше).

У старості відбуваються незворотні процеси старіння клітин та всього організму. Людина змінюється зовні та внутрішньо, зменшуються фізична сила, енергія, знижуються психофізіологічні показники здоров'я. Функціонування серцево-судинної та імунної систем знижується, тому в цьому віці часто спостерігаються застудні захворювання та інфаркти [1, с. 64].

Виділяють такі типи старості:

- люди, які ведуть активне соціальне життя, беруть участь у соціальних акціях, ходять на спортивні секції, гуртки за інтересами тощо;
- саморозвиток, самовдосконалення, активність, спрямована на подорожі, пізнання нового;
- даний тип властивий жіночій статі, оскільки всю свою енергію дані особи спрямовують на свою сім'ю, дітей, онуків та їх розвиток;
- даний тип спрямований підвищення ресурсів організму, особистості займаються своїм здоров'ям (омолодження, фізкультура, йога, плавання і скандинавська ходьба) [1, с. 68].

На думку І. Гриник, перехід людини зі зрілості у похилий вік є останньою віковою кризою та характеризується зміною не лише психологічних і фізіологічних особливостей, а й соціальним статусом людини. У цей період виникають проблеми зі здоров'ям, зниженням активності у когнітивній сфері і фізіологічному функціонуванні. Отже, це призводить до того, що людина змушена змінити звичний активний спосіб життя на більш спокійний і повільний. Зміни такого типу можуть викликати у людини почуття пригніченості, непотрібності, страху перед змінами, зі свого боку, це впливає на задоволеність життям [4, с. 54].

На задоволеність чи незадоволеність життям людей похилого віку впливають загальний стан здоров'я, стосунки з оточенням, соціальна зайнятість (робота), життєві досягнення людини, ставлення до себе як до особистості (самостварення) [4, с. 61].

Таким чином, для вікового періоду старості характерна зміна фізіологічних та психічних процесів, інтенсивне старіння всього організму, усвідомлення сенсу життя, перегляд цінностей та зміна мотивації поведінки.

Як відзначає С. Футорний, парадигма оздоровчої рухової активності передбачає формування здорового способу життя особи шляхом її залучення до здорового способу життя, що сприяє поліпшенню якості життя людей, забезпечує гармонійний розвиток особистості та є найбільш дієвим чинником у справі профілактики захворювань [10, с. 3].

Із точки зору Л. Кузнецової та Л. Долженко, мотивами людей похилого віку, що спонукають до занять фізичними вправами, є бажання зберегти своє здоров'я, підвищити працездатність, зберегти бадьорість, попередити передчасне старіння, послабити вікові зміни [6, с. 19].

На думку А. Гакман, у похилому віці зростає ризик травмонебезпечних падінь та нещасних випадків, уникненню цих проблем сприяють заняття спортом. Заняття спортом, зокрема фігурним катанням, сприяють підвищенню гнучкості та пластичності рухів, а також знижують ризик розвитку серцево-судинних захворювань та зменшують надмірну вагу [3, с. 42].

Таким чином, у похилому віці основними мотивами занять спортом є: комунікативні, зменшення ризику серцево-судинних захворювань, підвищення та зміцнення м'язової маси тіла, зменшення ваги, зміцнення опорно-рухового апарату.

Вибірка дослідження: загальна кількість досліджуваних 60 осіб (пенсіонерів) віком 55–70 років, чоловіки та жінки. Усі пенсіонери є членами аматорських ансамблів танців на льоду «Відродження» та «Натхнення», кількість тренувань на тиждень більша за чотири.

Методи дослідження: аналіз наукової літератури з проблеми дослідження, психологічні методи дослідження, математична обробка результатів (метод лінійної кореляції К. Пірсона).

Для проведення дослідження використано такі методики:

1. «Мотивація досягнення успіху» (Т. Елерс) [9, с. 626–629].
2. «Мотивація уникнення невдач» (Т. Елерс) [9, с. 630–632].
3. «Життєстійкість» (Д. Леонтьєв, Д. Расказова) [8, с. 41–43].
4. «Сенсово-життєві орієнтації» (СЖО) (Д. Леонтьєв) [7, с. 17–18].

Приступимо до розгляду результатів дослідження.

Визначення мотивації досягнення успіху в осіб похилого віку, які займаються спортом, проводилося за допомогою методики «Мотивація досягнення успіху» (Т. Елерс) [9, с. 626–629]. Результати представлено в табл. 1.

Як видно з табл. 1, більшість досліджуваних має помірно високий рівень мотивації для досягнення успіху (47%). Отримані результати вказують на те, що спортивна діяльність

позитивно впливає на прагнення особистості у повсякденному житті ставити перед собою цілі та досягати їх. Спорт формує впевненість у собі та своїх силах, сприяє розвитку наполегливості та цілеспрямованості у досягненні мети, спрямованості на результат виконуваної діяльності.

Таблиця 1
Вивчення особливостей мотивації досягнення успіху в осіб похилого віку, які займаються спортом

Мотивація досягнення успіху	Кіл-ть досл.	%
дуже високий рівень	18	30
помірно високий рівень	28	47
середній рівень	12	20
низький рівень	2	3

Таким чином, вивчення мотивації на досягнення успіху в осіб похилого віку, які займаються спортом, показало, що у досліджуваних переважає помірно високий рівень мотивації до досягнення успіху. Отже, спорт позитивно впливає формування мотивації досягнення успіху в особистостей похилого віку.

Визначення мотивації уникнення невдач в осіб похилого віку, які займаються спортом, проводилося за допомогою методики «Мотивація уникнення невдач» (Т. Елерс) [9, с. 630–632]. Результати представлено в табл. 2.

Таблиця 2
Вивчення особливостей мотивації уникнення невдач у осіб похилого віку, які займаються спортом

Мотивація уникнення невдач	Кіл-ть досл.	%
дуже високий рівень	11	18
помірно високий рівень	15	25
середній рівень	24	40
низький рівень	10	17

Як видно з табл. 2, у досліджуваних переважає середній рівень мотивації уникнення невдачі (40 %). Отримані результати вказують на прагнення уникнути невдачі у спортивній діяльності, що свідчить про вміння особистостей, які займаються спортом, прогнозувати результат своєї діяльності та прагнення отримати від спортивної діяльності максимальну користь. Деякі особи спрямовані досягнення успіху у спорті незалежно від ціни цієї перемоги. Як би складно їм не давалася перемога, вони прагнуть її досягнення. Деякі особи орієнтовані уникнення невдачі у повсякденні.

Таким чином, вивчення мотивації уникнення невдачі в осіб похилого віку, які займаються спортом, показало, що переважає середній рівень мотивації уникнення невдачі, що вказує на орієнтацію на досягнення успіху в спортивній діяльності.

Визначення особливостей процесів подолання особистості у складних життєвих ситуаціях в особистостей похилого віку, які займаються спортом, проводилося за допомогою методики «Життєстійкість» (Д. Леонтьєв, Д. Расказова) [8, с. 41–43]. Результати представлено в табл. 3.

Таблиця 3
Вивчення особливостей процесів подолання особистості у складних життєвих ситуаціях у осіб похилого віку, які займаються спортом

Шкали	Високий рівень		Середній рівень		Низький рівень	
	кіл-ть досл.	%	кіл-ть досл.	%	кіл-ть досл.	%
залученість	11	19	29	48	20	33
контроль	14	24	26	43	20	33
прийняття ризику	12	20	31	52	17	28
життєстійкість	15	25	30	50	15	25

Як видно з табл. 3, у досліджуваних переважає середній рівень за всіма шкалами. Найбільший середній показник за шкалами «прийняття ризику» – 31 %, «життєстійкість» – 30 %, «залученість» – 29 %. Отримані результати говорять про впевненість у своїх силах осіб похилого віку, які займаються спортом, уміння знаходити вихід із будь-якої складної життєвої ситуації та вміння оцінювати можливі ризики під час прийняття рішень. Дані особистості відчувають труднощі з контролем своїх емоцій та поведінки, дана особливість негативно відбивається на результатах спортивної діяльності.

Таким чином, аналіз особливостей процесів подолання особистості у складних життєвих ситуаціях у осіб похилого віку, які займаються спортом, показав, що більшість людей похилого віку, які займаються спортом, має високий показник життєстійкості та прийняття ризику.

Визначення сенсово-життєвих орієнтацій у осіб похилого віку, які займаються спортом, проводилося за допомогою методики «Сенсово-життєві орієнтації» (СЖО) (Д. Леонтьєв) [7, с. 17–18]. Результати представлено в табл. 4.

Як видно з табл. 4, у досліджуваних виявлено середній рівень за такими шкалами: «процес життя» – 55 %, «результат у житті» – 51 %, «цілі в житті» – 48 %, «локус контролю «Я» – 41 %, «локус контролю життя» – 38 %. Отримані результати свідчать про задоволеність особистостями похилого віку прожитим життям та самореалізацією. Сам процес життя ці особи сприймають як емоційно насичений, наповнений змістом і цікавий. Вони осмислено ставляться до своїх цілей у житті та мають високий локус контролю своїх емоцій та поведінки, що сприяє досягненню успіху у викону-

ваній діяльності. Вони не мають переконань про те, що самі можуть керувати своїм життям і досягати поставленої мети, отже, зовнішні обставини впливають на їхнє життя.

Таблиця 4
Вивчення сенсово-життєвих орієнтацій у осіб похилого віку, які займаються спортом

Шкали	Високий рівень		Середній рівень		Низький рівень	
	кіл-ть досл.	%	кіл-ть досл.	%	кіл-ть досл.	%
цілі в житті	14	23	29	48	17	28
процес життя	17	28	33	55	10	17
результат життя	13	22	31	51	16	27
локус контролю «Я»	19	32	25	41	16	27
локус контролю життя	18	30	23	38	19	32

Таким чином, загальний показник свідомості життя відноситься до середнього рівня. У особистостей є уявлення про процес життя як осмислений і насичений. Вони не здатні контролювати події свого життя і брати на себе відповідальність за свої вчинки та дії. Особистості похилого віку вважають, що на події їхнього життя впливають випадкові обставини, які не піддаються контролю та прогнозуванню.

Кореляційне дослідження виявлення взаємозв'язку між мотивацією, життєстійкістю та сенсово-життєвими орієнтаціями особистостей похилого віку проведено за допомогою методики «Мотивація досягнення успіху» (Т. Елерс) [9, с. 626–629], методики «Мотивація уникнення невдач» (Т. Елерс) [9, с. 630–632], методики «Життєстійкість» (Д. Леонтьєв, Д. Расказова) [8, с. 41–43], методики «Сенсово-життєві орієнтації» (СЖО) (Д. Леонтьєв) [7, с. 17–18]. Дослідження виявило позитивні прямі зв'язки між показниками «мотивація досягнення успіху» та «цілі в житті», «процес життя», «результат життя» ($r=0,459$, $p \leq 0,01$; $r=0,489$, $p \leq 0,01$; $r=0,271$, $p \leq 0,05$) відповідно. Отже, мотивація досягнення успіху пов'язана з такими сенсово-життєвими орієнтаціями особистостей похилого віку, як цілі в житті, процес та результат життя.

Виявлено позитивні прямі зв'язки між показником «мотивація досягнення успіху» та показниками «залученість», «прийняття ризику», «життєстійкість» ($r=0,658$, $p \leq 0,01$; $r=0,669$, $p \leq 0,01$; $r=0,457$, $p \leq 0,01$) відповідно. Отримані результати свідчать про зв'язок мотивації досягнення успіху та життєстійкістю особистості.

Висновки з проведеного дослідження.

1. У досліджуваних переважає помірно високий рівень мотивації до досягнення успіху.

Отже, спорт позитивно впливає формування мотивації досягнення успіху в особистостей похилого віку.

2. Переважає середній рівень мотивації уникнення невдачі, що вказує на орієнтацію особистостей похилого віку на досягнення успіху в спортивній діяльності.

3. Більшість особистостей похилого віку, які займаються спортом, має високий показник життєстійкості та прийняття ризику.

4. У особистостей є уявлення про процес життя як осмислений і насичений. Вони не здатні контролювати події свого життя і брати на себе відповідальність за свої вчинки та дії. Особистості похилого віку вважають, що на події їхнього життя впливають випадкові обставини, які не піддаються контролю та прогнозуванню.

Перспективи дослідження. Проведене емпіричне дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми. Перспективою наукових досліджень є виявлення особливостей мотивації спортивної діяльності у людей похилого віку в гендерному аспекті.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Альперович В. Социальная геронтология. Ростов-на-Дону : Феникс, 1997. 104 с.
2. Ананьев Б. К проблеме возраста в современной психологии *Психология старости и старения: хрестоматия* / сост. О. В. Краснова, А. Г. Лидерс. Москва : Академия, 2003. С. 112–118.
3. Гакман А. Проблеми організації рекреаційно-оздоровчої діяльності у структурі дозвілля людей похилого віку. *Вісник Прикарпатського університету. Серія «Фізична культура»*. 2017. С. 42–46.
4. Гриник І. Психологічні особливості задоволеності життям людей похилого віку. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Психологія»*. № 45. С. 52–62. DOI: <https://doi.org/10.24919/2312-8437.45.197004>
5. Коробейніков Г., Адирхаєв С., Медвидчук К. Біологічний вік та фізична активність. *Теорія і практика фізичного виховання і спорту*. 2007. № 1. С. 60–63.
6. Кузнецова Л., Долженко Л. Вплив рухової активності на життєдіяльність людей похилого віку. *Фітнес, харчування та активне довголіття* : прогр. II Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., 23 березня 2022 р. Луцьк : ВНУ ім. Лесі Українки, 2022. С. 19.
7. Леонтьєв Д. Тест смысловизненных ориентаций (СЖО); 2-е изд. Москва : Смысл, 2000. 18 с.
8. Леонтьєв Д., Расказова Е. Тест жизнестойкости. Москва : Смысл, 2006. 63 с.
9. Райгородский Д. Практическая психодиагностика. Методики и тесты : учебное пособие. Самара : БАХРАХ-М, 2001. 672 с.
10. Футорний С. Вплив занять оздоровчо-рекреаційної рухової активності на функціональний стан жінок похилого віку в оздоровчих групах. *Вісник Прикарпатського університету. Серія «Фізична культура»*. 2019. № 34. С. 26–32. DOI: <https://doi.org/10.15330/fcult.34.26-32>

НЕСПРИЯТЛИВИЙ ДИТЯЧИЙ ДОСВІД ДИТИНСТВА ТА ЙОГО ВИРАЖЕНІСТЬ СЕРЕД ДОРΟΣЛОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

ADVERSE CHILDHOOD EXPERIENCE AND ITS REPRESENTATION AMONG THE ADULT POPULATION OF UKRAINE

Статтю присвячено висвітленню проблеми несприятливого досвіду дитинства, який здатен призвести до формування негативних ранніх спогадів і мати травматичні психологічні наслідки. Із метою демонстрації отриманих результатів дослідження, проведеного протягом 2018–2021 рр., у статті пропонуються порівняльні статистичні дані розподілу життєвого досвіду дорослих учасників, який було отримано до виповнення повноліття. Так, на початкових етапах індивідуального розвитку у свідомості дитини відбувається відображення уявлень про світ, які є важливими для подальшого формування її психіки. А отже, ранній досвід є безцінним джерелом інформації для розуміння особливостей дорослої особистості. За час проведеного дослідження було здійснено чотири етапи, стислий опис та основні завдання кожного з яких пропонується у статті з додаванням посилань на відповідні публікації. У статті акцент зроблено саме на порівнянні та узагальненні всієї сукупності отриманих відповідей від учасників дослідження стосовно згаданих ними ситуацій раннього несприятливого досвіду. Висновки, які продемонстровано в кінці статті, доводять, що в респондентів різного віку, статі та походження існує тенденція до називання схожих, найбільш та найменш розповсюджених несприятливих ситуацій, які мали місце в їхньому житті до виповнення 18 років. Представлено дані стосовно поширеності та інтенсивності різних типів несприятливих спогадів, таких як нехтування, аб'юз, дисфункціональність та деструктивність оточуючого середовища, поєднання яких може бути найбільш чи найменш шкідливими для раннього періоду життя особистості. Основним інструментом у вивченні даної проблематики став розроблений спеціально для даного дослідження опитувальник Несприятливого дитячого досвіду (ОНДД), створений шляхом модифікації, адаптації, та стандартизації американської анкети Adverced Childhood Experience (ACE). Незважаючи на те що даний інструмент діагностики є новим у використанні, удалося зібрати інформативно цінні результати та зробити їх якісний та кількісний аналіз.

Ключові слова: батьківське ставлення, дитячо-батьківські стосунки, негативний дитячий досвід, опитувальник ACE, психологічне здоров'я.

This article is devoted to highlighting the problem of adverse childhood experience, which can lead to the formation of negative early memories and have traumatic psychological consequences. In order to demonstrate the results of the research conducted during 2018–2021, the article offers comparative statistical data on the distribution of life experience of adult participants, which was obtained before reaching adulthood. Thus, at the initial stages of individual development, the child's mind reflects ideas about the world, which are important for the further formation of his psyche. And therefore, early experience is an invaluable source of information for understanding the characteristics of an adult personality. During the research, four stages were carried out, a brief description and main tasks of each of which are offered in the article with the addition of links to relevant publications. In this article, the emphasis is placed on the comparison and generalization of the entire set of answers received from the research participants regarding the situations of early adverse experience mentioned by them. The conclusions presented at the end of the article prove that respondents of different ages, genders, and origins have a tendency to name similar, most and least common adverse situations that occurred in their lives before they turned 18. The article presents data on the prevalence and intensity of various types of adverse memories, such as situations of neglect, abuse, dysfunctionality and destructiveness of the environment, the combination of which can be the most or least harmful for the early period of an individual's life. The main tool in the study was the questionnaire, developed specifically for this study. Its ukrainian name is "opitnyvalnyk nespryiatlyvoho dytyachoho dosvidu", which was created by modifying, and standardizing the American questionnaire of Adverse Childhood Experience (ACE), and so it repeats its name. Despite the fact that this diagnostic tool is new in use, it was possible to collect informatively valuable results and make their qualitative and quantitative analysis.

Key words: parental attitude, child-parent relationship, negative childhood experience, ACE questionnaire, psychological health.

УДК 159.9.07:159.923.5-053.8
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.43.31>

Целікова Ю.О.

аспірантка IV року навчання кафедри психології розвитку
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Об'ємний теоретичний аналіз зарубіжних джерел довів значущість раннього досвіду, зокрема несприятливого, у житті дорослої людини, де вагомим виявився відбиток як на фізичному, так і на психологічному здоров'ї особистості, її соціальній адаптації, тенденціях до побудови стосунків, соціальній успішності в дорослому віці тощо. Первинне дослідження, яке мало місце у США [1, с. 245–258], сприяло вивченню даного явища на респондентах у багатьох країнах Західної Європи [4, с. 10–19],

деяких країнах Азії [5, с. 602–608] та Африки [2, с. 105–118]. Результати багатьох досліджень у подальшому були використані у соціальних, психологічних програмах допомоги постраждалим від насильства, нехтування чи протравивання у дисфункціональному та деструктивному середовищі, та впровадженні профілактичних мір упередження переживання дітьми названих травмуючих подій [3, с. 31–46]. Досвід інших країн став мотивацією щодо вивчення явища несприятливого раннього досвіду на україн-

ських респондентах. А адаптація зарубіжної анкети дитячих негативних спогадів дала можливість дослідити дитячий досвід дорослих осіб, які зростають в несприятливих умовах, та проаналізувати їхні наслідки.

Було розроблено теоретичну модель вивчення дитячого досвіду як чинника організації афективної сфери дорослого, де перший складається зі спогадів про виокремлені події дитинства та дитячо-батьківські стосунки, а другий – із комунікативної толерантності та компетентності, емоційного інтелекту, психічних станів агресії, тривожності, ригідності та фрустрації. Усі отримані результати щодо формуючих взаємозв'язків між явищами, що досліджувалися, представлено в раніше опублікованих статтях. Зокрема,

у кожній із них наведено зв'язки між видами дитячого досвіду та додатково включеними явищами, тому в даній статті не зупинятимемося на цьому, а представимо лише узагальнену картину прояву першого. Таким чином, на кожному етапі, окрім першого, респонденти (щоразу нові) отримували бланки з опитувальником оНДД та ще з 3–4 опитувальниками відповідно до поставлених завдань. Така ситуація була продиктована умовами COVID-19 (здебільшого дослідження проводилося он-лайн). І це, своєю чергою, дало можливість провести зріз і порівняти результати чотирьох етапів, а саме організувати статистичні дані щодо найбільш та найменш розповсюджених видів несприятливого досвіду дитинства серед дорослих респондентів України.

Таблиця 1

Розподіл несприятливого дитячого досвіду за першим етапом дослідження

Ситуація травмуючого досвіду	Відсоток
Відсутність відчуття любові та поваги в дитинстві	55 %
Співмешкання з алко- та/або наркозалежними членами родини	50 %
Сексуально спрямовані дії особи, старшої ніж на 5 років; відсутність близькості і підтримуючих стосунків у родині	45 %
Перебування в лікарні з тяжким захворюванням; покарання мовчанням та ігноруванням	40 %
Часті образи та приниження; страх фізичного покарання; розлучення або окреме проживання батьків; шкільний булінг	35 %
Повторювана неприйнятна поведінка дорослих по відношенню один до одного (штовхання, хапання, побиття)	20 %
Раннє статеве життя; відчуття, що брати та сестри отримують більше батьківської уваги; озброєні погрози між членами родини; співмешкання з психічно хворою особою; часті покарання з використанням закривання в кімнаті або прив'язування	10 %

Таблиця 2

Розподіл несприятливого дитячого досвіду за другим етапом дослідження

Ситуація травмуючого досвіду	Відсоток
Часті образи, сварки або приниження з боку дорослих	52 %
Страх фізичної шкоди через відповідну поведінку дорослих членів родини	45 %
Відсутність відчуття любові та поваги в дитинстві	39 %
Відчуття, що брати та сестри отримують більше батьківської уваги	36 %
Покарання мовчанням та ігноруванням; шкільний булінг; побиття дорослим до синців або ушкоджень	34 %
Розлучення або окреме проживання батьків; повторювана неприйнятна поведінка дорослих по відношенню до дитини (побиття, хапання, штовхання, кидання предметів); відсутність близьких, підтримуючих стосунків між членами родини; почуття незахищеності	28 %
Співмешкання з алко- та/або наркозалежними членами родини; сексуально спрямовані дії особи, старшої ніж на 5 років; повторювана неприйнятна поведінка дорослих по відношенню один до одного (штовхання, хапання, побиття)	24 %
Спроби раннього залучення до статевого життя з особою, старшою не менш ніж на 5 років	16 %
Озброєні погрози між членами родини; спроби самогубства членів родини	12 %
Часте закривання в кімнаті або прив'язування дорослим	9 %

Перейдемо до демонстрації. Так, перший етап дослідження мав на меті ознайомлення з можливостями застосування перекладу англomовної анкети ACE, отримання даних щодо її зрозумілості та інформативності у первинній діагностиці представленості несприятливого дитячого досвіду та в оцінці подальшого використання [10, с. 141–146]. Отже, представимо статистику відповідей «Так» у відсотках (табл. 1) за найбільш поширеними ситуаціями несприятливого дитячого досвіду, які нам удалося отримати. Окрім того, що використання анкети було цілком позитивно сприйнято респондентами та задовольнило поставлене завдання, було отримано інформативний розподіл тих ситуацій, які зустрічалися найчастіше в спогадах дорослих учасників дослідження.

Перейдемо до статистики позитивних відповідей на запитання вже новоствореного опитувальника НДД у відсотках (табл. 2). Нагадаємо, що це була головна мета даного етапу [7, с. 63–72], і отримані анкети також виявились інформативними.

Перед тим як представити відсотковий розподіл даних на третьому етапі (табл. 3), відзначимо, що він був присвячений дослі-

дженню особливостей прояву несприятливого дитячого досвіду дорослих із різними типами батьківського ставлення, що в комбінації мали б травматичні психологічні наслідки [6, с. 135–143]. А також частина дослідження стосувалась особливостей впливу досвіду дитинства на виявлення зв'язку з проявами комунікативної толерантності [9, с. 125–129], що перешкоджає побудові ефективній міжособистісній взаємодії в дорослому житті.

І останній, четвертий, етап був спрямований на вивчення наслідків досвіду дитячих років та особливостей прояву емоційного інтелекту, емпатії, здатності до самоусвідомлення та самоконтролю, прагнення до співзалежності в стосунках, проявів тривожності, агресивності, фрустрації та ригідності [8, с. 253–264]. Відсотковий розподіл спогадів щодо травмуючих ситуацій дитинства представлено в табл. 4.

Як можна побачити, певні події дитинства виявились найбільш згаданими в усіх чотирьох етапах дослідження. Співставивши дані щодо поширеності різних видів несприятливого дитячого досвіду за кожним з етапів, було виокремлено вісім видів несприятливого дитя-

Таблиця 3

Розподіл несприятливого дитячого досвіду за третім етапом дослідження

Ситуація травмуючого досвіду	Відсоток
Відсутність відчуття любові та поваги в дитинстві	42 %
Співмешкання з алко- та/або наркозалежними членами родини	38 %
Відсутність близьких і підтримуючих стосунків у родині	35 %
Покарання мовчанням та ігноруванням	31 %
Часті образи та приниження з боку батьків чи опікунів; шкільний булінг; страх фізичної шкоди через відповідну поведінку дорослого	27 %
Повторювана неприйнятна поведінка дорослих по відношенню до дитини (побиття, хапання, штовхання, кидання предметів), побиття до синців; розлучення або окреме проживання батьків	23 %
Повторювана неприйнятна поведінка дорослих по відношенню один до одного (штовхання, хапання, побиття)	15 %
Раннє статеве життя; відчуття, що брати та сестри отримують більше батьківської уваги; озброєні погрози між членами родини; співмешкання з психічно хворою особою	8 %

Таблиця 4

Розподіл несприятливого дитячого досвіду за четвертим етапом дослідження

Ситуація травмуючого досвіду	Відсоток
Страхи фізичної шкоди через відповідну поведінку дорослого; покарання мовчанням та ігноруванням	48 %
Відсутність близькості і підтримуючих стосунків у родині	32 %
Відсутність відчуття любові та поваги в дитинстві	29 %
Співмешкання з алко- та/або наркозалежними членами родини; сексуально спрямовані дії особи, старшої ніж на 5 років;	22 %
Часті образи, сварки або приниження з боку батьків чи опікунів; розлучення або окреме проживання батьків	19 %
Шкільний булінг; повторювана, неприйнятна поведінка дорослих (штовхання, хапання, побиття до синців)	16 %
Відчуття, що брати та сестри отримують більше батьківської уваги	12 %

чого досвіду, поширеність та сила прояву яких була відносно рівномірною.

1. Від 29 % до 55 % дорослих учасників чотирьох етапів опитування зазначили, що не відчували, щоб батьки, опікуни або інші досолі ставилися до них з любов'ю та повагою.

2. Від 28 % до 45 % опитаних були впевнені в тому, що в роки дитинства, пубертату та юнацтва члени їхніх родин не були близькими та не підтримували один одного.

3. Від 27 % до 45 % дорослих учасників опитування, згадуючи своє дитинство, пригадували часту практику фізичних покарань та боялися такої поведінки дорослого, яка б призвела до фізичної шкоди.

4. Від 31 % до 48 % респондентів, будучи дітьми, регулярно стикалися із ситуаціями, коли хтось із дорослих часто не розмовляв більше декількох годин як покарання.

5. Від 22 % до 45 % опитаних осіб мали досвід статевої недоторканості, коли хтось з осіб, старший більш як на 5 років, хоча б одноразово торкався із сексуальним натяком.

6. Від 24 % до 50 % дорослих учасників дослідження зростали в родині з дорослим, який мав алкогольну чи наркотичну залежність.

7. Від 35 % до 48 % мали досвід перебування в лікарні з тяжким захворюванням (згідно з першим етапом, адже дане питання не показало своєї цінності після використання факторного аналізу і не було включено в модифікацію методики несприятливого дитячого досвіду).

8. Від 16 % до 35 % опитаних дорослих осіб мали досвід насильства та цькування у школі.

Іще 11 видів несприятливого дитячого досвіду були розкидані у відсотках за кожним з етапів дослідження і не мають схожого розподілу. Також результати за використаним первинним перекладом анкети ACE та модифікованого і адаптованого опитувальника НДД дещо відрізняються. Причина цього може бути в більшій репрезентативності вибірки, а також, безумовно, незначній відмінності у структурі та запитаннях. Щодо порівняльного рейтингу найменш поширених видів несприятливого дитячого досвіду серед українських респондентів за кожним етапом дослідження він матиме такий вигляд (табл. 5).

Отже, як бачимо, найменша зустрічаємість у кожній із чотирьох вибірок припадає на майже ідентичний набір видів несприятливого дитячого досвіду, це: нестача їжі та нового, чистого одягу, співмешкання з психічно хворою особою; спроби самогубства членів родини, а також випадки частих озброєних погроз між членами родини та ув'язнення когось із співмешканців. Проте хоча наведені у табл. 5 ситуації і є найменш поширеними за усіма етапами, саме їх наявність у житті дитини провокує найбільш травмуючі

об'єднання з іншими типовими прикладами насильства, нехтування чи деструктивності оточуючого середовища і несе найбільш суттєві травматичні наслідки для психологічного здоров'я дорослої особистості.

Таблиця 5

Порівняння видів несприятливого дитячого досвіду за чотирма етапами дослідження, які зустрічаються найменше

Несприятливий досвід дитинства	Відсоток
Етап 1: Нестача їжі та одягу; спроби самогубства членів родини	5 %
Етап 2: Нестача їжі та нового, чистого одягу; співмешкання з психічно хворою особою; ув'язнення члена родин	5 %
Етап 3: Нестача їжі та нового, чистого одягу; спроби самогубства членів родини.	4 %
Етап 4: Нестача їжі та нового, чистого одягу; співмешкання з психічно хворою особою; озброєні погрози між членами родини	3 %

Висновок. Несприятливий дитячий досвід являє собою сукупність суб'єктивних спогадів особистості про власне дитинство, потенційно травматичні події чи ситуації, які відбуваються у віці до 18 років і які можуть бути як одноразовими, так і регулярно повторюваними, тривалими порушеннями безпеки, випадками сексуального, фізичного та емоційного насильства, нехтування, бути епізодами деструктивного та дисфункціонального оточення, наприклад співмешкання з людиною, що має алкогольну, наркотичну залежність, психічні розлади, спроби самогубства, досвід ув'язнення тощо. Виявлення актуальності даної проблеми в суспільстві дало можливість провести дослідження, що складалося з чотирьох етапів. Завдяки цьому було отримано дані за кожним із них і виявлено схожі тенденції у спогадах респондентів щодо власного дитинства. Це дало змогу порівняти результати, а саме зробити заключне узагальнення найбільш та найменш розповсюджених ситуацій травмуючого досвіду дитинства серед дорослого населення України.

Орієнтуючись на результати, представлені в статті, подальші дослідження можуть бути зорієнтовані на пошук практичних шляхів подолання наслідків несприятливого досвіду, на створення програм групової та індивідуальної психологічної допомоги, просвітницької та корекційної діяльності. Ураховуючи те, що дане дослідження було закінчено до початку повномасштабної війни в Україні, подальший розвиток даної проблематики може включати розроблення нового інструментарію, у який

будуть включені травмуючі ситуації військової реальності, та вдосконалені технології допомоги постраждалим особам.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Felitti V. J., Anda R. F., Nordenberg D., Williamson D. F., Spitz A. M., Edwards V., Koss M. P., Marks J. S. Relationship of Childhood Abuse and Household Dysfunction to Many of the Leading Causes of Death in Adults. The Adverse Childhood Experiences (ACE) Study. *American Journal of Preventive Medicine*. 1998. Vol. 14. P. 245–258. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0749-3797\(98\)00017-8](https://doi.org/10.1016/S0749-3797(98)00017-8)
2. Gregorowski C., Seedat S. Addressing childhood trauma in a developmental context. *Journal of Child and Adolescent Mental Health*. 2013. Vol. 25 (2). P. 105–118. DOI: 10.2989/17280583.2013.795154
3. Marais J. F., Казакова О., Krupchanka D., Сувало О., Thomas F. Понимание и работа с ранней детской травмой в Беларуси и Украине. Копенгаген : Европейское региональное бюро ВОЗ, 2019. С. 80.
4. Merrick M. T., Ports K. A., Ford D. C., Afifi T. O., Gershoff E. T., Grogan-Kaylor A. Unpacking the impact of adverse childhood experiences on adult mental health. *Child abuse & neglect*. 2017. Vol. 69. P. 10–19. URL: <https://doi.org/10.1016/j.chiabu.2017.03.016>
5. Preethy N. A., Somasundaram S. Awareness of child abuse and neglect among working parents in Chennai, India: A knowledge, attitude and practice (KAP) survey. *Journal of Family Medicine and Primary Care. Official journal of the academy of Family Physicians of India*. 2020. P. 602–608. DOI: 10.4103/jfmpc.jfmpc_1106_19
6. Tselikova Yu. O. The importance of parental attitude in negative childhood experience. *Socialization & Human Development: International Scientific Journal*. 2020. Vol. 2 (2). P. 135–143.
7. Модифікація, стандартизація та адаптація анкетинегативного дитячого досвіду (ACE) / О. В. Власова та ін. *Scopus. Офтальмологічний журнал*. 2022. Вип. 1. С. 63–72. URL: <http://www.ozhurnal.com/uk/archive/2022/1>
8. Целікова Ю. О. Негативний дитячий досвід як складова дезадаптації в дорослому віці. *Multidisciplinární mezinárodní vědecký magazín "Věda a perspektivy" je registrován v České republice / SÉRIE "Psychologické vědy" Státní registrační číslo u Ministerstva kultury ČR: E 24142*. 2021. Vol. 7 (7). P. 253–264.
9. Целікова Ю. О. Вплив негативного дитячого досвіду на формування комунікативної толерантності. *Габітус*. 2020. Вип. 18 (2). С. 125–129.
10. Целікова Ю. О. Ступінь прояву та види негативного дитячого досвіду серед дорослого населення України. *Проблеми сучасної психології*. 2019. Вип. 1 (15). С. 141–146.

ТРАНСФОРМАЦІЇ СПРИЙНЯТТЯ ЧАСУ У СТАНІ «ПОТОКУ» (ЗА ТЕОРІЄЮ М. ЧИКСЕНТМИХАЙІ)

TRANSFORMATIONS OF PERCEPTION OF TIME IN THE STATE OF "FLOW" (ACCORDING TO THE THEORY OF M. CSIKSZENTMIHALYI)

У статті розкрито зміст категорії «внутрішній світ особистості», що завдяки своїй вираженій алегоричності дає змогу в доступній для розуміння формі представити складний феномен психічного буття суб'єкта, описати феноменологію функціонування його психіки. У зв'язку із цим обґрунтовано доцільність використання понять психологічного простору та психологічного часу особистості як невід'ємних, сутнісних властивостей будь-якого «світу». Визначено категорію психологічного часу, що розуміється як сукупність перцепцій та уявлень особистості про природу та плін часу, особливості сприйняття нею минулого, теперішнього та майбутнього, суб'єктивна оцінка тривалості часових періодів та часову динаміку змін свого внутрішнього світу. Запропоновано три варіації сутнісної представленості психологічного часу особистості, а саме: когнітивні уявлення суб'єкта про час, суб'єктивне сприйняття об'єктивного плину часу, хроноспрямованість, час життя особистості як системотвірного психологічного утворення.

Здійснено короткий аналіз наявних наукових досліджень проблеми психологічного часу особистості, більшу частину яких проведено представниками одеської наукової школи експериментальної психології. Розкрито основні феноменологічні характеристики відкритого та описаного М. Чиксентмихайї стану потоку як специфічного стану «поглиненості» діяльністю та «розчиненості» у ній, що супроводжується спонтанними екстатичними переживаннями. Коротко висвітлено об'єктивні та суб'єктивні чинники, що позначаються на особливостях перебігу психологічного часу особистості, серед яких варто назвати вік, стать, рівень розвитку інтелекту, емоційний стан та окремі характеристики емоційності, рухову активність, факт перебування особистості в екстремальній ситуації, рівень сформованості навичок та діяльності, пізнавальні психічні процеси, зокрема увагу. Виділено критерії, що дають змогу диференціювати індивідуальні психологічні властивості сприйняття часу, а саме: представленість поточного часу у фокусі уваги, хроноспрямованість, модус суб'єктивного сприйняття часу. Охарактеризовано основні змістовні ефекти та напрями впливу стану потоку на особливості трансформації часових перцепцій та теоретично доведено, що він здійснює потужний перетворюючий вплив на свідомість, яскраво позначаючись, таким чином, і на особливостях сприйняття часу суб'єктом діяльності.

Ключові слова: перцептивна сфера, психологічний час, суб'єкт діяльності, суб'єктивне сприйняття часу, стан потоку, хро-

носпрямованість, модус суб'єктивної оцінки часу, часова перспектива майбутнього.

The article reveals the content of the category "inner world of the personality", which, due to its pronounced allegoricalness, allows in an understandable form to present the complex phenomenon of the subject's mental existence, to describe the phenomenology of the functioning of his psyche. In this regard, the expediency of using the concepts of psychological space and psychological time of a person as integral, essential properties of any world is substantiated. The category of psychological time is defined, understood as a set of perceptions and ideas of a person about the nature and flow of time, features of her perception of the past, present and future, a subjective assessment of the duration of time periods and the temporal dynamics of changes in her inner world. Three variations of the essential representation of the psychological time of the individual are proposed, namely, the cognitive representations of the subject about time, the subjective perception of the objective flow of time, chronological orientation, the lifetime of the individual as a system-forming psychological entity.

A brief analysis of the available scientific research on the problem of the psychological time of a person is carried out, most of which was carried out by representatives of the Odessa scientific school of experimental psychology. The main phenomenological characteristics of the state of flow discovered and described by M. Csikszentmihalyi as a specific state of "absorption" by activity and "dissolution" accompanied by spontaneous ecstatic experiences are revealed. The objective and subjective factors that affect the characteristics of the course of a person's psychological time are briefly highlighted, among which are age, gender, level of intelligence development, emotional state and individual characteristics of emotionality, physical activity, the fact that a person is in an extreme situation, the level of skills and activities, cognitive mental processes, in particular attention. Criteria are identified that allow differentiating the individual psychological properties of time perception, namely, the representation of the current time in the focus of attention, chronological orientation, and the mode of subjective perception of time. Based on the content effects and directions of the influence of the flow state on the features of the transformation of temporal perceptions, it is characterized and theoretically proved that it has a powerful transformative effect on consciousness, thus clearly affecting the features of the perception of time by the subject of activity.

Key words: perceptual sphere, psychological time, subject of activity, subjective perception of time, state of flow, chronodirectionality, mode of subjective assessment of time, time perspective of the future.

УДК 159.922

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.43.32>

Цибульський А.А.

аспірант кафедри психології
Навчально-наукового інституту
психології та соціальних наук
ПрАТ «Вищий навчальний заклад
«Міжрегіональна Академія управління
персоналом»,
практичний психолог
Експериментальна загальноосвітня
школа № 245 м. Києва

Постановка проблеми. У зв'язку з принциповою неможливістю безпосереднього пізнання та спостереження за психічною діяльністю людини, її тотальною прихованістю, чуттєвою недоступністю та, як зазначав Л. Веккер, «трагічною невидимістю» психічних процесів для позначення сукупності внутрішніх, суб'єктивних явищ, що становлять живу тканину душі людини, часто використовують дуже знаковий метафоричний вираз, що доволі точно відображає якісний результат функціонування психіки, який не можна звести до простої сукупності психічних процесів, які це функціонування забезпечують. Цей вираз, що звучить як «внутрішній світ особистості», значно полегшує розуміння предмету наукової психології та дає змогу сформувати достовірні уявлення про пласт нематеріальних, суто психологічних утворень та явищ, які є продуктом функціонування психіки. Варто зазначити, що метафоричність та алегоричність тлумачень особливо часто можна зустріти саме у тих царинах знання, у яких дослідник має справу з нематеріальним, дуже складним та абстрактним предметом пізнання, яким, власне, і є психіка.

Розвиваючи сенс метафори «внутрішній світ особистості», необхідно особливо підкреслити, що ядерним складником у ній є фундаментальна філософська категорія «світ», оперування якою по відношенню до внутрішнього буття особистості призводить до низки важливих та цікавих наслідків, що збагачують уявлення про феноменологію та порядок влаштування цього буття. Зокрема, оперуючи категорією «світ» для позначення результату процесу психічного відображення, ми алегорично ототожнюємо зовнішню, об'єктивну реальність та реальність внутрішнього буття особистості як специфічного мікрокосму в макрокосмі, погоджуючись з їх базовою спорідненістю, спільністю та наявністю схожих рис. Адже внутрішній світ є відображенням зовнішнього, а точніше – його нематеріальною моделлю, що залежно від особливостей психічного функціонування конкретної людини з різним ступенем достовірності віддзеркалює ті чи інші властивості та зв'язки явищ навколишньої дійсності.

Екстраполяція властивостей зовнішнього об'єктивного світу на внутрішній світ особистості неминуче призводить до припущення про гіпотетичне існування внутрішнього, психологічного простору та часу особистості як невід'ємних, базисних властивостей будь-якого «світу». Суб'єктивний психологічний простір особистості може бути представлений у вигляді своєрідної «географії» її внутрішнього світу, що дає змогу ставити перед науковцями завдання створення специфічних «топографічних» карт цього простору. Прикладом спроб побудови топографічної карти одного з розрі-

зів цього внутрішнього простору особистості є поява та використання репертуарних психодіагностичних методик (наприклад, діагностична техніка репертуарних решіток Д. Келлі), що розкривають структуру базових семантичних категорій, якими володіє особистість та дають змогу побудувати її семантичний простір у всій повноті індивідуальної перспективи та багатогранності.

Іншою базисною властивістю внутрішнього світу є психологічний час особистості як сукупність її перцепцій та уявлень про природу та плин часу, особливості сприйняття минулого, теперішнього та майбутнього, суб'єктивну оцінку тривалості часових періодів та проміжків, динаміку часових змін свого внутрішнього світу, наприклад власних ціннісних настанов, рис характеру та інших індивідуально-психологічних характеристик. Тобто можна виділити як мінімум чотири варіації сутнісної представленості психологічного часу особистості: 1) когнітивні уявлення про час як такий; 2) суб'єктивне сприйняття об'єктивного плину часу у вигляді особливостей оцінки індивідом часових періодів та проміжків; 3) хроноспрямованість як притаманна людині провідна орієнтація на минуле, теперішнє або майбутнє; 4) час життя особистості як психологічного утворення, що включає усвідомлення людиною власних особистісних змін із плином часу.

У науковій літературі представлено численні свідчення про те, що суб'єктивне сприйняття часу може зазнавати значних метаморфоз під впливом інших психологічних чинників та змінних, таких, наприклад, як актуальний психоемоційний та функціональний стан індивіда, особливості функціонування когнітивної сфери тощо. Зважаючи на те, що психоемоційний стан характеризується значною мінливістю та багатоманітністю, може бути забарвленим безліччю емоційних відтінків та переживань, дуже актуальним залишається питання дослідження змісту, характеру та спрямованості впливу актуальних психоемоційних станів людини на сприйняття нею часу, розкриття усієї палітри зв'язків та ефектів впливу між зазначеними психологічними явищами. Пролиття світла на сутність та характер впливу актуальних психоемоційних станів суб'єкта на сприйняття ним часу дасть змогу оптимізувати його повсякденну діяльність, зробити процес психічного відображення більш реалістичним й адекватним та зберігати психологічне здоров'я та благополуччя.

У заданому ракурсі наукової проблематики найбільш евристичним шляхом розкриття залежності суб'єктивного сприйняття часу від актуального психоемоційного стану індивіда уявляється аналіз психологічного часу особистості у нетипових, специфічних станах свідомості. Саме такі змінені стани свідомо-

сті можуть служити потужними індикаторами та маркерами, які яскраво висвічують напрям та характер зрушень сприйняття часу індивідом, який у них перебуває, що дає змогу продукувати гіпотези про психологічні механізми впливу інших, менш екзотичних психоемоційних станів на суб'єктивне сприйняття часу. Одним із таких незвичайних, нетипових психоемоційних станів є стан «потoku» (flow), уперше описаний американським науковцем М. Чиксентмихайі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Наукова проблема психологічного часу особистості, зокрема суб'єктивного сприйняття часу, активно розроблялася вітчизняними психологами, та можна з гордістю стверджувати, що саме вітчизняна психологічна думка, створюючи оригінальні та евристичні концепції психологічного часу особистості, що широко відомі за межами нашої країни, зробила фундаментальний внесок у розроблення цієї наукової проблематики. Так, психологія часу була однією з провідних тем, яку глибоко досліджували представники одеської наукової школи експериментальної психології, а саме: Д. Елькін, Я. Калашник, О. Бойко, Л. Біленька, Л. Вишнева, С. Гелерштейн, Р. Тимошенко, Р. Херсонський, Б. Цуканов та ін. [12]. Ці науковці займалися вивченням часової перспективи та ретроспективи, мозкових механізмів сприйняття часу, соціальних чинників формування часових перцепцій та уявлень, порушень сприйняття тривалості, процесу формування часових навичок, умовами високої адекватності сприйняття та відтворення ритмічної послідовності подразників, що у підсумку призвело до побудови цілісної концепції психологічного часу [1; 12].

К. Аймедов, І. Семенова, О. Кривоногова зазначають, що психіка людини існує у часі, що певним чином нею сприймається та переживається, і всі психічні процеси включають у себе його метричні та топологічні властивості. Науковці також зазначають, що ритмічний подразник здійснює вплив на різні боки психічної діяльності людини [1, с. 43]. У сучасній науковій літературі психологічний час особистості визначається як відображення у психіці людини часових відношень між подіями в її життєвому шляху [19, с. 254].

Другою психологічною змінною, що виступає предметом нашого наукового інтересу, є стан потоку. За оригінальною концепцією М. Чиксентмихайі стан «потoku» являє собою дуже специфічний та парадоксальний психоемоційний стан, у якому факт наявності переживання поєднується з відсутністю звичних та достатньо виражених емоцій, які б людина, що його переживає, могла вербально ідентифікувати. Замість емоцій уся увага суб'єкта сконцентрована на певній значущій та захо-

плюючій його діяльності [18]. Ступінь концентрації при цьому доходить до такого рівня інтенсивності, що людина ніби повністю, без залишку занурюється та розчиняється у ній, на деякий час забуваючи про себе, про власне існування та існування навколишньої дійсності. У цей момент поле свідомості повністю заповнено змістом цієї діяльності, і якщо використовувати категорії гештальт-парадигми, то можна стверджувати, що вона тотально виділена як певна глобальна фігура на досить тьмяному тлі. Настільки тьмяному, що на деякий час відбувається його повне забуття. У термінах екзистенційного підходу цей процес можна охарактеризувати як трансценденцію особистості в захоплюючу діяльність, що викликає екстремально виражену інтенціональну спрямованість свідомості на її предмет. Цей специфічний стан також може бути позначений як поглинання людини захоплюючою діяльністю, провідна орієнтація на процес її здійснення, а не на результат. А його яскравим прикладом може служити стан людини, яка грає в дуже цікаву комп'ютерну гру, що повністю її захоплює та одночасно із цим повністю усуває її на певний період від реальності, від будь-якої взаємодії з навколишнім світом.

Із точки зору автора концепції потоку, цей стан носить виключно позитивний характер та, незважаючи на відсутність яскравих емоційних переживань, може бути ототожнений із переживанням специфічного щастя, зумовленого повним самозабуттям та самовіддачею [22]. Пояснення психологічного механізму цього незвичайного явища можна знайти у царині психології емоційного відображення (Л. Веккер), у лоні якої давно доведено, що ключова відмінність між позитивними та негативними емоціями полягає у тому, що під час переживання перших посилюється зв'язок з об'єктом, що їх викликає, відбувається концентрація безпосередньо на джерелі позитивних емоцій. При цьому сама позитивна емоція у суб'єктивному плані переживається як певний загальний стан емоційного оптимуму, тобто носить загальний, недиференційований характер. За активізації ж дисфоричних емоційних станів свідомість більшою мірою спрямована безпосередньо на суб'єктивний компонент переживання, тобто на саму негативну емоцію, а точніше на той стан дискомфорту та напруги, які вона викликає, що дає змогу суб'єкту точно кваліфікувати, яку саме негативну емоцію (сум, гнів, тривогу тощо) він відчуває станом на теперішній час [11, с. 81].

Співзвучною теорії М. Чиксентмихайі є теорія мотивації англійського психолога М. Аpter (1984) [21]. Згідно із цією теорією, існує два головні мотиваційні стани, або режими функціонування людей, – «цільовий» та «парацільовий». Їм відповідають два абсолютно різних дже-

рела отримання задоволення. «Цільовий» стан характеризується невисоким рівнем активації, тут увага й дії концентруються на значущих, але досить віддалених цілях, і індивіди більше занепокоєні своїм майбутнім, аніж сьогоденням. В іншому, «парацільовому», стані вони, навпаки, стурбовані пошуком усе нових і нових джерел збудження, їм важливо не так те, до якого конкретного результату призведе та чи інша дія або подія, а те, з якими особистісними переживаннями вона пов'язана в теперішньому. Тобто, іншими словами, їх більше цікавить дія як така, сам процес діяльності, а не її наслідки, що явно нагадує процес гри. При цьому важливо відзначити, що перевагу одного режиму над іншим, одного джерела задоволення над іншим становлять стійкі індивідуальні відмінності, за якими індивід відрізняються один від одного. Тобто можна виділити категорію людей, яким притаманна стійка схильність до «цільового» режиму функціонування, а також іншу категорію людей – із переважанням «парацільового» режиму функціонування [21].

Отже, М. Чиксентмихайі визначає стан потоку як специфічний стан поглиненості діяльністю, у якому одна дія слідує за іншою відповідно до своєї внутрішньої логіки, а результат діяльності відходить у свідомості суб'єкта на другий план. При цьому діяльність повністю захоплює суб'єкта, він виконує її із захопленням, радістю та задоволенням, не переймаючись кінцевим результатом своїх дій. Досвід потоку і радість від його переживання в будь-якій діяльності сприяють виникненню мотивації до її здійснення у майбутньому. У концепції «поток», що розроблялася М. Чиксентмихайі, просувається думка про те, що для кожної людини існують такі види діяльності, які дають змогу робити саме те, що найбільше хочеться, що відповідає душевним потягам та прагненням, та не прикладати при цьому зусиль для того, щоб стимулювати себе до її здійснення. Людина не помічає плину часу та опікується лише тим, щоб ця діяльність тривала якомога довше. Тому М. Чиксентмихайі характеризує стан потоку як спонтанні пікові, екстатичні переживання, а пряме усвідомлення цього стану пов'язує з безпосередньою наявністю у полі свідомості індивіда цих переживань у момент їх перебігу [16, с. 204].

Тут необхідно зауважити, що коли суб'єкту доводиться виконувати ті види діяльності, які йому не дуже подобаються, не дуже його приваблюють, він перебуває «поза потоком», що призводить до цілої низки наслідків: виникнення роздратованості, тривожності, розгубленості, зниженої здатності керувати власною увагою та іншими когнітивними процесами, що призводить до розосередження та неувважності, поспіху під час виконання діяльності, відмови від її здійснення, негатив-

ного кінцевого результату виконання поставленого завдання [7].

Необхідно зазначити, що, згідно з теорією М. Чиксентмихайі, стан потоку зумовлюється не будь-якою привабливою для суб'єкта діяльністю, а тією, що має певний рівень складності, підсиленої для суб'єкта, та вимагає від нього певної майстерності, застосування інтелектуальних, емоційних, вольових, фізичних зусиль для досягнення успіху. Людина, володіючи достатніми навичками, береться за виконання певного складного завдання. Однак рівень складності має бути оптимальним: надмірно складна діяльність буде здійснювати демотивуючий вплив та не призведе до занурення у стан потоку. Тобто М. Чиксентмихайі стверджує, що почуття захвату, самозабуття виникають виключно у цікавій та посиленій для суб'єкта діяльності. Саме в такі періоди зростає психологічний потенціал людини, задовольняються її глибинні потреби [14].

Викликає низку дискусійних питань щодо ролі різних психологічних чинників та умов виникнення стану потоку, зокрема їх спроможності дійсно знизити ймовірність виникнення або, навпаки, простимулювати його переживання. Серед них можна назвати: 1) функціональний стан (втома, працездатність); 2) наявність вільного часу та відсутність інших нагальних завдань, що є важливими у повсякденному житті, але не викликають інтересу, а їх виконання є вимушеною необхідністю; 3) оптимальний рівень складності діяльності, що, з одного боку, не повинна бути занадто легкою, оскільки її здійснення з великою вірогідністю викликати у суб'єкта нудьгу та апатію, а не занурення та захопленість, а з іншого – не повинна бути занадто складною, що призведе до виражених труднощів її виконання, а її здійснення буде супроводжуватися вираженою тривожністю. Як уже зазначалося, виникнення стану потоку можливе за умови пропорційності складності виконуваної діяльності здібностям та можливостям індивіда; 4) обов'язковість соціально прийнятного конструктивного та творчого змісту діяльності як умова виникнення стану потоку.

Завершуючи розгляд категорії потоку в теорії М. Чиксентмихайі, необхідно зупинитися на феноменологічних ознаках перебування людини у стані потоку під час здійснення улюбленої діяльності, що дасть змогу сформулювати уявлення про те, як позначається цей специфічний стан на суб'єктивному сприйнятті часу. Йдеться про такі ознаки, як:

– усвідомлення наявності виклику, пов'язаного з наявною можливістю впоратися із завданням – діяльність характеризується оптимальною важкістю для суб'єкта, а її успішне здійснення вимагає від нього певної майстерності;

- висока ступінь зосередженості на предметі діяльності;
- цілковита ясність та прозорість мети;
- не затримане у часі отримання позитивної віддачі від здійснення діяльності як усвідомлення її вдалого перебігу;
- концентрація на діяльності, не пов'язана із застосуванням спеціальних вольових зусиль, примушуванням себе до її здійснення;
- відчуття повного контролю над процесом здійснення поточної діяльності;
- відчуття розчинення у справі як специфічний стан втрати звичного усвідомлення себе та свого оточення;
- суб'єктивне відчуття зупинки часу [14].

Формулювання цілей статті. Метою статті є здійснення теоретичного аналізу особливостей та характерних зрушень суб'єктивного сприйняття часу у стані потоку (flow), що виступає специфічним режимом функціонування свідомості особистості, у процесі якого відбувається глибока концентрація на предметі суб'єктивно значущої та цікавої діяльності, що доходить до рівня «розчинення» суб'єкта у ній.

Виклад основного матеріалу. Нині вважається, що сприйняття часу оцінюється фізіологічними процесами, перебіг яких здійснюється ритмічно та які складають біологічні цикли: добові, циркадианні, великий біологічний цикл тощо [13; 17].

Досліджуючи мозкові механізми суб'єктивного сприйняття часу, Д. Елькін на основі отриманих клінічних даних обґрунтував думку, що сприйняття часу є процесом, який можна визначити одночасно і як просту часову чутливість, і як складну гностичну функцію. Науковець доходить висновку про належність сприйняття часу до складних аналітико-синтетичних процесів, що характеризуються системною кортикальною будовою. А провідну роль у процесі часової перцепції грають кортикальні відділи, що взаємодіють із підкіркою [20]. Відсутність єдиного мозкового центру локалізації сприйняття часу, сенсорів часу, центрів координації часу з одночасною наявністю фундаментального взаємозв'язку з усіма психічними процесами свідчить про суто психологічну, інформаційно-когнітивну природу сприйняття людиною часу. У зв'язку із цим психологічний час можна розцінювати передусім саме як суто психологічну реальність, важливий бік функціонування психіки та психічного взагалі. Важливо підкреслити, що, незважаючи на таку внутрішню природу психологічного часу, будь-які порушення репрезентації часу мають суттєві наслідки. Теперішній момент – це психологічний баланс між минулим і майбутнім. Тому й сприйняття часу може бути бімодальним: ретроспективним, спрямованим від теперішнього до минулого, і проспективним,

спрямованим від теперішнього до майбутнього. Одну й ту саму подію можна оцінювати по-різному залежно від зсуву вздовж умовної лінії часу. У зв'язку із цим первинним чинником, за яким варто розділяти сприйняття часу, можна назвати точку знаходження події (або низки подій) у часі щодо теперішнього. Якщо події вже відбулися, то оцінка їх тривалості належить до пам'яті як психічного процесу. Якщо вони відбуваються або мають відбуватися, то у цьому разі оцінка їх тривалості належить до царини планування та уявлення. Разом із тим події минулого і майбутнього є частиною загального сценарію нашого життя, тривалість якого прогнозується, щоб встигнути досягти якихось глобальних цілей. У цьому разі можна говорити про репрезентацію загального часу (далі – РЗЧ) [12].

Установлено, що час сприймається не через сенсори із зовнішнього світу, а є, по суті, самим процесом перетворення інформації мозком. Деякі вчені розглядають сам час як потік інформації. Сучасні психологи дедалі частіше доходять висновку, що сприйняття часу є своєрідною основою індивідуального та соціального мислення. Наприклад, А. Михальський зазначає, що орієнтація у часі стає регулятором діяльності та об'єднуючим початком людської особистості [10]. Із цих позицій РЗЧ можна розглядати як полотно, на якому малюється структура людської психіки.

На думку О. Грановської, час у свідомості та поведінці людей має конкретний психологічний зміст та виступає елементом культури, рівень розвитку якої визначає провідну для відповідного соціуму концепцію часу. Дослідниця зазначає, що поняття індивіда про час визначаються тією культурою, до якої він належить, та наводить його основні феноменологічні характеристики: 1) плинність та зв'язок із рухом; 2) незворотність; 3) відсутність наочних форм [6, с. 657]. Адекватне психічне відображення часу є важливим елементом керування людиною власною поведінкою та свідчить про її психологічне здоров'я, суб'єктність та дієздатність.

Сьогодні реалізовано численні дослідження демографічних та соціально-психологічних чинників суб'єктивного сприйняття часу. Такими чинниками науковцями розглядалися: рівень розвитку інтелекту (М. Ходанович, Ю. Бушов, М. Светлик) [4], вік (О. Бакаленко, А. Білоножко) [2; 3], стать (Е. Головаха, А. Кроник) [5], емоційний стан (Д. Елькін) [20], перебування особистості в екстремальній ситуації (О. Квасова) [9], рівень тривожності [5], рухова активність [20], рівень сформованості навичок та діяльності [3], увага як психічний процес [20]. Шляхом експериментальних досліджень доведено реальність та достовірність впливу перерахованих чинників на особливості сприйняття

людиною часу та оцінки нею часових проміжків. Наприклад, у дослідженні О. Квасової доведено, що в екстремальній ситуації можливі два варіанти суб'єктивного сприйняття часу: переживання сповільненого плину часу та, навпаки, переживання його пришвидшеного перебігу. Вірогідність виникнення конкретного варіанту переживання часу залежить від індивідуально-психологічних особливостей людини. Зокрема, переживання пришвидшеного плину часу в екстремальній ситуації пов'язане з більшою вираженістю впевненості у позитивному майбутньому, більш низькою орієнтацією на негативне минуле і більш вираженою спрямованістю на активні дії щодо опанування травматичного досвіду [9, с. 147].

Переконливе підтвердження наявності впливу зазначених чинників на суб'єктивне сприйняття часу дає змогу впритул наблизитися до ґрунтового та доказового аналізу впливу стану потоку, описаного М. Чиксент-міхайі, на специфіку часових перцепцій особистості. Важливими для розуміння змісту зрушень в особливостях сприйняття часу під впливом стану потоку та їх наукового пояснення є ідеї, висловлені американським психологом Г. Хантом. Науковець стверджує, що сприйняття суб'єктом діяльності часових відношень нерозривно пов'язано з його налаштуванням на потік/пульсацію безпосередньої свідомості. При цьому проявляється важлива загальнопсихологічна закономірність, суголсно якій поточний плин часу помічається індивідом лише тоді, коли він найменше поглинений якоюсь певною життєвою ситуацією, що дає йому змогу помічати особливості свого актуального стану свідомості. Дана закономірність добре проілюстрована такими словами Г. Ханта: «Коли ми починаємо помічати аспекти безпосередньої свідомості, «яка» вона, а не «для чого» вона, ми також повинні відчувати плин та тривалість часу» [16, с. 388]. Таким чином, нудьга – це стан, у якому людина помічає власне усвідомлення у ситуації, коли не відбувається нічого цікавого, у процесі якого вона особливо яскраво помічає плин часу, що на суб'єктивному рівні відчувається як збільшення його тривалості. Очевидно, що у стані потоку ситуація діаметрально протилежна.

Інша важлива у рамках нашого дослідження ідея Г. Ханта полягає у тому, що повний діапазон змінених станів свідомості, які немично призводять до підвищення рівня інтроспективної чутливості, мають тягти за собою дивовижні зрушення досвіду сприйняття часу [16, с. 388]. Незважаючи на те що стан потоку не є зміненим станом свідомості у класичному розумінні цього поняття і не носить патологічного та деструктивного характеру, він усе-таки здійснює потужний перетворюючий вплив на свідомість, автоматично позначаючись

на особливостях сприйняття часу суб'єктом діяльності.

Для системного аналізу і ґрунтового опису зрушень, метаморфоз та трансформацій суб'єктивного сприйняття часу, притаманних людині у стані потоку, необхідно виділити основні критерії індивідуальних психологічних характеристик перцепції часу, за якими суб'єкти відрізняються один від одного та які слугуватимуть вузловими точками цього аналізу. Йдеться про такі індивідуальні психологічні властивості сприйняття часу:

1)представленість поточного часу у полі уваги – мається на увазі ступінь свідомого контролю за часом у той чи інший момент життєдіяльності людини, його перебування у фокусі уваги людини. Для більш зрозумілого позначення цієї характеристики суб'єктивного сприйняття часу доречно використати основні категорії поняттєвого апарату гештальт-підходу, представники якого як базову одиницю свідомості розглядають певну фігуру (те, на що безпосередньо звернена увага суб'єкта) на тлі. У разі свідомого відстеження людиною плину часу у певній життєвій ситуації можна стверджувати, що час у неї знаходиться у фігурі. Коли час не є значущим для суб'єкта або є інші більш потужні «фігури», плин часу знаходиться на периферії свідомості – у цьому разі час знаходиться у тлі;

2)хроноспрямованість – часова орієнтація людини. У межах норми психологи відзначають переважання у людини тієї чи іншої часової орієнтації, виділяючи при цьому людей, орієнтованих на минуле, теперішнє або майбутнє [5]. За вираженої спрямованості на минуле значний обсяг змісту свідомості індивіда становлять спогади про минуле. Коли йдеться про спрямованість на майбутнє, зміст свідомості суб'єкта переповнюють уявлення про власне майбутнє. Орієнтація на теперішнє свідчить про спрямованість уваги індивіда на події, що відбуваються тут і зараз. Своєю чергою, окремі виділені види хроноспрямованості мають свої підвиди: орієнтація на негативне минуле/позитивне минуле, орієнтація на негативне майбутнє/позитивне майбутнє;

3)модус суб'єктивного сприйняття часу – поточна процесуальна оцінка суб'єктивної швидкості плину часу, що мимовільно відбувається у кожний актуальний момент життєдіяльності. Можна виділити модули суб'єктивного сприйняття часу: сповільнення часу – суб'єктивне відчуття, що час збігає повільно; пришвидшення часу – суб'єктивне відчуття, що час збігає швидко; часу не існує – суб'єктивне відчуття відсутності або зупинки часу.

Спираючись висвітлені раніше феноменологічні характеристики стану потоку, можна припустити, що у процесі перебування людини

Порівняльна характеристика особливостей суб'єктивного сприйняття часу залежно від провідного психоемоційного стану особистості

	<i>Стан негативної афективності (переважають негативні емоції)</i>	<i>Стан позитивної афективності (переважають позитивні емоції)</i>	<i>Стан потоку</i>
Представленість часу у полі уваги	Час у фігурі	Час у тлі	Час у тлі
Хроноспрямованість	Виражена орієнтація на минуле (переважно негативне). Можлива також орієнтація на негативне майбутнє	Орієнтація на теперішнє, позитивне майбутнє / позитивне минуле	Спрямованість на теперішнє
Модус суб'єктивного сприйняття часу	Сповільнення часу	Пришвидшення часу	Часу не існує (повна відсутність, зупинка часу)

у цьому стані ступінь свідомого контролю за часом мінімальний, тому час переміщується у тло. Щодо хроноспрямованості суб'єкта діяльності, який перебуває у стані потоку, то, без сумніву, йому притаманна виражена орієнтація на теперішнє, оскільки поточна діяльність настільки всеохоплює його, що сам процес її безпосереднього здійснення, який відбувається тут і тепер, повністю заповнює свідомість людини. Принциповою відмінністю стану потоку від інших психоемоційних станів є притаманний лише йому специфічний модус суб'єктивного сприйняття часу, що переживається індивідом як повна відсутність часу, виявляється у виникненні незвичайного відчуття, що часу просто не існує (табл. 1).

Такі зрушення психологічного часу суб'єкта у стані потоку можуть бути пов'язані з тим, що у процесі її здійснення задовольняються його глибинні потреби. С. Тихомирова доводить існування універсальної психологічної закономірності, згідно з якою будь-яка сильна потреба змінює плин суб'єктивного часу, спрямованого на предмет цієї потреби [15, с. 184].

Підтвердженням описаних особливостей психологічного часу особистості у стану потоку може служити таке висловлювання Г. Ханта: «Коли ми найбільш повно залучені до подій, будь то зовнішня дійсність або напружені внутрішні сценарії, ми не помічаємо плину часу. Коли така ситуація закінчується, ми можемо потім дивуватися, як багато всього сталося за цей проміжок часу, що відмірюється по годинах, хоча, феноменологічно кажучи, ми тоді знаходилися «поза» будь-якого відчуваного часу» [16, с. 387].

Практично кожна із зазначених характеристик суб'єктивного сприйняття часу у стані потоку суттєво відрізняється від типових характеристик часових перцепцій у звичайному стані спокійного пильнування, що дає можливість стверджувати, що у стані потоку відбувається саме трансформація сприйняття часу.

Висновки. Отже, суб'єктивне сприйняття часу може зазнавати значних метаморфоз

та зрушень під впливом низки об'єктивних та суб'єктивних чинників, серед яких науковці виділяють вік, стать, перебування особи в екстремальній ситуації, її інтелектуальний розвиток, емоційний стан та властивості емоційності (зокрема, рівень тривожності), рухову активність, рівень сформованості навичок та діяльності, особливості перебігу пізнавальних психічних процесів. Під впливом стану потоку відбуваються суттєві зміни основних характеристик перцепції часу, що визначають індивідуальні відмінності його суб'єктивного сприйняття. Зокрема, представленість поточного часу у полі увагу суб'єкта, який перебуває у стані потоку, можна охарактеризувати як «час у тлі», йому притаманна виражена спрямованість на теперішнє у збиток минулому та майбутньому, а також характерний лише для цього стану специфічний модус суб'єктивного сприйняття часу, що внутрішньо переживається як повна відсутність часу. Окреслені характеристики суб'єктивного сприйняття часу у стані потоку принципово відрізняються від типових характеристик часових перцепцій в інших психоемоційних станах, що дає змогу зробити висновок про об'єктивну наявність специфічних трансформацій сприйняття часу у цьому особливому стані.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аймедов К. В., Семенова І. Г., Кривоногова О. В. Особенности изучения времени и его параметров в психологии. *Таврический журнал психиатрии*. 2014. № 2 (67). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-izucheniya-vremeni-i-ego-parametrov-v-psihologii> (дата звернення: 02.11.2022).
2. Бакаленко О. А. Особливості сприйняття часу дітьми різного віку: теоретичний аналіз. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. № 6. Т. 2. С. 15–20.
3. Белоножко А. В. Факторы, влияющие на восприятие времени в пожилом возрасте. *Вісник ОНУ ім. І. І. Мечникова. Психологія*. 2014. Т. 19. Вип. 2 (32). С. 35–42.
4. Бушов Ю. В., Ходанович М. Ю., Иванов А. С., Светлик М. В. Системные механизмы восприятия времени. Томск : ТГУ, 2007. 150 с.

5. Головаха Е. И., Кроник А. А. Психологическое время личности. Киев : Наукова думка, 1984. 209 с.
6. Грановська О. Я. Поняття «суб'єктивного сприйняття часу» як складові психічного світу особистості. *Актуальні проблеми психології*. 2013. Т. 10. Вип. 25. С. 655–664.
7. Занюк С. С. Психологія мотивації. Київ : Либідь, 2002. 304 с.
8. Захарко О. Внутрішня мотивація як психологічний феномен. *Соціогуманітарні проблеми людини*. 2008. № 3. С. 143–149.
9. Квасова О. Г. Трансформація временної перспективи личности в екстремальній ситуації : дис. ... к-та психол. наук: 19.00.01; Московський державний університет імені М. В. Ломоносова. Москва, 2013. 171 с.
10. Михальський А. В. Психологія времени (хронопсихологія). Москва : МГПУ, 2016. 72 с.
11. Носенко Е. Л., Труляев Р. О. Позитивний особистісний потенціал педагога як чинник особистісного розвитку учнів : монографія. Київ : Освіта України, 2014. 155 с.
12. Проблемы научных исследований «Психологии времени» в трудах ученых Одесского университета: традиции и перспективы : сборник научных трудов ОНУ имени И. И. Мечникова / под. общ. ред. д. психол. н. З. А. Киреевой. Одесса : Одесский национальный университет, 2012. 184 с.
13. Рибалко В. В. Індивід та особистість у психологічній теорії часу Борис Цуканова. *Психологія суспільства*. 2006. № 3. С. 33–57.
14. Селигман М. Э. П. В поисках счастья. Как получить удовольствие от жизни каждый день. Москва : Манн, Иванов и Фербер, 2011. 320 с.
15. Тихомирова С. В. Становление психологической темпометрии как нового научного направления в психологии. *Знание, понимание, умение. Проблемы педагогики и психологии*. 2015. № 4. С. 177–186.
16. Хант Г. Т. О природе сознания: с когнитивной, феноменологической и трансперсональной точек зрения. Москва : АСТ, 2004. 555 с.
17. Цуканов Б. И. Время в психике человека : монография. Одесса : Астропринт, 2000. 220 с.
18. Чиксентмихайи М. Поток: Психология оптимального переживания. Москва : Альпина Нон-фикшн, 2013. 464 с.
19. Шиліна А. А., Чорна К. О. Суб'єктивне сприйняття екзистенційних категорій у часових вимірах. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2016. № 4 (75). С. 253–261.
20. Элькин Д. Г. Восприятие времени. Москва : АПН РСФСР, 1962. 380 с.
21. Apter M. J. Reversal theory and personality: a review. *J. Of Research in Personality*. 1984. № 18. P. 265–280.
22. Csikszentmihalyi M., Csikszentmihalyi I. S. Introduction. *A Life Worth Living: Contributions to Positive Psychology*. New York : Oxford University Press, 2006. P. 3–14.

ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ ТЕМПЕРАМЕНТУ НА УСПІШНІСТЬ
ПРОФЕСІЙНОЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ДОРОСЛОЇ ОСОБИСТОСТІFEATURES OF TEMPERAMENT INFLUENCE ON THE SUCCESS
OF PROFESSIONAL SELF-REALIZATION OF ADULT PERSONALITY

У статті розглянуто роль темпераменту дорослої особистості у її професійній діяльності та проаналізовано особливості впливу темпераменту на професійну діяльність. Установлено, що від типу темпераменту залежить реагування на вплив різних чинників, які визначають рівень нервово-психічної напруги людини (наприклад, оцінка діяльності, очікування контролю діяльності, прискорення темпу роботи, дисциплінарні дії тощо). Проаналізовано найбільш загальні характеристики різних типів темпераменту, які варто враховувати під час підбору професійної діяльності, визначення успішності виконання певних професійних обов'язків у працівників із різними темпераментами. Зокрема, для осіб із холеричним типом темпераменту підходять професії з частими випадками екстремальних умов: лікар, оперуповноважений внутрішніх справ, журналіст, пілот-винищувач тощо. Для осіб із сангвінічним типом темпераменту придатна організаторська діяльність, вони можуть виконувати професійні обов'язки управлінця персоналом, політика, менеджера з туризму, де дії працівників не завжди чітко регламентовані. До переваг флегматичного типу темпераменту відноситься здатність людини довго й наполегливо працювати, йому притаманна планомірна й плідна діяльність, а до недоліків – невміння швидко зібратися й сконцентрувати свої зусилля. Люди з меланхолічним типом темпераменту придатні для роботи на конвеєрі, вони можуть якісно виконувати однотипні, дрібні операції протягом усього робочого дня. Меланхолік може успішно працювати на посаді бухгалтера, бібліотекаря тощо. Відзначено, що тип темпераменту типологічно зумовлює формування й розвиток не лише властивостей та рис дорослої особистості, а й вибір нею певних засобів і прийомів для вирішення завдань, форми і способи поведінки працівників під час розв'язання певних професійних завдань.

Ключові слова: темперамент, холерик, сангвінік, флегматик, меланхолік, професійна діяльність, професійний вибір.

The article considers the role of adult temperament in its professional activity and analyzes features of temperament influence on professional activity. It is established that the type of temperament depends on the response to the influence of various factors that determine the level of neuropsychiatric tension of a person (for example, assessment of activities, waiting for control of activities, acceleration of the pace of work, disciplinary actions, etc.). The most general characteristics of different types of temperament are analyzed, which should be taken into account when selecting professional activities, determining the success of certain professional duties in employees with different temperaments. In particular, for persons with a choleric type of temperament, professions with frequent cases of extreme conditions are suitable: a doctor, an operating officer of the interior, a journalist, a fighter pilot, etc. For persons with a sanguine type of temperament, organizational activity is suitable, they can perform professional duties: personnel manager, politician, tourism manager, where the actions of employees are not always clearly regulated. The advantages of the phlegmatic type of temperament include the ability of a person to work long and hard, he is characterized by systematic and fruitful activity, and the disadvantages – not the ability to quickly gather and concentrate his efforts. People with a melancholy type of temperament are suitable for work on the conveyor, they can qualitatively perform the same type, small operations throughout the working day. Melancholic can successfully work as an accountant, librarian, etc. It is noted that the type of temperament typologically determines the formation and development of not only the properties and traits of the adult person, but also the choice of certain means and techniques for solving problems, the form and ways of behavior of employees when solving certain professional problems.

Key words: temperament, choleric, sanguine, phlegmatic, melancholic, professional activity, professional choice.

УДК 159.921.1
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.43.33>

Вінс В.А.

к. психол. н., доцент,
завідувач кафедри менеджменту,
практичної психології
та інклюзивної освіти
Університет Григорія Сковороди
в Переяславі

Дроздов А.І.

здобувач другого (магістерського)
рівня вищої освіти спеціальності
«Психологія» за освітньою програмою
«Практична психологія»
Університет Григорія Сковороди
в Переяславі

Вступ. Темперамент є однією з найзагальніших і досить важливих характеристик нервової системи людини, що впливає на перебіг її життя. Властивості темпераменту, до яких належать сила, врівноваженість і рухливість нервових процесів, здійснюють вплив на особистісний та поведінковий розвиток людини, зумовлюють мотивацію діяльності тощо. Відзначимо, що проблематиці темпераменту,

його властивостям і типологічним характеристикам присвячено досить велику кількість наукових праць. Зокрема, варто виділити напрацювання таких психологів, як Г. Айзенк, П. Лейтес, Н. Максимова, В. Мерлін, Дж. Стреляу, М. Рохбарт, Т. Чепель та ін.

Вивченням темпераменту для прогнозування успішності людини у певній професійній діяльності займалися Т. Васецька,

Л. Вороновська, С. Карпіловська, О. Кокун, Ю. Назар, О. Полозенко, В. Синявський, Х. Тарасюк, Т. Ткаченко та інші фахівці. Разом із цим, на наше переконання, вплив темпераменту на ефективність діяльності фахівців досліджений мало, проте успішність професійної самореалізації особистості сприяє задоволеності людей своєю працею та відносинами у колективі.

Отже, **метою дослідження** є виділення особливостей впливу темпераменту на успішність професійної самореалізації особистості дорослого віку.

Виклад основного матеріалу. Темперамент, на думку З. Огороднійчук, є динамічним складником особистості, що визначає характер протікання діяльності. У працях багатьох психологів доведено вплив темпераменту на пізнавальну і комунікативну діяльність, на особливості навчання і розвитку, на професійний вибір особистості [1, с. 359].

На думку Т. Васецької, роль темпераменту в діяльності полягає у тому, що від нього залежать ступінь та характер впливу на діяльність як зовнішніх умов, так і внутрішніх, тобто індивідуально-психологічних властивостей людини [2, с. 5].

Дослідниця В. Щегорцова підтверджує важливість ролі темпераменту в діяльності людини. На її думку, саме тип темпераменту визначає активність людини у трудовій діяльності, у міжособистісних комунікаціях. Залежно від змісту та умов діяльності сила, врівноваженість і рухливість нервової системи (темпераменту) особистості виявляються по-різному, виконують позитивну або негативну роль. Там, де потрібні значна працездатність, витривалість, краще виявляє себе сильний тип нервової системи (наприклад, холерики, сангвініки, флегматики), а де слід виявити співчутливість, лагідність, краще виявляє себе слабкий тип нервової системи (меланхолік) [3].

Визначаючи динаміку діяльності, темперамент може по-різному впливати на її продуктивність. У масових професіях (будівельник, електрик, токарь, інженер та ін.) одні властивості темпераменту, необхідні для успішної роботи, але слабо виражені у конкретного працівника, можуть бути компенсовані за рахунок розвитку інших властивостей і зумовлених ними прийомів роботи.

Однак існують спеціальності, якими не можна успішно оволодіти лише завдяки компенсації одних властивостей іншими. Так, у професіях космонавта, льотчика-випробувача, диспетчера аеропорту, оператора технологічних процесів, чия діяльність відбувається в екстремальних умовах, пов'язаних із небезпекою, великою відповідальністю, вимоги до психіки дуже великі. У них висока тривожність, ригідність, низький темп діяль-

ності не можуть бути компенсовані іншими властивостями. Тому в цих випадках властивості темпераменту визначають професійну придатність [4, с. 204].

Дослідження С. Карпіловської, Р. Мітельман, В. Синявського, О. Ткаченко, Б. Федоришина, О. Яцишина показують, що люди холеричного типу темпераменту більш придатні для активної ризикованої діяльності, сангвініки – для організаторської, меланхоліки – для творчої у науці та мистецтві, флегматики – для планомірної і плідної роботи [5].

У праці Л. Вороновської наведено результати аналізу професійного вибору у людей із різними типами темпераменту. Дослідниця зазначає найбільш загальні характеристики різних типів темпераменту, які варто враховувати під час підбору професійної діяльності, визначення успішності виконання певних професійних обов'язків у працівників із різними темпераментами [6, с. 21–22] (табл. 1).

У дослідженні Л. Вороновської вказано, що холерик має міцну нервову систему, він легко переходить від однієї справи до іншої, але нестриманий, неврівноважений у поведінці, що погіршує його сумісність з іншими людьми. Перевагою холеричного темпераменту є можливість активізувати значні зусилля за короткий проміжок часу, а недолік у тому, що за значної тривалості роботи йому часто не вистачає витримки. Для осіб із холеричним типом темпераменту підходять професії з частими випадками екстремальних умов: лікар (складна операція, боротьба за життя людини), оперуповноважений внутрішніх справ (затримання злочинця), журналіст (постійно перебуває у небезпечних ситуаціях), пілот-винищувач (явна небезпека для життя) [6, с. 19].

Сангвінік також володіє стійкою і сильною нервовою системою, має високу працездатність, він легко змінює різновиди діяльності й спілкування, але недостатньо чутливий до зовнішніх впливів. Він має особливу рухливість нервових процесів (реактивність), яка цінна у разі постійної зміни видів діяльності, часткового переходу від одного ритму життя до іншого. Однак за тривалої і монотонної діяльності він швидко втрачає інтерес і втомлюється. Для осіб із сангвінічним типом темпераменту придатна організаторська діяльність, вони можуть виконувати професійні обов'язки управління персоналом, політика, менеджера із туризму, де дії працівників не завжди чітко регламентовані [6, с. 19].

До переваг флегматичного типу темпераменту відноситься здатність людини довго й наполегливо працювати, йому притаманна планомірна й плідна діяльність, а до недоліків – невміння швидко зібратися й сконцентрувати свої зусилля. Л. Вороновська вказує, що може створитися помилкове враження, що флегма-

тики інертні, не придатні для активної праці, але саме вони легко виконують повільні і плавні рухи, пунктуально дотримуються заздалегідь установленого порядку, алгоритму дій.

До позитивних рис меланхолійного типу темпераменту відноситься велика витримка, однак меланхолік повільно включається в роботу, його працездатність висока в середині або наприкінці роботи, а не на початку. На думку Л. Вороновської, на відміну від «сильних типів» меланхолік чутливий до всього, що відбувається навколо нього, а тому він легко може змінювати різновиди робіт. Люди із цим типом темпераменту придатні для роботи на конвеєрі, вони можуть якісно виконувати однотипні, дрібні операції протягом усього робочого дня. Меланхолік може успішно працювати на посаді бухгалтера, бібліотекара тощо [6, с. 20].

Дослідник В. Шевченко наголошує, що значення темпераменту в праці полягає у тому, що від нього залежить вплив на діяльність різних психічних станів, що викликаються неприємною обстановкою, емоціогенними чинниками, психолого-педагогічними діями. Від темпераменту залежить вплив різних чинників, що визначають рівень нервово-психічної

напруги (наприклад, оцінка діяльності, очікування контролю діяльності, прискорення темпу роботи, дисциплінарні дії тощо) [7, с. 264].

Дослідниця О. Полозенко вказує, що знання про властивості темпераменту має вагоме значення у професійній діяльності фахівців. Здатність організму протистояти негативним впливам зовнішніх чинників великою мірою визначається властивостями нервової системи і темпераменту. Ігнорування особливостей професійної діяльності, вимог, які вона висуває до психіки, нервової системи, темпераменту фахівця, психологічна невідповідність до впливу професійних аспектів на психіку можуть призвести до невиправдано підвищеної нервово-психічної напруженості, а отже, до психосоматичних захворювань і зниження якості виконання професійних завдань. Зокрема, для високореактивних осіб (холерики і меланхоліки) швидше настає фаза перевантаження, нервового виснаження. Напруження, що є для низькореактивних індивідів оптимальним, у високореактивних може викликати різке зниження ефективності їхньої діяльності. Праця в емоційно насичених ситуаціях людини зі слабким типом нервової системи (меланхолійним типом темпераменту) швидко виснажує

Таблиця 1

Загальні характеристики різних типів темпераменту, важливі для професійної діяльності (за Л. Вороновською)

1	2	3	4	5
	Холерик	Сангвінік	Флегматик	Меланхолік
Мова	Гучна, різка, нерівномірна	Гучна, жива, повільна	Монотонна, повільна	Тиха, з придихом
Товариськість	Висока	Помірна	Невисока	Низька (замкнутість)
Поведінка	Палка, емоційна	Енергійна (ділова), підвищена балакучість	Властива невтомному трудівникові	Нерівномірна, реактивна (у відповідь на активність інших)
Емоційність	Сильні, нетривалі емоційні переживання	Поверхневі, нетривалі емоційні переживання	Слабкі емоційні переживання	Глибокі тривалі емоційні переживання
Настрій	Нестійкий, із переважанням бадьорого	Стійкий, життєрадісний	Стійкий, без переважання радості або смутку	Нестійкий, із елементами песимізму
Адаптація	Добра	Відмінна	Повільна	Ускладнена
Ставлення до нового	Позитивне	Байдуже	Негативне	Постійні зміни оптимістичного й песимістичного сприйняття
Ставлення до небезпеки	Активне, ризиковане, без особливого розрахунку	Розважливе, без особливого ризику	Холоднокровне, незворушливе	Тривожне, розгублене, пригнічене
Ставлення до критики	Збуджене	Спокійне	Байдуже	Образливе
Прагнення до мети	Сильне, із повною віддачею	Швидке досягнення, уникаючи перешкод	Повільне, запекле	То сильне, то слабе, уникаючи перешкод
Самооцінка	Значна переоцінка своїх здібностей	Деяка переоцінка своїх здібностей	Реальна оцінка своїх здібностей	Недооцінювання своїх здібностей
Сугестивність	Помірна	Невелика	Слабка	Велика
Терпіння	Слабке	Помірне	Значне	Дуже слабе

її нервово-психічні ресурси. Низька активність, ригідність, підвищена емоційна збудливість, емоційна чутливість значно ускладнюють виконання функціональних обов'язків, створюють додаткові труднощі в роботі, знижують її продуктивність праці [8, с. 123].

У праці В. Шевченко також наведено дані дослідження, що підтверджують думку про те, що стійкість під час виконання професійної діяльності залежить від типу нервової системи, її сили або слабкості. Так, у результаті психологічного аналізу професії машиніста потягу була виявлена така основна професійно важлива якість, як здатність зберігати в умовах тривалої монотонної діяльності високий рівень готовності до дій в екстремальних ситуаціях. Ця якість зазвичай не притаманна всім, але саме від неї багато в чому залежить безаварійна робота машиніста [7, с. 264–265].

Оскільки постійна мобілізація виснажує організм, людина неусвідомлено прагне до таких ситуацій, які не потребують від неї великих зусиль. За свідченням В. Шевченко, низько реактивні люди (флегматики і меланхоліки) надають перевагу ситуаціям, що вимагають від них менших фізіологічних витрат, тобто більш комфортних і за психологічним, і за фізіологічним критеріями. Для високо реактивних людей (сангвініків і холериків) оптимальна стратегія професійної діяльності пов'язана зі зниженням збудження за рахунок уникнення надмірної стимуляції. Така перевага виявляється у виборі відповідної форми діяльності – професійної, спортивної тощо [7, с. 263].

За даними експериментального дослідження В. Шевченко, сангвініки та холерики виявляють знижену продуктивність діяльності у ситуаціях, коли умови й способи діяльності чітко регламентовані і не припускають використання індивідуальних прийомів. Регламентація діяльності призводить до швидкої втоми, а тому вони надають перевагу виконанню дій, які можна довільно перервати, а також прагнуть до чергування неоднорідних дій, використання індивідуальних способів виконання, застосування творчих елементів діяльності. Зміна способів або типу роботи, створюючи оптимальні умови для функціонування їхньої нервової системи, охороняє її від перевантаження, дає цим людям змогу працювати ефективно тривалий час без перерви і з малою кількістю помилок. А флегматики й меланхоліки, навпаки, в умовах чіткої регламентації виявляють вищу продуктивність діяльності, ніж холерики та сангвініки. Для флегматиків та меланхоліків важливі дотримання правил, наявність зразка чи чітко поставленого завдання, щоб можна було оцінити правильність виконання роботи. Звідси очевидно, що робочі інструкції бажано формулювати з урахуванням типу темпераменту працівників. Для одних потрібні

чіткі, детальні інструкції, для інших – узагальнені або такі, що містять мінімальну кількість допоміжних указівок [7, с. 263].

Для багатьох працівників несподівані ситуації можуть бути стресовими. Зокрема, у ситуації перевірки знань і навичок роботи флегматик реагує на питання керівництва уповільнено, і може скластися враження, що він чогось не знає, і щоб не вивести його з рівноваги, потрібно особливе терпіння. Зайва поспішність сангвініка або невиправдана поривчастість холерика у цій ситуації можуть призводити до їхніх недостатньо продуманих відповідей. Тут бажано багаторазове уточнення того, що саме вони хотіли сказати. Меланхолік – найчутливіший тип, із ним треба бути дуже м'яким і доброзичливим [7, с. 264].

У меланхоліків стресові реакції найчастіше пов'язані зі збудженням нервової системи і, як наслідок, із тривогою, фобією або навіть невротичною тривожністю. У холериків типова стресова реакція – гнів. Ось чому вони найчастіше страждають на гіпертонію, виразкову хворобу шлунку, виразковий коліт. У флегматиків під дією стресу знижується активність щитовидної залози, сповільнюється обмін речовин і може підвищуватися вміст цукру в крові, що призводить до переддіабетичного стану. У стресових ситуаціях вони схильні «заїдати проблему», унаслідок чого можуть ставати товстими і неповороткими. Сангвініки зі своєю сильною нервовою системою найлегше переносять стреси [7, с. 263].

Окрім того, тип темпераменту дає змогу визначити особливості саморегуляції особистості, її здатність контролювати якість виконання різних завдань. На основі спостережень за поведінкою людей із різними типами темпераменту В. Шевченко виділено такі їхні характеристики. Сангвінік та холерик не надто турбуються про виниклі проблеми, вони намагаються уникати відповідальності перед керівництвом і виглядають поверхневими. Однак у ситуації, коли все-таки доводиться здійснювати контроль, особливо у разі звіту перед керівником, сангвінік намагається активно виконати роботу, тоді як холерик може перервати її на середині, не довівши до логічного завершення.

Флегматики майже не допускають помилок через власну неспішливість, вони перевіряють по декілька разів зроблену роботу, готові відповісти за виконане завдання, однак в екстремальних випадках, які потребують чіткої саморегуляції й контролю, розгублюються. Вони складно виконують термінову роботу, адже не мають змоги перевірити правильність окремих етапів, та не готові відповідати за якісний результат, коли поставлене завдання вимагає швидкого реагування та значної мобілізації енергії і сил.

Меланхоліки завжди тонко відчувають оточуючий світ, здатні контролювати та регулювати власну професійну діяльність. Однак у разі коли вони не праві і допустили помилку, дуже засмучуються, їхні переживання стають настільки болючими і складними, що часто подальша робота призупиняється на тривалий час, доки душевний стан меланхоліка не повернеться у норму. На відміну від холерика, який може покинути роботу з легковажних мотивів, меланхолік може відмовитися від продовження певного завдання з психоемоційних переконань (особливо якщо йому було вказано на помилку перед колективом) [7, с. 264].

При цьому варто вказати, що кожен тип темпераменту характеризується комплексом як позитивних, так і негативних психологічних рис, однак лише позитивних або лише негативних типів темпераменту не існує. При цьому, на думку В. Шевченко, у професійній діяльності варто враховувати індивідуально-психологічні властивості типів темпераменту працівників не так для вибору придатних кандидатів, як для вироблення оптимального індивідуального стилю професійної діяльності, що не призводив би до перевантаження і надав змогу компенсувати виникнення стресових ситуацій [7, с. 265].

На думку Н. Дячук, не можна стверджувати, що працівник певного типу темпераменту може досягти високих сходиночок у професійній діяльності, а фахівець з іншим темпераментом – ні. Безперечним є те, що, маючи будь-який тип темпераменту, можна сформувати свій індивідуальний стиль діяльності, який виконує компенсаторну роль, нівелює недоліки кожного з типів. Формування індивідуального стилю професійної діяльності починається у процесі професійної підготовки, у якій відбувається урахування індивідуально-типологічних особливостей, і продовжується протягом усього професійного шляху фахівця [9, с. 214].

Висновки з проведеного дослідження. Отже, знаючи особливості темпераменту пра-

цівників, керівник колективу може сприяти використанню їхніх кращих рис особистості й характеру для досягнення спільної мети та організувати більш продуктивну професійну та виробничу діяльність.

Таким чином, проаналізовано особливості впливу темпераменту на професійну діяльність, відзначено, що тип темпераменту типологічно зумовлює формування й розвиток не лише властивостей та рис особистості, а й вибір нею певних засобів і прийомів для вирішення завдань, форми і способи поведінки під час розв'язання певних професійних завдань.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Огороднійчук З. В. Особливості темпераменту підлітків з легкою розумовою відсталістю. *Науковий часопис. Спеціальна психологія*. 2014. Вип. 26. С. 357–362.
2. Васецька Т. М. Психологічні особливості впливу темпераменту на формування індивідуального стилю учбової діяльності молодших школярів : автореф. дис. ... канд. психол. наук. Київ, 2000. 21 с.
3. Щегорцова В. М. Управління персоналом в органах державної влади: психологічний аспект. *Державне будівництво*. 2011. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2011_2_32
4. Степанов О. М. Основи психології і педагогіки. Київ : Академвидав, 2005. 520 с.
5. Карпіловська С. Я. Основи професіографії : навчальний посібник. Київ : МАУП, 2007. 148 с.
6. Вороновська Л. П. Педагогіка та психологія вищої школи : методичні вказівки. Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2016. 71 с.
7. Шевченко В. В. Вплив темпераменту на професійну діяльність особистості у стресових ситуаціях. *Психологічні науки*. 2010. № 54. С. 262–265.
8. Полозенко О. В. Психологічні знання у професійній діяльності фахівця аграрної галузі. *Вісник Національного університету оборони України*. 2013. Вип. 6 (37). С. 120–125.
9. Дячук Н. І. Темперамент як психологічний чинник музичного мистецтва. *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія «Педагогіка та психологія»*. 2016. Вип. 1 (3). С. 211–216.

СЕКЦІЯ 7

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

ТИПОЛОГІЯ СТИЛІВ ЛІДЕРСТВА ТА ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ЛІДЕРСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ КЕРІВНОГО СКЛАДУ ОРГАНІЗАЦІЇ

TYPOLOGY OF LEADERSHIP STYLES AND PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF REALIZATION OF LEADERSHIP POTENTIAL OF THE MANAGEMENT STAFF OF THE ORGANIZATION

У статті представлено широку типологію лідерства та проаналізовано психологічні особливості реалізації лідерського потенціалу у представників керівного складу організації. Стиль лідерства розуміється як суто індивідуальне явище, яке визначається індивідуально-психологічними характеристиками конкретної особистості, відображає особливості роботи з людьми та технологію прийняття рішень саме цим конкретним лідером. Констатовано, лідерство в організації може бути формальним і неформальним, носити конструктивний, деструктивний та нейтральний характер. Відповідно до класифікації конструктивного лідерства, виділено наявність інтелектуального, емоційного, професійно-ділового, вольового, організаційного типів лідерів. Указано, що ефективне лідерство прямо залежить від вибраного стилю керівництва. Окрім традиційних стилів лідерства (авторитарного, анархічного (ліберального), демократичного), описано такі стилі лідерства, як: комбінований, гнучкий (адаптивний), партнерський, зразковий, наставницький, ситуативний, непослідовний. Приділено увагу сучасному підходу до розуміння емоційного лідерства, розглянуто ідеалістичний, навчальний, товариський, демократичний, амбіційний, авторитарний стилі емоційного лідерства. Доведено, що при цьому не існує єдиного правильного стилю лідерства, у кожній конкретній ситуації ефективним є один із названих стилів або їх гнучке поєднання і використання. Зокрема, до характеристик адекватного стилю лідерства вченими зараховуються: цілеспрямованість; гнучкість і динамічність; відповідність ситуації; суб'єктивність; об'єктивність; актуальність; відкритість до розвитку. Також зазначено важливість лідерського потенціалу як особистісного ресурсу, реалізованого у процесі здійснення мотивів особистості у соціально значущій діяльності. Реалізація лідерського потенціалу дає змогу розкрити людині індивідуально-психологічні ресурси і резерви особистості.

Ключові слова: лідерство, типологія лідерства, сили лідерства, емоційне лідерство, лідерський потенціал.

The article presents a wide typology of leadership and analyzes the psychological features of the implementation of leadership potential among representatives of the leadership of the organization. Leadership style is understood as a purely individual phenomenon, which is determined by the individual psychological characteristics of a particular person, reflects the peculiarities of working with people and decision-making technology by this particular leader. It is stated that leadership in the organization can be formal and not formal, be constructive, destructive and neutral in nature. According to the classification of constructive leadership, the presence of intellectual, emotional, professional-business, strong-willed, organizational types of leaders is allocated. It is indicated that effective leadership directly depends on the chosen leadership style. In addition to traditional leadership styles (authoritarian, anarchist (liberal), democratic), such leadership styles as: combined, flexible (adaptive), partner, exemplary, mentoring, situational, inconsistent are described. Attention is paid to the modern approach to understanding emotional leadership, idealistic, educational, sociable, democratic, ambitious, authoritarian styles of emotional leadership are considered. The article proves that at the same time there is no single correct style of leadership, in each specific situation one of the named styles is effective, or their flexible combination and use. In particular, the characteristics of an adequate leadership style by scientists include: purposefulness; flexibility and dynamism; compliance with the situation; subjectivity; objectivity; relevance; openness to development. The importance of leadership potential as a personal resource, realized in the process of realization of personality motives in socially significant activity, is also centered.

Key words: leadership, typology of leadership, strength of leadership, emotional leadership, leadership potential.

УДК 338.01.339.4
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.43.34>

Вінс В.А.

к. психол. н., доцент,
завідувач кафедри менеджменту,
практичної психології
та інклюзивної освіти
Університет Григорія Сковороди
в Переяславі

Заболотна Ю.В.

здобувачка другого (магістерського)
рівня вищої освіти спеціальності
«Психологія» за освітньою програмою
«Практична психологія»
Університет Григорія Сковороди
в Переяславі

Вступ. У складний час соціально-економічних змін, перебудови системи управління в організаціях вагомим аспектом успішності та продуктивності діяльності працівників виступає лідерська позиція керівника, який має бути орієнтованим і на завдання своєї організації,

і на людей, які здійснюють виробничий процес та досягають поставлених цілей.

Від сформованості особистісних і психологічних якостей, професійної компетентності, організаційних здібностей, мотивації лідера до реалізації своїх лідерських пози-

цій залежать ефективність діяльності працівників та успішність організації. Саме тому вивчення психологічних засад здійснення лідерства в організації є актуальною проблемою, що потребує науково-прикладного дослідження та пошуку ефективних шляхів розвитку лідерських якостей у керівників.

Сутність лідерства розкривається з різних позицій у науковому просторі. Окремі аспекти вивчення лідерства знайшли відображення в менеджменті (М. Альберт, М. Мескон, Ф. Хедоурі), філософії (Г. Атаманчук, І. Ломачинська, Р. Кричевський), політології (С. Денисюк, С. Кузнецова, А. Лисюк), психології (В. Агєєв, Г. Андреева, О. Бодальов, А. Лутошкін, Б. Паригін).

Проблема лідерства знайшла певне відображення у працях українських авторів (В. Барко, Т. Дуткевич, В. Заболотна, С. Максименко, О. Романовський та ін.). Особливості реалізації лідерства в освітніх організаціях розкривають Л. Карамушка, Л. Сергеева та ін. Разом із цим залишається актуальною проблема психологічних засад здійснення лідерства в організації, пошуку ефективних шляхів формування лідерських рис у керівного складу для досягнення вищої успішності організації та продуктивності роботи колективу.

Метою дослідження є аналіз психологічних засад реалізації лідерського потенціалу керівного складу організації у контексті використання різних стилів лідерства.

Виклад основного матеріалу. Проблеми лідерства слід розглядати з ключових позицій, адже лідерство є одним із чинників досягнення організаційної ефективності. Керівник організації повинен бути лідером і вміти мотивувати підлеглих до продуктивної праці, стимулювати їх до досягнення високих результатів, успіху загальноколективної діяльності.

Лідер може бути офіційним, формальним керівником групи, який наділений необхідними повноваженнями, або неформальним лідером – рядовим членом групи, особистісні якості та авторитет якого дають йому змогу справляти значний вплив на поведінку й настрої людей, вести їх за собою.

О. Рудь та Ю. Рудь уточнюють, що формальний лідер – це керівник організації або її відділу. Роль неформального лідера визначається на основі визнання колективом його авторитету. Неформальний лідер – це член групи, який офіційно не має керівної посади, але через свої особисті якості, життєвий досвід і поведінку має особливе становище – лідерське. Характер взаємодії формального і неформального лідерів певним чином визначає загальну ефективність управління організацією [1, с. 205].

При цьому, як відзначають психологи О. Запорожець, В. Зінченко, Б. Ломов, О. Лурія,

А. Матюшкін, О. Петровський та ін., лідер (на відміну від керівника групи) ніякої персональної відповідальності за незадовільну роботу групи або за те, що в ній відбувається, не несе [2, с. 245].

Уважається, що ідеальним для лідерства є комбінація двох основ влади: особистісної (неформальної) та організаційної (формальної). При цьому, як засвідчують О. Колосович, О. Рудь та Ю. Рудь, варто звернути увагу на взаємовідносини між керівником організації та неформальним лідером колективу. Дослідниці зазначають, що лідер може стати і серйозною проблемою, і надійною опорою для керівника [3; 1]. Залежно від впливу неформального лідера на колектив можна виділити конструктивних і деструктивних (позитивних і негативних) лідерів:

1. Неформальні лідери конструктивного типу впливають на компанію та роботу колективу позитивно. Вони ініціюють обмін інформацією, сприяють реалізації загальних інтересів, допомагають в адаптації нових співробітників і створенні корпоративної культури [3, с. 206].

2. Неформальні лідери деструктивного типу використовують свій вплив, щоб саботувати рішення керівника, авторитети змінювати. Вони можуть підривати авторитет керівника, ставити під сумнів його розпорядження, знижуючи ефективність роботи і мотивацію співробітників. Звільнившись із місця роботи, можуть повести за собою частину колективу [1, с. 394–395].

Зазвичай лідеру доводиться виконувати три основні функції:

- координуючу, що зв'язує одну групу людей з іншою (керівників із підлеглими) і спрощує діалог між ними;
- інформаційну, що забезпечує отримання, передачу й обробку різноманітної інформації;
- прийняття рішень, пов'язаних із новими шляхами досягнення цілей, розподілом ресурсів організації, проведенням переговорів із партнерами.

Водночас для того щоб складна організація ефективно виконувала свої завдання, необхідно забезпечити виконання всіх функцій управління. Лідерство є тим видом діяльності, який пронизує всю систему управління. Неможливо ефективно виконувати функції планування, організації, мотивації і контролю, якщо немає ефективного керівництва і лідерів, здатних заохочувати інших працівників, позитивно впливати на них і вести за собою, тим самим досягаючи сприятливих кінцевих результатів [4, с. 59].

О. Семченко вказує, що жоден чинник не забезпечує більшу вигоду і користь для організації, ніж ефективне лідерство. Лідери потрібні для визначення цілей і завдань для організації, координації, забезпечення

міжособових контактів із підлеглими і вибору оптимальних, ефективних шляхів вирішення тих або інших проблем. Також науковець зазначає, що лідер виконує безліч соціальних ролей, кожна з яких вимагає наявності конкретних знань, навиків. Серед проблем, які перебувають у компетенції лідера, основними є: твердження і розвиток певного типу організаційної культури; побудова ефективної комунікації в організації; формування робочих груп та управління ними; управління конфліктами; побудова коаліцій і розвиток партнерських відносин; своєчасне реагування на динаміку зовнішнього середовища та управління змінами [5, с. 175].

Залежно від стилю лідерство поділяється на:

- конструктивне (функціональне) – сприяє здійсненню цілей організації, групи;
- деструктивне (дисфункціональне) – формується на основі прагнень, що завдають збитку організації (скажімо, лідерство в групі хабарників);
- нейтральне – не впливає безпосередньо на ефективність діяльності [6, с. 25].

Опираючись на класифікацію конструктивного лідерства, О. Колосович [3] виокремила види інтелектуального, емоційного, професійно-ділового, вольового, організаційного лідерів та виконуваних ними функцій і ролей:

1. Інтелектуальний лідер виконує функції: експертизи в певних питаннях; консультування членів групи; вирішення проблем, що пов'язані зі складністю роботи, обсягом інформації, її пошуком.

2. Емоційний лідер спрямовує свою діяльність в організації на встановлення контактів із кожним членом колективу, проявляє повагу до різних думок і позицій; займає активну позицію у ситуаціях внутрішніх суперечностей у групі, шукає способи конструктивного примирення, ураховуючи інтереси кожної сторони; представляє інтереси групи в зовнішніх інстанціях.

3. Професійно-діловий лідер здійснює експертизу в професійних питаннях; виявляє ініціативу в рішенні нестандартних ситуацій, несе відповідальність за ці рішення; вирішує ситуації, що вимагають узгодження з великою кількістю людей (керівництвом і підлеглими).

4. Вольовий лідер – володіє здатністю протистояти різним труднощам, що перешкоджають досягненню цілей групи, та вмінням спрямовувати зусилля в певне русло. Він займається формуванням твердої позиції, підпорядкованої реалізації цілей групи; у критичних умовах продовжує роботу, спрямовану на досягнення мети; переконує членів колективу в необхідності спільних зусиль для реалізації вибраних цілей, спрямовує роботу в конструктивне русло.

5. Організаційний лідер забезпечує узгодженість і активну взаємодію членів групи,

допомагає в процесі висування лідерів інших типів (інтелектуального, емоційного, професійно-ділового, вольового). До його функціонального кола обов'язків відносяться: бачення всієї ситуації у цілому, прояв ініціативи в усуненні недоліків в організаційній структурі організації; робота в команді на спільне досягнення цілей і на результат; планування та організація процесу, здійснення оперативного контролю і стимулювання інших членів групи) [3].

На думку О. Саврук, лідерство дає змогу значно підсилити керівні дії управлінця в таких сферах, як постановка цілей; координація зусиль працівників; оцінка результатів їхньої роботи; мотивування діяльності (через власний приклад, наполегливість, упевненість, уміння вести за собою); забезпечення групової синергії; відстоювання інтересів колективу за його межами; визначення перспектив його розвитку [7, с. 390].

Діяльність лідера є специфічною сферою його професійної активності і полягає у прагненні за допомогою важелів влади й особистого авторитету практично реалізувати свої власні та групові інтереси, досягти поставленої мети. Специфіка функціонування лідера визначається сукупністю зовнішніх і внутрішніх чинників. Так, до зовнішніх чинників відноситься національно-історична ситуація, у якій здійснює свою діяльність лідер (організаційна культура компанії, економічна ситуація на ринку тощо). До внутрішніх відносять психологічні характеристики і стиль поведінки лідера.

Стиль лідерства (керівництва), як визначають дослідники, – це типова для лідера система прийомів впливу на послідовників (підлеглих) [7].

При цьому, як зазначає О. Саврук, не слід ототожнювати поняття «стиль керівництва» і «стиль управління». Перше є значно вужчим і проявляється в управлінській діяльності керівника під час налагодження стосунків між ним і підлеглими. А поняття «стиль управління» є ширшим і зумовлюється розв'язанням організаційно-управлінських проблем [7, с. 391].

Стиль лідерства – це суто індивідуальне явище, яке визначається індивідуально-психологічними характеристиками конкретної особистості, відображає особливості роботи з людьми та технологію прийняття рішень саме цим конкретним лідером. О. Саврук відзначає вагому роль правильно вибраного стилю лідерства, що підвищує якість і результативність роботи, впливає на результати діяльності колективу. Поведінка лідера, його вміння керувати іншими членами в колективі, вести за собою створюють здоровий клімат в організації, сприяють розвитку творчої ініціативи працівників, що дає не менший виробничий ефект, аніж автоматизація праці [7, с. 392].

Найбільш відомою є класифікація стилів лідерства, запропонована К. Левінім, відповідно до якої було виділено існування трьох стилів лідерства: авторитарного, анархічного (ліберального), демократичного [2, с. 245].

У сучасних психологічних дослідженнях (Р. Бояцис і Д. Гоулман, М. Кете де Вріс та ін.) підтверджується ефективність впливу емоційного лідера на своїх послідовників, а вплив такого лідера не обмежується лише гарантією добре виконаної справи, люди постійно прагнуть тягнутися до такого лідера, адже саме емоційний лідер пробуджує в людях позитивні емоції, які розкривають у них найкращі боки [8, с. 82].

Проблеми емоційного інтелекту в структурі особистості лідера розглядав французький учений М. Кете де Вріс. На його думку, найбільш суттєво впливає на розвиток організації ключовий стиль емоційного лідерства, який має узгоджуватися з її корпоративною культурою, стратегією й структурою [8].

М. Кете де Вріс виділяє п'ять стилів лідерства [8, с. 151–166]:

1. Драматичний стиль, що характеризується потребою лідера притягувати увагу до себе. Харизма драматичних керівників забезпечує їх одноосібне лідерство. В організації формується абсолютний, довірливий клімат підкорення.

2. Уразливий стиль, що ґрунтується на тотальній недовірі лідера до підлеглих. Лідер жорстко контролює останніх, обмежує їхню ініціативу. Організація стає «поліцейською державою».

3. Безсторонній (не зацікавлений) стиль, що проявляється у дистанціюванні лідера від підлеглих. Головними гравцями стають керівники середньої ланки, корпоративні цінності та комунікації в організації погіршуються.

4. Депресивний стиль, що пов'язаний із недостатньою впевненістю та ініціативністю лідера, його заниженою самооцінкою, уникненням відповідальності, ідеалізацією оточення, консерватизмом і безініціативністю.

5. Стиль примусу, що передбачає встановлення з боку лідерів «контролю над усіма й усім, що може вплинути на їхнє життя». Педантизм, догматизм і впертість – це загальні риси таких лідерів, що проявляють надмірний інтерес до порядку організації та її ефективності.

Відзначимо, що на думку низки науковців, для груп і колективів різного рівня розвитку оптимальними стилями лідерства, що забезпечують найбільшу ефективність діяльності, є різні стилі лідерства, їх комбінування і взаємодоповнення [2, с. 245].

Характеристиками адекватного стилю лідерства О. Саврук називає:

- цілеспрямованість (спрямованість на досягнення конкретних виробничих цілей);

- гнучкість і динамічність (змінюється залежно від ситуації та зміни завдань і пріоритетів організації);

- відповідність ситуації (тобто застосовується у конкретній ситуації);

- суб'єктивність (пов'язаний із діями конкретної особи; відображає думки і переживання лише цього суб'єкта, тобто особистий, індивідуальний);

- об'єктивність (існування поза людською свідомістю, незалежний від волі, бажань людини, проте залежний від моральних норм, соціально-економічних та політичних чинників, сформованої системи відносин, культурних цінностей і традицій організації);

- актуальність (важливий для даного часу);
- відкритість до розвитку (стиль не є вродженою якістю, а формується в процесі діяльності і змінюється, його можна коригувати та розвивати) [7, с. 392].

Ваговим аспектом проблеми лідерства є правильне застосування лідерського потенціалу керівниками організації, вдале його використання під час постановки цілей, видання наказів, делегування повноважень тощо. За визначенням В. Іванової, лідерський потенціал – це системна єдність природних і набутих характеристик особистості, що дає змогу виявляти оптимальну ступінь активності в життєдіяльності колективу і сприяє успішному самовираженню і самореалізації особистості на даному віковому етапі. Ефективність поведінки лідера залежить від ступеня розвитку лідерського потенціалу. При цьому В. Іванова звертає увагу на поведінковий бік лідерського потенціалу. Дослідниця зазначає, що лідерам властиво проявляти високу ступінь загальної поведінкової активності [9, с. 80].

За даними досліджень, лідерський потенціал – особистісний ресурс, реалізований у процесі здійснення мотивів особистості у соціально значимій діяльності. Реалізація лідерського потенціалу дає змогу розкрити людині індивідуально-психологічні ресурси і резерви особистості [10].

У дослідженні О. Лещенко та Л. Шевченко вивчалися гендерні аспекти лідерського стилю та особливості прояву лідерського потенціалу в поведінці чоловіків і жінок. За результатами їхнього дослідження стилі лідерської поведінки представників обох статей схожі: гендерно рівною є загальна самоефективність діяльності жінок і чоловіків, тобто вони однаково наполегливі, усвідомлюють власні здібності, мають уміння вибудовувати поведінку до специфічних завдань та розраховувати зусилля у разі роботи в складних ситуаціях [10].

Висновки. Отже, лідерство в організації може бути формальним і неформальним, носити конструктивний, деструктивний та нейтральний характер. Відповідно до кла-

сифікації конструктивного лідерства, виділено наявність інтелектуального, емоційного, професійно-ділового, вольового, організаційного типів лідерів.

Указано, що ефективне лідерство прямо залежить від вибраного стилю керівництва. Окрім традиційних стилів лідерства (авторитарного, анархічного (ліберального), демократичного), описано такі стилі лідерства, як комбінований, гнучкий (адаптивний), партнерський, зразковий, наставницький, ситуативний, непослідовний. Приділено увагу сучасному підходу до розуміння емоційного лідерства, розглянуто ідеалістичний, навчальний, товариський, демократичний, амбіційний, авторитарний стилі емоційного лідерства. При цьому не існує єдино правильного стилю лідерства, у кожній конкретній ситуації ефективним є один із названих стилів або їх гнучке поєднання і використання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Рудь О. Л., Рудь Ю. Л. Неформальне лідерство в організації: взаємодія керівника та неформального лідера. *Нові технології. Науковий вісник КУЕІТУ*. 2009. № 1 (23). С. 204–209.
2. Слюсаренко О. О. Поняття «лідер» і «лідерство» в сучасній науковій літературі. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Педагогіка. Соціальна робота»*. 2016. Вип. 2 (39). С. 244–246.
3. Колосович О. С. Психологічні особливості виникнення та функціонування лідерства у професійній сфері. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2012. Вип. 2 (1). С. 391–400.
4. Виноградський М. Д., Виноградська М. Д., Шканова О. М. *Управління персоналом*; 2-е вид. Київ : Центр учбової літератури, 2009. 502 с.
5. Семченко О. Теоретичні аспекти керівництва та лідерства у питаннях підвищення ефективності управління організацією. *Сіверянський літопис*. 2008. № 2. С. 172–176.
6. Євтухова Т. І., Легенько Ю. В., Родіонов О. В., Руденко О. М. *Лідерство в муніципальному управлінні : навчально-методичний посібник*. Київ : Укртехінформ, 2013. 263 с.
7. Саврук О. Ю. Стилi керівництва: сутність та характерні риси. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2009. № 640. С. 387–393.
8. Нестуля С. І. Емоційне лідерство – новий напрям у лідерології ХХІ ст. *Науковий вісник Полтавського університету споживчої кооперації України*. 2010. № 1 (40). С. 77–83.
9. Іванова В. В. Проблема лідерства в колективі дітей дошкільного віку. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Педагогіка. Соціальна робота»*. 2014. Вип. 32. С. 78–81.
10. Лещенко О. С., Шевченко Л. О. Політичне лідерство в Україні: гендерний аспект. URL: <http://univd.edu.ua/science-issue/issue/835>

ВПЛИВ ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ НА УЯВЛЕННЯ ПРО МАЙБУТНЄ У СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

THE INFLUENCE OF A FULL-SCALE WAR ON THE IDEA OF THE FUTURE AMONG STUDENT YOUTH

У статті визначено актуальність дослідження уявлень студентської молоді про майбутнє в умовах повномасштабної війни. Розглянуто теоретичний доробок вітчизняних авторів щодо порушень системи цілепокладання молодих людей унаслідок психотравмуючих подій. Представлено результати аналізу нарративного інтерв'ю (n = 108), проведеного на вибірці здобувачів вищої освіти НУ «Чернігівська політехніка», які безпосередньо перебували в зоні бойових дій та на окупованих територіях на початку повномасштабної війни. Зазначено, що ситуація невизначеності, перебування в екстремальних умовах, вітальна загроза спричиняють тривогу та розгубленість, порушення часової перспективи та цілісності уявлень про минуле, теперішнє, майбутнє. Таким чином, в умовах війни уявлення про майбутнє студентської молоді базуються на мріях та переважно тривожних катастрофічних передчуттях. Визначено основні смислові одиниці в нарративах респондентів про вплив війни на уявлення про майбутнє та зміни стратегій у довгостроковій та короткостроковій часовій перспективі: зміна цінностей та пріоритетів і, як наслідок, зміна планів, пов'язаних із майбутнім; позитивні погляди на майбутнє та їх зв'язок із перемогою та процвітанням України; невизначеність та тривога по відношенню до майбутнього та відсутність планування на довгострокову перспективу; ненависть до Росії та несприйняття у майбутньому всього, що пов'язано із цією країною; застосування стратегій постановки відносно легкодосяжних, повсякденних цілей; фрустрація потреби в плануванні через військові дії. Перспектива подальших досліджень вбачається у визначенні динаміки процесів цілепокладання під час повномасштабної війни, дослідження взаємозв'язку стратегій цілепокладання з параметрами резильєнтності тощо.

Ключові слова: уявлення про майбутнє, повномасштабна війна, студентська молодь, цілепокладання, невизначеність.

The article identifies the relevance of studying student youth's ideas about the future, in the conditions of a full-scale war. The theoretical development of domestic authors regarding violations of the goal-setting system of young people as a result of psychotraumatic events is considered. The results of the analysis of a narrative interview (n = 108) conducted on a sample of higher education graduates of Chernihiv Polytechnic University, who were directly in the combat zone and in the occupied territories at the beginning of the full-scale war, are presented. It is noted that a situation of uncertainty, being in extreme conditions, a vital threat cause anxiety and confusion, a violation of the time perspective and the integrity of ideas about the past, present, and future. Thus, in the conditions of war, ideas about the future of student youth are based on dreams and mostly disturbing catastrophic premonitions. The main semantic units in the respondents' narratives about the impact of the war on the perception of the future and changes in strategies in the long and short term were identified: a change in values and priorities and, as a result, a change in plans related to the future; positive views on the future and their connection with the victory and prosperity of Ukraine; uncertainty and anxiety regarding the future and lack of long-term planning; hatred of Russia and rejection of everything related to this country in the future; application of strategies for setting relatively easily achievable, everyday goals; the frustration of the need for planning interrupted by military actions. The perspective of further research can be seen in the determination of the dynamics of goal-setting processes during a full-scale war, the study of the relationship between goal-setting strategies and resilience parameters.

Key words: vision of the future, full-scale war, student youth, goal setting, uncertainty.

УДК 159.954
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.43.35>

Чепурна Г.Л.

к. психол. н., доцентка кафедри креативних індустрій та соціальних інновацій
Національний університет «Чернігівська політехніка»

Саргош В.І.

магістрант факультету соціальних технологій, оздоровлення та реабілітації
Національний університет «Чернігівська політехніка»

Розбудова та подальший розвиток нашої країни багато в чому залежать від молодих людей, зокрема від їхнього уявлення про майбутнє, постанови та реалізації їхніх життєвих планів. адже сформованість життєвих планів визначається саме наявністю у картині майбутнього близької та віддаленої перспектив. Водночас повномасштабна війна на території нашої країни призвела до зміни цінностей, смислів та стратегій цілепокладання молоді. Ситуація невизначеності, перебування в екстремальних умовах, вітальна загроза, втрата роботи та відсутність бачення реальних перспектив спричиняють тривогу та розгубленість, порушення часової перспективи, відсутність цілісності уявлень про минуле, теперішнє та майбутнє. Тож дослідження особливостей

ставлення до майбутнього та системи цілепокладання студентської в умовах повномасштабної війни є актуальним для психологічної науки та практики.

Проблеми дослідження картини майбутнього та цілепокладання у молодих людей присвячено роботі вітчизняних дослідників Є. І. Головахи, Ж. П. Вірної, О. Г. Злобіної, О. О. Кроніка, Т. М. Титаренко та ін. Науковці одностайні у визначенні життєвої перспективи як однієї з найважливіших умов самоактуалізації молодих людей [1; 3; 4], образ майбутнього визначається одним із когнітивних компонентів задля ухвалення та реалізації рішень [1; 3; 4]. Увагу дослідників привертають дослідження змін уявлень про майбутнє під впливом травматичних подій (Ж. П. Вірна, О. Є. Іванашко).

Результати досліджень науковців свідчать, що спричинена травматичними подіями невротизація може призвести до ірраціональних уявлень про власне майбутнє, нерегулярності планування подій та пасивності у реалізації можливостей молодих людей [2, с. 130].

Із позицій нарративного підходу «бачення себе через постановку завдань для досягнення мотиваційно-сміслових установок на формування майбутнього «Я» виступає важливим завданням процесу нарративної психологічної допомоги [1, с. 263], стратегії планування у молодих людей, які пережили травмуючі події, дослідники називають однією з умов «повернення авторства» [1; 5].

Водночас питання дослідження нарративів майбутнього молоді в умовах повномасштабної війни потребує ретельного вивчення та подальших уточнень.

Метою дослідження є визначення змін ставлення студентської молоді до майбутнього та змін у системі цілепокладання в умовах війни. Для дослідження ми використали метод нарративного інтерв'ю, яке передбачало розгорнуті відповіді респондентів. Збір емпіричного матеріалу здійснювався на базі НУ «Чернігівська політехніка» в травні 2022 р. (зазначимо, що деокупація та зняття блокади з міста відбулися у квітні). Кількість вибірки становила 108 здобувачів вищої освіти. Усі досліджувані безпосередньо перебували в зоні бойових дій, знаходилися певний час або постійно в блокадному місті та на окупованих територіях.

За результатами якісного аналізу нарративного інтерв'ю нами виокремлено смислові одиниці змін уявлень про майбутнє студентської молоді в умовах повномасштабної війни (табл. 1–4).

Як бачимо майже третина (28,3 %) досліджуваних свідчать про зміну цінностей та пріоритетів, що зумовлює і зміну планів, пов'язаних із майбутнім. Ця частина досліджуваних стверджує, що нині цінують життя і стосунки, а також пов'язують свої позитивні погляди на майбутнє з перемогою та процвітанням України. Наведемо приклади тверджень у наративах респондентів щодо змін їхніх уявлень про майбутнє:

– «Стала цінувати кожну хвилину життя і планую так робити в майбутньому».

– «У мене і у нашої країни з'явиться багато можливостей».

– «Зрозумів, що готовий до створення міцних стосунків. Вирішив будувати майбутнє не за кордоном, а в Україні».

– «Майбутнє буде гарним, але потрібно перебороти деякі складнощі».

Майже п'ята частина опитаних характеризує майбутнє як невизначене. Молоді люди не бачать своєї ролі в можливості подолати невизначеність, зумовлену війною, їхні відповіді вирізняються фаталізмом:

– «За декілька місяців до війни вже почали з'являтися відчуття, що я живу останній день. Нині ж є відчуття, що у мене немає майбутнього».

– «Майбутнє тепер повністю дорівнює слову «невизначеність».

– «Війна просто стерла всі мої колишні уявлення про майбутнє...».

– «Думаю, що війна вирішує за мене, наприклад зараз там, де я живу, припинилися бойові дії, тому можна продовжувати жити більш спокійно, але не повністю, і якщо знову почнуться обстріли, не відомо, як складеться доля і чи зможу я з родиною виїхати кудись».

Майже п'ята частина досліджуваних також зазначає, що військові дії спровокували страх та тривогу, катастрофізацію уявлень про майбутнє:

– «Кардинально все змінилося, страшно думати про майбутнє, адже не знаєш, що буде далі».

Частина молоді (15 %) воліє взагалі не думати про майбутнє та вибрала стратегію «життя одним днем»:

– «Змінила пріоритети, примусила думати тільки тут і зараз».

– «Не відчуваю, що майбутнє в мене є. Живу сьогоднішнім».

5 % респондентів зазначили, що вони пов'язують майбутнє з дерусифікацією, ненавистю до Росії та несприйняттям на разі та у майбутньому всього, що пов'язано із цією країною:

– «Війна назавжди залишить спогади в нашій голові, і ми будемо пам'ятати про цей злочин із боку РФ».

– «У майбутньому я буду подорожувати по світу, а до Росії точно не поїду».

Аналіз нарративів досліджуваних дає підстави стверджувати, що війна зруйнувала структурованість в уявленні про майбутнє у студентської молоді. Прогнозування молодими людьми свого майбутнього характеризується ірраці-

Таблиця 1

Суб'єктивна оцінка впливу повномасштабної війни на уявлення про майбутнє у студентської молоді

Як війна вплинула на ваше уявлення про майбутнє?	Майбутнє невизначене	Страх та тривога	Зміна цінностей	Планую короткостроково	Ненавиджу Росію
Кількість респондентів (у %).	24,5 %	18,8 %	28,3 %	15 %	5,6 %

ональністю, дихотомічністю, яка виявляється у позитивних мріях, сподіваннях та негативних катастрофічних передчуттях. Розмитість уявлень про майбутнє визначається словами «стертість», «туманне», «невизначене». Позитивний образ майбутнього обов'язково пов'язується з перемогою та процвітанням країни, ймовірно, що процес відновлення ідентичності спирається на національну ідентичність.

Цікавими для нашого дослідження видаються виокремлені смислові одиниці наративів щодо змін у стратегіях цілепокладання молодих людей (табл. 2–3).

Як бачимо з відповідей, представлених у табл. 2, майже половина (46 %) опитаних молодих людей розповідає про відсутність планування на довгострокову перспективу. Зазначимо, що однією з ознак переживання травматичної ситуації є саме порушення часової перспективи, а відповідно, й відсутність «бачення майбутнього». Респонденти вказують на неможливість довгострокового планування в умовах невизначеності:

– «Призупинилася, на разі неможливо знати навіть що буде з тобою через хвилину».

– «Така стратегія на разі відсутня через те, що я відчуваю невідомість та невпевненість, як складатиметься ситуація, військова, політична і економічна».

Для 11 % респондентів незмінними залишилися професійні плани щодо завершення навчання та пошуку роботи.

– «Як планував, так і планую: закінчити університет і знайти роботу для подальшого життя».

Ця частина респондентів вибирає стратегії планування з попереднього досвіду, це також може бути пошуком опори у звичній повсякденності студентського життя. Як метафорично у своїй розповіді зазначила одна з респонденток, «майбутнє видається мені спаленим дере-

вом, на якому зеленим листочком лишилося навчання в університеті».

Водночас 14 % респондентів зазначають, що стали використовувати в довгостроковому плануванні стратегію ретельних кроків, спираючись на ідею поліваріантного майбутнього:

– «Планування з урахуванням будь-яких сторонніх факторів і з усіма можливими способами це обійти».

Остання стратегія, на нашу думку, потребує більш детального дослідження, оскільки свідчить про збереження активної позиції респондентів та намагання досягти поставлених цілей з одночасним прогнозуванням та врахуванням можливих екстремальних чинників.

Як бачимо, більше ніж третина досліджуваних зазначає, що їхні короткострокові цілі лишилися незмінними. Для більше ніж третини респондентів стала притаманною стратегія легкодосяжних, повсякденних цілей. Можливо, ця стратегія інтуїтивно вибрана як спосіб подолання стресу, адже респонденти також зазначають про складнощі в когнітивних процесах та емоційній сфері:

– «До війни я завжди намагалася досягати поставлених цілей максимально в короткий термін, а зараз мені проблематично це робити, можливо, через лінь, а можливо, через щось інше, коротше, я не знаю, що зі мною».

– «Планувати щось дуже страшно, я засинала 24-го о 2-й ночі, а о 5-й ранку вже війна, я засинала в травні об 11-й, у 00:15 прокинулася від вибухів за 50 метрів від мого будинку. Не можу щось планувати, коли я не знаю, що станеться зі мною через хвилину, до речі, зараз тривога».

14 % респондентів зазначили, що не планують та «живуть одним днем», і 4 % досліджуваних планують та мають різні варіанти гнучкого планування навіть у короткостроковій перспективі.

Таблиця 2

Суб'єктивна оцінка впливу повномасштабної війни на зміни у стратегіях цілепокладання в довгостроковій перспективі

Як змінилася ваша стратегія ставити цілі, планувати та здійснювати реальні кроки щодо їх досягнення в довгостроковій перспективі	Не змінилася	Перестав планувати на довгострокову перспективу	Завершення навчання, робота	Планую ретельно та покроково	Не маю відповіді
Кількість респондентів (у %).	7	46	11	14	22

Таблиця 3

Суб'єктивна оцінка впливу повномасштабної війни на зміни у стратегіях цілепокладання в короткостроковій перспективі

Як змінилася ваша стратегія ставити цілі, планувати та здійснювати реальні кроки щодо їх досягнення в короткостроковій перспективі?	Не змінилася	Цілі стали легкими та буденними	Роблю те, що подобається	Живу одним днем	Маю «запасні плани»
Кількість респондентів (%)	35 %	37 %	10 %	14 %	4 %

Таблиця 4

Суб'єктивна оцінка впливу повномасштабної війни на можливість задоволення потреб

Що з того, що було і є цінним для вас, на разі неможливо реалізувати?	Об'єднання сім'ї	Навчання очно	Зустрічі з друзями	Реалізація планів	Подорожі	Мир та спокій	Складно відповісти
Кількість респондентів (%)	17 %	9 %	9 %	25 %	13 %	19 %	9 %

Відсутність чітких, напрацьованих стратегій планування, на нашу думку, також зумовлена фрустрацією багатьох потреб досліджуваних (табл. 4).

Як бачимо з даних, представлених у табл. 4, четверта частина досліджуваних зазначає, що саме війна заважає їм у реалізації планів. Також військові дії унеможливають реалізувати те, що було цінним для молодих людей: об'єднання сім'ї; подорожі; очне навчання; зустрічі з друзями; просто мирне спокійне життя з його планами та прогнозами на майбутнє.

Висновки з проведеного дослідження.

Таким чином, під впливом війни в уявленні про майбутнє відбуваються зміни, а саме: уявлення про майбутнє студентської молоді характеризуються неструктурованістю, форми планування ірраціональні, дихотомічні, базуються на мріях та переважно тривожних катастрофічних передчуттях. Визначено основні смислові одиниці у наративах студентської молоді про зміни свого уявлення про майбутнє: позитивна картина майбутнього пов'язана зі зміною цінностей, переосмисленням життя та опорою на національну ідентичність та зв'язок власного майбутнього з майбутнім своєї країни; фаталізм, катастрофізація майбутнього, страх та тривога, зумовлені невизначеністю та досвідом перебування в епіцентрі бойових дій, відсутність бачення себе в майбутньому, фаталізм.

Визначено основні смислові одиниці в наративах респондентів про вплив війни на зміни довгострокових стратегій цілепокладання: відсутність планування на довгострокову перспективу; опора на досвід «мирних» стратегій планування у навчанні та професіоналізації; пошук нових стратегій, застосування адаптивної тактики ретельних кроків із «запасними» варіантами досягнення цілей у разі потенційних загроз.

Визначено основні смислові одиниці в наративах респондентів про вплив війни на зміни короткострокових стратегій цілепокладання: незмінність стратегій; практикування стратегії планування легкодосяжних, повсякденних цілей; використання стратегії «життя одним днем».

Зазначено, що респонденти називають війну як основний чинник фрустрації своїх потреб у процесі цілепокладання.

Дослідження не вичерпує усіх аспектів проблеми, уявляється важливим дослідження змін у системі цілепокладання впродовж усього періоду військових дій та залежно від соціально-демографічних показників (статі, віку, області проживання тощо), визначення взаємозв'язків та параметрів цілепокладання та показників резильєнтності.

Перспективним убачається також упровадження в освітніх закладах комплексної системи заходів розвитку цілепокладання студентської молоді.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Афанасьєва Н. Є., Стулій Т. М. Конструювання самоідентичності особистості в процесі наративної психологічної допомоги. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2017. Вип. 21. С. 226–233.
2. Вірна Ж. П., Чижик К. О., Іванашко О. Є. Темпоральні ознаки образу майбутнього невротичної особистості. *Габітус*. 2021. Вип. 29. С. 127–131.
3. Злобина Е. Г. Жизненный путь в психологии и социологии: возможности обновления исследовательских перспектив. *Время пути: исследования и размышления* / под ред. Р. А. Ахмерова и др. Киев : Институт социологии НАН Украины, 2008. С. 138–157.
4. Титаренко Т. М. Життєві завдання особистості як соціально-психологічний чинник моделювання майбутнього. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. 2007. Вип. 16 (19). С. 304–311.
5. Beaudoin M.-N. (2005). Agency and Choice in the Face of Trauma: A Narrative Therapy Map. *Journal of Systemic Therapies*. Vol. 24. № 4. P. 32–50.

СЕКЦІЯ 8 ПСИХОФІЗІОЛОГІЯ ТА МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

ЛОКУС КОНТРОЛЮ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ПІД ЧАС ВІЙНИ LOCUS OF CONTROL OF MENTAL HEALTH DURING WAR

У статті представлено результати теоретичного аналізу проблеми збереження психічного здоров'я людини в умовах війни. Указано причини виникнення психічних розладів та особливості їх протікання в умовах військового часу. Проаналізовано можливості реалізації класичної схеми надання послуг з охорони психічного здоров'я під час війни та особливості функціонування національної системи його захисту. Представлено результати пілотажного емпіричного дослідження, яке вказує на те, що в умовах війни у людей утрачаються здатність до рефлексії майбутнього та впевненість у власних можливостях вирішувати складні життєві завдання. За результатами дослідження локусу контролю здоров'я встановлено, що у досліджуваних утрачається внутрішній контроль свого фізичного та психічного стану, вони утрачають здатність впливати на своє життя та покладають відповідальність за нього на інших людей. У багатьох людей, які постраждали від військових подій, спостерігаються прояви неспроможності впливати на власну долю, створювати комфортний простір для життя. У досліджуваних спостерігається зміцнення зовнішнього локусу контролю в бік «сильного іншого»: людей, які наділені владою та мають змогу допомоги, що формує певну безпорадність у вирішенні проблем, які людина має можливість розв'язати самостійно, проте в умовах війни вона сумнівається у власних силах, а згодом утрачає бажання вирішувати будь-які життєві завдання, перекладаючи відповідальність на інших осіб. Такі тенденції розвитку локусу контролю психічного здоров'я у населення України змусять вчергове (на цей раз украї непродуктивно) реформувати наявну систему охорони здоров'я, створивши умови для вирішення гострих проблем і утрачаючи потенціал можливості задіяння внутрішніх механізмів самопомоги, на яку орієн-

тована класична модель захисту психічного здоров'я ВООЗ.

Ключові слова: психічне здоров'я, війна, війна в Україні, локус контролю.

The article presents the results of a theoretical analysis of the problem of preserving human mental health in war conditions. The causes of mental disorders and the peculiarities of their course in wartime conditions are indicated. The possibilities of implementing the classic scheme of providing mental health care services during the war and the peculiarities of the functioning of the national health care system. The article presents the results of an empirical study, which indicates that in the conditions of war, people lose the ability to reflect on the future and confidence in their own abilities to solve complex life tasks. According to the results of the locus of health control study, it was established that the subjects lose internal control over their physical and mental state, they lose the ability to influence their lives and place responsibility for it on other people. Many people who suffered from military events show signs of inability to influence their own destiny, to create a comfortable space for life. In the studied subjects, there is a shift of the external locus of control towards the "strong other": people who are empowered and have the opportunity to help, which creates a certain helplessness in solving problems that a person has the opportunity to solve independently, however, in war conditions, he doubts his own forces and later loses the desire to solve any life tasks, transferring responsibility to other persons. Such trends in the development of the locus of mental health control in the population of Ukraine will force another (this time extremely unproductive) reform of the existing health care system, creating conditions for solving acute problems and losing the potential for the use of internal self-help mechanisms, which the classic model is aimed at mental health protection WHO.

Key words: mental health, war, war in Ukraine, locus of control.

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.43.36>

Кириченко В.В.

д. психол. н., доцент,
професор кафедри соціальної
та практичної психології
Житомирський державний університет
імені Івана Франка

Мазяр О.В.

д. психол. н., доцент,
професор кафедри соціальної
та практичної психології
Житомирський державний університет
імені Івана Франка

Під час військових подій травм зазнають не лише активні учасники бойових дій, а й інші суб'єкти соціальних відносин, які є дотичним до неї чи знаходяться в зоні психічного чи фізичного ураження. Постраждалими стають різні категорії осіб, які опинилися в зоні безпосереднього ураження фізичної та психологічної зброї. В умовах гібридної війни та значного інформаційного резонансу в інформаційному медіасередовищі учасниками (свідками) бойових дій є мільйони осіб, які опинилися під гнітом суспільної невизначеності, котру вона принесла. Умови військового часу змінили загальні механізми апперцепції майбутнього,

яке для більшості стало примарним та у смисловому плані мало артикульованим. Відсутність майбутнього стає додатковим та потужним стресором для великої кількості людей. За даним ВООЗ від 2001 р., які опубліковані у щорічному звіті організації, вказується, що понад 10 % населення війни отримали фізичні та психічні травми під час бойових дій та відчуватимуть їхній вплив ще довго після їх завершення. Психічні травми можуть проявлятися не лише як результат прямого впливу на людину військових подій (перебування в зоні бойових дій, участь у бойових діях, перебування в окупації чи у вимушеній міграції).

До погіршення психічного благополуччя у довготривалій перспективі можуть призвести економічні негаразди, порушення соціальних функцій індивіда, демографічний дисбаланс у регіоні, проблеми соціальної та професійної зайнятості [3]. Проблеми з психічним та фізичним здоров'ям посилюватимуться саме через вплив економічного мультиплікатора, уважають В. Климчук та О. Сувало [4]. Бідність, неякісна освіта, економічні обмеження, втрата працездатності або місця роботи впливають на фізичний та психічний стан, провокують появу депресивних станів, дистресу, соматичних захворювань, що збільшує навантаження на систему охорони здоров'я та соціальну інфраструктуру, яка забезпечує життєдіяльність людини у соціальному середовищі. Ті функції та завдання, а головне механізми, які були в системі охорони здоров'я, можуть бути недостатніми для вирішення тієї кількості проблем, які виникатимуть у майбутньому [5].

Відповідно до рекомендації ВООЗ, оптимальна схема надання послуг у сфері психічного здоров'я складається з п'яти базових рівнів, які диференціюються за показниками економічної собівартості надання послуг та кількості, яку в оптимальному стані має отримувати громада [7, с. 9]. Найбільш економічно доцільними є ті послуги, які базуються на здатності людини до самодопомоги та входять до сегменту промоції та превенції психічного здоров'я людини. За нормальних умов суспільства мають бути створені такі умови, які допоможуть **людині самостійно долати життєві негаразди та унеможливити їх розвиток до складних форм психічних розладів**. Іншими не менш важливими складниками психологічної самопомоги особистості є підтримка психологічної культури серед населення, формування психологічно безпечного середовища та уявлення про психічне здоров'я як один із вагомих компонентів добробуту людини. На рівні масової культури це має проявлятися як усвідомлення, що спосіб життя людини, її вчинки впливають на її психічний добробут, а отже, здебільшого вона може самостійно регулювати якість свого життя, змінюючи певним чином усталені патерни своєї поведінки. У такому разі у людини має зберігатися відчуття внутрішнього контролю свого психічного стану, який напряму залежить від її способу життя, чинників середовища (які також можна контролювати, змінюючи місце проживання), умов життя. У самодостатньої людини, яка живе у цивілізованому та соціально орієнтованому суспільстві, має бути розвинений внутрішній локус контролю, який дасть можливість самостійно вирішувати життєві завдання, знаходити оптимальні шляхи виходу з критичних ситуацій.

Починаючи з 2022 р., коли світ опинився перед великим глобалізаційним викликом – пандемією COVID-19, українське суспільство почало втрачати одну з базових саморегуляційних властивостей – довіру до себе [1]. В умовах війни та з 2014 р. інтенсивної інформаційної, а з 2022 р. – широкомасштабної фізичної на тлі втрати довіри до себе у пересічній людини знижується загальний показник стресостійкості. Це призводить до збільшення випадків переростання стресу в хронічний дистрес та більш складні форми психічних розладів. Загальні показники інтернальності локусу контролю знижуються, що звужує адаптаційні ресурси людини, позбавляє здатності рефлексувати причини виникнення критичної ситуації, знаходити шляхи їх вирішення. Масове підвищення екстремальності локусу контролю призводить до формування завченої безпорадності у середній та далекій перспективі [8]. Обмеженість у можливості активно протидіяти стресовим чинникам призводить до негативізації будь-якої конструктивної активності у майбутньому, усвідомлення постійної безпорадності та неможливості самостійно впливати на ситуацію, очікуючи сторонньої допомоги, а в майбутньому вимагати її. Ця закономірність зберігатиметься у будь-якій суспільній сфері, у яку включена особистість: освіті, сімейних відносинах, професійній діяльності тощо. Неспроможність особистості до самопомоги збільшує не лише рівень психічної травматизації особистості (оскільки на ранніх етапах травматизації людина не спроможна допомогти собі самостійно), а й вартість обслуговування моделі системи охорони психічного здоров'я, яка базується на активному втручанні фахівців у всіх випадках (від легких до складних). Така модель є неефективною й у плані ефективного надання психологічних сервісів, оскільки обмежує доступність до окремих послуг на рівні громад: обслуговувати спеціалізовані заклади надання психологічної допомоги у певній територіальній доступності неможливо. Підсумовуючи вище сказане, варто зауважити, що зниження інтернальності локусу контролю у сфері психічного здоров'я негативно впливатиме на загальний психологічний стан суспільства та призводитиме до збільшення важких психологічних розладів, яких можна було б уникнути на ранніх етапах професійного втручання. У дослідженні Т. В. Селюкової, яке мало на меті визначити зв'язок між «екстернальністю – інтернальністю» локусу контролю, було отримано результати, які свідчать про те, що в осіб з яскраво вираженим інтернальним чи екстернальним локусом контролю знижується загальний рівень стресостійкості, і в осіб зі змішаними показниками по обох типах він підвищується [6]. Більш гнучкими до змін умов є особи, які поклада-

ються не лише на себе під час вирішення життєвих завдань, а й орієнтуються на ресурси середовища та його можливості.

У дослідженні особливостей психічного здоров'я персоналу освітніх та наукових організацій в умовах війни Людмили Карамушки, Оксани Креденцер, Кіри Терещенко, Валентини Лагодзінської, Володимира Івкіна та Олександра Ковальчука було зафіксовано, що у менше третини досліджених має високий рівень позитивного психічного здоров'я та «внутрішнього локус контролю» здоров'я та водночас підвищується локус контролю «могутніми іншими» [2].

У нашому дослідженні ми провели опитування серед досліджуваних, яке мало визначити, наскільки вони є впевненими у завтрашньому дні та відчувають безпеку майбутнього. У наших попередніх дослідженнях ми виявили, що досліджувані гостро негативно переживають деформацію чи руйнування образу майбутнього [3]. В умовах стабільного функціонування суспільства особистість ефективно адаптується до умов навколишнього середовища, процес постійної адаптації не спричиняє постійного стресу, що може перерости у дистрес. За інших обставин, коли суспільство переживає не найкращі часи розвітку, особистість не може знайти орієнтири та втрачає потенціал саморегуляції. Це, зрештою, призводить до цілковитої відмови від відповідальності за своє життя та покладання на іншу персону відповідальності за майбутнє.

За результатами опитування, у якому взяли участь 72 особи юнацького та раннього дорослого віку, ми визначили, що особи дорослого віку (44 %) є менш впевненими у майбутньому, ніж особи юнацького віку (69 %). Серед причин, які впливають на стабільну аперцепцію майбутнього, на першому місці серед осіб юнацького віку опинилися: «війна в Україні» (91 %), «проблеми професійної зайнятості» (42 %), «фінансові проблеми» (35 %), «ймовірність міграції» (23 %). Серед осіб раннього дорослого віку серед причин невпевненості у майбутньому виявилися: «війна в Україні» (78 %), «проблеми професійної зайнятості» (67 %), «фінансові проблеми» (70 %), «ймовірність міграції» (32 %). У осіб раннього дорослого віку серед значних причин порушення образу майбутнього (окрім військової агресії, яка є домінуючою у першій та другій групах) також виокремлюються «проблеми з працевлаштуванням» та «фінансові проблеми», які є вагомою причиною невпевненості особистості у завтрашньому дні. Фінансові проблеми посилюють імовірність виникнення психічних розладів та переростання легких форм у більш складні. Фінансова стабільність є показовим регулятором адаптивності особистості у соціальному середовищі, а кількість таких

суб'єктів на генеральну сукупність (країни, громади) свідчить про загальний стан психологічного благополуччя регіону¹. Фінансовий мультиплікатор активності ілюструє, наскільки ефективно людина виконує соціальні функції, а отже, є самодостатнім та ефективним членом суспільства. І навпаки, регіони, які не можуть забезпечити людині можливості для фінансової незалежності, мають безліч проблем із підтримкою психічного благополуччя населення. Система охорони психічного здоров'я в таких регіонах переорієнтовується на реагування проявів важких форм розладів та, оскільки немає групового потенціалу можливості самопомогі, залишає поза увагою більш ефективні форми підтримки особистісного благополуччя: превенцію та промоцію психічного здоров'я.

Ще однією проблемою, яку почали вирішувати у межах існуючої системи охорони здоров'я України, є недоступність психологічних послуг громадянам, які перебувають на межі бідності. Сфера психологічних сервісів у громаді майже повністю належить приватному сектору (окрім окремих випадків) і не дає змоги скористатися ними у випадках, коли проблеми лише починають з'являтися. У таких умовах людина звертається за психологічною допомогою у тих випадках, коли проблеми заходять у гостру фазу реагування та загрожують благополуччю інших людей. На вищих щаблях піраміди надання психологічних сервісів у громаді за рекомендацією ВООЗ можливості людини у самопомозі є обмеженими, а отже, і локус внутрішнього контролю послаблюється.

У нашому дослідженні ми використали «Опитувальник для вимірювання локус-контролю здоров'я» (Multidimensional Health Locus-of-Control Scales) (Kassianos, Symeou & Ioannou, 2016). Опитувальник включає три шкали: шкалу «внутрішнього локусу контролю» (ступінь усвідомлення досліджуваними контролю над своїм здоров'ям); шкалу «контролю «могутніми» іншими» (ступінь уявлення досліджуваного у тому, що за його здоров'я несуть відповідальність «могутні інші»: лікарі, родина тощо); шкалу «контролю випадку» (ступінь переконання досліджуваного в тому, що здоров'я залежить від випадку, везіння або долі).

За результатами нашого дослідження ми можемо зробити висновок, що у досліджуваних на високому рівні розвинений «локус контролю могутніми іншими» (табл. 1). Це свідчить про низьку впевненість досліджуваних у здатності впливати на власне здоров'я (у тому числі психічне) та покладання на інших суб'єктів, які будуть ним опікуватися. Шкали «контроль могутніми іншими» та «контроль випадку»

¹ У державній номенклатурі свого часу почали використовувати концепт «депресивні регіони», який позначав регіони, котрі мали здебільшого проблеми з працевлаштуванням населення.

є показниками зовнішнього локусу контролю та показують внутрішню здатність досліджуваних впливати на своє майбутнє.

Таблиця 1
Локус контролю здоров'я у досліджуваних юнацького та раннього дорослого віку

Локус контролю здоров'я	Рівень вираженості		
	низький	середній	високий
внутрішній контроль	11,2	68,6	20,2
контроль могутніми іншими	17,8	43,1	39,1
контроль випадку	27,8	61,1	11,1

Слід зазначити, що найвищі показники по всіх шкалах знаходяться на середньому рівні вираженості. Це свідчить про те, що ці властивості знаходяться на етапі формування. Найбільша кількість досліджуваних із середнім рівнем локусу «внутрішнього контролю» здоров'я, що покладає певні надії на те, що в майбутньому є потенціал для відновлення потенціалу самостійного особистісного відновлення у майбутньому. Загалом результати дослідження свідчать про те, що в умовах війни, у яких перебуває українське суспільство, посилюється вплив суспільної невизначеності на механізм психологічної саморегуляції, на здатність самостійно вирішувати психологічні проблеми та конструктивно діяти в умовах війни. Загальна картина реагування особистості на війну виглядає як спроба впроратися з хронічним стресом. У разі коли стабілізаційні ресурси особистості виснажуються, вона намагається перекласти відповідальність за особистий добробут на іншого суб'єкта (суб'єкта влади), що формує певну індивідуальну безпорадність у процесі вирішення особистих проблем.

Послаблення внутрішнього локусу контролю здоров'я у майбутньому призведе до невідомого навантаження на систему охорони здоров'я України, яка працюватиме виключно на вирішення складних випадків, котрі збільшуватимуться в геометричній прогресії. І навпаки, така система охорони здоров'я залишатиме поза увагою ті випадки, які можуть вирішуватися людиною самостійно. Фактично це переверне збалансовану модель надання послуг у сфері захисту психічного здоров'я, рекомендовану ВООЗ, коли найбільш дорогі послуги, які мали б отримувати одиниці, набудуть масового поширення за рахунок переростання легких форм психічних розладів у важкі (у деяких випадках) інвалідизуючі захворювання. Послаблений внутрішній локус контролю здоров'я не дає змоги людині на рівні розмірков-

ування та планування самостійно вирішувати певні питання, які пов'язані зі зміною якості життя, особистою участю в процесі відновлення, пошуку ресурсних видів діяльності. Перекладання відповідальності на «сильного іншого» за шкалою MHLC одразу налаштовує і пацієнта, і лікаря (чи того, хто знаходиться в ролі лікаря: родина, знахар, духівник тощо) на процес лікування, яке передбачає вживання лікарських засобів. Адже за умов здатності до самовідновлення така необхідність розглядається в іншому порядку. Не виключено, що послаблення локусу контролю здоров'я є індикатором системної неспроможності людини контролювати й інші форми своєї залученості до інших соціальних процесів: економічних, політичних, ідеологічних.

За результатами нашого дослідження можемо дійти висновку, що військові події не лише спричиняють появу різного роду психічних розладів, а й порушують здатність людини самостійно з ним справлятися. Вагомими показниками формування особистісної безпорадності є загострення соціально-економічних проблем у країні та втрата впевненості у майбутньому (тривога за майбутнє). Послаблення внутрішнього локусу здоров'я зумовлює появу непродуктивної моделі надання психологічних послуг, яка виключає (повністю чи частково) участь людини у процесі власного відновлення. Такі тенденції мають бути враховані фахівцями у сфері охорони психічного здоров'я на рівні держави та особливо територіальних громад.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гурлева Т. С., Журавльова Н. Ю. Довіра до себе як важливий атрибут стресостійкості особистості в умовах інформаційної війни: взаємозв'язок понять. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія «Психологія»*. 2022. Т. 33 (72). № 4. С. 76–82.
2. Особливості психічного здоров'я персоналу освітніх та наукових організацій в умовах війни / Л. Карамушка та ін. *Організаційна психологія. Економічна психологія*. 2022. № 1 (25). С. 62–73.
3. Кириченко В. В. Особистість у сучасному інформаційному суспільстві. Житомир : ЖДУ ім. Івана Франка, 2020. 245 с.
4. Климчук В., Сувало О. Психічне здоров'я в громадах : посібник для місцевих координаційних органів. URL: <https://www.mh4u.in.ua/wp-content/uploads/2021/09/opz-v-gromadah-posibnyk-klymchuk-suvalo.pdf>
5. Організаційні та нормативно-правові аспекти діяльності системи громадського здоров'я в Україні в мирний час та під час війни : колективна монографія / за заг. ред. проф. В. М. Ждана та проф. І. А. Голованової. Полтава : Техсервіс, 2022. 120 с.
6. Селюкова Т. В. Особливості стресостійкості у осіб із різною спрямованістю локусу контролю. URL: <http://repositsc.nuczu.edu.ua/bitstream/123456789/3937/1/2.PDF>

7. Improving health systems and services for mental health. World Health Organization. 2009. URL: <https://www.euro.who.int/en/countries/ukraine/publications/improving-health-systems-and-services-for-mental-health-200>

8. Peterson C. The Attributional Style Questionnaire. *Cognitive Therapy and Research*. 1982. Vol. 6. P. 287–299.

9. Resolution on health action in crises and disasters. Geneva: World Health Organization. 2005. 128 p.

СПРИЙНЯТТЯ ЧАСУ ТА ЙОГО ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК З ОСНОВНИМИ ПСИХІЧНИМИ ПРОЦЕСАМИ

PERCEPTION OF TIME AND ITS RELATIONSHIP TO BASIC MENTAL PROCESSES

Психологія часу є однією з найширших галузей загальної психології. Сприйняття часу в різних масштабах можна виявити в багатьох галузях науки, проте його вивченню приділяється недостатньо уваги, незважаючи на те що вже зараз існує безліч методів психологічної корекції, заснованих на сприйнятті часу. Ця стаття покликана привернути увагу фахівців до такого масштабного психологічного явища, встановити межі впливу на психічні процеси та їхній взаємозв'язок, визначити фізіологічні процеси, що зумовлюють оцінку різних інтервалів тривалості та їх інтеграцію в репрезентацію загального часу. Для аналізу було розглянуто різні дослідження та наукові праці минулих років. Виявлено, що широка дисперсія галузей і концепцій, що розглядають сприйняття часу, створює концептуальний безлад і мішанину. Результати показали, що всеосяжна суть явища свідчить про його значущість і необхідність створення єдиної картини взаємозв'язку сприйняття часу з усіма психічними процесами на різних рівнях – від індивідуально-ситуативного до видового-історичного. Оригінальність дослідження полягає у тому, що було зроблено спробу сформувати єдину структуру взаємозв'язків сприйняття часу з іншими психологічними процесами за допомогою опису розглянутого психічного явища на фізіологічному, психологічному та соціальному рівнях. Практичною цінністю цієї роботи є можливе об'єднання психотерапевтичних методів за характеристиками відхилень сприйняття часу або об'єднання діагностичних інструментів за показниками, пов'язаними з ним.

Ключові слова: психологічний час, часова перспектива, свідомість людини, соціальний час, хронопсихологія, репрезентація часу, порушення сприйняття часу.

Psychology of time is one of the broadest branches of general psychology. The perception of time on different scales can be found in many branches of science, but not enough attention is paid to its study, despite the fact that there are already many methods of psychological correction based on the perception of time. This article aims to draw the attention of specialists to such a large-scale psychological phenomenon as time perception, to establish the limits of influence on mental processes and their interconnection, to determine the physiological processes that determine the assessment of different duration intervals and their integration into the representation of the general time. Various studies and scientific works of the past years were considered for the analysis. It was found that the wide dispersion of areas and concepts addressing time perception creates conceptual disorder and confusion. The results showed that the comprehensive essence of the phenomenon testifies to its importance and the need to create a unified picture of the relationship of time perception with all mental processes at different levels from individual-situational to species-historical. The originality of the study lies in the fact that an attempt was made to form a unified structure of the relationship of time perception with other psychological processes by describing the considered mental phenomenon at the physiological, psychological and social levels. The practical value of this work is the possible unification of psychotherapeutic methods according to the characteristics of deviations in the perception of time or the unification of diagnostic tools according to the indicators associated with it.

Key words: psychological time, time perspective, human consciousness, social time, chronopsychology, time representation, time perception disorders.

УДК 159.922

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.43.37>

Цибульський А.А.

аспірант кафедри психології
Навчально-наукового інституту
психології та соціальних наук
ПрАТ «Вищий навчальний заклад
«Міжрегіональна Академія управління
персоналом»,
практичний психолог
Експериментальна загальноосвітня
школа № 245 м. Києва

Вступ. Однією з головних галузей психології була, є і буде тема свідомості людини. Дослідження у цьому напрямі розкривають перед нами можливості самопізнання та розвитку, пошуку смислів і шляхів самоактуалізації. Окрім цього, вони важливі для практикуючого психолога чи психотерапевта, які розставляють пріоритети або розробляють власні стратегії допомоги клієнтам у рамках певного підходу.

Можна виокремити особливості людської сутності, про які говорило багато відомих психологів. Їх усього дві: індивідуальність (вплив нашої фізичної сутності, Ід та Его, Самості) і соціальність (вплив супер-его, культури, суспільства, участю біологічній системі, супер-організмі). Ці два складника завдають унікальності людському виду серед інших видів. Можна припустити, що саме вони сприяли

еволюції людського суспільства з первісних розрізнених громад у «суперорганізм» – одну з найбільших соціальних систем на планеті.

Багато вчених відзначають такі якості, які сприяли розвитку людини на біологічному рівні: рухливість і філігранність кистей рук, розвиненість мовленнєвого апарату, превалююча візуальна модальність. Завдяки їм первісні люди почали обмінюватися інформацією, необхідною для виживання (добування їжі, забезпечення безпеки, регуляція внутрішньоплемінних ролей). На психологічному – допитливість, винахідливість, соціальність. Вони призвели до поширення виду в просторі та закріплення в часі. На соціальному рівні – здатність накопичувати і поширювати інформацію серед свого виду не тільки просторово – у теперішньому, а й темпорально – у майбутньому (у спадок). Усі ці здатності на трьох рівнях людської сут-

ності – від біологічної до соціальної – пов'язані з різноманітними проявами сприйняття часу: переважаюча візуальна модальність з-поміж інших сенсорних систем сформувала ритмічний світогляд (зміна дня й ночі, світла й темряви), мовленнєвий апарат дав змогу встановити ефективну систему безпеки в громадах за допомогою нічних вартових (голосове сповіщення в разі нападу хижаків), розвинуті пензлі надали можливість технологічного розвитку та передачі інформації. Первісні люди завдяки своїм якостям почали навчати своїх дітей ефективним способам добування їжі, а в пізніших спільнотах – зберігати інформацію, наприклад за допомогою писемності. Будь-яка діяльність людини так чи інакше стикається з поняттям часу, значущість якого була усвідомлена не відразу, але, очевидно, його сприйняття розвивалося паралельно з розвитком самої свідомості. Можливо, саме репрезентація часу є основою унікальності людської свідомості. Разом із розвитком суспільства розвивається оцінка тривалості часових інтервалів, їх точність, конструювання на «лінії життя», планування, часова перспектива і траспектива.

Психологічний час змінюється разом із біологічним. Людина протягом життя змінює уявлення про час. Виявлено, що з розвитком дитини розвивається також сприйняття часу. Дошкільнята дуже слабо зіставляють свій ендогенний час з об'єктивним часом. До 9–10 років відбувається зближення внутрішнього часу. До 15–17 років точність сприйняття часу максимальна [6, с. 38–47]. Простежується розвиток ендогенного часу у психологічний під впливом соціалізації. Разом із тим як і розвиток особистості продовжується протягом життя, відбувається розвиток сприйняття часу. Очевидно, під впливом тих самих соціальних чинників.

Таким чином, визначається досить широка сфера впливу сприйняття часу: починаючи з рівня психічних процесів індивіда і закінчуючи еволюційними процесами людського виду. Спробу об'єднати психологію часу в окремий напрям зробив П. Фресс. Він запропонував поняття «хронопсихологія» [23], яке досі не було розповсюджено та підтримано авторами одноставно. Водночас залишилося необ'єднаним і вивчення феномена сприйняття часу.

Метою цієї статті є привернення уваги психологів до такої вагомої теми, як сприйняття часу, окреслення її меж, виокремлення взаємозв'язку з усіма психічними процесами як на фізіологічному рівні, так і на соціальному.

Наука вимагає нових даних, нових досліджень, розв'язання нових проблем. Безліч прогалин існує в наші дні. Вони проявляються як на клінічному рівні, так і на соціальному. Технологічний прогрес, глобалізація,

культурні зміни – усе це спричиняє психологічні зміни, адаптуватися до яких встигає не кожен. Пам'ять, увага, мислення, антиципація, уявлення – психічні явища, які потребують вивчення в рамках хронопсихології, проведення соціальних експериментів, досліджень. Водночас потребує додаткової уваги фахівців вплив технологій (наприклад, повсюдне використання гаджетів, вплив електромагнітного випромінювання) на психічні процеси та наслідків, спричинених цим впливом (наприклад, десинхроноз, порушення якості сну, тривожність, зниження ясності свідомості тощо).

Матеріали та методи. Інтерес до теми сприйняття часу викликано спостереженнями в практиці психологічного консультування, де значна частка клієнтів у процесі аналізу так чи інакше пов'язувала свої невдачі зі сприйняттям, судженням або уявленням про час. Було проведено дослідження наукових праць у сфері сприйняття часу у відкритих Інтернет-ресурсах: у наукових базах Google Scholar, Research Gate, Scopus із метою вивчення причин різного сприйняття часу та пов'язаних із цим проблем, а також існуючих гіпотез і результатів досліджень щодо того, які фізіологічні процеси зумовлюють оцінку різних інтервалів тривалості. Пошук було проведено за ключовими словами «сприйняття часу», «суб'єктивне прискорення часу», «дослідження сприйняття часу», «психологічний час», «психологія часу». Запит було введено українською, російською та англійською мовами. Часовий і мовний чинники не враховувалися. Було складено попередню структуру дослідження з трьох рівнів: фізіологічного, психологічного та соціального, яка описувала б суть явища. За всіма знайденими джерелами, які підходять за цими факторами, було вивчено анотацію, далі, у разі зацікавленості, основний матеріал. Для дослідження було відібрано статті, в анотації яких представлено дослідження щодо сприйняття часу на фізіологічному рівні, на рівні хвильової активності мозку, на психологічному та на соціально-психологічному, а також описано відхилення та методи їх корекції.

Результати дослідження.

Сприйняття часу, як психічне явище

Незважаючи на те що сприйняття часу зацікавило психологів уже давно (Janet, 1877; James, 1890; Guyau, 1890; Fraisse, 1963 та ін.), певний час його не могли віднести до якогось виду психічних процесів. Безперечно, такий поділ є умовним, оскільки всі вони взаємопов'язані, проте унікальність сприйняття часу в тому, що воно не просто задіює різні психічні процеси, а бере участь у кожному.

Наголошено, що увага та робоча пам'ять пов'язані з проспективною оцінкою часу [20, с. 340], а ретроспективна оцінка часу

здійснюється за допомогою активізації довгострокової пам'яті [36, с. 63; 30, с. 482]. У процесі сприйняття часу важливу роль грають мислення та мовлення [18, с. 28]. Також встановлено, що важливим чинником, пов'язаним зі сприйняттям часу, є емоції [22, с. 257; 21, с. 505–512]. Позитивні емоції призводять до недооцінки часових інтервалів, а негативні – до переоцінки [18, с. 265]. Між тим неможливі без сприйняття часу уявлення майбутнього та антиципація, планування, раціоналізація часу та ін. [25, с. 9–11].

Визначено, що поняття «відчуття» або «почуття» до цього явища не підходять [11, с. 101], бо не існує будь-яких сенсорів часу або органів його сприйняття. Різноманітність явища дає змогу охарактеризувати його як «сприйняття», «уявлення» («репрезентація»), «переживання» або «судження про час».

Починаючи від найпростішого стимулу, як-от світло, звук чи дотик, і аж до боротьби мотивів, усі процеси немов просіваються через «часовий фільтр» або для оцінювання процесу, або для калібрування самого «часового фільтра». Тобто сприйняття часу можна представити у вигляді полотна, на якому малюється картина нашої психічної діяльності.

Відсутність центру локалізації оцінювання тривалості інтервалів та їх інтеграції, сенсорів часу, єдиного пейсмейкера (механізму відліку), центрів координації часу, але при цьому наявність фундаментального взаємозв'язку з усіма психічними процесами, створюють концептуальну різноманітність [31, с. 430; 35, с. 871]. Окрім того, що час може бути суб'єктивним та об'єктивним, що створює егоцентричну або алоцентричну спрямованість дослідника, сприйняття часу також являє собою постійну безперервну трансформацію одного психічного процесу в інший. Таким чином, сприйняття часу є двоякоспрямованим: ретроспективним, спрямованим від теперішнього до минулого, і проспективним, спрямованим від теперішнього до майбутнього. Тобто первинним чинником, за яким варто розділяти сприйняття часу, є знаходження події (або низки подій) у часі відносно сьогодення. Якщо події вже відбулися, оцінка їх тривалості належить до пам'яті як психічного процесу. Якщо вони відбуваються або мають відбуватися, отже, оцінка їх тривалості належить до планування (уявлення про майбутнє). Разом із тим події минулого і майбутнього є частиною загального сценарію нашого життя, тривалість якого прогнозується, щоб встигнути досягти якихось глобальних цілей. Часова перспектива не обмежується життям людини, кожен індивід інтегрує час свого життя у загальний час роду, нації, виду. У цьому разі можна говорити про репрезентацію загального часу (РЗЧ).

Установлено, що час сприймається не через сенсори із зовнішнього світу, а є, по суті, самим процесом перетворення інформації мозком [27, с. 720–721]. Ба більше, деякі вчені розглядають сам час як потік інформації [17, с. 6]. Сучасні психологи дедалі частіше доходять висновку, що сприйняття часу є своєрідною основою індивідуального та соціального мислення. «Орієнтація в часі стає регулятором діяльності та об'єднуючим початком людської особистості», – пише А. В. Михальський [7, с. 57].

Фізіологічна основа сприйняття часу

Оскільки виникнення сприйняття часу, судячи з усього, пов'язане з ранньою історією людства, то й ділянка мозку, що відповідає за нього, має перебувати у стародавньому мозку. Однак окремого апарату, що регулює «внутрішній годинник», не існує. Більшість дослідників дійшла висновку, що репрезентація часу створюється різними ділянками та має складну схему взаємодії [33, с. 31–34; 34, с. 3–4]. Виникнення темпорального сприйняття, скоріше за все, відбулося вже на зорі людства, однак його розвиток тривав тисячі років разом із розвитком мозку, а отже, механізми теж ускладнювалися.

Не дивно, що в ранньому дитинстві дитина сприймає час як внутрішні ритми, але разом із дорослішанням це сприйняття ускладнюється та постійно змінюється. Можна виокремити несвідомий і свідомий боки сприйняття часу. Хронобіолог М. П. Чернишова називає несвідомий механізм загальної структури сприйняття часу людини «метаболічним часом» [16, с. 22], коли описує безпосередній взаємозв'язок біологічного часу організму з процесом метаболізму. Відомо, що з віком метаболізм людини сповільнюється і, отже, тягне за собою психологічні зміни. Відбувається зміна гормонального фону, біоритмів, виникають порушення сну. Це пояснюється віковими змінами у мозку: трансформацією клітин гіпоталамуса та гіпокампа, зниженням кількості нейронів у чорній субстанції мозку та блакитній плямі, уповільненням реакцій лімбічної системи [14, с. 278]. Такі зміни уповільнюють швидкість реакцій організму, швидкість обробки інформації. Те, що відбувається об'єктивно, може здаватися швидшим, аніж було раніше. У цьому разі ймовірно виникнення ілюзії прискореного перебігу суб'єктивного часу. Окрім того, варто зважати на фізіологічні відмінності, відхилення чи хвороби в будь-якому віці, а не лише в старості, які здатні спричинити передчасні зміни. Тобто за певних фізіологічних особливостей сприйняття часу може прискоритися раніше, ніж прийнято вважати.

Існує кілька моделей сприйняття часу на фізіологічному рівні, які підтверджені результатами досліджень. Деякі вчені роз-

глядають наявність центрального нейрофізіологічного механізму – пейсмейкера, завдяки якому тварини та люди здатні оцінювати тривалість часових інтервалів. Виявлено, що під час оцінювання щурами тривалості періодичних стимулів, популяції нейронів у стріатумі імпульсами відображали інформацію про час, що минув [26, с. 6–7]. Очевидно, що внутрішній час людини повинен бути більш складним, хоча може мати спільну з тваринами основу. Було доведено взаємодію одразу кількох механізмів оцінювання часових інтервалів [33, с. 31–34; 34, с. 3–4], проте дедалі більше думок зводиться до того, що сприйняття часу є узагальненою роботою різних ділянок мозку [12, с. 80]. Це ствердження цілком виправдано, ураховуючи різноманітність сфер впливу сприйняття часу. Тобто розвиток стародавнього апарату відліку часу на коротких інтервалах може бути у залученні різних систем та механізмів мозку з метою розширення перспективи часу, інтеграції різних сегментів часу в єдину картину та створення РЗЧ. Значущим інструментом розвитку системи РЗЧ є соціальна взаємодія в загальному сенсі поняття, як-от: умовний поділ часу впродовж доби, ведення календаря, вікові тригери переходу до нового періоду, прийняття і відторгнення соціальних ролей, передбачення поведінки інших. На запитання про те, чи базується сприйняття часу на тривалості інтервалів, чи на ендogenous відліку ритму, західні вчені відповідають, що поведінкові та нейронні докази припускають наявність обох механізмів [31, с. 436; 34, с. 2]. Окрім того внутрішні часові моделі призводять до висновку, що будь-яка область мозку здатна до кодування часу [19, с. 1]. Тобто найскладнішим, але й фундаментально необхідним елементом свідомості людини, є репрезентація загального часу (РЗЧ), яка за допомогою соціалізації пов'язує різні інтервали та забезпечує діяльність соціальної системи, однак на рівні організму синхронізується за допомогою ендogenous ритмів.

Хвильова активність мозку і сприйняття часу

Якщо біологічні ритми організму мають не пов'язане зі свідомістю підґрунтя і, насамперед, відповідають за синхронізацію діяльності всього організму (зокрема, й діяльності мозку), то найбільш наближеним до свідомої діяльності ритмічним процесом у мозку можна назвати хвильову електрохімічну активність. Вона є своєрідною суміжною сферою, що з'єднує ендogenous час і його свідоме сприйняття (зокрема, «соціальний час»). Різні психічні процеси пов'язані не лише зі специфічними ділянками мозку, а й із синхронною передачею електричних імпульсів між нейронами. Такі осциляції клітин мозку, синхронізуючись, утворюють електрохімічні хвилі, що поширюються з певною частотою та амплі-

тудою. Хвильова активність мозку пов'язана з такими явищами, як емоції, увага, збереження і відтворення досвіду і безпосередньо сприйняття часу на різних інтервалах.

Основні діапазони частот, які виділяють, – це: дельта (1–4 Гц), тета (4–8 Гц), альфа (8–13 Гц), му (8–13 Гц), бета (13–30 Гц), гамма (30–150 Гц).

Зв'язок різних ритмів зі сприйняттям часу проявляється різноманітно. Наприклад, чим вища частота індивідуального піку альфа-ритму, тим швидше протікає «суб'єктивна хвилина» [10, с. 264]. Окрім того, відзначається зв'язок альфа-ритму з визначенням тривалості часових інтервалів [24, с. 146], з увагою, спрямованою на визначення часових інтервалів [28, с. 9]. Ба більше, є дані, що зміна потужності альфа-ритму за допомогою тренінгу [32, с. 7] або транскраніальної магнітної стимуляції здатна викликати зміну плину суб'єктивного часу [32, с. 6]. Однак така залежність альфа-ритму і сприйняття часу не свідчить про те, що його функції завжди пов'язані з часом. Передбачається, що альфа-ритм може відобразити рівень когнітивної готовності нейрональних мереж до діяльності [13, с. 3]. Однак є й інше припущення про те, що індивідуальна частота альфа-ритму (IAF) відображає швидкісні якості мозку щодо опрацювання інформації [13, с. 3], що ґрунтується на зв'язку альфа-ритму зі швидкістю моторних реакцій у різних дослідженнях. Це припущення також добре сполучається зі сприйняттям часу, яке, очевидно, пов'язане зі швидкістю обробки інформації.

Однак у репрезентації часу задіяні не лише хвилі альфа-діапазону [32, с. 7]. Різною мірою можна відзначити й інші спектри хвильової активності. Дельта- і тета-хвилі, які переважають уві сні, вочевидь, пов'язані зі сприйняттям часу не менше за перший альфа-діапазон. Утім, зв'язок цей радше зворотний і характеризується втратою контролю за часом, що теж не менш важливо для того, щоб доповнити загальну картину деталями. Наприклад, ясно виражений дельта-ритм у дорослої людини, яка не спить, вважається патологією, а в дітей від 3 до 6 років і дорослих від 50-ти його нерегулярна наявність уже не свідчить про патологію [8, с. 111]. Цікаво, що подібний цикл зміни у сприйнятті часу було виявлено раніше: «Початкова відсутність дієвого контролю над часом у дитинстві змінюється оволодінням часовою перспективою в зрілому віці та знову змінюється в старості усвідомленням того, що час не належить людині» [5, с. 42–45]. Такі дані надихають на психологічні дослідження сприйняття й оцінки часу загалом та окремих їхніх маркерів.

У різних фазах сну можна відзначити не лише дельта- або тета-ритми, а й високо-частотну активність мозку в гамма-діапазоні

(30–120 Гц), а саме у фазі ШРО (швидкого руху очей, англ. REM) сну. Саме у цій фазі людина бачить найяскравіші та найбільш запам'ятовувані сновидіння, а разом із тим можна говорити про часткове «увімкнення» свідомості. Можливо, завдяки цьому виникає й викривлене відчуття часу, яке часто відзначається різноманітними ілюзіями або сповільненого, або прискореного, або навіть зворотного плину часу. Однак гамма-коливання цікаві не лише цим. Їх часто пов'язують із доволіною увагою та свідомістю [4, с. 37–38], які часто невід'ємні від темпорального сприйняття. Уважається, що функцією гамма-хвиль є об'єднання різних ділянок мозку та його когнітивних властивостей між собою в єдину систему. Саме із цієї причини їх можна назвати фізіологічною основою свідомості та сприйняття часу. Порушення, що супроводжуються відхиленнями в гамма-ритмі, часто вказують на психози. Наприклад, у хворих на шизофренію інколи відзначають зменшення потужності гамма-активності, яке так само пов'язують із психомоторним гальмуванням, а епілепсію та синдроми дереалізації, дефіциту уваги та гіперактивності, навпаки, зі зростанням гамма-активності. І зниження потужності гамма-ритму, і його посилення свідчать про якісне зниження рівня свідомості. Водночас варто згадати про те, що хворі на шизофренію мають викривлене уявлення про час, що показано безліччю досліджень. Також зниження потужності гамма-ритму відзначено при нейродегенеративних захворюваннях, таких як хвороба Альцгеймера і деменція, пов'язаних зі старістю [4, с. 42–43]. При цьому часова перспектива таких хворих розсипається на фрагменти. Водночас порушення, пов'язані з посиленням потужності гамма-ритму, також указують на зниження рівня свідомості, що, скоріше за все, спотворює сприйняття часу.

Цікавою особливістю є наявність статистично значущих зв'язків між характеристиками інтелекту, рівнем кіркових зв'язків на частоті гамма-ритму та індексом гамма-ритму із залежністю від статі, виду виконуваної діяльності та стану людини під час сприйняття часу. Одним із висновків Ю. В. Бушова і співавт. є підтвердження гіпотези про те, що «на частоті гамма-ритму відбувається синхронізація активності та функціональне об'єднання нейронів для їхньої спільної діяльності» [4, с. 83]. А разом із тим вони виявили статистично значущі зв'язки між точністю сприйняття коротких інтервалів часу, рівнем кіркових зв'язків на частоті гамма-ритму та індексом гамма-ритму. Окрім того, «проведені дослідження дали змогу виявити наявність фазових взаємодій між гамма-ритмом та іншими частотними складниками ЕЕГ і, перш за все, з альфа-активністю мозку» [4, с. 84]. Фазові

взаємодії, на думку вчених, впливають на організацію мозкової діяльності та її ефективність, що пов'язано з рівнем інтелекту і точністю сприйняття часу. Цей висновок узгоджується з гіпотезою про фазове кодування, відповідно до якої фазові взаємодії між високо- і низькочастотними ритмами виконують функцію кодування, стиснення і координації нейронних повідомлень у мозку [4, с. 84]. Іншими словами, гамма-ритм виконує сполучну роль між різними областями мозку і частотними ритмами за допомогою синхронізації активності нервових клітин на своїх частотах, що визначає їхню здатність до функціонального об'єднання. Також раніше доведено, що сприйняття часу є діяльністю усєї кори великого мозку [18, с. 23]. «Динамічна зміна збудливих та гальмівних процесів у нервовій системі становить фізіологічну основу сприйняття часу» [18, с. 33]. Ця здатність, зі свого боку, збільшує інтелектуальні показники, а разом із тим точність сприйняття часу. Таким чином, сприйняття часу є одним із показників інтелекту, який, своєю чергою, часто пов'язаний не тільки з вищевказаними ознаками, як-от стать, стан людини та вид виконуваної діяльності, а й віком. Адже не тільки нейродегенеративні захворювання спричиняють ослаблення інтелекту, а й старіння саме по собі як процес, що знижує потужність гамма-ритму.

Ще одним важливим діапазоном хвильової активності в полі вивчення сприйняття часу є міо-ритм (8–13 Гц), депресія якого суміжна з активацією системи дзеркальних нейронів (СДН). Відомо, що дзеркальні нейрони локалізовані в різних ділянках мозку. Найбільш значущою їхньою функцією вважається забезпечення здатності прогнозувати, розуміти поведінку інших. Діяльність дзеркальних нейронів часто пов'язують із комунікацією та емпатією. Як писав Дж. Г. Мід, людина не сприймає поведінку іншого в чистому вигляді, їй необхідно «прийняти його роль», виходячи із власного досвіду і почуттів, що і робить людей соціальними істотами. Яким чином емпатія та соціальна взаємодія можуть бути пов'язані зі сприйняттям часу, можна відповісти опосередковано. Якщо розглядати всі групи дзеркальних нейронів, що відповідають за рухові реакції, емоції та комунікацію, то вони неможливі без сприйняття часу, як неможливі наслідування, імітація дій інших, розуміння інших – отже, передача інформації у часі. Дослідження у цьому напрямі провів Ю. В. Бушов зі співавт., які встановили, що спостереження і репродукція діяльності, пов'язаної зі сприйняттям часу, супроводжується депресією міо-ритму [3, с. 47]. При цьому вони зазначають, що сама по собі робота СДН не забезпечує розуміння дій і намірів інших, а є складовою частиною загального процесу. При цьому важливу роль

у сприйнятті часу відіграють саме «рухові» дзеркальні нейрони. З огляду на попередні дослідження, можна говорити про прямий взаємозв'язок рухів, або дій, і сприйняття часу. Виокремлено, що моторика грає в оцінці часу важливу роль, а, наприклад, розлад ходьби при енцефаліті супроводжується змінами у сприйнятті часу [18, с. 60–61].

Очевидно, що сприйняття часу інтегровано в усю свідому та несвідому діяльність мозку, починаючи з рівня найдавніших програм і переходячи у вищу соціально-зв'язувальну діяльність. Елькін виокремлював два види сприйняття часу, тісно пов'язаних між собою: безпосереднє (простий часової чутливості) та складне (опосередковане вищими гностичними функціями) [18, с. 22]. Імовірно, вищі соціально-зв'язувальні функції мозку виражені в комунікативних та емоційних групах СДН. Як усі віддалені популяції нейронів синхронізують свою активність між собою, так само створюється загальна репрезентація часу від минулого до майбутнього на різних інтервалах тривалості.

Психологічний час

Довгі роки дослідження сприйняття часу призвело до утворення основних концептів і відповідного напрямку. Психологія часу, або хронопсихологія, містить у собі безліч різноманітних підрозділів. Не дивно, адже сприйняття часу, як сама загальна психологія, проникає в усі сфери нашого життя. Тому з упевненістю можна сказати, що в будь-якому психологічному напрямі можна зустріти сприйняття часу.

Одним із найважливіших понять хронопсихології став психологічний час особистості. Найбільшої популярності воно набуло завдяки праці Кроніка та Головахи «Психологічний час особистості», у якій вони узагальнили вже наявні праці в єдиній концепції, розробивши при цьому практичні методи діагностики та психотерапії.

Психологічний час відрізняється від репрезентації загального часу (РЗЧ) розглядом лише часу життя людини (а не за його межами) та ухилом у феноменологічний спектр. На зіставленні подій часових періодів вони вибудовують свою причинно-цільову концепцію та каузометрію.

Співзалежність зі сприйняттям часу показали такі якості людини, як:

1. Інтелект («Найбільші переваги за точністю сприйняття часу та виконання моторних завдань на якийсь час дають високі показники образної пам'яті та невербального інтелекту» [15, с. 36]).

2. Вік (За допомогою методу «метафор часу», розробленого Кнаппом [29], удалося встановити, що «молоді люди схильні вживати статичні метафори, а літні – швидкісні для характеристики часових переживань. Це стало

експериментальним підтвердженням того, що з віком суб'єктивний плин часу прискорюється» [5, с. 45]).

3. Стать («У переживанні часу досить виразно проявляється не тільки вікова, а й статевая диференціація. У методиці Р. Кнаппа поряд із «метафорами часу» пред'являлися для оцінки і «метафори смерті» – «усміхнений кат», «лікар, що розуміє» тощо. Як виявилось, чоловіки з набагато більшим емоційним неприйняттям ставляться до смерті, яка викликає в них асоціації, пройняті страхом і огидою. Для жінок же характерним є «комплекс Арлекіна», за якого смерть уявляється загадковою і в чомусь навіть привабливою фігурою» [5, с. 45]).

4. Емоційний стан («Позитивні емоції зумовлюють оцінку часових інтервалів з помилкою, що носить характер недооцінки, навпаки, емоції невдоволення суб'єктивно розтягують часові проміжки» [18, с. 265]).

5. Рівень тривожності («Під час дослідження часової перспективи було встановлено, що на її діапазон і подієвий зміст впливають такі чинники, як рівень інтелекту та тривожності особистості» [5, с. 41]).

6. Рухова активність («...у патологічних випадках розладу ходьби, наприклад при енцефаліті, що характеризується яскраво вираженою гіпокінезією, спостерігається порушення часових інтервалів» [18, с. 61]).

7. Діяльність, навички («Саме на теорії активності базується наше припущення про те, що коли ми відкриті новим враженням або перебуваємо в новій для себе обстановці, час сповільнюється. Дослідження показали, що більшість випробовуваних відчували сповільнення часу щоразу, коли залишали звичне оточення і відривалися від звичної рутини» [2, с. 39]; «Час – лише «категорія» нашої свідомості, необхідна нам для впорядкування досвіду» – Кант, 2015).

8. Увага («Увага є важливою умовою адекватного сприйняття часу. У разі встановлення уваги на тривалість того чи іншого проміжку часу сприйняття останнього виграє у своїй точності. Це спостерігається у тих випадках, коли відсутні інші чинники, що вступають у деякий антагонізм із процесом уваги у сенсі свого впливу на сприйняття часу, наприклад стан очікування» [18, с. 232]).

Очевидно, що велика кількість чинників, що впливають на психологічний час особистості, свідчить про багатоваріантність підсумкових результатів, отриманих за допомогою поєднання різних умов і чинників. Деякі з цих результатів можуть викликати деструктивні наслідки, але при цьому перебувати в межах допустимих норм, а деякі – створюють психопатологію. Перші є предметом розгляду психологів і психотерапевтів, другі – психіатрів і неврологів.

У межах норми психологи відзначають «домінування у людини тієї чи іншої часової орієнтації ... виділяючи при цьому людей, орієнтованих на минуле, сьогодення, майбутнє або на їх єдність» [5, с. 176]. Тобто створення темпоральної гармонії можна назвати пріоритетним завданням психолога-практика у випадках порушень роботи механізму часової концентрації (або часової траспективи), коли людина здатна поглянути на події, що відбуваються, з будь-якої точки свого життєвого шляху, об'єктивно оцінити їх і виробити найефективнішу стратегію поведінки. «Різниця між нормою і патологією полягає, мабуть, не в частоті або діапазоні часових децентрацій, а в ступені їхньої оборотності», – вважають Кронік і Головаха [5, с. 181].

Соціальне сприйняття часу

Сприйняття часу пов'язує свідомість людини у цілісну картину, починаючи з ультракоротких інтервалів і закінчуючи репрезентацією загального часу. Воно дає змогу організувати спогади минулого, спланувати майбутні цілі та діяльність, оцінити ефективність свого життя в сьогоденні. Але можливості сприйняття часу на цьому не закінчуються. Вони виходять за межі життя індивідуума. Причому не в один із двох можливих боків – у минуле чи в майбутнє, – а одразу в обидва. Ми здатні відчувати як історичне минуле, починаючи з сім'ї, роду і закінчуючи всім людським видом, так і гіпотетичне майбутнє, яке дає змогу спрямовувати діяльність на розвиток знову ж таки як сім'ї, так і всього людства. Імовірно, необхідність такої широкої часової перспективи є частиною механізмів збереження і передавання інформації в системі, а разом із тим і збереження самої системи. Ба більше, як сказано вище, деякі автори розглядають сам час як інформаційний потік. У такому разі сприйняття часу і сприйняття інформації, по суті, одне й те саме, і ми маємо змогу встановити спільні критерії.

Наприклад, поширення інформації у соціумі відбувається не тільки відповідно до лінійної осі Y від минулого до майбутнього, а й за віссю X – у теперішньому, серед тих, хто співіснує одночасно. Інакше кажучи, ми не лише переймаємо досвід від предків, які відходять у минуле, і передаємо його нащадкам, які йдуть у майбутнє (за віссю Y), а й ділимося навичками з подружжям, друзями, колегами – людьми, з якими живемо в одному часі (за віссю X). Вісь X необхідна для зміцнення і розширення груп. Ці групи можуть формуватися в різних сферах людської життєдіяльності: сімейній, професійній та індивідуальній (до якої входять такі види діяльності, як фізичний розвиток, духовний та інтелектуальний розвиток, відпочинок і розваги). Наприклад, робочі колективи також формуються на основі

спільної діяльності, існують заради спільних цілей, однак при цьому сам ритм і темп діяльності кожного з членів групи підлаштовуються один під одного, зрештою, створюючи загальний, найбільш комфортний для всіх. Тобто можна виокремити дві функції сприйняття часу: 1) в теперішньому – допомагає сформувати загальну, найбільш продуктивну для групи атмосферу (синхронізація ритмів, розподіл ролей, організація діяльності та ін.); 2) у минулому та майбутньому – об'єднує групу (збереження ідентичності, передача та розвиток навичок, планування та ін.).

Сприйняття часу починається як відчуття ритмів, потім формує цілісну картину всього життя і, зрештою, об'єднує соціум. Механізм такого об'єднання ґрунтується на тих самих процесах, що й сприйняття часу індивідуумом. Наприклад, важливим аспектом сталого існування групи є її ієрархічна структура, яка, своєю чергою, неможлива без розподілу ролей. Ролі ж безпосередньо пов'язані зі сприйняттям часу через взаємопов'язані з ним характеристики: вік, стать, інтелект, навички, діяльність, увагу, емоції, тривожність. Очевидно, що будь-яка діяльність може бути спільною, але є цікавий факт, установлений М. Ягодою (М. Yahoda, 1933): у групі, яка складалася, за умов відсутності спільної діяльності скорочувалася часова перспектива, планування здійснювалося лише в межах задоволення фізіологічних потреб, а сприйняття часу іноді зникало зовсім.

Окрім того, є дослідження, які підтверджують, що люди більш високого статусу, більш освічені, зрілі, мають ширшу часову перспективу і здатні до більш тривалого планування життя [9, с. 18]. Це не свідчить про зв'язок інтелекту і сприйняття часу, але досить просто визначає механізм формування страт суспільства. Незаможні та неосвічені люди перебувають у менш стабільних умовах, а тому їхня часова перспектива перебуває в межах теперішнього та найближчого майбутнього, водночас спільні цілі об'єднують людей у групи, а коли цілі відрізняються, то це є диференціальним чинником. Тобто різниця часової перспективи не лише об'єднує людей у страти, а й розділяє страти між собою. Також було встановлено, що люди, які належать до одного кола спілкування, мають схожі уявлення про час [1, с. 12–20].

Процес адаптації людей у групі один до одного пов'язаний з утворенням нових групових норм ставлення до часу, і від цього безпосередньо залежить успішність діяльності групи, що, своєю чергою, є визначальним чинником тривалості існування групи. Процес формування груп на основі біологічних ритмів і діяльності Дж. МакГрат і Дж. Келлі назвали «соціальною синхронізацією» [9, с. 26].

Ті самі закономірності можна віднести не лише до зв'язку «індивід – мала група», а й до зв'язку «мала група – велика група», і так по зростаючій. Зрештою, групи формують нації, які також відрізняються своїм загальним сприйняттям часу. Прийнято розділяти культури на монохронні та поліхронні [9, с. 37]. Монохронні нації вибудовують свою діяльність послідовно (одна справа за іншою), а поліхронні – паралельно (часто виконуючи кілька справ в один відрізок часу). Водночас ці культури мають і спільні якості, які можна назвати породженням часового сприйняття. Наприклад, поліхронні культури більш комунікабельні, цінують зв'язки, дружбу, сім'ю (Південна Європа, Латинська Америка, Африка, арабський Схід), а монохронні – більш відповідальні, цілеспрямовані, індивідуалістичні (Західна Європа, США).

Т. А. Нестік монографії «Соціальна психологія часу» пише: «Відповідно до Дж. Г. Миду, існування суспільства можливе саме тому, що люди здатні до прийняття часових перспектив один одного» [9, с. 44].

Висновки. Установлено, що хронопсихологія та хронопсихотерапія є найбільш широкими та найперспективнішими напрямками психології та психотерапії. Однак відсутні єдині концепти, структуризація, узагальнення та водночас деталізація в психології часу. Це обґрунтовано тим, що поняття «сприйняття часу» і «спотворення перебігу часу» можна сприймати з різних позицій – відштовхуючись від часу індивідуального або від часу фізичного, астрономічного. Результат залежно від центрування може бути повністю протилежним: наприклад, одні автори називають «сповільненням плином часу» показники «індивідуальної хвилини» клієнта коротші за реальні, бо клієнт сприймає фізичний час як розтягнутий, а інші називають «сповільненням плином часу», коли показники «індивідуальної хвилини» перевищують реальну, бо тепер суб'єктивний час клієнта розтягнутий відносно фізичного.

Отже, вироблення єдиних концептів є необхідним для унеможливлення неправильного трактування результатів. Разом із тим потребує вивчення процес калібрування ендogenous, фізичного та соціального часу, який відбувається постійно на різних часових інтервалах.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Безгодова С. А. Суждение о времени как социально-психологический феномен. *Психология человека: интегративный подход в психологии*. Санкт-Петербург : РПГУ им. А. И. Герцена, 2004. Вып. 2. С. 12–20.
2. Білоножко А. В. Факторы, влияющие на восприятие времени в пожилом возрасте. *Вісник ОНУ ім. І. І. Мечникова. Психологія*, 2014. Т. 19. Вип. 2. № 32. С. 35–42.

3. Зеркальные нейроны и восприятие времени / Ю. В. Бушов и др. Томск : ТГУ, 2019. 66 с.
4. Бушов Ю. В., Светлик М. В., Крутенкова Е. П. Высококачественная электрическая активность мозга и восприятие времени. Томск : ТГУ, 2009. 120 с.
5. Головаха Е., Кроник А. Психологическое время личности. Litres, 2022. 390 с.
6. Лисенкова В. П., Шагонова Н. Г. Индивидуальные и возрастные особенности восприятия времени (на примере детской, подростковой и юношеской выборки). *Психологический журнал*. 2006. Вып. 27. № 3. С. 49–57.
7. Михальский А. Психология времени (хронопсихология) : учебное пособие. Москва : МПГУ, 2016. 72 с.
8. Неробкова Л. Н., Ткаченко С. Б. Клиническая электроэнцефалография : учебное пособие. Москва : ГБОУ ДПО РМАПО, 2016. 213 с.
9. Нестик Т. А. Социальная психология времени. Москва : Институт психологии РАН, 2014. 496 с.
10. Рогачёв А. О., Сысоева О. В. Связь индивидуальной частоты пика альфа-ритма с субъективным восприятием времени. *Сборник трудов XXV научной школы-конференции молодых ученых по физиологии и высшей нервной деятельности и нейрофизиологии*. 2021. № 1. С. 260–264.
11. Роговин М. С., Карпова Е. В. Содержание, динамика и уровневая организация понятий в психологическом анализе субъективного времени. *Вопросы психологии*. 1985. Вып. 3. № 98. С. 101.
12. Солодкова А. В. Общая психология. *Journal of Modern Foreign Psychology*. 2017. Вып. 6. № 3. С. 77–85.
13. Тумялис А. В. Индивидуальная частота альфа-ритма и механизмы восприятия и переживания эмоций : автореф. дис. ... канд. биол. наук: 19.00.02. Новосибирск, 2014.
14. Фролькис В. В. Старение мозга. Ленинград : Наука, 1991. 278 с.
15. Ходанович М. Ю. Психофизиологические механизмы и индивидуальные особенности восприятия человеком коротких интервалов времени. Томск : ТГУ, 2010. 41 с.
16. Чернышева М. П. Временная структура биосистем и биологическое время. Санкт-Петербург : Написано пером, 2014. 172 с.
17. Чернышева М. П. Информация и время в биосистемах. *Время и информация / под ред. В. С. Чуракова*. Новочеркасск : НОК, 2011. Вып. 8. С. 159–171.
18. Элькин Д. Г. Восприятие времени. Москва : Академия педагогических наук РСФСР, 1962. 311 с.
19. Bueti D. The sensory representation of time. *Frontiers in integrative neuroscience*. 2011. Т. 5. P. 34.
20. Coelho M., Ferreira J. J., Dias B., Sampaio C., Martins I. P., Castro-Caldas A. Assessment of time perception: The effect of aging. *Journal of the International Neuropsychological Society*. 2004. Т. 10. № 3. С. 332–341.
21. Droit-Volet S., Meck W. H. How emotions colour our perception of time. *Trends in cognitive sciences*. 2007. Т. 11. № 12. P. 504–513.
22. Droit-Volet S. Time perception, emotions and mood disorders. *Journal of Physiology-Paris*. 2013. Т. 107. № 4. P. 255–264.

23. Fraisse P. *Eléments de chronopsychologie. Le travail humain*. 1980. P. 353–372.
24. Glicksohn J., Ohana A. B., Dotan T. B., Goldstein A., Donchin O. Time production and EEG alpha revisited. *Neuro Quantology*. 2009. T. 7. № 1.
25. Graf P., Grondin S. Time perception and time-based prospective memory. *Timing the future: The case for a time-based prospective memory*. 2006. P. 1–24.
26. Gouvêa T. S., Monteiro T., Motiwala A., Soares S., Machens C., Paton J. J. Striatal dynamics explain duration judgments. *Elife*. 2015. T. 4. P. e11386.
27. Hicks R. E., Miller G. W., Kinsbourne M. Prospective and retrospective judgments of time as a function of amount of information processed. *The American journal of psychology*. 1976. P. 719–730.
28. Klimesch W. Alpha-band oscillations, attention, and controlled access to stored information. *Trends in cognitive sciences*. 2012. T. 16. № 12. P. 606–617.
29. Knapp R. H. A study of the metaphor. *Journal of Projective Techniques*. 1960. T. 24. № 4. P. 389–395.
30. Mangels J. A., Ivry R. B. Time perception. *The handbook of cognitive neuropsychology: What deficits reveal about the human mind*. 2001. P. 467–493.
31. Matthews W. J., Meck W. H. Time perception: the bad news and the good. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Cognitive Science*. 2014. T. 5. № 4. P. 429–446.
32. Mioni G., Shelp A., Stanfield-Wiswell C. T., Gladhill K. A., Bader F., Wiener M. Modulation of individual alpha frequency with tacs shifts time perception. *Cerebral Cortex Communications*. 2020. T. 1. № 1. P. tgaa064.
33. Petter E. A., Lusk N. A., Hesslow G., Meck W. H. Interactive roles of the cerebellum and striatum in sub-second and supra-second timing: Support for an initiation, continuation, adjustment, and termination (ICAT) model of temporal processing. *Neuroscience & Biobehavioral Reviews*. 2016. T. 71. P. 739–755.
34. Teki S., Grube M., Griffiths T. D. A unified model of time perception accounts for duration-based and beat-based timing mechanisms. *Frontiers in integrative neuroscience*. 2012. T. 5. P. 90.
35. Vroomen J., Keetels M. Perception of intersensory synchrony : a tutorial review. *Attention, Perception, & Psychophysics*. 2010. T. 72. № 4. P. 871–884.
36. Zakay D. The evasive art of subjective time measurement: some methodological dilemmas, 1990.

НОВИЙ ВИД НАУКОВИХ ПОСЛУГ

Шановні колеги! Питання академічної доброчесності є надзвичайно актуальними у наш час. Враховуючи великі масиви інформації, що з'являються у всесвітній мережі, жоден вчений не може бути впевненим, що його авторське право захищене. Крім того, поширеною є ситуація, коли декілька вчених в одній галузі науки користуються однаковими джерелами інформації, а в результаті безкоштовні програми пошуку плагіату засвідчують стовідсоткові збіги тексту, що може призвести до безпідставних звинувачень у плагіаті, особливо після перевірки за базою даних авторефератів та дисертацій. Це викликано тим, що порівняння з іншими дисертаціями не вказує на використання спільних першоджерел (статей, монографій, статистичних щорічників, словників тощо), а однозначно визначає тільки збіг тексту, ігноруючи навіть цитати. Важливим є також те, що чинне законодавство однозначно визначає, що перевірку може здійснювати виключно установа за профілем дослідження, а не поширені в мережі безкоштовні програми. Для уникнення подібних ситуацій ми пропонуємо Вам скористатися науковою **послугою оцінки технічної унікальності наукового тексту** за допомогою *ліцензованого* програмного забезпечення, яке гарантує похибку перевірки до 3%. Переваги такої перевірки порівняно з іншими методами:

- Ви *укладаєте угоду* про надання послуг;
- Ваш файл *не розміщується у мережі*, тобто інформація і авторство залишаються анонімними;
- Ви *отримуєте звіт*, підготовлений за допомогою *ліцензованого* програмного забезпечення; *порівняльну таблицю* однакових фрагментів тексту із зазначенням джерела; *офіційний звіт про надану послугу* із зазначенням результатів;
- Ви отримуєте вичерпну інформацію про текстові збіги у Вашому дослідженні та дослідженнях інших авторів не тільки українською, але і російською та англійською мовами;
- Ви користуєтесь програмним забезпеченням, яке використовується *тільки спеціалізованими науковими та освітніми установами* і розроблене виключно для пошуку текстових збігів *саме у наукових дослідженнях*, а не у публіцистиці, рекламних веб-сайтах тощо;
- Виключна робота з авторами – ніхто, крім автора тексту, не зможе замовити у нас перевірку цього тексту, що *убезпечить Вас від перевірок третіми особами*;
- Ви отримуєте можливість коректно оформити посилання на першоджерела;
- Існує можливість перевірки *будь-яких наукових досліджень*: статей, рефератів, авторефератів, дисертацій, доповідей, тез, звітів тощо.

Терміни і вартість перевірки і надання звіту:		
Характер наукової роботи	Терміни (робочих днів)	Вартість
Докторська дисертація	5 – 10	5500 грн
Кандидатська дисертація	3 – 7	3500 грн
Автореферат	1 – 2	500 грн
Стаття (обсягом до 12 сторінок)	1 – 2	500 грн
Інші види робіт	За домовленістю	За домовленістю

Для того, щоб замовити послугу, Вам необхідно звернутись електронною поштою до Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій, вказавши у темі листа «Оцінка унікальності тексту». У листі вкажіть адресу для листування, додайте файл у форматі MS Word з текстом наукового дослідження. Фахівець відповідного відділу надасть Вам відповідь щодо процедури здійснення експертизи.

Контактна особа:

Партенюха Дар'я – молодший науковий співробітник

Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій.

+38 (048) 709-38-69

+38 (093) 253-57-15

info@iei.od.ua

З повагою
дирекція Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій.

НОТАТКИ

Наукове видання

ГАБІТУС

Науковий журнал

Випуск 43

Коректура • Я. Вишнякова

Комп'ютерна верстка • О. Данильченко

Формат 60x84/8. Гарнітура Pragmatica.

Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 24,00. Ум. друк. арк. 25,58.

Підписано до друку 29.11.2022. Замов. № 0123/023. Наклад 100 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»

65101, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1

Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 7623 від 22.06.2022 р.